

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

М. П. ЛУКАШЕВИЧ, М. В. ТУЛЕНКОВ

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

2-ге видання, доповнене і виправлене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ 2004

ББК 60.5я7
Л84

Рецензенти: *В. І. Патрушев*, д-р соціол. наук, проф.
А. О. Ручка, д-р філос. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 6 від 30.09.02)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18-2-1740 від 28.10.03)*

Лукашевич М. П., Туленков М. В.

Л84 Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. —
2-ге вид., допов. і випр. — К.: МАУП, 2004. — 464 с.: іл. —
Бібліогр. в кінці глав.

ISBN 966-608-320-5

У пропонованому навчальному посібнику розкриваються сутність і зміст основних соціологічних теорій середнього рівня, їх місце та роль у подальшому розвитку системи сучасного соціологічного знання. Подається характеристика основних методів збирання, обробки, аналізу та використання соціологічної інформації, а також основні вимоги і технології щодо розробки програми соціологічних досліджень.

Для студентів усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів, які опановують професії соціолога, соціального працівника, соціального психолога, юриста та менеджера соціальної сфери, а також для викладачів, науковців, аспірантів, керівників організацій і для всіх, хто цікавиться актуальними проблемами сучасного соціологічного знання.

ББК 60.5я7

- © М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, 1999
- © М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, 2004, допов. і випр.
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2004

ISBN 966-608-320-5

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	7
Частина I	
Методологічні засади соціологічних теорій середнього рівня	10
Глава 1. Соціологія як наука про суспільство	13
1.1. Сутність соціології	13
1.2. Визначення об'єкта соціології	15
1.3. Предмет соціологічної науки	20
1.4. Основні функції соціології	24
Резюме	26
Список використаної та рекомендованої літератури	27
Глава 2. Соціологічні теорії середнього рівня	29
2.1. Структура системи соціологічного знання	29
2.2. Зміст і типологія соціологічних теорій середнього рівня	32
Резюме	36
Список використаної та рекомендованої літератури	37
Частина II	
Спеціальні соціологічні теорії	39
Глава 3. Соціологія особистості	40
3.1. Особистість: сутність і соціологічні концепції	40
3.2. Соціологічна структура особистості	47
3.3. Шляхи взаємодії особистості і суспільства	50
Резюме	53
Список використаної та рекомендованої літератури	55
Глава 4. Соціологія сім'ї	57
4.1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу	57
4.2. Основні функції сім'ї	63
4.3. Стан і тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні	64
Резюме	69
Список використаної та рекомендованої літератури	70
Глава 5. Соціологія молоді	72
5.1. Молодь як соціально-демографічна група	72
5.2. Предмет і завдання соціології молоді	78
5.3. Молодь і сучасне суспільство	84
Резюме	87
Список використаної та рекомендованої літератури	88
Глава 6. Етносоціологія	89
6.1. Етносоціологія як наука: об'єкт, предмет і методи	89
6.2. Методологічні аспекти вивчення етнічних спільнот	95
6.3. Соціально-етнічні процеси в Україні: стан і проблеми	104

Резюме	106
Список використаної та рекомендованої літератури	107
Глава 7. Соціологія девіантної поведінки	109
7.1. Соціологія девіантної поведінки як наука:	
об'єкт, предмет, сутність і зміст	109
7.2. Характеристика основних теорій і концепцій девіації	111
7.3. Соціальна діагностика девіантної поведінки	115
7.4. Шляхи подолання девіантної поведінки	117
Резюме	120
Список використаної та рекомендованої літератури	121
Глава 8. Соціологія конфлікту.....	122
8.1. Поняття конфлікту та його соціальні передумови	122
8.2. Функції соціального конфлікту та їх класифікація	129
8.3. Характерні риси суб'єктів конфліктних ситуацій	133
8.4. Механізм соціального конфлікту та його стадії	135
8.5. Причини й наслідки соціальних конфліктів	
та методи управління ними	139
8.6. Соціальні конфлікти у сучасній Україні	144
Резюме	149
Список використаної та рекомендованої літератури	150
Глава 9. Соціологія кар'єри	152
9.1. Соціологія кар'єри як наука: об'єкт, предмет,	
зміст і характеристика	152
9.2. Трудова кар'єра: сутність, види та мотиви	162
Резюме	166
Список використаної та рекомендованої літератури	167
Глава 10. Соціологія організацій	169
10.1. Соціологія організацій як наука: об'єкт,	
предмет, еволюція та завдання	169
10.2. Виникнення та сутність соціальних організацій	171
10.3. Механізм побудови соціальних організацій	176
10.4. Основні чинники функціонування	
соціальних організацій	182
10.5. Типологія соціальних організацій	190
Резюме	195
Список використаної та рекомендованої літератури	196
Глава 11. Соціологія громадської думки	198
11.1. Соціологія громадської думки як наука:	
сутність, виникнення та розвиток	198
11.2. Об'єкт і суб'єкт громадської думки	203
11.3. Функціонування громадської думки	206
Резюме	211
Список використаної та рекомендованої літератури	211
Глава 12. Соціологія масової комунікації	213
12.1. Соціологія масової комунікації як наука: об'єкт	
і предмет дослідження, місце у системі соціологічних знань	213
12.2. Виникнення та розвиток соціології масової комунікації	218

12.3. Масова комунікація як соціальна система	222
Резюме	226
Список використаної та рекомендованої літератури	227

Частина III

Галузеві соціологічні теорії 229

Глава 13. Соціологія політики

 230

13.1. Соціологія політики як наука: об'єкт, предмет і наукові категорії	230
13.2. Політика як соціальне явище та методи її дослідження	238
Резюме	244
Список використаної та рекомендованої літератури	244

Глава 14. Соціологія права

 246

14.1. Соціологія права як наука: сутність, зміст і специфіка	246
14.2. Об'єкт і предмет соціології права	249
14.3. Виникнення і становлення соціології права	252
14.4. Розвиток соціології права	255
Резюме	258
Список використаної та рекомендованої літератури	259

Глава 15. Соціологія економіки

 261

15.1. Соціологія економіки як наука, її предметна сфера та функції	261
15.2. Закони і характеристика соціології економіки	263
15.3. Основні напрями розвитку соціології економіки	268
Резюме	277
Список використаної та рекомендованої літератури	278

Глава 16. Соціологія праці

 280

16.1. Соціологія праці: об'єкт, предмет і функції	280
16.2. Особистість у соціально-трудовах процесах	287
16.3. Мотивація трудової поведінки	289
Резюме	300
Список використаної та рекомендованої літератури	301

Глава 17. Соціологія споживання

 302

17.1. Соціологія споживання як наукова дисципліна	302
17.2. Масове споживання як соціальний інститут	306
17.3. Моделі споживання	310
Резюме	315
Список використаної та рекомендованої літератури	316

Глава 18. Соціологія культури

 318

18.1. Соціологія культури як наука: предмет, об'єкт та основні напрями досліджень	318
18.2. Поняття і функції культури як соціального явища	321
18.3. Характеристика основних елементів, форм і видів культури	326
18.4. Сутність і зміст культурної динаміки. Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна	339
Резюме	343
Список використаної та рекомендованої літератури	344

Глава 19. Соціологія освіти	346
19.1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і характеристика її складових	346
19.2. Освіта як інститут соціалізації та самореалізації людини	354
Резюме	362
Список використаної та рекомендованої літератури	363
Глава 20. Соціологія виховання	364
20.1. Соціологія виховання як наука: об'єкт і предметна сфера	364
20.2. Виникнення і розвиток соціології виховання	367
20.3. Виховання як соціальний феномен: сутність, структура і функції	373
Резюме	386
Список використаної та рекомендованої літератури	387
Глава 21. Соціологія релігії	389
21.1. Соціологія релігії як наукова дисципліна: об'єкт, предмет і методи дослідження	389
21.2. Виникнення і розвиток соціології релігії	394
21.3. Релігія як соціальний феномен: структура, функції, класифікація	400
Резюме	407
Список використаної та рекомендованої літератури	407
Глава 22. Соціологія управління	410
22.1. Соціологія управління як наука: предмет, об'єкт, сутність та зміст	410
22.2. Генезис та еволюція соціального управління	417
22.3. Технологія та механізми процесу соціального управління	420
Резюме	426
Список використаної та рекомендованої літератури	428

Частина IV

Методологія і технології

соціологічних досліджень	430
Глава 23. Методика, методи і техніка соціологічних вимірів	433
23.1. Сутність і структура програми соціологічного дослідження	433
23.2. Основні методи збирання соціологічної інформації	440
23.3. Інтеграція соціологічних методів	444
Резюме	447
Список використаної та рекомендованої літератури	449
Глава 24. Соціологічний аналіз та використання його результатів	451
24.1. Сутність і зміст аналізу соціологічної інформації	451
24.2. Шляхи та засоби використання соціологічних даних	455
24.3. Ефективність соціологічних досліджень	458
Резюме	461
Список використаної та рекомендованої літератури	462

ПЕРЕДМОВА

Соціологія як особливий погляд на суспільство і соціальні відносини між людьми виникла приблизно два століття тому. Вже тоді люди перестали вірити в те, що соціальні закони визначені Богом і є незмінними. Вони почали розуміти, що суспільство — це продукт людського розуму, який може змінити його. І якщо ми обернемо свій погляд до піонерів соціологічної думки, то побачимо, що ці вчені вивчали суспільство не через суто наукові інтереси. Майже всі вони неабияк переймалися розв'язанням практичних тогочасних проблем. Це були люди, яких хвилювало не тільки реальне буття, а й майбутнє людства.

Зазначимо, що класики соціологічної науки намагалися знайти передусім методи неупередженого аналізу соціальних фактів, з яких складається суспільне життя людей. Вони творили з пристрасною бажанням зрозуміти ті практичні проблеми, що виникали в їхніх країнах. Це робилося заради істини як найвищої цінності. Однак щоразу, коли істина виявлялася підпорядкованою тій чи іншій частковій цінності (наприклад, класовим інтересам), соціологічне мислення опинялося у вкрай скрутному становищі, ставало досить суперечливим, а іноді й однобічним.

Аналіз показує, що донедавна соціологічна проблематика утримувалась у певній рівновазі завдяки прихильності соціологів до всебічних цінностей та їх намагання брати участь у розв'язанні практичних проблем суспільства. Однак останнє десятиліття ХХ ст. висунуло перед соціологічною наукою надзвичайно складні вимоги.

Основною причиною цього є глобальні зміни у суспільному розвитку на початку нового тисячоліття: драматичні події у країнах колишньої соціалістичної співдружності і республіках колишнього СРСР, загострення економічних, демографічних і деяких інших проблем, суперечності у становленні універсального способу життя та зростання впливу національно-культурної, соціально-територіальної ідентичності, індивідуально-особистісного розвитку, наслідки інформаційної революції, досягнення генної інженерії і біотехнологій, а також поглиблення соціальної диференціації регіонів світу, зміни його геополітичної картини тощо. В Україні ці проблеми посилюються невдалими економічними реформами, докорінними змінами в усіх сферах суспільного життя і транс-

формацією його устрою, зміною соціальних ідеалів, їх ідеологічного забезпечення, наукового супроводження суспільного розвитку, а також наростанням депопуляційних процесів, фізичною, культурною та моральною деградацією значних верств населення.

Суттєве значення має і сам розвиток системи соціологічного знання, яке останнім часом набуло яскраво вираженого багаторівневого та поліпарадигматичного характеру. Взагалі цей розвиток, посилений претензіями до соціології з боку практики, позначений тенденціями ефективнішого використання наукових можливостей як загальносоціологічних теорій, так і соціологічних теорій середнього рівня не тільки у прогнозуванні, а й у поясненні різноманітних соціальних явищ і процесів сучасного суспільного розвитку.

Отже, подальший розвиток соціологічної науки відбувається за рахунок як фундаментальних досліджень, що ґрунтуються здебільшого на методології загальносоціологічних теорій (які вивчають суспільство загалом), так і прикладних досліджень, що спираються переважно на теоретичні засади соціологічних теорій середнього рівня (які вивчають окремі сфери суспільного життя, а також притаманні їм процеси і явища). Усе це зумовлює досить велику роль соціологічних теорій середнього рівня у розбудові системи сучасного соціологічного знання. Саме завдяки можливостям соціологічних теорій середнього рівня, які більш предметно аналізують і узагальнюють соціальні факти на рівні окремих сфер суспільного життя, вдається нагромаджувати вивірену й обґрунтовану соціальну інформацію, що позитивно впливає на розвиток загальносоціологічних теорій та дає змогу прогнозувати динаміку всього суспільного розвитку.

Пропонований навчальний посібник є однією з перших у нашій країні спроб подати у концентрованому вигляді сутність і зміст основних соціологічних теорій середнього рівня. Необхідність такого видання зумовлена, по-перше, інтенсивним розвитком соціологічних теорій середнього рівня, тобто спеціальних та галузевих соціологічних теорій, які відіграють особливу роль у подальшому розвитку системи сучасного соціологічного знання, а по-друге, потребами в якісній підготовці вітчизняних фахівців усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів із спеціальностей «Соціологія», «Соціальна робота», «Психологія» і «Правознавство».

Зазначимо, що орієнтація на процес підготовки професійних соціологів, соціальних психологів, юристів і соціальних працівників визначила основну проблематику, форму та логіку подання навчального матеріалу в цьому посібнику.

У першій частині висвітлено зміст соціології як науки, її об'єкт, предмет і функції, а також сутність соціологічних теорій середнього рівня, їх місце і роль у системі соціологічного знання.

Друга частина присвячена спеціальним соціологічним теоріям, які складають відповідну підсистему соціологічного знання, одну з основних структурних ланок соціологічної науки.

У третій частині розглядаються галузеві соціологічні теорії, які формуються на стику соціології з іншими галузями науки та вивчають форми й механізм дії соціологічних законів і закономірностей у різноманітних сферах суспільного життя людей.

У четвертій частині подано методологію та технології соціологічних досліджень, які є головним інструментом отримання соціальної інформації відповідно до специфіки соціальних об'єктів, що вивчаються соціологічними теоріями середнього рівня. Водночас тут розкриваються методи збирання соціологічної інформації, методики і процедури соціологічних вимірів; зміст, структура та вимоги до розробки програми соціологічного дослідження, а також технології соціологічного аналізу даних, способи використання його результатів.

І хоча не всі питання соціологічних теорій середнього рівня висвітлено в посібнику в повному обсязі, автори сподіваються, що він певною мірою допоможе студентам і слухачам в опануванні спеціальностей соціолога, психолога, юриста та соціального працівника. Крім того, посібник буде корисний також викладачам, аспірантам, практичним соціологам, соціальним працівникам, управлінцям-практикам і всім, хто цікавиться сучасною соціологічною проблематикою.

При висвітленні конкретного матеріалу, що міститься у навчальному посібнику, автори використали праці вітчизняних і зарубіжних дослідників. Передмову, глави 1, 3–8, 10, 13, 14, 18, 22–24 написав М. В. Туленков, а глави 2, 9, 11, 12, 15–17, 19–21 — М. П. Лукашевич.

Методологічні засади соціологічних теорій середнього рівня

Знання у найзагальнішому вигляді можна визначити як правильне відображення у свідомості людини явищ матеріального чи духовного світу; у царині соціологічного знання — різноманітних явищ суспільного життя людей. Знання містяться не тільки у наукових відомостях, а й у моральних, правових, філософських уявленнях. Вони постають також і в поняттєвій формі: у вигляді філософського узагальнення наукового закону чи художнього образу, характерного, наприклад, для мистецтва.

Знання є не тільки результатом цілеспрямованого процесу, специфічної діяльності, що її здійснюють спеціально підготовлені для цієї мети люди: вчені, митці, філософи тощо. Його здобувають усі люди в процесі повсякденного життя, безпосередньої практичної діяльності, свого життєвого досвіду, фактично не ставлячи перед собою такої мети. Знання такого гатунку вважається «неспеціалізованим», або «повсякденним» знанням. І хоча науку часто-густо називають діяльністю з продукування спеціалізованого знання, насправді наукове знання є лише різновидом знання взагалі. Але тоді виникає запитання: у чому саме полягає специфіка наукового знання взагалі і соціологічного знання зокрема?

Особливість наукового знання, у тому числі й соціологічного, полягає в тому, що воно, по-перше, досягається за допомогою специфічних методів, спрямованих на нейтралізацію суб'єктивності та упередженості. Тому досягнення вірогідного, «неупередженого» знання є ідеалом науки та наукової діяльності. По-друге, будь-яке знання людей про довколишній світ може вважатись науковим лише в тому випадку, коли воно має свою чітку визначену предметну сферу дослідження, певну систему знань, яка стосується певного предмета, а також свій понятійно-категоріальний апарат, що описує суттєві ознаки цього предмета.

Більшість сучасних наук, у тому числі й соціологія, формували свій предмет і систему знань протягом тривалого історичного періоду. Тому, говорячи про соціологію як науку про суспільство, слід пам'ятати, що вона являє собою цілісну систему внутрішньо організованого і перевіреного знання про різноманітні соціальні факти, які становлять життя

людей в сучасному суспільстві. А це означає, що знання про будь-який соціологічний феномен має ґрунтуватися насамперед на перевірених і підтверджених відомостях та наукових доказах. Це положення особливо актуальне для соціологічного знання загалом, яке має ще звільнитися від певної влади міфів, хибних уявлень і нашарувань повсякденного знання, що ґрунтується, як правило, на спостереженні фактів буденного життя людей. Ця проблема може бути вирішена шляхом удосконалення засобів і методів вивчення соціальних фактів, явищ, процесів тощо.

Крім того, соціологія як наука включає соціологічні знання різного рівня, тобто різного ступеня узагальнення та абстракції. Загалом ці знання утворюють певну систему, яка має досить складну структуру будову. Складовими елементами системи соціологічного знання є:

- по-перше, загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знань;
- по-друге, соціологічні теорії середнього рівня, тобто спеціальні та галузеві соціологічні теорії, що конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких можна виміряти будь-який соціальний процес;
- по-третє, конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.

Слід зазначити, що обґрунтування необхідності розвитку саме соціологічних теорій середнього рівня, які займають проміжне положення між фундаментальними теоріями та емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації, започаткував ще в 50-х роках відомий американський соціолог Роберт Мертон. Це зумовило цілу низку суттєвих переваг у подальшій розбудові та розвитку системи сучасного соціологічного знання. Серед них головними вважаються:

- 1) можливість створення надійної і зручної теоретичної основи для досліджень конкретних сфер людської діяльності та окремих соціальних структур, уникаючи ускладненого і досить абстрактного понятійного апарату фундаментальних теорій;
- 2) можливість тіснішої взаємодії соціологічної науки з реальним життям людей, яке завжди перебуває в полі зору теорій середнього рівня, що відображають практичні проблеми життя суспільства;
- 3) демонстрація можливостей і переконливості конкретно-соціологічних досліджень в очах керівників органів влади й управління, науковців та спеціалістів з несоціологічних галузей знання.

Оскільки соціологічні теорії середнього рівня уточнюють положення загальної соціологічної теорії відносно окремих сфер суспільного життя людей, а також видів і механізмів соціальної взаємодії, то у цій частині спочатку розглядаються основні характеристики соціології як науки про суспільство, а вже потім сутність, місце і роль соціологічних теорій середнього рівня в системі соціологічного знання.

Глава 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити сутність і зміст соціології як сфери наукового знання;
- визначити об'єкт та предмет дослідження соціології як науки;
- пояснити основні категорії загальної соціології;
- показати взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство;
- пояснити, через які функції реалізується роль соціології у житті суспільства.

1.1. Сутність соціології

Термін «соціологія» походить від латинського слова *societas* — суспільство і грецького *logos* — слово, вчення. Таким чином, соціологія є в буквальному розумінні наукою про суспільство. Її засновники — європейські вчені XIX ст. — робили спроби пояснити зміни в суспільстві, зумовлені промисловою революцією, розвитком демократичних ідей та інституцій. Французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст. уперше запровадив термін «соціологія». Він вважав, що соціологія при дослідженні суспільства повинна ґрунтуватися на позитивних соціальних фактах, а не на абстрактних міркуваннях, тобто будуватися на зразок природничих наук. Як фізик або хімік за допомогою спеціальних методів досліджує свою галузь, так і соціолог не просто стверджує, а доводить, спираючись на факти, зібрані з використанням спеціальних методів. Причому доводить, застосовуючи не окремі, довільно взяті із соціальної дійсності факти, а аналізуючи всеосяжний, об'єктивний, емпіричний матеріал.

Концентруючи увагу на вивченні соціальних фактів і явищ соціальних відносин та процесів, які відображаються в суспільстві, соціологія, таким чином, визначила своє місце серед інших суспільних наук —

філософії, політології, історії тощо. Скажімо, філософія являє собою світогляд, дає розуміння місця людини у світі, уявлення про сенс людського життя. Історія, у свою чергу, вивчає закономірне, але й неповторне, індивідуальне у суспільному розвитку, широко використовуючи при цьому методи і засоби, притаманні гуманітарному знанню. Перевага соціології полягає в тому, що вона дає системний аналіз соціальних фактів і намагається отримати вірогідне, вільне від оцінок та упередженості знання.

Загалом науки природничі (про природу) та науки соціальні (про суспільство) мають різні об'єкти пізнання, але використовують схожі загальнонаукові методи й засоби вивчення. Абсолютне розмежування чи протиставлення цих наук є неправомірним. Проте існує певна специфіка вивчення суспільних явищ, яка полягає в тому, що суспільні (соціальні) науки більшою мірою, ніж природничі, стосуються інтересів людей. Тому проблема відповідності (неупередженості) досліджень соціальних явищ є більш гострою і важкорозв'язною. Але вона розв'язується так само, як і в наукових дослідженнях, — шляхом удосконалення засобів і методів вивчення соціальних проблем. Поряд з природничими та соціальними науками існує гуманітарне знання (літературознавство, мистецтвознавство тощо), яке використовує специфічні, відмінні від соціальних наук методи пізнання.

З'ясовуючи взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство, слід урахувати перш за все відмінність об'єкта соціологічної науки (тобто, що конкретно вона вивчає) та її предмета, як вона це робить, під яким кутом зору аналізує ті чи інші явища*. Специфічно соціологічним кутом зору, який відрізняє соціологію від інших суспільних наук, є те, що соціолог співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, розглядає місце конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Ця особливість соціології є відносно постійною її характеристикою, вираженою явно чи неявно, тим чи іншим способом. Саме соціологічний аналіз, у кінцевому підсумку, приводить досліджувані суспільні явища до «спільного знаменника», оскільки соціологічне знання має справу із спільними для всіх суспільних явищ «родовими ознаками».

Таким чином, соціологія має своє коло проблем, свою сукупність специфічних понять та уявлень, використовує характерний для неї спосіб

* Див.: *Попова І. М.* Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник. — К.: Тандем, 1996. — С. 27.

порушення питань та знаходження відповідей на них. Усе це дає підстави для визначення сутності соціології як науки про суспільство. Різноманітні визначення соціології зводяться до того, що *соціологія* в цілому — це наука, що вивчає відносини між групами людей, які займають різне становище в суспільстві, беруть неоднакову участь в економічному, соціальному, політичному і духовному житті, різняться не лише рівнем, а й джерелом своїх доходів, структурою споживання, способом, якістю та стилем життя, а також структурою ціннісних орієнтирів, мотивами і типом поведінки*. Групи людей, які утворюють суспільство і які вивчає соціологія, називаються ще соціальними спільнотами. Це численні соціальні утворення, які нерідко налічують тисячі або й мільйони осіб. Їх ще можна назвати великими соціальними групами.

Тому соціологію розуміють і як науку про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають під час взаємодії великих соціальних груп у суспільстві.

1.2. Визначення об'єкта соціології

Суспільство як об'єкт дослідження соціології розглядається у двох аспектах.

По-перше, як соціальний організм, що складається із взаємопов'язаного комплексу соціальних утворень, тобто соціальних інститутів, соціальних спільнот, груп та індивідів. Кожен з компонентів цього комплексу є відносно самостійним суб'єктом суспільного життя, виконує певні функції і перебуває у взаємодії з іншими компонентами. Відповідно до цього соціологія вивчає суть соціального, закономірності та якісні характеристики кожного компонента і всього суспільства в цілому як соціального організму, а також різноманітні соціальні процеси, що в ньому відбуваються.

По-друге, суспільство — об'єкт дослідження соціології — розглядається як найскладніша природничо-історична соціальна система. Суспільство як соціальна система являє собою органічну спільність виробничих сил і виробничих відносин, соціальної, політичної, економічної і духовної сфер. Взаємодія різних соціальних груп людей, їхня діяльність у різних сферах суспільного життя — економічній, соціальній, політичній, ідеологічній — за визначальної ролі способу виробництва

* Див.: *Кравченко А. И.* Социология: Справ. пособие. — М.: Моск. лицей, 1996. — С. 81.

надає розвиткові тієї чи іншої суспільної спільноти характеру природничо-історичного процесу. Кожна із зазначених сфер суспільного життя виконує певні функції: економічна — функцію матеріального виробництва, соціальна — соціалізації, політична — соціального управління та контролю, ідеологічна — духовного продукування.

Це зумовлює складність об'єкта соціології — людського суспільства, його специфіку, особливості, характер функціонування та розвитку. У вивченні суспільства, соціальних явищ та соціальних процесів соціологія їм ґрунтується на таких основних принципах. Передусім ідеться про принцип історизму. Це означає, що, по-перше, усі соціальні явища та процеси в суспільстві розглядаються як системи, що мають внутрішню структуру; по-друге, вивчається процес їх функціонування та розвитку; по-третє, виявляються специфічні зміни та закономірності переходу їх з одних якісних станів в інші.

Наступний принцип соціології — принцип соціального детермінізму, який відображає всебічний взаємозв'язок та взаємозумовленість соціальних явищ. Він відрізняється від економічного детермінізму тим, що враховує вплив не тільки економічної підсистеми, яка є «кінцевою причиною» всіх соціальних явищ та процесів, а й інших підсистем — політичної, ідеологічної тощо.

Соціальний детермінізм означає також зумовленість будь-якого соціального явища або процесу всією сукупністю відносин, а не тільки окремими їх різновидами, наприклад, економічними відносинами, хоч останні і є визначальними. Взаємний вплив безпосередньо пов'язаних структур конкретних соціальних систем, наслідком якого є їх взаємна зміна, має діалектичний характер.

Соціологія базується також на діалектичному методі наукового пізнання суспільства та його соціальних систем. Суть цього методу полягає в тому, що суспільство розглядається як живий організм, який перебуває в постійному розвитку. Для його вивчення потрібні об'єктивний аналіз виробничих відносин, що становлять дану суспільну систему, дослідження законів її функціонування та розвитку.

Таким чином, у соціології органічно поєднуються генетичний (історичний) та структурно-функціональний підходи до аналізу як різних соціальних систем окремо, так і загалом суспільної системи як їх сукупності.

Кожна із соціальних систем, у свою чергу, включає багато інших підсистем. Соціальні системи перегруповуються, одні й ті ж індивіди можуть бути елементами різних систем. Кожна з них, узята ізольовано або у зв'язку з іншими, розглядається як відносно незалежна.

У свою чергу індивід не може не рахуватись із законами тієї соціальної системи, до якої належить. Тією чи іншою мірою він бере на озброєння її норми та цінності, тобто соціалізується. Його діяльність, таким чином, стає соціально визначеною. Разом з тим у суспільстві існують різні варіанти, форми соціальної діяльності та поведінки, між якими можливий вибір, а отже і вияв активності людини.

Попри те, що соціальні системи складаються з елементів, які мають різні індивідуальні якості, тобто елементи однієї соціальної системи можуть бути не тотожними за своїми якостями елементам іншої, обидві системи можуть мати загальні інтегральні властивості. Однотипні інтегральні властивості соціальних систем є основою їх типологізації, виділення різних типів соціальних груп, спільнот, інститутів, організацій тощо.

Покладення в основу класифікації соціальних систем типу соціальних зв'язків дає підстави для виділення таких елементів системи, як соціальні групи (соціальні відносини), соціальні інститути (інституціональні зв'язки), система соціального контролю (зв'язки соціального контролю), соціальні організації (організаційні зв'язки).

Дослідження на базі наукової теорії соціального розвитку конкретного стану соціальних систем, соціальних явищ зумовлює формування спеціального наукового знання — соціологічного. Залежно від цього визначається і його об'єкт: *суспільство, соціетальні й соціальні системи, соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні процеси* в їх конкретному стані та взаємодії.

Що ж означають ці поняття в соціології?

Суспільство — найскладніша природничо-історична соціальна система. У найширшому розумінні — це сукупність історично утворених форм спільної діяльності людей, а в найвужчому — історично конкретний тип соціальної системи (наприклад, капіталістичне суспільство), певні форми соціальних відносин і соціальних зв'язків.

Соціальна система є явищем або процесом, що складається з певної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відношеннях і утворюють єдине ціле, здатне у взаємодії із зовнішніми умовами змінювати свою структуру. Головними її елементами є соціальні спільноти (класи, нації, професійні, демографічні, територіальні, політичні та інші групи), кожна з яких, у свою чергу, є складним утворенням, що має свої внутрішні зв'язки. Істотними рисами будь-якої системи є цілісність і взаємозв'язаність (інтеграція) усіх елементів її структури. Перше поняття фіксує об'єктивну форму існування явища, тобто

існування його як цілого, а друге — процес і механізм об'єднання його частин. Ціле (на це звертали увагу ще давньогрецькі філософи) «перевищує суму частин, що входять у нього». Це означає, що кожне ціле має нові якості, які не зводяться механічно до суми його елементів і виявляють певний «інтегральний ефект». Ці нові якості, що належать явищу як цілому, зазвичай визначаються як системні, або інтегральні, якості.

Варто зауважити, що найголовнішими елементами соціальної системи є люди і їхня діяльність, яку вони провадять не ізольовано, а у взаємодії з іншими людьми, об'єднаними в різні соціальні спільноти (групи) в умовах певного соціального середовища. У процесі цієї взаємодії з іншими людьми соціальне середовище систематично впливає на певного індивіда так само, як і він впливає на інших індивідів і середовище. В результаті ця спільнота стає системою, цілісністю з якими, яких не має жоден із включених до неї елементів окремо (взаємозв'язок функцій, соціально-психологічний клімат і т. ін.). Через свої інтегральні якості соціальна система набуває повної самостійності щодо особистостей, які її становлять. Взаємодія індивіда з іншими в умовах цього соціального середовища являє собою систему, в якій поєднуються принципи автономії. Кожна така система розвивається за своїми соціальними законами.

Визначений спосіб зв'язку у взаємодії елементів, тобто індивідів, які займають певні соціальні позиції (статус) і виконують певні соціальні функції (ролі) відповідно до прийнятої в даній системі сукупності норм і цінностей, утворює соціальну структуру суспільства.

Коротко зупинимось на роз'ясненні основних понять, що описують об'єкт соціології, тобто суспільство, як систему.

Соціальна спільнота — реально існуюча сукупність індивідів, що відзначаються відносною цілісністю, спільністю інтересів, близькістю поглядів, вірувань, суб'єктивних уявлень про цілі й засоби виробничої, духовної та інших видів діяльності, які виступають самостійним суб'єктом історичної і соціальної дії, поведінки. Такі спільноти можуть розрізнятися кількісним складом, тривалістю існування, якістю зв'язків тощо. До найважливіших слід віднести соціальні групи (у тому числі й класи), національні, територіальні і регіональні спільноти, колективи, сім'ї. Функціонування й розвиток соціальної спільноти відбуваються на основі соціальних зв'язків і взаємодії її елементів-індивідів. У соціальних дослідженнях розрізняють такі типи зв'язків: функціональні та розвитку (або генетичні), причинні та структурні тощо.

Під *соціальним зв'язком* звичайно розуміють низку факторів, що зумовлюють спільну діяльність людей у певний час, у конкретних спільнотах для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються на тривалий період незалежно від персональних якостей окремих особистостей. Це зв'язки індивідів один з одним, а також їхні зв'язки з явищами і процесами навколишнього світу, які складаються в процесі їхньої практичної діяльності. Сутність соціальних зв'язків виявляється у змісті й характері діяльності людей, які становлять ту чи іншу соціальну спільноту. Можна виділити зв'язки взаємодії, контролю, відносин, а також інституціональні зв'язки.

Вихідним моментом для формування соціального зв'язку може бути взаємодія індивідів або груп, які утворюють соціальну спільноту для задоволення тих чи інших потреб.

Соціальні Відносини — це відносини між групами людей, що складають певне соціальне становище у суспільстві, яке зумовлене їхньою участю в економічному, політичному житті, способом життя, доходами, структурою особистого споживання тощо.

Соціальні інститути — це історично утворені, сталі форми організації спільної життєдіяльності людей: виробничо-трудової, споживчої, духовної, сімейно-побутової. До найбільш фундаментальних соціальних інститутів належать власність, держава, право, армія, сім'я, виробничі осередки, освіта, охорона здоров'я, виховання, фізкультура і спорт та ін.

Винятково важливе значення в соціології мають такі поняття, як *соціальні потреби та інтереси*. Вони реалізуються лише в результаті свідомих дій людей, коли зовнішні спонуки стають мотивом їхньої поведінки. Потреби та інтереси, відповідно до свого значення для суспільства, націй, класів, соціальних груп і особистостей, закріплюються у вигляді соціальних норм і цінностей.

Соціальними нормами (або загальними правилами) називаються встановлені суспільством правила, що зумовлюють сталі форми соціальної взаємодії людей, здійснювані для досягнення поставлених перед організацією цілей. Вони не лише визначають зумовлений спосіб поведінки, схвалений як суспільством у цілому, так і його підсистемами, а й викликають у свідомості індивіда рішучі мотиви на користь цієї поведінки.

В основі соціальних норм лежать, передусім, потреби матеріальні. Серед них потреби матеріального виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ суспільства. Ці потреби викликають повторюваність соціальних взаємозв'язків і вимагають таких загальних

правил, які б давали змогу учасникам відповідних соціальних відносин регулярно й цілком визначеним способом вступати в ці взаємодії. Соціальні норми, таким чином, втілюють у собі певну модель зазначених взаємодій, що дає індивідам змогу передбачати дії інших учасників суспільних відносин і відповідним чином поводитися. Соціальна норма з огляду на це стає мірою поведінки суспільства.

У поведінці втілюються й соціальні цінності. *Соціальні цінності* — це загальноприйнята в конкретній соціальній системі сукупність взірців, за допомогою яких люди співвідносять і опосередковують свої взаємодії один з одним, систематизуючи соціальний досвід. Соціальною цінністю може володіти будь-який об'єкт (матеріальний чи ідеальний) у разі, якщо він є фокусом прагнень, бажань груп чи окремих осіб. Цей об'єкт відповідно оцінюється і тим самим регулює поведінку. Соціальні цінності індивіда є мірою оцінки вчинків стосовно даної системи цінностей.

Система норм, заборон, настанов відображає потребу будь-якої соціальної структури в регулюванні *поведінки індивідів*. Соціальні норми й цінності втілюються в реальну поведінку людей лише тоді, коли вони визнані й засвоєні (соціалізовані) групами та індивідами, що означає збіг індивідуальних і суспільних інтересів. Трансформація соціальних норм і цінностей через свідомість індивіда (осмислення) в його реальну дію зумовлює спосіб взаємодії індивіда з іншими індивідами і соціальним оточенням загалом.

1.3. Предмет соціологічної науки

Розглянуті категорії і поняття дають можливість підійти до визначення *предмета соціології*. Адже саме соціальні явища і процеси, виникнення різних форм спільного життя людей, характер людських спільнот, явища і процеси, що в них відбуваються, виникають на основі взаємодії людей. Сили, які об'єднують і руйнують ці спільноти, зміни, що відбуваються в них, особливо соціальні зміни, пов'язані з радикальними перетвореннями в суспільстві. Усе це становить предметну сферу соціології. Вона вивчає процеси і стереотипи індивідуальної і групової взаємодії, форми організації соціальних груп та відносини між ними, вплив груп на індивідуальну поведінку. Соціологія досліджує і пояснює, як і чому люди підпорядковують свою активність вибору спільних раціональних шляхів, як інтегрована у взаємодії індивідуальна діяльність людей перетворюється на цілеспрямоване соціальне життя суспільства.

Слід зауважити, що складність і багатовимірність предметної сфери відбивається на визначенні *предмета соціології*. У сучасній літературі існує кілька поглядів на предмет соціології. На думку В. Іванова, соціологія вивчає соціальні відносини. При цьому він їх тлумачить широко, включаючи в сферу дослідження громадянського суспільства відносини між групами людей, які посідають різне становище в суспільстві, різняться ступенем участі в економічному й духовному житті, джерелами доходів, структурою особистого споживання, рівнем індивідуального розвитку, типом суспільної свідомості, способом життя.

Соціолог В. Ядов розглядав як ключову категорію соціології соціальну спільноту. Соціологія, на його погляд, — це наука про становлення і функціонування соціальних спільнот, соціальних організацій і процесів як модулів, наука про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між різними соціальними спільнотами, наука про закономірності соціальних явищ і масової поведінки.

Одночасно сформулувалася й інша позиція, що належить, зокрема, А. Кабищі та ін., згідно з якою базисною категорією соціології є поняття «соціальна структура». Збагачуючи гуманістичну спрямованість соціології, соціолог Ж. Тощенко пропонує включити в предмет соціології реальну суспільну свідомість з усіма суперечностями її розвитку: діяльність, реальну поведінку людей як предметне втілення (за формою і змістом) знань, установок, ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів, що фіксуються в реальній свідомості; умови, в яких розвиваються, здійснюються реальні свідомість і діяльність, поведінка людей.

Відомий соціолог М. Руткевич, у свою чергу, запропонував вивчати соціологію як науку про суспільство, як систему, що перебуває в постійному розвитку. Соціологія — це вчення про загальні закономірності розвитку суспільства. Поширену в західній соціології думку найбільш інтегровано узагальнив американський соціолог Ноель Смельзер. Він вважає, що соціологія — це наукове дослідження суспільства і соціальних відносин, спосіб вивчення людей.

Аналіз наведених поглядів на *предмет соціології* показує, що визначення предмета соціології має ґрунтуватись на узагальненні цих та інших позицій, а також відображати інтегрований погляд на сутність соціології як науки. Саме з таких позицій визначає предмет соціології російський соціолог Г. Осипов в Енциклопедичному соціологічному словнику. На його думку, «соціологія — це наука про загальні та специфічні закони й закономірності розвитку і функціонування історично

визначених соцієтальних систем, про механізми дії та форми прояву цих законів у діяльності особистостей, соціальних груп, класів, народів»*.

Слід зауважити, що у світовій соціології склалося п'ять головних підходів до спостереження і пояснення різних груп соціальних фактів, які визначають предметну сферу соціологічної науки.

Перший підхід — демографічний. Це питання народжуваності, смертності, міграції, а також пов'язана з цими процесами діяльність людей, їхня поведінка.

Другий підхід — психологічний, що пояснює поведінку індивіда в рамках його особистого життя, тобто за допомогою мотивів, помыслів, звичаїв, звичок, соціальних установок, думок, оцінок людини самої себе.

Третій підхід — «спільнотний», коли вивчаються двоє і більше людей, які становлять групу чи організацію. Цей підхід є основним при вивченні колективної поведінки, наприклад, дії натовпу або реакції аудиторії.

Четвертий підхід — «відносний». При такому підході суспільне життя вивчається не через конкретних людей, а через специфікацію їхніх взаємовідносин, зумовлених їхньою соціальною роллю. Роллю називається поведінка, якої чекають від людини, коли вона посідає певне становище в групі. У суспільстві існують сотні ролей — політик, вборець, робітник, селянин, службовець, споживач, керівник тощо. Поведінка людини значною мірою зумовлена цими ролями.

П'ятий підхід — культурологічний. Його застосовують при аналізі поведінки, використовуючи культурологічні поняття, наприклад, громадські норми і правила, суспільні цінності. Під цим кутом зору правила поведінки, або норми, розглядаються як регулятори вчинків окремих людей і діяльності певних соціальних груп.

Кожен з цих підходів найефективніше застосовується для дослідження певного спектра предметної сфери, тому соціологу необхідно вміти орієнтуватись при виборі методу на те, під яким кутом зору досліджується те чи інше соціальне явище. У той же час сукупність методів визначає обсяг самого *предмета соціології*, вимагає віднесення до нього і динаміки поведінки людини, і способів взаємодії людей та їхніх думок. Тут ідеться про поведінку не лише окремих індивідів, а й соціальних груп та спільнот, про способи взаємодії між окремими

* *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995. — С. 698.

людьми, соціальними групами і спільнотами, процеси економічної, політичної і духовної соціалізації, діяльність соціальних інститутів, механізми інформування і прояву масової свідомості.

Таким чином, соціологія за допомогою свого інструментарію забезпечує аналіз і оцінку, діагностику соціальних явищ, визначає, якою мірою діють позитивні й негативні тенденції, наскільки ті сили, на які треба спиратися, рухаючись до мети, готові до наступного кроку і в чому не готові, які сили протидіють цьому тощо. Наукове пізнання й оцінка реального стану сил соціального процесу визначає їхні можливості, а його всебічна діагностика і є найважливішим завданням соціології. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що в будь-якому стані кожного явища присутні моменти минулого, теперішнього й майбутнього. Взаємодія і взаємозв'язок цих трьох моментів соціального явища в конкретній ситуації його здійснення визначають характерну особливість предмета соціології.

Цим зумовлюється одне з найважливіших завдань соціології як науки — постійно виявляти реальну картину стану і характеру змін у соціальній структурі суспільства: від особистості, сім'ї, колективу тощо до суспільства в цілому, розкриваючи й оцінюючи складну і мінливу розстановку суспільних сил у процесі соціального й економічного розвитку країни, оновлення всіх сфер життя суспільства.

Друга особливість *предмета соціології* полягає в тому, що він відображає не лише суть і стан соціального явища, а й закономірність перетворення цього стану в нову якість. Так, специфіка предмета соціології визначається і необхідністю, і законами перетворювальної практики в царині соціального буття суспільства. Звідси — розуміння специфіки соціальних знань. Воно не обмежується лише пізнанням та оцінкою реальної ситуації і тих сил, що її визначають.

Слід наголосити, що визначальною властивістю *предмета соціологічного знання* є те, що він являє собою всю сукупність зв'язків і відносин, які називаються соціальними. А оскільки ці зв'язки та відносини в кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, то об'єкт соціологічного знання завжди виступає як соціальна система [13, с. 83]. Тому головним завданням соціології є типологізація соціальних систем, дослідження зв'язків і відносин кожного соціального об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми дії та форми вияву цих закономірностей у різноманітних соціальних системах для цілеспрямованого управління їхньою поведінкою.

Отже, поняття соціального, соціальних зв'язків і відносин, способу їх організації є вихідним моментом для розуміння специфічних особливостей *предмета соціологічного знання*, а поняття соціальних закономірностей — для розуміння сутності *предмета соціології*.

Поряд із цим *соціологія* розробляє теорію, методологію, особливі способи, прийоми і процедури, що забезпечують сприятливі зміни для суспільного розвитку в тій чи іншій складній соціальній системі або ситуації.

Перед соціологією стоїть надзвичайно важливе і дуже складне завдання, пов'язане з розробкою цілісної системи соціологічного знання, а також соціальних технологій з метою підвищення ефективності усієї перетворювальної практики, характеристик способу життя, найповнішого розквіту потенціалу кожної особистості. Адже перетворювальна діяльність у галузі соціального буття суспільства, як і будь-яка перетворювальна діяльність взагалі, передбачає знання механізмів функціонування соціальних процесів та їх науково обґрунтованого використання при створенні соціальних технологій, розробці прогнозів і практичних рекомендацій для ухвалення державних та управлінських рішень.

Узмісті *предмета соціології* важливе місце посідають також *генезис, структура і залежності* функціонування громадської думки в конкретних умовах життєдіяльності людей, окремих соціальних спільнот і суспільства в цілому. Громадська думка — це активний вияв стану громадської свідомості людей на всіх рівнях соціальної організації суспільства. Тому знання змісту, функцій і структури громадської думки стосовно того чи іншого факту, події, механізму її утворення, поширення і функціонування у конкретній ситуації має істотне значення для практичної діяльності людей.

1.4. Основні функції соціології

Місце і роль соціології у практичній діяльності людей, у життєдіяльності суспільства в цілому реалізується через ті функції, які вона виконує. *Функції соціології*, таким чином, визначають основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Головними функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, управлінська, гуманістична й ідеологічна.

Пізнавальна функція пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів. Особливе місце тут належить соціологічним теоріям середнього рівня,

які на основі соціологічних досліджень розкривають закономірності й перспективи розвитку суспільства, дають наукові відповіді на актуальні проблеми сучасності, вказують шляхи й методи соціального перетворення світу.

Практична функція визначається ступенем участі соціології у розробці практичних рекомендацій і пропозицій щодо підвищення ефективності управління різними соціальними процесами та суспільством у цілому. Практична функція соціології тісно пов'язана з пізнавальною. Єдність теорії і практики — характерна риса соціології.

Теоретична функція полягає у концентрації, поясненні, поповненні та збагаченні наявного соціологічного знання, в розробці законів і категорій цієї науки на основі дослідження соціальної діяльності.

Описова функція соціології передбачає систематизацію, опис, нагромадження одержаного дослідницького матеріалу у вигляді аналітичних розвідок, різного роду наукових звітів, статей, книг. У них відтворюється реальна картина соціального об'єкта, що вивчається. При виконанні цієї роботи вимагається висока моральна чистота і добропорядність ученого, бо на основі таких матеріалів робляться практичні висновки і ухвалюються управлінські рішення. Ці матеріали є джерелом виміру, відрахунку, порівняння для майбутніх поколінь.

Інформаційна функція — це збирання, систематизація та нагромадження соціологічної інформації, яку одержують у результаті проведення досліджень. Соціологічна інформація — найоперативніший вид соціальної інформації. У великих соціологічних центрах вона концентрується в пам'яті ЕОМ. Її використовують соціологи, керівники державних та інших установ для управління суспільством, соціальними процесами і явищами, соціальною діяльністю людей.

Прогностична функція полягає у підготовці соціальних прогнозів. Соціологічні дослідження завершуються обґрунтуванням короткострокового чи довгострокового прогнозу досліджуваного об'єкта. Короткостроковий аналіз спирається на виявлену тенденцію, а також на зафіксовану закономірність і відкриття фактора, який вирішальним чином впливає на прогнозований об'єкт. Відкриття такого фактора — це складний вид наукової роботи. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються короткострокові прогнози.

Управлінська функція соціології пов'язана передусім з використанням знань для розробки і створення ефективних моделей управління різноманітними соціальними системами та інститутами, соціальними процесами і об'єктами.

Гуманістична функція соціології полягає в розробці цілей соціального розвитку, формуванні соціальних ідеалів і цінностей, програм науково-технічного й соціокультурного розвитку суспільства.

Ідеологічна функція впливає з об'єктивної участі соціології в духовному житті суспільства, виробленні перспектив його розвитку, поширенні наукової ідеології серед населення, підготовці висококваліфікованих і компетентних кадрів спеціалістів.

Слід зазначити, що в практиці суспільного життя ці функції реалізуються значною мірою завдяки розгалуженій та багаторівневій структурі соціологічного знання.

РЕЗЮМЕ

1. Термін «соціологія» походить від латинського слова *societas* (суспільство) та грецького *logos* (слово, вчення). Уперше цей термін запровадив у науковий обіг французький учений Огюст Конт наприкінці 30-х років XIX ст.
2. Соціологія є науковим знанням про суспільство. Це означає, що вона використовує наукові способи вивчення дійсності, а також методи й засоби, розроблювані у процесі еволюції наукового знання, становлення й розвитку різних природничих та суспільних наук.
3. Соціологія відрізняється від інших наук про людину і суспільство своїм специфічним кутом зору, який визначає її предметну сферу. Сутність соціологічного підходу полягає в тому, що соціологія співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, а також розглядає місце кожного конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій.
4. Багатоманітні дефініції соціології зводяться до того, що соціологія визначається як наука про закономірності становлення, розвитку і функціонування соціальних спільнот, про ті соціальні відносини і соціальні процеси, що виникають у процесі взаємодії великих соціальних груп у суспільстві.
5. Об'єктом соціологічного пізнання є соціальна реальність, тобто повсякденне життя суспільства.
6. Предметом соціології є різноманітні відносини й процеси, що відбуваються в суспільстві, а також закономірності виникнення й функціонування соціальної реальності або навколишнього соціального життя. Визначальною властивістю предмета соціології є те, що він являє собою усю сукупність зв'язків і відносин у суспільстві, що мають назву соціальних.

7. Функції соціології зумовлюють основні її обов'язки перед суспільством, найважливішу спрямованість і коло її діяльності. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, практична, теоретична, описова, інформаційна, прогностична, гуманістична, ідеологічна й управлінська.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология: Учеб. для вузов / Под ред. В. И. Добренькова. — М.: Гардарики, 1998.
2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
3. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие. — К.: МАУП, 1996.
4. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
5. Маркович Д. Общая социология: Пер. с серб.-хорв. — Ростов н/Д, 1993.
6. Мігзович І. І. Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
7. Основы социологии: Курс лекций / Под ред. А. Г. Эфендиева. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
8. Попова І. М. Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник. — К.: Тандем, 1996.
9. Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
10. Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994.
11. Сорокин П. Система социологии. — Пг., 1920.
12. Социология / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Мысль, 1990.
13. Социология. Основы общей теории / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
14. Социология: наука об обществе: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Харьков: Рубикон, 1996.
15. Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Кознен-Хуттера. — М.: Интеллект, 1998.
16. Социология: Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М.: Книготорговый центр "Маркетинг", 2002.
17. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. — Минск: Книжный Дом, 2003.
18. Судаков В. И. Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития. — Днепропетровск: ДГУ, 1995.

19. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985.
20. *Тощенко Ж. Т.* Социология. — М.: Прометей, 1994.
21. *Туленков Н. В.* Социология как наука об обществе: Конспект лекции по социологии для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
22. *Фролов С. С.* Социология. — М.: Логос, 1996.
23. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
24. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Львів: Кольварія, 1996.
25. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
26. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969.
27. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
28. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Х.: Константа, 1996.

Глава 2

СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ СЕРЕДЬОГО РІВНЯ

Вивчивши цю главу, ви повинні:

- вміти розкрити структуру системи соціологічного знання і дати характеристику її складових елементів;
- знати, як і коли виникли соціологічні теорії середнього рівня;
- вміти визначити причини розриву між загальносоціологічним та конкретно-соціологічним рівнями соціології або конкретно-соціологічними (емпіричними) дослідженнями;
- вміти показати, як класифікуються соціологічні теорії середнього рівня і дати їм загальну характеристику.

2.1. Структура системи соціологічного знання

Система соціологічного знання має складну структурну будову. З одного боку, це відображення складності як об'єкта, так і предмета соціології. При найширшому ви-значенні виокремлюють дві предметні зони: мікро- і макрорівень. Предметом мікросоціології є індивіди, мотиви та акти поведінки, той зміст, що його люди вкладають у взаємодію, тобто все те, що, у свою чергу, створює і змінює суспільство. Макросоціологія зосереджує увагу на типових прикладах поведінки, що є ключем до розуміння суспільства в цілому. Це структури, які включають сім'ю, релігію, політичний, економічний устрій суспільства тощо.

З іншого боку, складність структури соціологічного знання зумовлена особливостями виникнення та розвитку соціології як науки. Адже виникла вона в результаті конкретизації соціальної філософії, спеціалізації та кооперації суспільних наук і розвитку емпіричних соціальних досліджень. При цьому два основних напрями — теоретичний і емпіричний — продовжували розвиватись незалежно один від одного. Як стверджує російський соціолог Г. Осипов, до кінця XIX ст.

теоретичні та емпіричні соціальні дослідження практично не були взаємопов'язані [27, с. 698].

У процесі розвитку соціології теоретичний напрям, що базувався на соціальній філософії і психології, утворився як загальносоціологічний рівень соціологічного знання, або рівень загальносоціологічних теорій. На цьому рівні досліджуються проблеми соціально-філософського осмислення найзагальніших питань розвитку і функціонування суспільства загалом та місця в ньому людини, а також гносеологічні проблеми соціології, питання побудови соціальних структур та моделей соціальних спільнот і процесів, здійснюється розробка методів вивчення соціальних процесів і явищ тощо.

Теоретичну соціологію становлять різноманітні концепції, що розглядають усю сферу соціального життя суспільства як соціальну систему, соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути, що дають їм свої інтерпретації. Соціологічна теорія охоплює на високому рівні абстрагування причинні зв'язки в розвитку соціальних явищ, описує соціальні взаємозв'язки в загальному вигляді. Її специфічними компонентами є такі:

- 1) система загальних і специфічних законів, що виражають і закріплюють типові, відносно постійні зв'язки в суспільстві, його соціальних інститутах і внутрішніх системах, у структурі соціальних відносин;
- 2) система постулатів, аксіом та інших тверджень стосовно соціального життя суспільства, поведінки людей, способів їх взаємодії;
- 3) логіка висновків та доказів, що використовується для обґрунтування соціальних прогнозів, тенденцій та закономірностей розвитку соціального життя суспільства, його соціальних інститутів і структурних ланок;
- 4) загальносоціальний і власне соціологічний понятійно-категоріальний апарат;
- 5) система обґрунтувань і диференційованого підходу до аналізу об'єкта і предмета досліджень (як у фундаментальних, так і в прикладних дослідженнях);
- 6) система пізнавальних методів, технологій і процедур, що забезпечують повноту описання, пояснень і передбачень соціальних явищ, процесів та відносин на тому чи іншому рівні соціальної організації суспільства;
- 7) емпірична база з великою кількістю зафіксованих соціальних фактів, що потребують генералізації та теоретичної інтерпретації.

Упорядкована система перевірених висловлювань, тверджень та доказів дає можливість упевнено будувати моделі соціальних процесів, їх структурологічних схем, виявляти динаміку поведінки людей у тих чи інших сферах життєдіяльності суспільства.

У загальносоціологічній теорії інтегруються також результати соціального досвіду та емпіричних досліджень і цим самим заново висвітлюються або додатково характеризуються ті чи інші соціальні об'єкти, вивіряється надійність соціальних прогнозів шляхом накладення теоретичних моделей на моделі конкретних соціальних процесів, одержаних емпіричним шляхом, і навпаки.

Слід зазначити, що на загальнотеоретичному рівні здійснюється зв'язок соціології з іншими науками та галузями наукового знання: філософією, історією, політологією, культурологією, економікою, психологією, антропологією, педагогікою тощо. Концепції, що розробляються на цьому рівні, відзначаються високим ступенем абстракції. При цьому в коло їх вивчення не потрапляють такі конкретні соціальні одиниці, як соціальна група або соціальний процес.

Повертаючись до другого напрямку — конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень, зауважимо, що він також пройшов значний шлях у своєму розвитку. Починаючи з 20-х років ХХ ст. емпіричні дослідження відіграють дедалі більшу роль у розвитку системи соціологічного знання. Удосконалюється техніка соціологічних досліджень, розширюються можливості практичного застосування соціології. У результаті утворився ще один рівень соціологічних знань — емпіричний.

Конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження являють собою встановлення і узагальнення соціальних фактів за допомогою прямої або опосередкованої реєстрації здійснених подій, характерних для соціальних явищ, об'єктів і процесів, що вивчаються. Предметом аналізу тут виступають події, вчинки, характеристики поведінки людей, соціальних груп, тобто відображення соціальної реальності у свідомості людей.

Шляхом зміни й опису окремих фрагментів реальної дійсності в якомусь чітко визначеному просторово-часовому інтервалі з'являється можливість одержати обґрунтовані знання — соціальні факти. Такими фактами можуть бути поведінка індивідів або соціальних груп і спільнот; продукти людської діяльності; ціннісні орієнтації, потреби, інтереси людей; вербальні дії (судження, думки, оцінки). За допомогою певного набору методів емпіричних досліджень (опитувань,

спостережень, вивчення документів, експериментів) на цьому рівні ведеться збір первинної соціологічної інформації, а саме: численних фактів, відомостей, думок членів соціальних груп, особистісних даних тощо.

Слід звернути увагу й на те, що конкретно-соціологічне (емпіричне) дослідження є не просто збиранням та добиранням якихось соціальних фактів, що підтверджують (або спростовують) ті чи інші теоретичні побудови й гіпотези. Це спеціальні наукові процедури, які, використовуючи соціологічні методи збирання інформації, дають можливість здійснювати наукову реєстрацію та узагальнення соціальних фактів, які в результаті й становитимуть базу дальших теоретичних досліджень, обґрунтованих рекомендацій і прогнозів, правильність яких перевіряється практикою.

За підсумками опрацювання та аналітичного узагальнення формується первинні висновки щодо конкретних явищ соціального життя. Як бачимо, саме в таких конкретних і точних знаннях про окремі соціальні факти, явища і процеси має потребу теоретична соціологія для надання теоретичним узагальненням та концепціям справді наукового характеру — достовірних і точних знань.

Отже, не викликає сумніву, що загальносоціологічні теорії та конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження мають бути нерозривно пов'язані між собою. Без забезпечення такого зв'язку теоретизування, не підкріплене знанням конкретних фактів реальної соціальної дійсності, стає беззмістовним і нежиттєздатним. Водночас емпіричні дослідження, які не спираються на загальнотеоретичні висновки, не пояснюють природу більшості соціальних явищ і процесів.

2.2. Зміст і типологія соціологічних теорій середнього рівня

Потреба в міцних і плідних зв'язках різних рівнів системи соціологічного знання зростала в процесі розвитку суспільства і наук про нього. Адже зростали й вимоги до практичного вирішення соціальних проблем у сучасному суспільстві, в тому числі в окремих сферах життєдіяльності людей, в різних соціальних спільнотах та інститутах. Постає нагальна потреба в їх теоретичному осмисленні та поясненні, в універсальному теоретичному апараті для узагальнення результатів емпіричних досліджень. Але пристосувати існуючий теоретичний апарат для вивчення таких різних за своєю природою соціальних феноменів, як сім'я, держава, девіантна поведінка тощо, загальнотеоретична соціологія не могла.

У свою чергу теоретична соціологія відчувала гостру нестачу емпіричного соціологічного матеріалу. Незважаючи на те, що кількість емпіричних досліджень різко зросла, їх вузькопрактичний, утилітарний характер не давав змоги зв'язати їх в єдину систему, підняти до рівня теоретичного узагальнення. Розрив між загальнотеоретичною соціологією та емпіричними дослідженнями збільшувався і став серйозно гальмувати подальший розвиток соціології, заважати об'єднанню зусиль обох рівнів системи соціологічного знання. У практичній діяльності це призвело до створення, з одного боку, спекулятивних, не обґрунтованих на достатньо широкій емпіричній базі даних, теоретичних конструкцій, а з іншого — до появи напрямів отримання соціологічних знань, які заперечували необхідність загальносоціологічних, фундаментальних теорій (наприклад, емпіризм).

Шлях до вирішення цієї проблеми запропонував американський соціолог Р. Мертон ще в 50-х роках, який полягав у формуванні ще одного рівня соціологічного знання — *теорій середнього рівня*, який би займав проміжне положення між фундаментальними теоріями та емпіричним узагальненням соціологічної інформації. На думку автора цього терміна Р. Мертона, теорії середнього рівня — «це теорії, що містяться в проміжному просторі між окремими, але теж необхідними робочими гіпотезами, які в значній кількості з'являються в процесі повсякденних досліджень, та систематичними спробами створити єдину теорію, яка пояснюватиме всі спостережувані типи соціальної поведінки, соціальних організацій і соціальних змін» (див. [21, с. 40]). На такі теорії покладається узагальнення і структурування емпіричних даних у межах окремих сфер соціологічного знання, таких, як вивчення політики, конфліктів, сім'ї, освіти та ін. (У вітчизняній соціології теорії середнього рівня називають ще спеціальними соціологічними теоріями або галузевими соціологічними теоріями.)

При цьому загальносоціологічна теорія, концентруючи в собі систему перевірених вихідних наукових тверджень, є базою для розвитку соціологічних теорій середнього рівня, які значною мірою збагачують соціологічну науку в цілому і сприяють удосконаленню регулювання соціальних процесів та суспільних відносин на рівні функціонування соціальних інститутів, окремих сфер чи сторін соціального життя суспільства та його ланок. *Соціологічні теорії середнього рівня* — це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійних, специфічних підсистем суспільного цілого і соціальних процесів.

Кожна соціологічна теорія середнього рівня розглядає ту чи іншу сферу (політика, праця, культура, мораль), окрему соціальну спільноту (сім'ю, колектив, соціальний регіон) або соціальний процес (освіта, виховання) як відносно самостійну систему з її спільними зв'язками, цілеутвірними і фактоутвірними характеристиками, специфічними умовами походження, функціонування й розвитку. Завдання будь-якої соціологічної теорії середнього рівня — вивчення і пояснення соціальної системи (наприклад, таких соціальних інститутів, як наука, культура, мистецтво, право, які є соціальними системами), спільних і особливих характеристик соціально-потенційних механізмів функціонування й розвитку тощо.

Кожна соціологічна теорія середнього рівня має не лише свій предмет дослідження, а й покликана виробляти особливий підхід до вивчення соціальних процесів, специфічних явищ суспільного життя і навіть одних і тих же соціальних процесів та явищ, свою систему понять і категорій.

Як показує практика розвитку соціологічної науки, найдоцільнішою є класифікація соціологічних теорій середнього рівня за такими групами:

- 1) **спеціальні соціологічні теорії** соціальних спільнот — соціологія особистості, колективу, організації, міста, села, сім'ї, регіональна, етносоціологія, соціологія молоді й інших вікових груп, демографічна (народонаселення);
- 2) **галузеві соціологічні теорії**, що вивчають сфери (галузі) суспільного життя і соціальну реалізацію форм суспільної свідомості: соціологія праці, культури, мистецтва, управління, побуту, дозвілля, науки, політики, права, релігії, освіти, виховання, медицини, охорони здоров'я, громадської думки;
- 3) **міжгалузеві (міждисциплінарні або концептуальні) соціологічні теорії**, тобто теорії, які розглядають те чи інше явище як процес у соціологічному просторі, на відміну від інших аспектів. Серед них теорії соціальної революції, соціального розвитку, соціальної структури (у західній соціології — теорія соціальної стратифікації), соціальних потреб, соціологічного аналізу; соціологія способу життя, масових комунікацій (спілкування) та ін. До цієї групи соціологічних теорій може бути віднесена будь-яка соціологічна концепція про найбільш інтегральні соціальні явища і процеси.

Утім, останнім часом у спеціальній науково-методичній літературі з'явилися дворівневі класифікації соціологічних теорій середнього рівня [23, с. 19]:

1. *Спеціальні соціологічні теорії*, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих соціальних спільнот, а також суть і основні характеристики людини соціальної.
2. *Галузеві соціологічні теорії*, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та процеси соціалізації людини.

Такий підхід, на наш погляд, має об'єктивне право на існування, оскільки робить класифікацію соціологічних теорій середнього рівня більш логічною і простою. Справді, немає жодних серйозних підстав, щоб не об'єднати другу і третю групи з попередньої трирівневої класифікації.

Поряд з цим аналіз свідчить, що розвиток соціологічних теорій середнього рівня йде шляхом подальшої диференціації і, відповідно, обґрунтування необхідності розробки нових теорій, наприклад, соціології шлюбу, соціології народження, соціології кіно, театру, соціології журналістики тощо, а також шляхом інтеграції. Адже деякі з них утворюють групи, наприклад, соціології праці, соціології управління, соціології фізкультури і спорту, соціології права, соціології масових комунікацій тощо.

Таким чином, з появою соціологічних теорій середнього рівня сучасна система соціологічного знання набула більш упорядкованої трирівневої структури (рис. 1). Слід зазначити, що завдяки соціологічним теоріям середнього рівня, які на рівні спеціальних теорій уза-

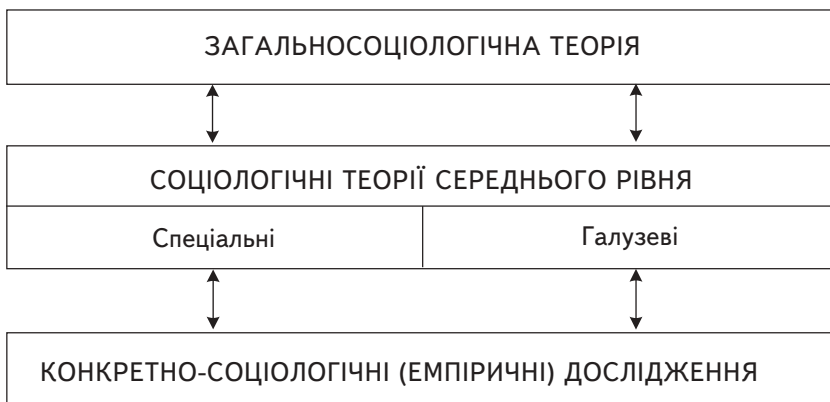

Рис. 1. Структурні рівні системи соціологічного знання

гальнують емпіричні соціологічні дані, створюється відповідний теоретико-емпіричний масив інформації, придатний для подальшого узагальнення на рівні загальносоціологічних теорій. У зворотному напрямі взаємодії соціологічні теорії середнього рівня адаптують результати загальносоціологічних теоретичних досліджень до особливостей тієї чи іншої спеціальної або галузевої соціологічної теорії, що дає змогу використовувати їх як методичну базу для проведення конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень.

РЕЗЮМЕ

1. Система соціологічного знання має складну структурну будову. При найширшому визначенні виокремлюють дві досить самостійні зони: макросоціологію і мікросоціологію, а також два основних напрями: теоретичний (фундаментальний) і емпіричний (прикладний).
2. Завдяки розвитку соціологічних теорій середнього рівня система соціологічного знання на сучасному етапі свого розвитку набула трирівневої структури: 1) загальносоціологічна теорія, або фундаментальний рівень знання; 2) соціологічні теорії середнього рівня, або спеціальні та галузеві соціологічні теорії, які конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних питань до операціональних; 3) конкретно-соціологічні (емпіричні) дослідження, або прикладний рівень знань.
3. Соціологічні теорії середнього рівня обґрунтував американський соціолог Роберт Мертон в 50-х роках. Вони являють собою систему галузей соціологічної науки, які вивчають окремі соціальні спільноти, організації, інститути, процеси та явища або окремі сфери суспільного життя.
4. Типологію теорій середнього рівня становлять: 1) спеціальні соціологічні теорії, які досліджують розвиток та відтворення людиною окремих спільнот, а також сутність і основні характеристики людини соціальної; 2) галузеві соціологічні теорії, які розкривають механізми життєдіяльності і функціонування соціальних спільнот у певних сферах суспільного життя та різноманітні процеси соціалізації людини.
5. Соціологічні теорії середнього рівня, яких налічується близько 250, створили цілу низку суттєвих переваг для подальшого розвитку системи сучасного соціологічного знання. Серед них головними є такі:

- 1) можливість створення надійної та зручної теоретичної основи для дослідження конкретних сфер людської діяльності й окремих соціальних структур (систем), уникаючи ускладненого і досить абстрактного понятійно-категоріального апарату фундаментальних теорій;
- 2) створення тіснішої взаємодії соціології з реальним життям людей, яке завжди перебуває в полі зору теорій середнього рівня, що відображають практичні проблеми суспільного життя;
- 3) більш предметна демонстрація можливостей конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень для керівництва органів влади й управління, науковців і спеціалістів несоціологічних галузей науково знання.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Гавриленко І. М.* Соціологія: У 2 кн.: Навч. посіб. — К.: Київ. нац. ун-т, 2000.
2. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
3. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие. — К.: МАУП, 1996.
4. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
5. *Мігович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
6. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. Фрагменты. — К.: Абрис, 1996.
7. *Основи соціології. Ч. II.* Галузева соціологія: Курс лекцій / За ред. В. Г. Городяненка. — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996.
8. *Основы социологии: Курс лекций / Под ред. А. Г. Эфендиева.* — М.: Изд-во МГУ, 1994.
9. *Попова И. М.* Социология. Введение в специальность: Учеб. для студ. вузов. — К.: Тандем, 1997.
10. *Руткевич М. Н.* Диалектика и социология. — М.: Мысль, 1980.
11. *Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин.* — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
12. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994.
13. *Сорокин П.* Система социологии. — Пг., 1920.
14. *Социологическая теория сегодня / Под ред. В. Танчера.* — К.: НАН України, 1994.

15. *Социология на пороге XXI века: новые направления исследований* / Под ред. С. И. Григорьева, Ж. Кознен-Хуттера. — М.: Интеллект, 1998.
16. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособие* / Под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Харьков: Рубикон, 1996.
17. *Социология. Основы общей теории* / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
18. *Социология: Энциклопедия* / Сост. А. А. Грицанов и др. — Минск: Книжный Дом, 2003.
19. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М.: Прогресс, 1985.
20. *Тощенко Ж. Т.* Социология. — М.: Прометей, 1994.
21. *Фролов С. С.* Социология. — М.: Логос, 1996.
22. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
23. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Л.: Кольварія, 1996.
24. *Шатовал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
25. *Швырев В. С.* Теоретическое и эмпирическое в научном познании. — М.: Наука, 1978.
26. *Щепанский Я.* Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969.
27. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
28. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Х.: Константа, 1996.

Частина II

Спеціальні соціологічні теорії

Спеціальні соціологічні теорії являють собою відповідну підсистему соціологічного знання та пізнання соціальної реальності, одну з основних структурних ланок соціологічної науки. Вони вивчають соціальні закони та закономірності функціонування і розвитку соціальних спільнот, тобто те, що безпосередньо становить предмет соціології та пов'язане з категоріями «соціальне», «соціальні відносини», «соціальна сфера» тощо.

Спеціальні соціологічні теорії, на відміну від галузевих, характеризуються вищим рівнем абстракції, що дає можливість розглядати один і той же соціальний об'єкт, ту чи іншу соціальну спільноту під відповідним кутом зору, а також виділяти в ній той чи інший аспект (рівень, грань) об'єкта, що вивчається. Вони також конкретизують положення загальносоціологічної теорії, здійснюючи перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких можна більш предметно виміряти різноманітні соціальні процеси, відносини тощо.

Спеціальні соціологічні теорії опосередковують зв'язок загальних та галузевих теорій, утворюючи, таким чином, концептуальне ядро соціологічного знання. По-перше, у них фактично розроблюються власне соціологічні категорії, що утворюють своєрідну матрицю категорійно-понятійного апарату соціології. По-друге, як наслідок цього, у спеціальних теоріях формується предмет соціології, що має не менш складну структуру, ніж предмет таких наук, як фізика, біологія, економіка тощо. Нарешті, по-третє, як наслідок двох попередніх пунктів, у спеціальних теоріях відображається специфіка соціологічного знання як особливого типу знання, який неможливо порівняти з жодним іншим науковим знанням.

Тому спеціальні соціологічні теорії пов'язують в одне ціле всі галузі соціологічного знання незалежно від об'єкта, функцій та рівня, а відносини між загальними, спеціальними та галузевими теоріями будуються, у свою чергу, за типом зворотного зв'язку. Зупинимось на основних спеціальних соціологічних теоріях докладніше.

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити сутність соціології особистості, визначити її предмет та об'єкт дослідження;
- визначити зміст поняття «особистість» та особливості соціологічного підходу до її вивчення;
- охарактеризувати головні теорії і концепції особистості та показати відмінність між ними;
- проаналізувати соціологічну структуру особистості і показати роль та взаємодію її основних компонентів;
- охарактеризувати основні історичні типи особистості та їхні характерні риси;
- розкрити сутність механізму взаємодії особистості і суспільства та визначити його складові.

3.1. Особистість: сутність і соціологічні концепції

Термін *«особистість»* має досить давнє походження. У Стародавній Греції він означав театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надати кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом цей термін поширився на самого актора й ту роль, яку він виконував. Оскільки маска зображала той чи інший тип із реального життя, поняття *«особистість»* наблизилося до його сучасного розуміння. Остаточно цей термін було переосмислено у римському праві і офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда. Відтоді його вживають стосовно окремого громадянина як юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Термін «особистість» невіддільний від понять «людина», «індивід», «індивідуальність». Людина ж, як свідчить практичний досвід, — значно складніша й заплутаніша система, ніж ми її бачимо в численних наукових теоріях. Цей термін вказує лише на якісну відмінність людей від тварин і нічого не говорить про соціально зумовлені відмінності між самими людьми. Проте у життєдіяльності людини можна виділити біологічну, соціальну й психологічну структури. Її вчинки зумовлюються різноманітними матеріальними і духовними мотивами. Вона функціонує на свідомому й підсвідомому рівнях, існує водночас у зовнішньому та внутрішньому світі. Словом «індивід» переважно визначають людину як одиничного представника будь-якого цілого (біологічного роду чи соціальної спільноти, групи тощо), наприклад, учитель, робітник, менеджер. Причому специфічні особливості реального життя та діяльності конкретної людини до змісту цього поняття не входять. Багатозначний термін «індивідуальність», навпаки, означає якраз те особливе, специфічне, що відрізняє одну людину від іншої, включаючи як природні, так і соціальні, як соматичні, так і психічні, як успадковані, так і набуті в процесі індивідуального розвитку (онтогенезу) властивості.

Поняття «особистість» теж багатозначне. З одного боку, воно означає конкретного індивіда як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей (одиничне) та соціальних ролей (загальне), що виконуються ним у суспільстві. З іншого боку, особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у нього соціально важливих властивостей, якостей і рис, що виникли в процесі прямої та непрямої (опосередкованої) взаємодії цієї особи з іншими людьми і роблять її, в свою чергу, суб'єктом праці, пізнання та спілкування. Тому саме другий аспект поняття особистості є найважливішим з погляду соціології, яку окрема людина цікавить не сама по собі, а як член певного суспільства, класу, спільноти або групи, що втілює в собі деякі соціально типові риси.

Таким чином, соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка накладає на людину відбиток, що впливає на її світогляд, ідеали, цінності, установки й норми поведінки, риси характеру, психологію тощо. Відтак ми підійшли до більш предметного визначення поняття особистості.

Особистість — це стійка система соціально значущих властивостей, якостей та рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку і залучення його до системи соціальних відносин через

активну предметну діяльність і спілкування. Особистість формується в процесі соціалізації і є продуктом індивідуального досвіду та соціальної взаємодії*. Таке тлумачення особистості містить у собі:

по-перше, розуміння її у зв'язку з життєдіяльністю людини, її соціальною суттю. Тобто людина у процесі свого життя засвоює багатство соціального досвіду, розвиває свої потенції і включається в суспільне життя виходячи з можливостей, що їй надає її суспільство, а також із власних можливостей та активності;

по-друге, суспільне в людині завжди виявляється через індивідуальне. Виходячи з цього можна сказати, що чим глибше і ширше людина засвоює навколишній світ, тим яскравіші її індивідуальні якості. І навпаки, чим багатший, складніший внутрішній світ людини, тим глибше вона виражає сутність суспільних відносин.

Вивченням особистості в усіх її суспільних проявах займається спеціальна соціологічна теорія, яка дістала назву «*соціологічна теорія особистості*». *Предмет її розгляду* — дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин на рівні взаємозв'язків із соціальними спільнотами.

Як *об'єкт соціальних відносин* особистість характеризується соціологічною теорією за допомогою таких понять:

- *соціалізація*, тобто процес виникнення особистості, перетворення біологічно заданого матеріалу силами соціальної діяльності;
- *соціальна ідентифікація* — усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти;
- *рольова ідентифікація* — сприйняття суспільно заданих функцій і групових вимог як таких, що відповідають інтересам і потребам суб'єкта.

Як *суб'єкт соціальних відносин* особистість розглядається соціологічною теорією через систему таких понять:

- *самоусвідомлення* особистості, тобто усвідомлення власної самобутності в межах соціуму;
- *нормативна свідомість і система ціннісних орієнтацій* (сприйняття і оцінка соціальної діяльності, поведінка за конкретних умов);
- *потреби, мотивації, соціальні установки, соціальна поведінка*, тобто поняття, які широко використовуються в психології.

* Див.: *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С. 161.

Слід наголосити, що соціологічний аналіз розвитку індивіда дав відомий соціальний філософ Евальд Льєнков. У статті «Що ж таке особистість?» він пише: «Оскільки тіло немовляти з перших хвилин включене в сукупність людських відносин, потенційно воно вже особистість. Потенційно, але не актуально, бо інші люди ставляться до нього по-людськи, а воно до них — ні. Людські стосунки, в систему яких тільки немовляти включене, тут ще не набувають взаємного характеру. Вони односторонні, бо дитина ще довгий час лишається об'єктом людських дій, звернутих до неї, але сама ще не виступає як їхній суб'єкт...» Особистість, на думку Льєнкова, «... з'являється тоді, коли індивід починає самостійно, як суб'єкт, здійснювати зовнішню діяльність за нормами і еталонами, заданими йому іззовні, — тією культурою, у лоні якої він прокидається для людського життя, для людської діяльності».

Поряд із названими соціальними поняттями соціологічна теорія особистості розглядає й властиві їй риси, витоки яких слід шукати у специфіці умов життєдіяльності окремих соціальних спільнот, до яких належать індивіди, тобто класових, соціально-професійних, національно-етнічних, соціально-територіальних, статево-вікових тощо.

До основної проблематики, що перебуває в руслі досліджень соціологічної теорії особистості, слід віднести:

- формування та розвиток потреб особистості в нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот;
- вивчення закономірностей її взаємозв'язків із суспільством, групою, колективом;
- вивчення регуляції та саморегуляції її соціальної поведінки.

Соціологічна теорія особистості (або соціологія особистості) складається з численних соціологічних концепцій особистості, які у завершеному вигляді сформувалися в другій половині XIX — на початку XX ст. Зауважимо, що у радянській соціологічній науці предметом вивчення була лише марксистська соціологічна концепція. А праці таких відомих класиків соціологічної думки, як Т. Парсонс, Р. Лінтон, П. Сорокін, Е. Фромм та інших, були недоступні не лише широкому загалу, а й більшості вітчизняних учених-соціологів. Тому, на наш погляд, доцільно по черзі розглянути основні соціологічні концепції особистості.

Марксистська теорія особистості. Основними принципами цієї теорії є встановлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних та предметно-діяльних

особливостей її соціалізації, внаслідок чого найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, тобто виявлення її суттєвих рис, зумовлених способом її життєдіяльності.

Природа особистості у цій теорії розглядається як складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного і біологічного. На відміну від інших, ця концепція визначає в особистості не фізичну природу, а її соціальні якості. Тому, виходячи з цієї теорії, сутність особистості становить сукупність усіх суспільних відносин, а кожна людина — це продукт суспільства, своєї епохи, носій виробничих, класових, сімейних, національних, політичних, релігійних та інших суспільних відносин. При цьому вважається, що соціальні якості, як основоположні, не вичерпують особистість людини. В її формуванні важливу роль відіграють біологічні та інші якості. Таким чином, згідно з марксистською теорією індивід є продуктом суспільства, тобто спільної діяльності людей. З'являючись на світ, людина не має свідомості, природжених ідей. Вони виникають як відображення людиною нових суспільних відносин, відповідного стану матеріальної і духовної культур, що склалися історично.

Отже, соціальна типологія особистості є породженням та відображенням соціальної структури суспільства. Більше того, властивості і риси особистості зумовлюються історичним типом суспільства (феодальним, капіталістичним, соціалістичним), її належністю до відповідного суспільного класу (робітники, селяни тощо), а також особливостями національного характеру, специфікою умов та змістом праці. Йдеться тут про виділення так званих соціальних типів особистості, які співвідносяться з особливостями культури, з природою суспільно-економічних формацій.

Поряд із марксистською, однією з перших соціологічних і соціально-психологічних концепцій особистості, що виходили не з внутрішніх характеристик людини, а з визнання вирішального значення взаємодії індивідів, була *теорія «дзеркального «я»*, розроблена американським соціологом Ч. Кулі (1864—1929) і систематизована Дж. Мідом (1863—1931). На думку Кулі, «дзеркальне «я» — це відчуття особистої визначеності, що формується у людини в результаті спілкування з іншими людьми. Воно синтезує в собі «уявлення інших людей про мене»; «уявлення про те, як інший оцінює мій образ»; «відчуття власного «Я». Для цієї теорії характерна надмірна абсолютизація міжособистісного спілкування у малих групах, відірваність особистостей від предметної діяльності і взаємовідносин із соціальною системою, до якої належить мала група.

Ряд соціологічних конструкцій особистості об'єднується навколо *теорії ролей*. Серед тих, хто так чи інакше причетний до розробки цієї теорії, відомі західні соціологи Р. Лінтон, Я. Морено, Дж. Мід, З. Фрейд, Т. Парсонс. Особистість трактується цією теорією як «функція від тієї сукупності ролей, які виконує індивід у суспільстві». Отже, в процесі соціалізації особистість засвоює різні аспекти поведінки (ролі) людей у суспільстві і, таким чином, стає особистістю.

Досить поширеною є думка про те, що особистість — результат засвоєння людиною правил життя і поведінки в суспільстві. Її найпоширеніше викладено в *необіхевіористській концепції*, що розглядає особистість як просту сукупність соціально прийнятних відповідей на сукупність соціальних стимулів.

У *теоріях соціальної установки* особистість розглядається як результат соціальних установок. Засвоюючи їх, людина виробляє в собі установку на те, щоб бути особистістю. У зарубіжній соціології термін «соціальна установка» вперше був ужитий американським соціологом Вільямом Томасом (1863—1947) і польським філософом та соціологом Флоріаном Знанецьким (1882—1953) у спільній праці «Польський селянин у Європі і Америці». Під соціальною установкою вони розуміли психологічне переживання індивідом цінності, значення, змісту соціального об'єкта, стан свідомості індивіда стосовно певної цінності. Запроваджено цей термін до наукового обігу для аналізу зв'язків між індивідом і соціальною організацією. У сучасній західній соціології теорію соціальної установки широко використовують у прикладних дослідженнях, особливо при вивченні суспільної свідомості й політичної поведінки виборців під час виборчих кампаній.

Ряд сучасних поглядів на особистість об'єднано під назвою *«концепції соціального характеру»*. Сформувався ці концепції в основному в ході полеміки з натуралістичними тлумаченнями характеру людини, запропонованими австрійським психологом і соціальним мислителем Зигмундом Фрейдом (1856—1939). Фрейд вважав, що поведінка людини є наслідком її природних сексуальних потягів. Полемізуючи з ним, Еріх Фромм показав, що основний підхід до вивчення людської особистості повинен ґрунтуватися на розумінні ставлення людини до світу, інших людей, природи і до самої себе. У сучасній західній соціології аналіз різних типів соціального характеру посідає значне місце, що втілюється у дослідженнях з етнопсихології, соціології етнічних і расових відносин, у соціології засобів масової комунікації і громадської думки.

Значне місце серед соціологічних концепцій особистості належить *теорії референтної групи*. Термін «референтна група» ввів до наукового обігу американський соціопсихолог Г. Хаймен. Під референтною групою він розуміє соціальну групу, на яку індивід орієнтує свою поведінку (від сім'ї до цілого класу). Референтні групи поділяють на два типи: «*компаративна*», тобто група, що являє собою стандарт, за яким індивід оцінює себе й інших; «*нормативна*», тобто реальний або уявний колектив, з яким індивід співвідносить свою поведінку й майбутнє.

Завершити спробу далеко не повного викладу соціологічних концепцій особистості доцільно розглядом *теорії інтегрального синтезу*, над якою плідно працював російсько-американський соціолог П. Сорокін (1889—1968), найвидатніша постать на соціологічному небосхилі нашого століття. Дослідивши вплив соціальних потрясінь на поведінку особистості, П. Сорокін висунув «принцип поляризації», згідно з яким тенденція до моральної індиферентності і рутинної поведінки посилюється у періоди загострення соціальних криз, коли більшість людей зайнята пошуками гедоністичного задоволення потреб, тим часом як меншість орієнтована на альтруїстичну, релігійну та подібну їм активність. Коли ж соціальне потрясіння минає, поведінка повертається у нормальне русло. Щоб зрозуміти суть даної соціальної концепції П. Сорокіна, досить ознаямитися з його всевітньо відомою працею «Соціологія революції». Визначивши загальні для всіх революцій закономірності, на перше місце він ставить «зміну у поведінці людей, їхній психології, ідеології, віруваннях і цінностях».

Думка П. Сорокіна про те, що революції не соціалізують, а біологізують людей, перевірена соціальною практикою. Актуальна вона і в наш час, коли відбувається соціальна революція і ми є свідками того розпаду, тієї соціальної апатії, що їх мав на увазі вчений. Якщо говорити про Україну, то у нас відбувається безкровна «мала революція» (термін П. Сорокіна). Головне для нас — не забувати трагічного досвіду минулого. «Реформи, — писав П. Сорокін, — повинні проводитися у життя правовими конституційними засобами» і ні в якому разі «не повинні зневажати людську природу і суперечити її базовим інстинктам». Сподіваємось, так і буде в Україні — через усі труднощі й негаразди перехідного періоду особистість пройде з мінімальними втратами.

Розглянувши різноманітні соціологічні концепції особистості, можна зробити висновок, що діалектика розвитку поглядів на особистість іде шляхом від подолання спрощених схем до системного розуміння.

А це, у свою чергу, зумовлює потребу ретельного вивчення вже відомих і розробку новітніх соціологічних концепцій особистості.

3.2. Соціологічна структура особистості

У сучасній соціології окреслились два підходи до аналізу соціологічної структури особистості — нормативний і функціональний.

Суть *нормативного підходу* полягає в тому, що він допомагає віднайти ті найсуттєвіші ознаки, яким особистість має відповідати в ідеалі. Серед нормативних елементів особистості такими є світогляд, духовне багатство, висока мораль. Слід зауважити, що такий прогностичний підхід до особистості мало сприяє вирішенню конкретних науково-практичних завдань. За цієї умови більш конструктивним є функціональний підхід до визначення соціологічної структури особистості.

Функціональний підхід, на відміну від нормативного, допомагає виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу, у соціологічній структурі особистості можна виділити три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальну роль; 3) спрямованість особистості. Доцільно розглянути кожен з цих елементів окремо.

Соціальний статус визначається у соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні *соціальний статус* особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом. За своєю природою люди (окремі особистості, групи) не впорядковані. Але в суспільній свідомості вони завжди порівнюються за своїми статусними ознаками, розміщуються в ієрархічному порядку. Виходячи з цього розрізняють такі види статусу: 1) «природжений» (соціальне походження, стать, національність, раса); 2) «надбаний» (освіта, кваліфікація). Крім того, соціальний статус може бути *офіційним* або *неофіційним*. Офіційний має під собою, як правило, офіційну основу — реальний внесок індивіда у розвиток суспільства (праця інженера, вчителя). Втім, як свідчить досвід, часто неофіційний статус оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний (статус директора гастроному, приймальника склопосуду тощо). Слід також відрізнити соціальний статус від статусу особистого, тобто становища, що його займає індивід як людська істота у первинній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

У марксистській соціології першоосновою визначення соціального статусу є *класовий поділ* суспільства, розбіжності всередині самих класів. Дослідження, які проводилися радянськими соціологами, у тому числі й українськими, свідчать, що в умовах радянського суспільства вирішальну роль для визначення соціального статусу відігравали професія, освіта, заробітна плата, територіальні та вікові відмінності.

У західній соціології дослідження соціального статусу значною мірою спираються на *концепцію соціальної стратифікації* німецького соціолога Макса Вебера (1864–1920), згідно з якою статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти й занять, сприйняттям певних цінностей і вірувань, додержанням правил поведінки і звичаїв. На думку пізніших прихильників функціоналістської методології (Т. Парсонс, П. Сорокін, В. Варбер, К. Девіс, У. Мур), стратифікаційна система суспільства — об'єктивна потреба будь-якої розвиненої держави. «Суспільства без розшарування, з реальною рівністю їхніх членів, — за словами П. Сорокіна, — міф, який так ніколи й не став реальністю за всю історію людства». У своїй концепції П. Сорокін як критерій соціальної стратифікації бере *три основні форми: економічну, політичну і професійну*.

Т. Парсонс у *теорії соціальної дії* спробував розробити універсальні критерії соціальної стратифікації, а саме:

- 1) «якість» (позиція, відповідальність, компетентність особистості);
- 2) «виконання» (оцінка діяльності індивідів порівняно з діяльністю інших людей);
- 3) «володіння» (майстерністю, талантом, матеріальними, культурними ресурсами).

У сучасних *концепціях соціальної мобільності* (термін запровадив у соціологію П. Сорокін) часто використовують семикласову вертикальну стратифікацію: 1) вищий клас професіоналів, адміністраторів; 2) технічні спеціалісти середнього рівня; 3) комерційний клас; 4) дрібна буржуазія; 5) техніки й робітники, які здійснюють керівні функції; 6) кваліфіковані робітники; 7) некваліфіковані робітники.

Цікаві розробки, пов'язані із соціальним статусом особистості, з'являються останнім часом і в Україні. Так, учені Інституту соціології НАН України Ю. Канигін і Ю. Яковенко пов'язують проблему соціального статусу особистості з потребою формування інтелектуальної еліти. Соціальний статус особистості, стверджують вони, вже давно переріс

свої стихійні прояви і формується цілеспрямовано, з урахуванням індивідуальних якостей особистості. Наприклад, у США щорічно витрачається 56 млн доларів на реалізацію програм для обдарованих дітей; у Японії, Франції, США діють «супердитсадки», де проводиться селективна робота з виявлення найбільш обдарованих дітей. При працевлаштуванні менеджера на американське підприємство у нього беруть інтерв'ю протягом дня; для продавців існують тести, що складаються з 80—90 запитань. На Заході також існують спеціально розроблені технічні й соціальні механізми «захисту системи від дурня». Під дурнем тут розуміють не просто нерозумну людину, а, найімовірніше, некомпетентного спеціаліста, людину не на своєму місці.

Слід зазначити, що концепція єдиної політехнічної школи, що діє сьогодні в Україні, явно застаріла. Вона пов'язана з уніфікацією особистостей, у той час, коли потрібен селективний добір. Торкаючись проблеми соціального статусу науковця, українські вчені попереджають, зокрема, про соціальну небезпечність «учених дурнів», «війовничої сірості». Протистояти цій біді справжньої особистість не в змозі. Звідси вихід — треба створювати соціальний інтелект, розумне суспільство.

Соціальна роль. Виходячи із соціального статусу людина як член суспільства виконує ту чи іншу роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції.

Виконуючи ті чи інші соціальні ролі в суспільстві, одні з них індивід має можливість вибирати вільно (роль матері, батька), інші йому дано незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, національність, раса). Із соціальною роллю, як правило, пов'язують певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей і якостей його самого. Між різноманітними соціальними ролями, що їх виконує індивід, можуть виникати внутрішні або міжрольові конфлікти. Наприклад, індивід може бути добрим сім'янином, але поганим спеціалістом, обдарованим ученим, але посереднім лектором.

Для вивчення сукупності соціальних ролей, які виконує в суспільстві особистість, використовують два основних поняття: 1) спосіб життя як відображення соціального в індивідуальному; 2) стиль життя як відображення індивідуального в соціальному. Рольова інтерпретація особистості — корисний інструмент пізнання і формування її соціальних якостей. Освоєння соціальної ролі, вирішення міжрольових і внутрішніх

конфліктів зумовлюють появу стійкого конкретного індивіда, який може протистояти традиційним рольовим впливам. Свідченням цього є різноманітні прояви девіантної поведінки (відхилення від норми), яка, за словами українського соціолога В. Тарасенка, не завжди може бути оцінена однозначно негативно й іноді вказує «на потребу в зміні «непрацюючих» норм, оновлення застарілих цінностей».

Отже, два перших елементи соціологічної структури особистості в сукупності становлять її базис. Третій структурний елемент наблизить нас до суб'єктивних характеристик особистості.

Спрямованість особистості. У загальному вигляді спрямованість особистості розкриває її ставлення до навколишньої дійсності і самої себе. Український соціолог В. Хмелько виділяє три аспекти соціальної спрямованості особистості:

- ідейно-політична, яка містить у собі різні сторони суб'єктивного ставлення людини до певних ідеологій, класів, націй, держав, правових систем, мікросоціальних груп, спільнот і політичних організацій;
- соціально-культурна, тобто ставлення до праці, інших видів неколічальної діяльності, їхніх безпосередніх умов, сім'ї, до інших малочисленних соціальних груп;
- моральна, що включає моральні орієнтації, які відображають суб'єктивне, особистісне ставлення людини до інших людей і самої себе.

У своїх безпосередніх проявах спрямованість особистості виступає щодо інших людей як сукупність особистих якостей індивіда, які характеризують його потреби, інтереси, прагнення, ідеали, переконання, цінності тощо.

Таким чином, соціологічна структура особистості є сукупністю стійких зв'язків між елементами у процесі становлення, діяльності і спілкування людини як суспільної істоти. Саме тому її аналіз є першоосновою соціологічного дослідження особистості. Здійснивши його, ми маємо всі підстави для того, щоб перейти до розгляду питання про взаємодію і взаємовплив особистості й суспільства.

3.3. Шляхи взаємодії особистості і суспільства

Дослідження основних механізмів взаємодії особистості і суспільства — одне з найскладніших завдань соціологічної науки. Основною проблемою, навколо якої розгортаються дискусії з часів виникнення соціології, є проблема істо-

ричного протистояння особистості і суспільства. У ході протистояння визначилися дві групи механізмів, протилежних за змістом і водночас близьких за взаємозалежністю і взаємопотребою. Що ж це за механізми?

До *першої групи* варто віднести механізми соціалізації особистості (соціальна адаптація, індивідуалізація, соціальний контроль).

Другу групу утворюють механізми саморозвитку, зміни соціальної системи (індивідуальна цілеспрямованість, міжособистісне спілкування, різноманітні способи зв'язку індивідів із суспільством).

Логіку розвитку зазначених механізмів диктує історичний підхід, аналіз їх практичного втілення на різних етапах історичного розвитку. Скористаємося для цього власним історичним досвідом періоду соціального експерименту, що випав на долю шостої частини суходолу й усіх народів, які на ній живуть у ХХ ст.

На думку українського соціолога Є. Головахи, соціально-історична типологія особистості впродовж цього періоду представлена трьома головними типами:

- 1) особистістю, «розчищеною» у суспільстві;
- 2) особистістю, відчуженою від суспільства;
- 3) «перехідним» типом особистості.

Що ж являє собою *перший тип*, або *особистість*, «розчищена» у суспільстві? Цей тип глибоко проаналізовано у працях західних соціологів. У їхніх різноманітних концепціях він має різні назви: «авторитарна особа» (Е. Фромм, М. Геркхмайер, Г. Адорно); «одномірна людина» (Г. Маркузе); «ізовні орієнтована особа» (Д. Рісмен); «людина-маса» (Х. Ортега-і-Гасет) та ін. Усі ці назви так чи інакше об'єднуються навколо поняття «соціальний конформізм».

Характеризуючи перший тип особистості, деякі вчені виходять з його класової суті. Таке трактування, на наш погляд, дещо обмежене. Швидше це психологічний тип, для якого характерні духовна обмеженість та інстинктивний потяг до стадності. Саме таким, розчиненим у масі, він постає у відомій праці «Повстання мас» (1929) іспанського філософа і соціолога Х. Ортеги-і-Гасета (1883–1955). «Спільна якість натовпу, — пише він, — це маса, інакше кажучи, баласт, який тягне суспільство донизу».

Другий тип — *особистість*, *відчужена від суспільства*, — виник у період, який згодом дістав назву застою. Саме у цей період відбувався процес відокремлення особистості від держави, приватизації інтересів та відчуження їх від інтересів тоталітарної системи. Це був

період роздвоєння особистості, коли, скажімо, людина вступала до КПРС, не вірячи у проголошені нею ідеали. У такого типу особистості існує дві системи цінностей — для зовнішнього вжитку і для внутрішнього. Отже, зазначений тип можна охарактеризувати як особистість з глибоким внутрішнім протистоянням стосовно суспільства, відчуженням від нього.

І нарешті, останній, *третій*, або «*перехідний*» тип особистості, характерний для сьогодення. Йому притаманна виразна амбівалентність ставлення до перспективи подальшого демократичного перетворення суспільства (амбівалентність у цьому випадку — полярне ставлення щодо того самого суб'єкта). Особистості цього періоду, за плечима якої руйнівний для будь-якої свідомості тоталітарний досвід, властиві такі риси: недовіра до будь-якої влади; потяг до релігії і містики; роздвоєння свідомості; відмова від політичного життя в усіх його проявах, окрім стихійного протесту; суперечливе поєднання демократичної і тоталітарної свідомості; недостатнє розуміння основних принципів демократії; паралельна орієнтація на взаємовиключні цінності.

Таким чином, проаналізувавши взаємодію суспільства і особистості на різних етапах історичного розвитку, ми можемо сформулювати основні завдання особистості і суспільства для досягнення між ними необхідної гармонії. На наш погляд, до таких завдань слід віднести:

1. **Подолання будь-яких залишків несвободи** (як зовні, так і всередині). Лише з вільною від нашарувань тоталітарного минулого свідомістю особистість зможе по-справжньому визначитись у своєму ставленні до суспільства.

2. **Розвиток освіти, компетентність на всіх рівнях**. Чи не найважливішим у вирішенні цього завдання є створення системи інтелектуалізму, яка б сприяла перетворенню знань на соціальну і, особливо, виробничу силу.

3. **Пріоритет духовного начала над матеріальним**. Надмірне захоплення матеріальним — одна з найхарактерніших рис нашого нинішнього буття. І вважати її виправданою труднощами перехідного періоду можна лише до певної міри. Ще у повоєнні роки, в період проголошення на Заході «суспільства загального благоденства», Е. Фромм дійшов висновку: багатство не приносить радості, а гонитва за насолодою робить людину нещасною і самотньою.

4. **Формування громадської думки**. Здогад, який далеко випередив свій час, щодо залежності особистості, вченого, громадянина

від громадської думки ще на початку століття висловив відомий економіст і соціолог М. Туган-Барановський. Соціологи і політологи сьогодення також глибоко переконані: доки не запрацює по-справжньому громадська думка, говорити про гармонізацію суспільно-особистісних відносин передчасно.

5. *Розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості.* Подолати статичність у свідомості, бути господарем на своїй землі, досягти справжньої гармонії особистості у стосунках із суспільством людина зможе лише тоді, коли стане вільною економічно. Економічна ж свобода досягається лише через розвиток громадської самодіяльності, через самоврядування. М. Драгоманов ще у минулому столітті висловив думку щодо вирішального значення місцевого самоврядування як природного фактора політичної свободи для звільнення особистості й розвитку суспільних сил.

Отже, соціологія особистості вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості і суспільства, допомагає виявити нові суспільні процеси, створює соціальні технології, що сприяють поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, спільних та індивідуальних факторів розвитку особистості. Однак не слід забувати, що соціологія може лише впливати, а не підміняти собою соціальну політику, основна мета якої — практична узгодженість і координація дій членів суспільства з урахуванням їхніх потреб та інтересів. Значення такого впливу соціології на соціальну політику і соціальну практику з кожним днем зростає. Світовий досвід свідчить: там, де на серйозний рівень поставлено соціологічні дослідження особистості, вдається уникнути серйозних проблем, на які багате сьогодення в Україні.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія особистості — спеціальна соціологічна теорія, що досліджує широке коло питань взаємозв'язку особистості з суспільством, соціальними спільнотами і групами. Вона також вивчає проблеми міжособистісних відносин людей у процесі їх соціалізації, закономірності й тенденції засвоєння різноманітних форм людської діяльності, спілкування тощо.
2. Предметом соціології особистості є дослідження особистості як об'єкта і суб'єкта соціальних відносин та дій на рівні взаємозв'язків із різноманітними соціальними спільнотами (групами).

3. Поняття «особистість» під кутом зору соціології має кілька значень. З одного боку, воно означає конкретного індивіда як суб'єкта діяльності в єдності його індивідуальних властивостей та соціальних ролей, що виконуються ним у суспільстві. З іншого боку, особистість розуміється як суто соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально важливих якостей і рис, що виникли в процесі взаємодії цієї особи з іншими людьми і роблять її, таким чином, суб'єктом праці, пізнання та спілкування.
4. Соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка, у свою чергу, накладає на неї відбиток, що впливає на світогляд людини, її ідеали, цінності, установки, норми поведінки, риси характеру та форми діяльності.
5. Соціологічні теорії особистості складаються із численних соціологічних концепцій особистості, серед яких найголовнішими є марксистська теорія особистості; теорія соціального характеру особистості; теорія інтегрального синтезу особистості тощо.
6. У сучасній соціології окреслились два головні підходи до аналізу соціологічної структури особистості. Суть першого (нормативного) підходу полягає в тому, що він дає змогу визначити найсуттєвіші ознаки, яким має відповідати особистість в ідеалі, а саме: її світогляд, духовне багатство, висока мораль тощо. Другий (функціональний) підхід допомагає (на відміну від нормативного) виявити ті якості або властивості, якими людина наділена як реальний суб'єкт життєдіяльності. Виходячи з цього підходу у соціологічній структурі особистості виділяють три основних елементи: 1) соціальний статус; 2) соціальну роль; 3) соціальну спрямованість особистості.
7. Механізми взаємодії особистості і суспільства містять дві групи чинників: 1) механізми соціалізації особистості (соціальна адаптація, соціальна індивідуалізація та соціальний контроль); 2) механізми саморозвитку особистості (індивідуальна цілеспрямованість, міжособистісне спілкування, різноманітні способи зв'язку індивіда із суспільством).
8. Для досягнення ефективної взаємодії та певної гармонії між особистістю та суспільством слід звернути увагу на такі чинники: 1) подолання будь-яких залишків несвободи; 2) розвиток освіти серед громадян; 3) пріоритет духовного начала над матеріальним; 4) формування громадської думки; 5) розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості.

Отже, соціологія особистості вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості і суспільства, допомагає виявити нові суспільні процеси та явища, створює відповідні соціальні технології, що сприяють поєднанню об'єктивних і суб'єктивних, спільних та індивідуальних факторів розвитку особистості.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Асєв В. Г. Мотивация поведения и формирование личности. — М.: Мысль, 1976.
2. Бебешкина И. Э. Структура личности: Методолог. анализ. — К.: Наук. думка, 1986.
3. Блейхер В. М., Бурмачук Л. Ф. Психологическая диагностика интеллекта и личности. — К.: Выща шк., 1978.
4. Бобнева М. И. Социальные нормы и регулирование поведения. — М.: Политиздат, 1978.
5. Григорьян Б. Т. Человек. Его положение и призвание в современном мире. — М.: Мысль, 1986.
6. Даутов Т. М. Личность как социологическая проблема. — Алма-Ата: Наука, 1970.
7. Донченко Е. А., Сохань Л. В., Тихонович В. А. Формирование разумных потребностей личности. — К.: Политиздат Украины, 1984.
8. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. — М.: Политиздат, 1986.
9. Кон И. С. Социология личности. — М.: Политиздат, 1967.
10. Кон И. С. Открытие «Я». — М.: Политиздат, 1978.
11. Кравченко А. И. Введение в социологию: Учеб. пособие. — М.: Новая шк., 1995.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: Политиздат, 1975.
13. Личность как объект социологии / Отв. ред. В. Н. Лавриненко. — Красноярск, 1971.
14. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології. Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1999.
15. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Введение в социологию.: Учеб.-метод. пособие. — К.: МАУП, 1996.
16. Лукашевич Н. П., Туленков Н. В. Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
17. Платонов К. К. Структура и развитие личности. — М.: Наука, 1986.
18. Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
19. Туленков Н. В. Социология личности: Конспект лекции по социологии для студентов физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.

20. *Франселла Ф., Баннистер Д.* Новый метод исследования личности: Руководство по рецептурным личностным методикам: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1987.
21. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
22. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
23. *Хмелько В. Е.* Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методологии социологических исследований. — К.: Политиздат Украины, 1988.
24. *Хмелько В. Е.* Номинальная шкала личностных качеств // Социол. исслед. — 1981. — № 2.
25. *Хмелько В. Е.* Социальные ориентиры личности. — К.: Наук. думка, 1988.
26. *Хомич И. И.* Человек — живая система: естественнонаучный и философский анализ. — Минск: Беларусь, 1986.
27. *Шарден Т.* Феномен человека. — М.: Наука, 1987.
28. *Яковлев А. М.* Взаимодействие личности и общества в системе социального контроля // Социальная психология личности. — М.: Наука, 1979.

Глава 4

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї

Засвоївши цю главу, ви повинні вміти:

- дати визначення науковій дисципліні «соціологія сім'ї» та охарактеризувати її об'єкт і предмет;
- описати сім'ю як об'єкт соціологічного дослідження;
- розкрити зміст основних соціальних функцій сім'ї в суспільстві;
- охарактеризувати сучасний стан сім'ї в українському суспільстві та визначити тенденції її розвитку;
- пояснити сутність демографічної політики держави стосовно розвитку сім'ї.

4.1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу

Сім'я являє собою об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю, що ґрунтується на шлюбі та кровній спорідненості. Вона відіграє особливу й важливу роль в усій історії розвитку та функціонування людського суспільства. *Сім'я* є необхідним компонентом соціальної структури будь-якого суспільства, а також осередком організації побуту, найважливішою його виробничою та споживчою одиницею. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній народжується людина, відбуваються її соціалізація та виховання, через неї продовжується рід і, значною мірою, реалізується обов'язок турбуватися про старих і непрацездатних членів суспільства. Основу сім'ї становить шлюбний союз між чоловіком та жінкою у формах, санкціонованих суспільством. Усю сукупність найважливіших проблем, пов'язаних із сім'єю, вивчає така спеціальна соціологічна теорія, як соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномена у конкретних культурних і соціально-економічних умовах, що поєднують у собі риси соціального

інституту і малої соціальної групи. Перш ніж розглянути найважливіші категорії сім'ї, слід уточнити, що являють собою два головних об'єкти, які нею вивчаються: шлюб і сім'я. Шлюб і сім'я — історично змінні явища. Їх суспільний, соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду суспільних інститутів та відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно-біологічною, інстинктивною природою ставевих потреб людини.

Шлюб — це історично змінна соціальна форма стосунків між чоловіком і жінкою, через які суспільство впорядковує і санкціонує їхнє ставе життя, визначає подружні та батьківські права й обов'язки. *Сім'я*, у свою чергу, є складнішою системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не лише подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких. Окрім того, сім'я виступає як соціально-економічний осередок суспільства і являє собою, таким чином, дуже близьку до «оригіналу» модель усього суспільства, в якому вона функціонує.

Сім'я — це соціальний інститут з огляду на суспільне санкціонування шлюбно-сімейних відносин. Водночас це й мала соціальна група, що має історично визначену організацію і члени якої зв'язані родинними стосунками, спільним побутом і взаємною моральною відповідальністю, соціальна потреба в якій виявляється у фізичному й духовному відтворенні населення [17, с. 315].

Виходячи із зазначеного можна виділити такі соціальні особливості сім'ї:

1. Соціально-історична зумовленість сімейних стосунків і сімейної організації.
2. Існування сім'ї та її специфічна функція є наслідком об'єктивної потреби, пов'язаної з однією з найважливіших форм — створенням і відтворенням безпосереднього життя, з одного боку, створенням самої людини і продовженням її роду — з іншого.
3. Наявність у сім'ї, поряд із загальними для всіх соціальних явищ, рис і якостей, ряду специфічних соціальних особливостей. Це кількісний склад сімейної групи, ступінь спорідненості, спільність побуту, взаємна моральна відповідальність тощо.

Соціологія сім'ї, досліджуючи шлюбно-сімейні стосунки, використовує такі поняття й категорії, що відображають основні аспекти їх функціонування, — умови та спосіб життя сім'ї, її структуру, функції, спосіб мислення (сімейна ідеологія), успішність функціонування, етапи життєвого циклу тощо. Розглянемо найважливіші з цих аспектів.

Умови життя сім'ї — це категорія, що являє собою сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів макро- й мікросередовища проживання сім'ї.

До *факторів макросередовища*, або загальних соціальних умов, життєдіяльності сім'ї належать:

1. Соціально-економічні умови й відносини, зумовлені ступенем розвитку виробничих сил. Вони відображають рівень матеріально-технічної бази, її інфраструктуру, певний етап розвитку суспільства.

2. Соціальні умови й відносини, зумовлені структурою суспільства (тобто розмежуванням населення на групи, класи, верстви, а також за демографічною, етнічною, професійною і територіальною ознаками), яка характеризується суспільним розподілом праці і станом виробничих сил на певному етапі його розвитку.

3. Соціально-культурні (духовно-моральні) умови та відносини, які відображають систему існуючих у суспільстві правових, морально-етичних норм, цінностей та ідеалів, зразків діяльності й поведінки, що мають нормативний характер для сім'ї, а також засоби збереження та передачі соціальної інформації й соціального знання, доступність закладів освіти, культури, мистецтва, спорту, інших духовних цінностей суспільства.

4. Соціально-екологічні умови, які відображають природно-географічні та кліматичні особливості розміщення сім'ї, ступінь урбанізації і санітарно-гігієнічних умов її життєдіяльності, популяційну насиченість середовища існування.

Загальні соціальні (об'єктивні) умови, або фактори макросередовища, по-своєму впливають на життєдіяльність сім'ї, як правило, опосередковано, через її найближче соціальне оточення, або *фактори мікросередовища*. До них належать такі компоненти, як ступінь урбанізації середовища безпосереднього поселення сім'ї (тип населеного пункту: місто, село, кількість жителів тощо), характеристика можливостей зайнятості населення (тип підприємства, рівень кваліфікації, освіти), демографічна структура, етнічні характеристики, кількісні і якісні показники розвитку інфраструктури середовища розміщення сім'ї (тобто наявність сфери обслуговування, дитячих, лікувальних, культурно-спортивних закладів тощо).

Крім того, до факторів мікросередовища проживання сім'ї часто відносять соціально-психологічні умови й відносини, які істотно впливають на її життєдіяльність і характеризують стан суспільної свідомості людей. Ці умови мають виразний суб'єктивний характер. До

них насамперед належать соціальні установи, інтереси й ціннісні орієнтації, які, немовби вплітаючись у загальну тканину суспільної свідомості, набувають статусу самостійного об'єкта дослідження і практично не розглядаються в контексті умов. Їх дедалі частіше виділяють у самостійну категорію «спосіб мислення сім'ї», або *сімейну ідеологію*.

Під способом мислення сім'ї розуміють сукупність цінностей, норм та установок у сфері сімейного життя.

Структура сім'ї визначається усією сукупністю стосунків між її членами, включаючи, крім стосунків родинності, системи господарських та духовно-моральних стосунків, у тому числі владних, авторитету тощо. Структура сім'ї та її внутрішня організація залежать від багатьох факторів. Наприклад, вона може залежати від типу подружжя. Відомі подружжя моногамні й полігамні.

Моногамія — це шлюб між одним чоловіком і однією жінкою. *Полігамія* — це шлюб одного чоловіка з кількома жінками, а *поліандрія* — це шлюб однієї жінки з кількома чоловіками. Залежно від сфери вибору чоловіка або жінки шлюби поділяють на *ендогамні*, тобто такі, які укладаються в межах власної, але більш широкої спільноти, наприклад у межах соціального класу чи частки, та на *екзогамні*, що укладаються між партнерами, які належать до різних соціальних груп. За ієрархією престижу та влади у сім'ї ми виділяємо *патріархальну сім'ю*, де батько здійснює владу і користується найвищим авторитетом, і *матріархальну сім'ю*, де влада належить матері. Існують також сім'ї *егалітарні*, переважно у сучасних суспільствах. Окрім того, сім'ї поділяються на *патрілінеальні*, в яких успадкування прізвища, майна, престижу і соціального становища відбувається по лінії батька, і на *матрілінеальні*, в яких успадкування відбувається по лінії матері. І, нарешті, ми розрізняємо шлюби *патрілокальні*, які характеризуються тим, що молоде подружжя після шлюбу переходить у дім батьків чоловіка, і *матрілокальні*, коли молоде подружжя оселяється у дім батьків жінки.

Разом з тим зазначимо, що типи структур сім'ї змінюються з часом. Вони залежать від історичної епохи, узвичаєного віросповідання та законодавства, рівня розвитку цивілізації суспільства.

Успішність функціонування шлюбно-сімейних стосунків (або сім'ї) — це категорія, що відображає якість її діяльності. Вона, по-перше, дає змогу проводити порівняння їхніх якісних характеристик у різних рішеннях і в різні проміжки часу. По-друге, вона виступає як

нормативна модель керування шлюбно-сімейними стосунками в суспільстві. Під успішністю шлюбно-сімейних стосунків у різних суспільствах розуміють різні речі, оскільки проблема критеріїв їхньої оцінки — питання досить складне.

Загалом критерієм успіху вважають: 1) міцність шлюбу; 2) суб'єктивне відчуття щастя у подружжя; 3) виконання бажань більш широких соціальних груп; 4) всебічний розвиток особистостей подружжя, розвиток їхніх здібностей і активності, виховання здібних та активних дітей; 5) досягнення цілковитого взаєморозуміння, внутрішньої інтеграції подружжя, відсутність конфліктів і криз, викликаних антагонізмами між членами сім'ї. У той же час цілковитий успіх шлюбу та шлюбно-сімейних стосунків буває рідко. Однак це не повинно неодмінно означати дезорганізацію та розпад сім'ї.

Під *способом життя сім'ї* розуміють усю сукупність тих видів життєдіяльності, які виконуються усіма разом або деякими із членів сім'ї чи одним із них, але від імені і для усієї сім'ї. Природно, що між способом життя сім'ї та способом життя певної соціальної верстви, класу, нації, суспільства, в рамках яких вони функціонують, спостерігається щонайтісніший зв'язок.

Етапи життєвого циклу сім'ї — категорія, що характеризує динаміку розвитку сім'ї від моменту її формування й до розпаду. Життєвий цикл сім'ї характеризується рядом періодів, таких, як знайомство, заручини, укладення шлюбу, взаємне пристосування тощо. Крім того, кожна подружня пара, яка не розпалася і має дітей, проходить через три фази свого розвитку: період до народження першої дитини, період виховання дітей, період після відокремлення дітей, які стали самостійними. Нарешті, кожне подружжя, навіть найщасливіше, розпадається через смерть. Розпад сім'ї найчастіше відбувається тоді, коли один із членів подружжя залишає сім'ю через відокремлення або розлучення.

Умови життя сім'ї, фази її розвитку, структури і зміни у внутрішньому житті залежать від змін у розвитку цивілізації, численних соціальних спільнот і суспільства в цілому.

Соціологічний підхід дослідження сім'ї має два напрями: у першому випадку сім'я аналізується як *соціальний інститут*, у другому — як *мала соціальна група*.

Сім'ю як *соціальний інститут* вивчають тоді, коли є потреба виявити, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування у визначених межах відповідає або не відповідає тим чи іншим сучасним критеріям. Важливо також зазначити, що сім'я як соціальний інститут виникла із

самого початку формування людського суспільства, коли взаємини між чоловіком і жінкою, старшим і молодшим поколіннями регулювалися племінними й родовими звичаями. З виникненням моралі, релігії, а згодом і держави регулювання статевого життя набуло відповідно морального, релігійного і правового характеру.

Це посилило соціальний контроль над шлюбом і водночас забезпечило позарелігійні та позаправові санкції щодо шлюбу на випадок, коли він вступав у суперечність з інтересами держави. В цілому введення шлюбного права і виникнення пов'язаних з ним правових відносин між подружжям є не лише історично закономірним, а й значною мірою прогресивним явищем. Окрім того, як зазначалося вище, сім'я забезпечує фізичне й духовне відтворення населення, соціалізацію нових членів суспільства, тобто виконує такі соціальні функції, які не під силу жодному іншому соціальному інституту. Таким чином, сім'я як найважливіший соціальний інститут суспільства являє собою цілу систему дій і відносин, що здійснюють соціальні функції відтворення людини, широкий соціальний контроль через систему позитивних і негативних санкцій.

При дослідженні сім'ї як соціального інституту вивчають: а) суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних стосунків, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення в різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин і спосіб життя сім'ї; б) причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї в тих чи інших умовах; в) соціальний механізм зміни сімейних норм і цінностей; г) ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій у різних політичних, соціально-економічних і культурних умовах; д) співвідношення ідеальних моделей сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї тощо.

Сім'ю розглядають як *малу соціальну групу* в тих випадках, коли досліджують стосунки між індивідами, які становлять сім'ю. При цьому сім'я як своєрідна група має ряд специфічних особливостей, на відміну від інших соціальних спільнот. Сім'я як мала соціальна група якісно відрізняється від інших груп, наприклад первинного спортивного колективу (спортивної команди). Відмінності полягають у тому, що сімейна соціальна група формується, функціонує і розвивається через лише їй притаманні стосунки родинності, тобто на зовсім інших принципах. Так, якщо склад спортивного колективу може постійно змінюватися, то склад сім'ї, як правило, сталий. Якщо у членів спортивно-

го колективу можуть переважати відцентрові «настрої», глибока відмінність інтересів, то сім'я, здебільшого, будується на спільності інтересів.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділити два основних типи характеристик:

1) характеристику групи, а загалом — мету й завдання сімейної групи, склад і структуру сім'ї, її соціально-демографічний склад, групову згуртованість, групову діяльність, структуру влади й комунікації в сім'ї тощо;

2) характеристику зв'язків та стосунків сімейної групи з ширшими соціальними системами в межах соціальної структури суспільства: функції сім'ї стосовно суспільства, цілі, завдання та функції стосовно індивіда, сімейні цінності, норми, зразки поведінки тощо.

Таким чином, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством у цілому. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, соціальна група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства.

Як бачимо, обидва напрями соціологічного підходу до дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма соціального інституту зорієнтована в основному на зовнішні зв'язки сім'ї, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують малу соціальну групу.

Заслугує на увагу пропозиція Н. Черниш про доцільність інтеграції обох парадигм у межах уявлень про сім'ю як соціальну систему [26, с. 9].

4.2. Основні функції сім'ї Для дослідження різних соціальних процесів, що відбуваються в сучасній сім'ї, дуже важливими є аналіз і значення її функцій, що й визначило наш вибір виділити та розглянути цю категорію окремо.

Під *функціями* слід розуміти способи вияву активності, життєдіяльності сім'ї та окремих її членів. Відомий польський соціолог Я. Щепаньський наголошує, що особливе значення сім'ї випливає з двох її основних функцій, які вона виконує в рамках суспільства: перша полягає в тому, що сім'я — це єдина соціальна група, яка збільшується не завдяки прийому нових членів іззовні, а завдяки народженню дітей.

Отже, це група, яка підтримує біологічну безперервність суспільства. Інша її основна функція полягає в передачі культурної спадщини суспільства.

При аналізі функцій сім'ї виокремлюють функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства, сім'ї стосовно особистості і особистості стосовно сім'ї.

З огляду на це функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (стосовно особистості). Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства й особистості. Вони мають глибоке історичне коріння і тісно пов'язані насамперед із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, в результаті чого з часом змінюються як характер, так і ієрархія функцій сім'ї.

Типологія функцій сім'ї виділена з огляду на найважливіші сфери її життєдіяльності й включає репродуктивну, виховну, господарсько-побутову, емоційну, первинного соціального контролю, дозвільну, соціально-статусну, матеріального забезпечення, сексуальну, опікунську, рекреаційну, представницьку, організаційну та виробничо-економічну функції (табл. 1).

Для суспільства особливо важливим є ефективне здійснення репродуктивної та виховної функцій, оскільки лише в сім'ї підтримується біологічна безперервність суспільства і початкове формування особистості. Крім того, у зв'язку з появою ринкових відносин і приватної власності в нашій країні велика роль відводиться виробничо-економічній функції сім'ї. Здійснюючи цю функцію, сім'я через різні сімейні підприємства та фірми, а також сімейні ферми, інші форми виробничої діяльності може брати участь у виробництві різних товарів та продуктів, надавати різноманітні послуги населенню, стаючи тим самим не лише споживчим, а й важливим продуктивним осередком суспільства. Для ефективного виконання сім'єю своїх функцій вкрай важливою є суттєва допомога і підтримка з боку держави, оскільки духовно й морально здорова сім'я — запорука соціального здоров'я всього суспільства.

4.3. Стан і тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні

Сім'я як соціальний феномен пройшла складний шлях історичного розвитку, основними етапами якого, на думку Дж. Голдторпа, слід вважати такі: *1-й етап* — сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

Основні функції сучасної сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Громадські функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреб у дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка безперервності суспільства	Задоволення потреб у народжуваності, контактах з дітьми, вихованні їх, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка соціального здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Надання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї іншим
Виробничо-економічна	Розвиток дрібного виробництва та сфери послуг, отримання доходу за рахунок використання сімейної приватної власності, сімейних фірм, фермерства	Надання економічної незалежності одними членами іншим, використовуючи сімейні підприємства, фірми
Матеріального забезпечення	Матеріальна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Надання матеріальних коштів одними членами сім'ї іншим (у випадку непрацездатності або в обмін на послуги)
Первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності суспільства, а також відповідальності та обов'язку у стосунках між батьками і дітьми, представниками старшого та середнього поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення норм взаємин між членами сім'ї
Духовного спілкування	Розвиток членів сім'ї як особистостей	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї, зміцнення дружніх основ шлюбу
Соціально-статусна	Передача визначеного соціального статусу членам сім'ї в суспільстві, відтворення його соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля членів суспільства, соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачений інтерес, пов'язаний з дозвіллям
Емоційна	Емоційна стабілізація членів суспільства та їх психологічна терапія	Надання психологічного захисту й емоційної підтримки членам сім'ї, задоволення потреб в особистому щасті та любові
Сексуальна	Контроль сексуальної поведінки членів суспільства	Задоволення сексуальних потреб

2-й етап — сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кривними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

3-й етап — сім'я в індустріальному суспільстві (з початком промислового перевороту наприкінці XVIII ст. відбувається *перша революція в сімейному житті*: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, значне поширення жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т. ін.).

Останній етап, що триває і в наш час, привніс у розвиток сім'ї радикальні зміни, які дістали серед науковців визначення революційних. Соціологи, характеризуючи сучасний етап розвитку сім'ї, називають його черговою (*другою*) *революцією в сімейному житті*, яка не тільки внесла радикальні зміни у сімейні стосунки, місце та роль сім'ї у суспільстві, а й, на думку частини вчених, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Серед соціальних умов, які дають підставу робити подібний висновок, називають такі [26, с. 19–20]:

по-перше, зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправності з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо);

по-друге, утворення двох центрів життя — місця праці і дому (раїна професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

по-третє, еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання мало не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з тенденцією пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

по-четверте, винахід надійних контрацептивних засобів і методів запобігання вагітності (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити секс від зачаття).

Аналіз впливу названих обставин показує їхню загальність, типовість для сучасного цивілізованого світу. Отже, можна зробити висновок про типовість та порівняну універсальність наслідків впливу всіх

обставин на сім'ю, на визначення *тенденцій її розвитку*. До таких тенденцій відносять:

- збільшення кількості розлучень (абсолютне і відносне);
- збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- відкладення часу вступу до шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з подальшим старінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Зрозуміло, що названі тенденції тією чи іншою мірою притаманні й розвиткові сім'ї в Україні. При загальній кількості сімей (близько 17 млн) середній розмір сім'ї коливається від 3,1 до 4 осіб. У країні протягом року реєструється близько 500 тис. шлюбів, або 9,3–9,5 на тисячу мешканців. Це один з найнижчих показників серед країн СНД (ще нижчий — лише у Росії і Вірменії), хоча дещо вищий, ніж у Франції, Швеції, Японії, Швейцарії, Канаді (там 4,9–7,3 шлюбів на тисячу мешканців). Водночас за 1996 рік у країні зареєстровано понад 200 тис. розлучень. Основні їх причини такі: зловживання спиртними напоями (пияцтво переважає серед чоловіків); різниця в характерах та інтересах і пов'язані з нею сімейні чвари; передчасне, непродумане одруження; незадоволення сімейним життям, зрада; втручання третіх осіб; фінансові труднощі; нездатність або небажання когось із подружжя мати дітей тощо.

Понад 3/4 молодих одружуються до 30 років. Пік розлучень припадає на 1–4-й роки подружнього життя. Найміцніші шлюби на Закарпатті, найменш міцні — в Криму. Зростає питома вага повторних шлюбів (23–24 %). Щорічно 150–160 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Збільшується кількість матерів-одиначок, дошлюбних дітей. Через підвищення рівня смертності та еміграції в Україні з 1991 р. відбувається природне скорочення населення.

Отже, основні сучасні *тенденції розвитку сім'ї*, що зумовлені станом українського суспільства, можуть бути зведені до таких:

по-перше, шлюб, що лежить в основі сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, корисливості, втручання чи тиску третіх осіб;

по-друге, дотримується принцип егалітарності, не обмежуються права й не принижуються гідність жінок і чоловіків, що забезпечує кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання;

по-третє, у сучасній сім'ї долається відчуження подружнього життя; системою прав та обов'язків створюються реальні передумови для усунення суперечності між любов'ю та обов'язком;

по-четверте, суспільство об'єктивно зацікавлене у зміцненні шлюбно-сімейних стосунків не шляхом зовнішнього тиску на сім'ю, правових та інших заборон, а за рахунок зростання її внутрішньої згуртованості, посилення подружньої і батьківської відповідальності.

За результатами аналізу стану і тенденцій розвитку сім'ї в Україні соціолог І. Мігович дійшов висновку, що за цих умов зростає суспільне значення підготовки юнаків і дівчат до шлюбу, підтримки молодих сімей, створення мережі необхідних соціальних служб, медико-психологічних консультацій, цілеспрямованої демографічної політики держави тощо.

Демографія — одна із суспільних дисциплін, що вивчає населення та закономірності його розвитку. Головне місце в ній посідають дослідження проблем відтворення населення, змін його кількісного складу, розміщення під впливом як звичайного руху (народжуваність, смертність), так і міграції населення. При цьому слід пам'ятати, що відтворення населення залежить не лише від природних факторів. Значною мірою воно спричиняється соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства.

Як свідчить світова практика, демографічні процеси в суспільстві розвиваються надто бурхливо й нерівномірно. За останнє десятиліття ця проблема стала однією з найважливіших у сучасному світі. Суть її, з одного боку, у високих темпах збільшення населення світу, а з іншого — у зниженні народжуваності.

Демографічні процеси торкнулися багатьох держав, у тому числі й України, де в 1992 р. рівень смертності населення перевищив рівень народжуваності. А це, як відомо, негативно впливає на поповнення трудових ресурсів, на розвиток соціально-економічних та інших життєво важливих сфер суспільства. Тому з метою регулювання процесів дитячої народжуваності багато держав свідомо розробляють і втілюють у життя демографічну політику.

Демографічна політика — це система соціальних, економічних та юридичних заходів, спрямованих на досягнення в перспективі бажаного рівня дитячої народжуваності. Основні елементи демографічної політики: охорона материнства; поліпшення матеріального рівня багатодітних та малозабезпечених сімей; створення і розви-

ток широкої мережі медичних та дитячих закладів; надання безкоштовної медичної допомоги; надання допомоги при народженні дитини (виплати і пільги); надання оплачуваних відпусток у зв'язку з вагітністю та доглядом за дітьми, пільг молодим сім'ям і, передусім, забезпечення їх житлом.

Демографічна політика здійснюється у двох протилежних напрямках. Вона може бути спрямована або на підвищення народжуваності серед населення (там, де спостерігається низький її рівень), або, навпаки, — на зниження (там, де цей рівень дуже високий).

Як бачимо, обидва напрямки безпосередньо пов'язані з сімейним життям і залежать від рівня державної підтримки сім'ї. Важливо об'єднати для цього всі суб'єкти соціальної політики нашої держави — владні структури, систему освіти і виховання, наукові установи та системи охорони здоров'я і соціального захисту, а також широку громадськість. Передумови для такої координації постали зі створенням в Україні відповідного Міністерства сім'ї та молоді, функції якого охоплюють найважливіші соціальні складові сім'ї: батьків і дітей. Як свідчить історія, періоди духовного піднесення суспільства супроводжуються зростанням поваги до сім'ї, матері, жінки. Таке ставлення до сім'ї притаманне українському менталітетові і є глибоким духовним підґрунтям ефективності державної соціальної політики підтримки і захисту сім'ї.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія сім'ї — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає сім'ю як соціальний феномен у всій купності її соціальних характеристик і стосунків.
2. Об'єкт цієї науки — сім'я, що виступає у двох іпостасях: як мала контактна соціальна група, певна форма взаємодії людей, з одного боку, і як специфічний соціальний інститут регулювання відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм — з другого.
3. Предмет соціології сім'ї — специфічні соціальні відносини, що виникають між сім'єю і суспільством та всередині сім'ї в процесі її функціонування.
4. Основними функціями сім'ї в суспільстві є: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, емоційна, первинного соціального контролю, дозвільна, соціально-статусна, матеріального забезпечення, сексуальна тощо.

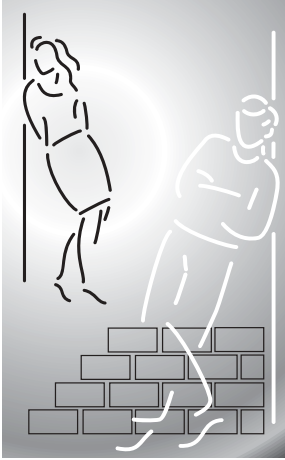
5. Серед тенденцій розвитку сучасної сім'ї виділяють:
 - зростання кількості розлучень, неповних сімей та позашлюбних дітей, людей, що не одружуються, подружжів без оформлення шлюбу;
 - зменшення тривалості шлюбу, розміру сім'ї і народжуваності дітей, кількості повторних шлюбів.
6. Стан розвитку сім'ї в Україні вимагає виваженої державної соціальної політики, що зорієнтована на підтримку сім'ї, і передбачає об'єднання зусиль державних структур, соціальних інституцій та громадськості.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Агильдиева Е. Ф.* Городская многодетная семья // Социол. исслед. — 1990. — № 9.
2. *Антонов А. И., Борисов В. А.* Кризис семьи и пути его преодоления. — М.: Наука, 1990.
3. *Аргайл М.* Психология счастья. — М.: Прогресс, 1990.
4. *Бойко В. В.* Если ты мать и жена. — М.: Политиздат, 1991.
5. *Бойко В. В.* Малодетная семья: социально-психологический аспект. — М.: Наука, 1988.
6. *Бромлей Ю. В.* История первобытного общества: эпоха первобытной родовой общины. — М.: Мысль, 1986.
7. *Голод С. И.* Будущая семья: какова она? — М.: Наука, 1990.
8. *Голод С. И.* Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. — Л.: Наука, 1984.
9. *Мацковский М. С.* Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. — М.: Наука, 1989.
10. *Панкова Л. М.* У порога семейной жизни. — М., 1991.
11. *Семья в СССР: Всесоюзная перепись 1989 г.* — М.: Политиздат, 1990.
12. *Семья: социально-психологические и этические проблемы: Справочник.* — К.: Политиздат України, 1990.
13. *Семья: традиции и современность.* — М.: Политиздат, 1990.
14. *Семья и воспроизводство структуры трудовой деятельности.* — К.: Политиздат України, 1984.
15. *Семья в представлении современного человека.* — М.: Наука, 1990.
16. *Сокира для немовлят // Голос України.* — 1992. — 14 листоп.

17. *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
18. *Социология*. — М.: Наука, 1990.
19. *Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы*. — Минск: Университетское, 1991.
20. *Титаренко В. Я.* Семья и формирование личности. — М.: Мысль, 1987.
21. *Туленков Н. В.* Социология семьи. Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
22. *Узы брака, узы свободы*. — М.: Наука, 1990.
23. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
24. *Харчев А. Г.* Брак и семья в СССР. — М.: Мысль, 1979.
25. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
26. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Л.: Кольварія, 1996. — Вип. 4.
27. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — 2-е изд. — Т. 21.

СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Засвоївши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити об'єкт і предмет соціології молоді, дати визначення цієї спеціальної соціологічної теорії;
- охарактеризувати молодь як специфічну соціально-демографічну групу, об'єкт соціології молоді;
- описати місце і роль молоді в сучасному суспільстві;
- визначити специфічні ознаки молоді України, охарактеризувати тенденції та процеси в її середовищі;
- проаналізувати функції соціології молоді.

5.1. Молодь як соціально-демографічна група

У розбудові незалежної Української держави важливе місце належить молодіжній політиці. Майбутнє України залежить від того, яке молоде покоління у нас сформується. Тепер у нашій країні налічується понад 7 млн молодих людей віком 15–25 років, або 13,5% усього населення. З якими обставинами, труднощами та проблемними ситуаціями доведеться зустрітися молоді у житті? Які способи та шляхи їх розв'язання? Спробуємо конкретніше зупинитися на цих та інших молодіжних проблемах.

Молодь традиційно розглядається в соціології як велика соціально-демографічна група, виділена на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану і таких, що зумовлені тими чи іншими соціально-психологічними якостями. Ця молодь як соціально-демографічна група перебуває на стадії становлення соціальної і психофізіологічної зрілості та адаптації до виконання соціальних ролей дорослих [15, с. 315].

До молоді належать старші школярі, учні ПТУ і всіх типів спеціальних навчальних закладів (технікумів, коледжів), студенти, аспіранти, мо-

лоді робітники і службовці, селяни, підприємці та інші. Вікові межі цієї соціально-демографічної групи найчастіше визначають як 14–25 років, а іноді розширюють до 30–35 років, що пояснюється ускладненням процесу соціально-професійної адаптації і самовизначення молоді, особливо в деяких галузях інтелектуальної праці високої кваліфікації (наприклад, у науці).

Разом з тим, незважаючи на невизначеність вікових меж молоді саме в сучасному суспільстві, молодь виокремлюється у відносно самостійну соціально-демографічну групу. Цьому сприяє розрив між віковими і соціальними характеристиками, ускладнення процесу соціалізації молоді, дедалі ширша його інституалізація, посилення вимог до навчання і кваліфікації молоді з боку суспільства, науково-технічний прогрес, який сприяє прискореному розвитку молодих людей, інформаційний бум, процес акселерації молодого покоління.

Для сучасного суспільства характерною є тенденція до посилення *самовизначення молоді*. У різних формах і з неоднаковою інтенсивністю цей процес супроводжується поглибленням інтересів, зародженням особливої молодіжної самосвідомості, консолідації специфічно-молодіжних інтересів.

Такі тенденції спостерігаються також у середовищі молоді України. Так, дослідження Українського НДІ проблем молоді свідчать, що в українській молоді в період суттєвих соціальних змін досить чітко і достатньо швидко формуються установки вирішувати свої питання особистою позицією та особистою активністю, тобто наявні досить нормальні для цивілізованого суспільства установки індивідуальних схем виживання [1, с. 228]. Упродовж останніх років спостерігається стала тенденція до збільшення кількості молодих людей, що працюють за сумісництвом, мають додатковий заробіток, виготовляють речі на продаж, надають платні послуги населенню, займаються підприємницькою діяльністю, комерцією тощо. Тобто можна говорити про соціальну та економічну активність молоді.

Водночас існує суперечність у посиленні тенденції до самовизначення. Адже розвиток цих нових якостей змінює ціннісні орієнтації молоді, усталює егоцентричні установки, сприяє більшому прагматизму та стриманості у проявах духовності.

Слід зазначити, що інтерес до молоді підвищується саме як реакція на зростання її активності. Так сталося в Європі в середині 60-х років, коли молодь почала дедалі голосніше заявляти про себе. «Молодіжний бум» 1968 року, що прокотився країнами Західної Європи і

Америку, великою мірою сприяв активізації уваги не лише до вивчення специфічних молодіжних проблем, а й до розробки спеціальних соціологічних теорій, визначення їх зв'язку із загальносоціологічними проблемами та теоріями. Це стосується насамперед визначення місця і ролі молоді в соціальній структурі суспільства.

Необхідно наголосити на особливій актуальності цієї проблеми для України, яка перебуває в перехідному періоді, коли місце і роль молоді радикально змінились порівняно з радянськими часами. Адже без її дослідження важко скласти безсторонне уявлення про молодь як об'єкт соціологічного вивчення. Поглиблене та системне вивчення соціальної стратифікації сучасного українського суспільства, як щодо населення в цілому, так і щодо молоді зокрема, дасть можливість отримати об'єктивну та достовірну інформацію про молодь, знати, як молодь розподіляється за сферами зайнятості, власності, рівнем доходів, часом дозвілля, засобами життя, які об'єктивні фактори впливають на формування і розвиток молодого покоління. Для різних елементів соціальної структури вельми значною є диференціація ціннісних орієнтацій, життєвих перспектив та умов їх досягнення. У сьогоденнішніх умовах поглиблюється відмінність у доступності матеріальних, соціальних і духовних благ залежно від регіону проживання, типу поселення, батьківської сім'ї, типу навчального закладу, особистої зайнятості, тобто середовища дозрівання. Без чіткого структурування молодого покоління і без знання динаміки цього структурування ми не можемо повною мірою говорити про системне і глибоке дослідження молодого покоління. Без цього важко уявити всю сукупність форм вияву і механізмів дій закономірностей її соціального розвитку, диференціації стратегічних спрямувань соціалізації молоді віком від 12–13 до 25–28 років.

Активна роль молоді в процесі *соціалізації* зумовлена тим, що вона не стільки копіює зразки поведінки старших, скільки вносить в них новий зміст під впливом змін умов життя.

Особливо ці умови впливають на молодь сьогодні, коли суспільство переживає тотальну кризу.

Серед тих, хто допомагає молоді належно сприймати основні цінності й норми, впливає на процеси соціалізації молоді, варто назвати сім'ю, середню чи професійну школу, технікуми, вузи, армію, засоби масової комунікації, соціально-політичні організації. Від скоординованості діяльності цих інститутів залежить якість *соціалізації*, що її слід розуміти як узгодження обраної соціальної ролі та очікувань індивіда з потребами суспільства.

Молодь не являє собою єдине ціле, це вихідці з усіх класів і соціальних прошарків, наявних у суспільстві. Хоча молоді люди не завжди успадковують соціальне становище своїх батьків, однак вони вливаються в існуючу соціально-класову структуру, стають робітниками, селянами, бізнесменами, митцями, науковцями, військовими, професійними спортсменами тощо. Але незалежно від того, яку нішу в суспільстві в кінцевому підсумку займе юнак чи дівчина, вони на весь період свого соціального і професійного становлення зберігають багато якостей, що визначають специфіку молодіжного росту, специфіку перехідної стадії самоствердження, коли завершується процес входження в доросле, самостійне життя.

Схожість проблем, пов'язаних з ростом і процесом входження в самостійне життя, зумовила і подібність багатьох якостей і рис, що характеризують *соціальне і духовне обличчя молоді*. Серед них слід виділити деякі найсуттєвіші, загальні. Це брак життєвої практики і знань, чим зумовлені підвищена допитливість, інтерес до життєписів і відповідних жанрів літератури й мистецтва; недостатня стійкість переконань, світоглядних позицій, що породжує недовіру і водночас підвищений інтерес до різноманітних теоретичних побудов, науки загалом і особливо філософії; підвищена емоційність, прагнення до пошуку нових переживань, відчуттів, що проявляється в юнацькому романтизмі; прагнення до наслідування, особливо зовні ефектних дій, стилю поведінки, способу думок; потяг до самоствердження, завоювання довіри і схвалення старших, бажання вчинками і ділами, особливо в престижних сферах, здобути авторитет і повагу ровесників, прагнення діяльності, динамізм психічного стану, постійні пошуки нових видів і форм діяльності, прагнення до самостійності і набуття власного досвіду, активні пошуки свого місця в житті, покликання, пов'язані з прагненням до самопізнання і самовдосконалення.

У той же час наведені риси та якості сучасної молоді специфічно проявляються у конкретних соціально-економічних та етнічно-культурних умовах, конкретизуючи тим самим риси її соціального портрета для кожної країни. Так, для України *портрет* сучасного *молодого покоління*, створений за даними соціологічних досліджень [1, с. 232], виглядає так. Молодь сьогодні:

- стала більш прагматичною і самостійнішою у своїх діях. Вона більше покладається на власні сили та можливості, а не на державу чи будь-кого іншого у вирішенні особистих питань. Значно зменшуються патерналістські орієнтації;

- має низький рівень соціальної активності, участі в політичних акціях, діяльності політичних партій і громадських організацій, у тому числі молодіжних. Цей процес відбувається на тлі значної суспільної активності окремих груп молодих громадян, зорієнтованих на політичну діяльність. Проте наголосимо, що ці групи невеликі та вельми активні;
- має бажання вчитися, набувати професії та кваліфікації, що дають можливість впевнено почуватися в житті, саморозвиватися і самореалізовуватися;
- вирізняється зниженням культурних запитів, нехтуванням ціннісних орієнтацій, певною кризою ідеалів, втратою духовних орієнтирів.

Специфіка об'єкта соціології молоді не вичерпується національно-культурними особливостями. Вона полягає також у тому, що вікові процеси в молодіжному середовищі мають значно більшу соціальну складову, ніж в інших вікових групах. Невідповідність між біологічним, соціальним та психічним віком — відома проблема. Вона розглядається педагогікою, віковою психологією, соціальною психологією, демографією (частково). Соціологія досить нерішуче підходить до вирішення цієї проблеми. Проте вікові процеси у групах соціуму доволі тісно переплетені з процесами соціалізації.

Мають рацію соціологи, які звертають увагу на зростання в межах соціологічної проблеми актуальності відповідності фізіологічного і соціального віку молоді. Це справді так. По-перше, з історії відомо, що в умовах нестабільності та кризи суспільства, радикальних перетворень і потрясінь соціальний вік починає випереджати фізіологічний вік молодих людей. Інакше кажучи, відбувається більш раннє «подорослішання», тобто інтеграція молодого покоління в структури суспільства та виконання ним тих соціальних ролей, які покладаються на старший віковий період. По-друге, еволюція всієї світової системи передбачає, що кожне молоде покоління повинне оволодівати більшим обсягом інформації та знань. А це подовжує освітній період і процес соціального становлення, що, у свою чергу, відсуває можливість виконання соціальних ролей для окремих груп молоді. По-третє, про актуальність цієї проблеми в сучасних умовах свідчить і те, що вікова самосвідомість залежить від напруження в суспільстві, наповнення життя подіями та суб'єктивно сприймаючого ступеня самореалізації особистості.

Наступна особливість молоді як об'єкта соціологічного вивчення пов'язана зі зв'язками між поколіннями. Молодь успадковує весь ком-

плекс як позитивних, так і негативних якостей, властивих її попередникам. При цьому годі довести, що одне покоління краще за інше. Але різниця є, вона зумовлена специфікою стартових позицій кожного покоління, історичною неповторністю соціальних умов їх реалізації. Точкою відліку можуть бути науково-технічний прогрес, рівень освіти й культури, соціально-економічні та політичні фактори.

Усі ці фактори для кожного наступного покоління виявляються в цілому (за винятком періодів війн і криз) сприятливішими. Справа лише в тому, наскільки молодь є суб'єктивно підготовленою до того, щоб адекватно відповісти на виклик часу і скористатися вищим рівнем навчання і кваліфікації, кращими умовами життя, залученням до науково-технічного і культурного прогресу в інтересах самовдосконалення і зробити свій внесок в економічне, політичне й духовне життя суспільства.

Кожне покоління вирішує свої завдання в історичному процесі, проходить через ті чи інші випробування, відповідає за долю народів і людства в цілому. Сучасний розвиток людської цивілізації на відміну від минулих епох ставить суворі вимоги до молоді. Сучасні проблеми мають не лише національний, а й насамперед глобальний, загальнолюдський характер. Це стосується екології, космосу, роззброєння, енергетики, продовольства, а також багатьох інших проблем.

Глибока криза, що охопила держави, які утворилися на теренах колишнього СРСР, а разом з тим відкриті перед ними перспективи руху шляхом демократії і соціально-економічних реформ, що забезпечують перехід у загальноцивілізоване русло розвитку, ставлять перед сьогоднішньою молоддю важливі проблеми. Чи зможе молоде покоління вистояти за цих умов перед небезпеками й випробуваннями, що випали на його долю? Чи забезпечить сучасна молодь виживання людства, незворотний характер прогресивних перетворень? Для розв'язання цих проблем головне знайти вихід з кризи, зберігаючи прихильність до демократії і повагу прав людини на рівні норм, визнаних міжнародною співдружністю.

Як показує досвід ряду країн (Молдова, Грузія, Азербайджан, Таджикистан, колишні республіки Югославії), принципів загальнолюдських моральних норм, політичної культури і поваги до людини незалежно від її соціального стану, національної належності чи релігії далеко не завжди дотримуються. У цих країнах молодь не змогла встояти перед демагогією політиків, які проповідують різні форми національної і релігійної зневаги, що призвело до зтяжних конфліктів і кровопролиття.

5.2. Предмет і завдання соціології молоді

Соціологія молоді в сучасній науковій літературі трактується як спеціальна соціологічна теорія, що

досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, яка перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації й адаптації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, соціальних ролей і статусу.

Основними завданнями соціології молоді вважають такі [20, с.133]:

- 1) дослідження її ролі і місця в соціальному розвитку суспільства;
- 2) вивчення тенденцій зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів;
- 3) аналіз процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі;
- 4) виявлення і прогнозування на цій основі напрямів розвитку молодіжних проблем і вироблення соціальної політики стосовно різних груп молоді.

Предметом соціології є вивчення стану і поведінки цієї соціально-демографічної групи, яка перебуває на перехідній стадії від дитинства до світу дорослих, переживає важливий етап сімейної і позасімейної цивілізації.

Соціологія молоді є спеціальною соціологічною теорією, яка вивчає увесь комплекс соціальних проблем молодого покоління. Тому предметом соціології молоді є вивчення цієї великої соціально-демографічної групи, її цілісності з огляду на місце і роль в соціальній структурі суспільства, форми прояву і механізми руху закономірностей соціального розвитку.

Як частина суспільства молодь є об'єктом вивчення багатьох суспільних дисциплін. На неї поширюються теорії всіх галузей соціології. Разом з тим як відносно самостійна соціально-демографічна група молодь має свою специфіку, що потребує розробки в рамках соціології молоді спеціальних концепцій і теорій середнього рівня.

Підкреслюючи відносність самостійності молоді як соціально-демографічної групи, ми маємо дві цілі: по-перше, уникнути свідомого відриву цієї групи від суспільства, частиною якого вона є; по-друге, звернути увагу дослідників на те, що характер вікових, соціально-психологічних і фізіологічних особливостей, специфічних інтересів і потреб молоді соціально зумовлений і вони можуть бути конкретно інтерпретовані лише в ширшому суспільному контексті.

Соціологія молоді широко використовує як загальносоціологічні, так і окремі концепції.

У соціологічному вивченні молоді можна виділити такі підходи:

1. *Психоаналітична орієнтація*, в основі якої лежить виведена з психоаналізу концепція життєвого шляху особистості. Вона базується на ідеях ортодоксальних теорій З. Фрейда, розвинутих його учнями і послідовниками неофрейдистського спрямування (Ф. Бенедикт, Л. Фойєр, Л. Шелефф, Е. Еріксон). Частково дістала розвитку концепція, яка пояснює природу конфліктів між поколіннями, причини агресивності виступів молоді проти існуючого порядку, а також інші форми сублімації її енергії.

Епігенетичний принцип Е. Еріксона дав змогу уявити розвиток людини як послідовне проходження ряду станів, кожен з яких має необхідною умовою успішне подолання всіх попередніх [22, с. 802]. Р. Бенедикт показала, що в кожному стані індивід відчуває цілеспрямований вплив суспільства, яке формує у нього певний тип соціально-психологічної зрілості, тобто «соціальний характер», властивий кожному конкретному суспільству. Серед вітчизняних учених цього напрямку вирізняються праці К. Абулаханової-Славської, С. Голода, А. Вишняка, І. Кона, Л. Сохань, А. Петровського, В. Ольшанського, Д. Фельдштейна, В. Шорохової, В. Чорноволенка, Д. Ельконіна та ін.

Таким чином, у рамках цього підходу був сформований системний погляд на проблему розвитку особистості, особливо в перехідний період від дитинства до зрілості. Переборовши біологізм Фрейда, але дотримуючись традицій психоаналізу, прихильники неофрейдистського напрямку в дослідженнях молоді змогли зрозуміти процес розвитку особистості молодої людини в безпосередній взаємодії з соціумом.

2. *Структурно-функціональний підхід*. Наявний практично в усіх соціальних концепціях, де виникає потреба в структурному аналізі об'єкта дослідження. До науковців, які активно застосовують цю методологію при розробці проблем молоді, належить ізраїльський соціолог Ш. Айзенштадт. Він є автором кількох книг про молодь, серед яких праця «Від покоління до покоління», що й нині вважається хрестоматійною.

Слідом за класиками структурного аналізу (Е. Дюркгеймом, Р. Мертоном, Т. Парсонсом та ін.) Ш. Айзенштадт розглядає молодіжну групу як систему позицій і ролей, заповнену індивідами. Заповнення тих чи інших структурних позицій означає для індивідів набуття соціального статусу і виконання певної соціальної ролі. Кожна роль є основною

одиноцею структурної взаємодії, що регулює певні аспекти поведінки молоді людини.

Безумовною заслугою прихильників цього підходу в дослідженні молоді є розробка концепції взаємодії між поколіннями. Згідно з цією концепцією найважливіша мета будь-якої соціальної системи — це насамперед самовідтворення. Воно досягається багато в чому завдяки віковій диференціації суспільства з суворо закріпленими соціальними функціями. При цьому ролі, що їх виконує індивід на кожному етапі життя, мають бути чітко зорієнтовані стосовно однієї з головних її функцій — суб'єкта чи об'єкта соціального або культурного успадкування. Порушення процесу переходу ролей від одного покоління до іншого може призвести до серйозної деформації, а в окремих випадках і до повного розпаду всієї структури суспільних відносин.

Значну роль у розвитку цієї традиції в соціології молоді відіграли праці російських та українських соціологів В. Астахової, В. Боровика, В. Васильєва, Е. Головахи, А. Кульгіна, Л. Когана, Е. Леванова, В. Мордковича, В. Осовського, В. Патрушева, М. Сліпцова, В. Староверова, Ю. Торсуєва, Ф. Філіпова, О. Якуби, М. Чурилова, Н. Черниш та ін.

Як бачимо, ця модель спрямована на досягнення стабільності суспільства. Зауважуючи вирішальну роль зворотної диференціації у суспільному самовідтворенні, прихильники цього підходу, як правило, не вбачають у ній джерела соціальних змін. Більше того, будь-які дії, в тому числі й дії молоді, спрямовані на здійснення соціальних змін, не вписуються в рівнозначно-інтеграційну модель суспільства, що розробляються за допомогою структурно-функціонального аналізу. Тому функціональний метод хоча й розширює можливість для системного дослідження молодіжних проблем, може застосовуватися при вивченні динаміки соціальних змін у молодіжному середовищі та прогнозуванні тенденцій його розвитку.

3. Культурологічний підхід. Для цього підходу характерний розгляд соціальних явищ, у тому числі й специфічно молодіжних, під кутом зору феноменології людської культури. Розвиваючи ідею основоположників феноменологічної соціології (А. Шюца, П. Бергера, Т. Лукмана), соціологи прагнуть осмислити світ молоді у співвідношенні з конкретними уявленнями, ідеями, цілями і мотивами поведінки.

Перелічені суб'єктивні прояви фіксуються і концептуалізуються як послідовність об'єктивних соціальних процесів, відображених у конкретних типах культури. При цьому саме поняття «культура» вживається

ся в кількох значеннях — як ступінь засвоєння соціальних норм, як сума духовних скарбів, нагромаджених людством, і як спосіб людської діяльності.

Завдяки використанню культурологічної традиції молодіжна соціологія дістала можливість системного аналізу соціальних проблем молоді у взаємозв'язку з реальними процесами, що відбуваються в суспільстві. Класичним прикладом такого підходу є праці німецького соціолога К. Маннгейма. Досліджуючи феномен єдності поколінь, він розкрив механізм соціального успадкування.

У суспільстві, стверджує К. Маннгейм, існує нагальна потреба передавання культурної спадщини. Це означає, що нові й нові групи людей щоразу знайомляться з феноменом людської культури. «Новий контакт» молодого покоління з досягненнями цивілізації має велике значення як для усього суспільства, так і для окремого індивіда. Для суспільства це важливо, тому що «новий контакт» відкриває можливості для переоцінки культурного капіталу, переорієнтування розвитку в новому напрямку. Для індивіда це також важливий і драматичний момент, пов'язаний з радикальними змінами в житті. З погляду К. Маннгейма, потреба приходу в суспільство нових індивідів — це компенсація обмеженої і часткової природи людської свідомості.

Сам по собі факт народження людей в один день, місяць та рік ще не веде до об'єднання їх в одне покоління. Важливіше те, що люди, народжені в один час, живуть у схожих соціальних умовах, переживають ті самі події, набувають однакового досвіду. Це надає їхній свідомості певної структури, яка породжує специфічні, саме їм притаманні, світовідчуття. Те, що дорослі беруть участь у тих самих подіях, що й молодь, не означає, що вони належать до одного покоління. Їхня свідомість має іншу, відмінну від свідомості інших вікових груп, структуру. Це зумовлено частково й тим, що у них були інші ранні враження.

Культурологічний підхід відкрив широкі можливості для розробки великої кількості концепцій і теорій середнього рівня у західній соціології молоді. Це й ідеї нарцисизму (Е. Ноель-Нойманн), і гедонізму, і постіндустріальної свідомості (Я. Белл, Р. Інглхарт).

Успішно застосовували і розвивали цю методологію в соціології російські та українські соціологи (Г. Головачов, С. Григор'єв, В. Журавльов, С. Іконнікова, І. Ільїнський, В. Лисовський, В. Левичева, В. Павлов, Ю. Ожегов, Л. Сохань, В. Харчева, А. Щедрик, О. Яценко та ін.).

Наявність нового стилю життя, особливості свідомості, мислення і поведінки характеризують специфічну субкультуру молоді як особливу форму організації цієї соціально-демографічної групи. У сучасній соціології домінує традиція дослідження молодіжних субкультур, пов'язана з ціннісною і світоглядною диференціацією у молодіжному середовищі (Ф. Коен, М. Брейк), деліквентною підкультурою, що функціонує як культура злочинного прошарку суспільства (А. Коен, І. Міллер), а також відмінністю поведінки, зовнішньої атрибутики, формами проведення дозвілля, неформальними молодіжними об'єднаннями (Д. Хебдідж, С. Фріт, Е. Левичева, Е. Ліванов) тощо.

Безумовно заслугою соціологів — прихильників культурологічного підходу є їх прагнення до системного вивчення молодого покоління, що дає змогу розглядати соціальні явища в молодіжному середовищі в динаміці, а саму молодь — у розвитку. Вони зокрема, зазначали, що саме соціальні зміни визначають своєрідність способу життя поколінь, а не навпаки. Молодь впливає на суспільство і сприяє соціальним змінам. Як зауважував з цього приводу Ж. Елюль, кожне соціальне явище — це еволюція. Під сутністю людини розуміється синтез її соціальної якості як діалектичної єдності родового й індивідуального, суспільного й особистого, об'єктивного і суб'єктивного (В. Шановський).

Соціологічне вивчення молоді пов'язується з тим специфічним становищем, яке вона займає в системі відтворення і розвитку суспільства, тобто функціонування і розвиток молоді як великої суспільної групи відображає становлення суб'єкта суспільного виробництва і суспільного життя.

У цій своїй соціальній якості молодь характеризується насамперед тими суспільними відносинами і суспільними формами, які системно детермінують її як самостійну (відносно інших) соціально-демографічну групу. Конкретні умови буття молодих людей і визначають особливості молодіжної свідомості, на основі якої і формуються спонукально-мотиваційні сили молоді, що зумовлюють її ставлення до навколишньої дійсності, мотивацію соціальної діяльності.

Перелічені прояви соціальної самовизначеності молоді в процесі соціалізації взаємодоповнюють один одного як зовнішньо, так і внутрішньо, зумовлюють її соціальну сутність, яка реалізується через діяльність. Причому йдеться не про зростання чи стагнацію окремих показників, скажімо, її життєвого рівня чи навчання, а про зміни її суб'єктності в соціальному відтворенні. Загальна рівнодійна цієї зміни забезпечується в цілому прогресивною тенденцією здійснюваних

перетворень і спрямована на формування справжнього володаря своєї долі, а для цього людина повинна володіти і розпоряджатися своєю власністю, їй необхідно гарантувати права, свободи і безпеку, надати можливість власною працею створити собі гідне життя.

Випадаючи з відтворного процесу, молоде покоління сьогодні ще не може посісти гідного місця в соціальній структурі, оскільки позбавлене можливості на рівних конкурувати з більш забезпеченими прошарками населення, а завтра воно вже фактично виявиться маргінальним прошарком. Чим раніше в суспільстві визріє розуміння особливої, відмінної від інших груп населення, ролі і специфічної соціальної позиції молоді в механізмі відтворення соціальної структури, тим ефективнішим буде його вихід з кризи.

Розуміння діалектики соціальної самовизначеності молоді дасть можливість усунути певні розрізненості і відставання у формуванні її соціальної зрілості і набутті належного соціального статусу.

Конкретизація теоретичних положень і розширення практики проведення досліджень з проблем соціології молоді відіграватимуть позитивну роль. З'явиться можливість об'єднати досягнення науки з практикою здійснення молодіжної політики, вирішити проблеми активізації людського фактора, найбільш динамічним елементом якого є молодь.

Серед напрямків розвитку української соціології молоді, які дадуть змогу зрозуміти молодь і допомогти їй у соціальному становленні, Український науково-дослідний інститут проблем молоді визначає як пріоритетні такі:

1. Соціологія молоді повинна розвиватись із соціології дитинства. Проте якщо соціологія молоді в Україні перебуває на стабільному етапі становлення, то соціологія дитинства — взагалі неопрацьована сфера. Але ж саме в дитинстві закладаються основи багатьох процесів та подій, котрі ми спостерігаємо в молодого покоління. Вочевидь, треба звернути на це більшу увагу.

Обмежуючи об'єкт дослідження віковою 15-річною межею, ми не маємо достатньої інформації про попередній віковий період, який є предиктором подальших процесів у молодіжному середовищі.

2. На першому місці мають стояти фундаментальні дослідження соціології молоді. Але, враховуючи незвичайність сучасного періоду, який ми переживаємо, можна стверджувати, що соціологія молоді на сучасному етапі мусить мати і прикладний характер. Суть досліджень соціології молоді сьогодні ще й у тому, що їх результати визначатимуть шляхи і методи впливу на молодь в умовах докорінних змін су-

спільних процесів. І цей вплив має реалізуватись в інтересах молоді з урахуванням інтересів суспільства.

3. Дослідження у сфері соціології молоді повинні мати деякий прогностичний характер, будь-який одержаний науковий висновок — давати можливість відповіді на запитання: а що далі? Що від цього можна очікувати? Куди далі буде спрямований вектор розвитку? Які можливі моделі поведінки різних груп молоді в умовах модифікації економічних та соціальних стосунків?

5.3. Молодь і сучасне суспільство

Характерною ознакою нашого суспільства є його перехідний стан від тоталітарного суспільства з плановою економікою до демократичного суспільства з ринковими економічними відносинами.

Суспільство перехідного періоду, яким є на сучасному етапі Україна, достатньо динамічне, не до кінця структуроване, як і більшість інших суспільств не тільки у країнах колишнього СРСР, а й у багатьох пост-соціалістичних європейських країнах. Молодь дістала можливість сама обирати свій шлях. Молоде покоління, так само, як і інші покоління, стоїть перед проблемою вибору. Однак цей вибір став більш складним і непрогнозованим. Іде інтенсивний процес стратифікації суспільства. Виникають нові соціальні групи, які суттєво впливають на життя суспільства. Чіткіше та виразніше постали проблеми, які раніше у нашій країні тільки окреслювались.

Ситуація значно ускладнилася ще й тим, що в перехідний період молодь меншою мірою може і хоче використовувати знання, соціальний досвід старших поколінь, прислухатись до їхніх порад. Виникла проблема передавання соціального досвіду. Але ми не маємо ні матеріальних засобів, ні умов, ні досвіду у вирішенні цих проблем. Молоді люди мало довіряють своїй державі, критично ставляться до усіх гілок влади, мало сподіваються на те, що в подальшому зможуть забезпечити себе і свою сім'ю завдяки здобутим освіті та професії.

Унікальна своїм драматизмом соціально-політична і економічна ситуація, в якій опинилася останніми роками молодь, внесла істотні корективи в її настрої, ціннісні орієнтації, ідеали.

Процеси, що сьогодні відбуваються, викликають тривогу у молоді. Її соціальні очікування прямо пов'язані із соціально-економічним становищем. Ось деякі дані моніторингу, що його наводить УНДІПМ (травень 1996 р.). Серед проблем, що найбільше турбують молодь, на перше місце, як і в минулих опитуваннях, вийшли матеріальні проблеми:

низькі особисті доходи (60% респондентів); низькі доходи батьків (52%); низькі доходи подружжя (дві третини респондентів, що мають сім'ю); погані житлові умови (27%); відсутність роботи (24%). Три чверті молодих респондентів зазначили, що сучасна економічна ситуація в країні негативно впливає на їхній матеріальний стан (і тільки 6% відзначили позитивний вплив), а 65% відзначили негативний вплив на їхній психологічний стан (тільки 4% — позитивний).

Суперечності становища у молодіжному середовищі, у свідомості молоді, в її очікуваннях виявляються у суперечності між економічною і соціальною активністю молоді, з одного боку, та правовій незахищеності — з іншого. Ця правова незахищеність існує не тільки через відсутність відповідних правових механізмів у суспільстві, а й через вкрай низьку правову культуру молоді, її необізнаність з чинними законами, у тому числі ювенальними. Про Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» знали 1,5% молодих опитаних респондентів. З Кодексом про шлюб та сім'ю були знайомі 10% респондентів, а про Кодекс законів про працю знали 8%.

Наведені вище та інші дані вимагають нового розуміння проблем освіти і виховання молоді.

Аналізуючи проблеми ставлення молоді до суспільства, його історії, культурної спадщини, можна стверджувати: за останні 8—10 років у її свідомості відбулася переоцінка основних духовно-моральних цінностей. Визнання цього, мабуть, є вихідним пунктом для розуміння тих настрів, які спостерігаються сьогодні в молодіжному середовищі. Ще кілька років тому соціологи говорили про недостатність інформування молоді і, як наслідок, різноплановість оцінок її соціальної зрілості. Проте сьогодні зрозуміло, що справа не лише в цьому. Подібна ситуація є наслідком перехідних процесів у суспільстві, коли фіктивна незалежність країн змінюється справжньою, бутафорська демократія — реальною, видимість госпрозрахунку — ринковими відносинами. Процес, який розпочався, боляче вдарив по усталених уявленнях про наявність культурного і духовного життя. Розширення діапазону сприйняття раніше недоступних культурних пластів — одна з найважливіших тенденцій духовного життя молоді.

Разом з тим сьогоднішнє молоде покоління не є чимось цілісним із спільністю політичних та ідеологічних установок. У молодіжному середовищі існує кілька яскраво виражених соціальних груп, які орієнтовані на різні суспільні ідеали й цінності і неоднаково ставляться до проблем політичної, економічної й духовної відбудови суспільства, його суверені-

зації і національного відродження. Ці групи молоді значною мірою повторюють розклад політичних сил і громадських рухів у суспільстві, в різних регіонах. Ринкові механізми дедалі більше витісняють молодь із сфери основного виробництва на допоміжні, обслуговуючі позиції.

Намітився перерозподіл молоді робочої сили між виробничими і комерційними структурами. Водночас різко виявляється тенденція руху до бездуховності, до втрати моральних критеріїв у суспільній поведінці, погіршення фізичного здоров'я молоді.

Реальністю життя став і той факт, що більшість молодих людей взагалі не має чітко сформованої системи цінностей. Багато юнаків і дівчат зовсім не уявляють собі завтрашнього дня. На зміну ідеологічним парадигмам минулого прийшло інше розуміння мети й суті сучасного життя. Утворився імідж так званого красивого життя (чому певною мірою сприяли засоби масової інформації, особливо телебачення), що й стало метою й суттю сьогоднішнього життя. Засобом досягнення цієї мети став бізнес у його спрощеному розумінні (торговельні обладнання, спекуляція). Шалені темпи інфляції створюють умови для швидкого збагачення частини торгівців та мафіозних структур. У результаті такий погляд на життя поширюється. Дедалі більше молоді йде з виробництва, не бажає служити суспільству, не виявляє зацікавленості до серйозного навчання. Переживає кризу і вся система освіти. Пекуучою соціологічною проблемою у молодіжному середовищі стало байдуже ставлення до тих процесів, що відбуваються в Україні, прагнення відійти від труднощів і проблем у світ суто індивідуальних переживань, сексу, наркотичних галюцинацій, що створює реальні передумови моральної деградації особистості. В такому становищі найчастіше опиняються невдахи, аутсайтери, нездатні до подальшої боротьби за «красиве життя». Це призводить до внутрішньої драми, безвиході, а в кінцевому підсумку — до повної втрати особистості як такої. На цьому ґрунті трапляються і самогубства, збільшення числа яких підтверджує статистика.

Вихід з цього становища можливий шляхом розвитку стихійних процесів саморегуляції, які неминуче розвиваються із завершенням переходу до цивілізованих ринкових відносин західного зразка. Але на це потрібні десятиріччя, і не одне покоління молодих людей буде втрачено. Другий шлях пов'язаний із суворим регулюванням з боку держави економічних процесів при збереженні завоювань демократії і конституційного ладу. На цьому шляху можливі пом'якшені впливи негативних процесів переходу до ринку, зменшення драматизму ситуації у середовищі молоді. Вочевидь, Україна починає орієнтуватися на другий шлях.

Однак посилення регулюючої ролі державних структур потребує розробки науково-обґрунтованої молодіжної політики, здійснення системних соціологічних досліджень, які забезпечать поглиблений, деталізований аналіз динаміки свідомості молоді в сучасних умовах. Постає питання про створення відповідного загальнонаціонального центру і регіональних соціологічних центрів. Якщо суспільство не хоче кинути напризволяще молоде покоління, то така політика буде не лише виправданою, а й єдино правильною.

Впливаючи на процеси соціалізації особистості, професійного становлення та адаптації до соціальних умов, соціологія впливає і на морально-психологічний клімат у молодіжному середовищі. Вивчаючи соціологічні й соціально-психологічні проблеми молоді, наука зможе надавати допомогу в створенні потрібних передумов, нормалізації життєдіяльності молодих людей, формуванні в їхній свідомості загальнолюдських цінностей.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія молоді — спеціальна соціологічна теорія, що досліджує молодь як специфічну соціально-демографічну спільноту в усій сукупності соціальних ознак та характеристик її соціального життя.
2. Об'єктом соціології молоді є специфічна соціально-демографічна спільнота, що об'єднує людей віком від 14 до 30 років.
3. Предмет соціології молоді — специфічні соціальні відносини, в яких бере участь молодь у процесі переходу від дитинства до світу дорослих, соціалізації та соціальної адаптації.
4. Основними завданнями соціології молоді є дослідження ролі і місця молоді в суспільстві, її соціального обличчя та тенденцій його змін; вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі та їх прогнозування; розроблення напрямів соціальної політики стосовно різних груп молоді.
5. Молоді притаманні як спільні (родові) характеристики, однакові для всіх країн, так і специфічні ознаки, пов'язані із соціально-політичними та етнічно-культурними особливостями країни проживання.
6. Сучасна молодь України більш прагматична, самостійна, незалежна; націлена на саморозвиток і самореалізацію у житті; диференційована за рівнем соціальної активності як по групах, так і сферах активності; нечітко визначена щодо культурних запитів, ціннісних та культурних орієнтирів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Балакирева О. М., Яременко О. О. Проблеми розвитку соціології молоді на сучасному етапі // Молодь: стан, проблеми, шляхи розв'язання. — К.: АЛД, 1996. — Вип. 5.
2. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К.: УНДІПМ, 1996.
3. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. — К.: Наук. думка, 1993.
4. Головатий Н. Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. — К.: МАУП, 1999.
5. Головенько В. А. Український молодіжний рух у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). — К.: АЛД, 1997.
6. Иконникова С. Н. Социология о молодежи. — Л.: Знание, 1985.
7. Лукашевич М. П. Производственная адаптация молодежи: сущность, функции, управление. — К.: УСХА, 1990.
8. Мігович І. І. Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
9. Молодежная политика: Опыт, проблемы, перспективы // Матер. Междунар. науч.-практ. конф.: В 2 ч. — К., 1992.
10. Молодежь Украины и наркомания / Отв. ред. В. Е. Пилипенко, Ю. А. Привалов. — К.: Стикос, 1998.
11. Молодь України: Стан, проблеми, шляхи розв'язання. — К.: УНДІПМ, 1992–1997. — Вип. 1–6.
12. Молодь України за соціальний прогрес і злагоду в суспільстві. — К.: Столиця, 1997.
13. Проблеми соціального захисту молоді в умовах зміни соціально-економічних відносин // Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. — К.: УНДІПМ, 1993.
14. Социальный облик молодежи. — К.: Наук. думка, 1990.
15. Социологический энциклопедический словарь / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
16. Социология: наука об обществе. — Харьков: Рубикон, 1996.
17. Тарабукін Ю. О. Соціологія молоді: Курс лекцій. — К.: Фітосоціоцентр, 2001.
18. Туленков Н. В. Социология молодежи: Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
19. Цыбульник В. В. Молодежь и общество: социологические очерки. — К.: Политиздат Украины, 1990.
20. Черниш Н. Й. Соціологія: Курс лекцій. — Л.: Кольварія, 1996. — Вип. 4.
21. Черниш Н. Й. Соціологія молоді: Конспект лекцій. — К.: ІЗМН, 1990.
22. Эпигенез // Филос. энцикл. словарь. — М., 1983.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- визначити етносоціологію як соціологічну галузеву теорію та її місце в системі соціологічних знань;
- розкрити предмет та об'єкт етносоціології;
- пояснити сутність основних категорій і понять етносоціології та взаємозв'язок між ними;
- показати особливості соціологічних методів при дослідженні соціально-етнічних проблем;
- розкрити сутність категорії «етнос» та її ролі в дослідженні соціально-етнічних спільнот;
- використовувати методику соціологічного аналізу соціально-етнічної ситуації в суспільстві.

6.1. Етносоціологія як наука: об'єкт, предмет і методи

Поняття «*етносоціологія*», або «соціологія міжнаціональних (міжетнічних) відносин», останнім часом стало дуже популярним. Це викликано потребами наукового аналізу сучасних складних і суперечливих суспільних процесів, серед яких національні (етнічні) та міжнаціональні (міжетнічні) набули особливого значення. Пробудження до життя національних ідей, проблеми ліквідації залишків національного гноблення, виявлення основних шляхів і тенденцій національного відродження і державотворення диктують потребу посилення уваги до джерел і рушійних сил національних процесів, умов і чинників, що впливають на характер і особливості їх протікання, динаміку розвитку. Перехід від механічної єдності і синкретичних способів співіснування націй, народностей і етнічних груп до нового характеру міжнаціональних відносин

значною мірою пов'язаний із забезпеченням діалектичного взаємозв'язку загального і одиничного, людства і нації, нації і людини. Це виявляється у швидкій зміні геополітичної обстановки, загостренні не лише соціально-економічних і політичних суперечностей, а й посиленні міжнаціональної (міжетнічної) напруженості.

Пошук ефективної системи заходів, спрямованої на усунення деформацій, що нагромадилися й виникають у сфері національних і міжнаціональних відносин, удосконалення механізмів управління ними, підвищення культури міжнаціонального спілкування тісно пов'язані з вивченням природи, сутності й структури нації (етносу), законами їх прояву і функціонування.

Виявлення особливостей, умов та чинників, що спричиняють зростання національних рухів, національної самосвідомості, суттєво впливає на підвищення ролі і значення наукового передбачення й прогнозування можливої динаміки національних процесів, уможливорює ширше й об'єктивніше досліджувати тенденції розвитку соціуму, виробляти і своєчасно коригувати зміст, цілі і завдання, форми й методи національної політики, блокувати можливі негативні наслідки та прояви у міжнаціональних відносинах. Особливого значення й гостроти ці проблеми набувають в умовах національно-культурного відродження держав, їх трансформації і органічного входження до світових соціокультурних, економічних, політичних та інших співтовариств на основі творчого розвитку всього матеріального і духовного багатства, унікальності й самобутності націй.

Не менш важливим є питання про зміст, визначення тієї «критичної маси» структурних компонентів національної самосвідомості, які об'єктивізують і активізують їх, перетворюють на відносно самостійний і активно діючий соціальний, політичний, духовний та ідеологічний феномен. Це тим більше необхідно враховувати, оскільки підхід, що донедавна домінував як у вітчизняних філософсько-соціологічних теоріях і концепціях, так і в політико-правовій та етнонаціональній практиці, полягав у тому, що, незважаючи на певні застереження, в остаточному підсумку національним питанням відводилась роль зовнішньої форми прояву глибших, на думку більшості дослідників, соціально-економічних і політичних процесів, які надають їм лише специфічної, історично зумовленої «національної забарвленості».

У соціологічній науці національні проблеми знайшли своє відображення в *етносоціології* (від грецького *ethnos* — суспільство, група, плем'я, народ; латинського *societas* — суспільство та грецького *logos* — слово, вчення), тобто це вчення про національні суспільства.

У сучасному розумінні *етносоціологія* — це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує походження, сутність, функції різних етносів (рід, плем'я, народність, нація) з метою виявлення закономірностей їх взаємодії та пізнання механізмів інтеграції в систему існуючих соціальних відносин. Вона вивчає також специфіку міжетнічних відносин і розробляє методологічні основи та принципи їх дослідження*.

Виникнення етносоціології відносять до 30-х років ХХ ст. і пов'язують з ім'ям Р. Турнвальда, який і запровадив термін «етносоціологія» в науковий обіг зарубіжної соціології. Серед фундаторів цієї галузі соціології називають також Х. Сетон-Уотсона, який починав вивчення соціально-етнічних проблем у примітивних та доіндустріальних суспільствах. Подальший розвиток етносоціології пов'язують з такими зарубіжними вченими, як Б. Андерсон, Е. Геллнер, Ф. Геккманн, К. Кван, Е. Ренан, Е. Сміт, Е. Хобсбаум, Т. Шибутані та ін. Слід згадати про гальмуючий вплив на розвиток етносоціології висновку К. Маркса про підпорядкованість національного соціальному та тимчасовий, історично приречений характер націй. З цим впливом, серед інших чинників, пов'язане, на наш погляд, запізніле (лише з середини 60-х років) виникнення етносоціології в колишньому СРСР. Серед вітчизняних вчених слід відзначити Л. Гумільова, Ю. Бромлея, М. Шаповала, І. Кона та ін.

В Україні етносоціологія розвивається як наукова дисципліна лише в останні роки у зв'язку з соціальними перетвореннями, демократизацією суспільства, проголошенням політичної незалежності. Зміни в суспільно-політичному житті сприяли динамічному зростанню національної самосвідомості, потреб у науково обґрунтованих знаннях з етнічної проблематики, залученню до їх комплексного вивчення ряду споріднених галузей науки.

Проблеми етносу розглядаються різними галузями людського знання. У вітчизняній традиції найбільшого розвитку набула *етнографія* — наукова дисципліна, яка займається описом та аналізом (порівняльним) людської культури в конкретних історичних, найчастіше — етнічних умовах, з акцентуванням уваги на їх масовому, народному характері. Зараз поряд з поняттям «етнографія» дедалі частіше з'являється поняття «*етнологія*», яке в етимологічному відношенні має певну перевагу і прийшло до нас із Заходу. Але у вітчизняній та західній традиціях між цими поняттями є істотна

* Див.: *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С. 429.

різниця. Дехто вважає етнографію важливою гілкою культурної і соціальної антропології, що дискриптивно вивчає звичаї і особливості народів*, інші дотримуються іншої думки. Так, деякі автори Американської енциклопедії вважають, що етнографія вивчає культуру етнічних груп і є серцем антропології, а етнологія являє собою «арену конфронтації історичних та структурних поглядів на людську культуру»**. Водночас у цій же енциклопедії Е. Бекон пише, що етнографія — дискриптивна наука, що вивчає людську культуру на противагу етнології, у якої значно вищий теоретичний рівень. На її думку, американські та британські соціальні антропологи, які наполягають на тому, що теорія є невід'ємною частиною будь-якого дослідження, не мають особливої потреби використовувати поняття «етнографія»***.

Останнім часом швидкими темпами розвивається **етнолінгвістика** — ще одна наукова дисципліна, яка перебуває на стику етнографії та лінгвістики і вивчає взаємовідносини етносу і мови. Предмет етнолінгвістики включає такі галузі гуманітарного знання, як соціолінгвістика, паралінгвістика тощо. Етнолінгвістика охоплює також такі проблеми, як етногенез та етнічна історія, етномовні процеси як усередині етносу, так і при міжетнічних контактах, роль мови у формуванні й функціонуванні спільноти. Поряд з цим особливою значення набуває вивчення та аналіз ролі мови в різних ситуаційних контекстах, притаманних різним культурам, або таких, що мають специфічну національно-етнічну забарвленість. Етнолінгвістика намагається дати відповіді на запитання: як мова виокремлює або споріднює культури; вплив мови на розуміння та мислення; взаємовідносини мовних та культурних взірців.

Інші соціально-гуманітарні дисципліни також включають у сферу своїх наукових інтересів етнічні проблеми. Так, в економіці проводять порівняльні дослідження змін у промисловості та сільському господарстві різних країн, національних особливостей економіки різних держав. В історії основну увагу приділяють вивченню хронологічної послідовності розвитку різних етносів та націй. Політологія вивчає перспективи розвитку національних відносин, вплив політичних механізмів на їх регулювання та стабілізацію. Правників

* *Encyclopedia Americana*: In 30 v. — N. Y., 1973. — V. 3. — P. 980.

** *Там само.* — V. 2. — P. 45.

*** *Там само.* — V. 10. — P. 632.

більше цікавлять проблеми національно-державного будівництва. Тобто, вивчаючи один спільний об'єкт — національні відносини, кожна наука виокремлює при цьому власний аспект вивчення — предмет цієї науки.

Щодо *етносоціології*, то її *об'єктом* виступають люди, що утворюють різноманітні соціально-етнічні спільноти, представлені у різних соціально-етнічних організаціях та інститутах, і виступають діючими особами в подіях, явищах і процесах соціально-етнічного характеру. Як бачимо, деяка специфічність об'єкта етносоціології не виключає можливості його вивчення іншими науками. Водночас ця галузь соціології має свій власний предмет дослідження.

Предметом етносоціології є сукупність соціально-національних відносин, що виникають між представниками різних соціально-етнічних груп, спільнот у процесі їх виникнення, життєдіяльності та розвитку. До предметної області етносоціології відносять такі основні теми: вплив національних чинників на соціальну структуру та міграцію населення; використання і раціональний розподіл трудових ресурсів з урахуванням їх етнічної належності; соціальна детермінованість національної самосвідомості, міжнаціональних відносин; міжетнічні конфлікти; національні особливості ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки, культурних інтересів та потреб у соціальних групах; етномовні процеси, у тому числі білінгвізм*.

Слід зауважити, що пріоритети предметних напрямів досліджень теж мають «національний» характер. У кожній країні світу віддають перевагу тим чи іншим галузям етносоціології, мають сталі традиції, значні наукові напрацювання, що пройшли перевірку часом і практикою. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки високого розвитку набули дослідження співвідношення та існування етнічних меншин, адаптації представників різних культур до суспільного життя. В Австрії розробляються проблеми соціальних змін та соціального розвитку етнічних груп, а також взаємовідносини їх соціальної структури, навколишнього середовища та ідеології. У Франції теж активно досліджуються етнодемографічні проблеми. Деякі напрацювання у цій галузі є і в Україні, як, наприклад, з етномовних проблем.

Зауважимо, що *етносоціологія* є своєрідною методологічною базою *етноконфліктології*. Тому серед типів зміни ситуації, якими за-

* Див.: *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995. — С. 918.

ймається етноконфліктологія і які загострюють етнічні почуття, дуже багато тих, що є саме предметом етносоціології, наприклад*:

- відсутність стримуючих чинників зовнішнього середовища (послаблення політичної влади, зникнення зовнішньої загрози);
- швидкі зміни в соціально-економічному становищі одних етнічних груп стосовно інших;
- внутрішня боротьба за лідерство в межах однієї етнічної групи (посилення етнічних пристрастей);
- існування етнічних спільнот за кордоном, які підтримують етнічну групу і втягають її у конфлікт, та ін.

Вони тісно пов'язані з етносоціологічними проблемами і не можуть бути відірвані від них. Нова хвиля етнічних конфліктів у світі і на теренах колишнього СРСР стимулює розвиток етносоціологічних досліджень, в тому числі і в Україні. З одного боку, йде активний пошук та визначення етнічних стереотипів у найширшому розумінні цього слова. З іншого боку, етнічні групи вивчаються з погляду підґрунтя, соціальної бази певних політичних установ. Аналізується також і світоглядно-доктринальна спрямованість представників етнічних груп, їхня ідеологія тощо.

Отже, *етносоціологія* — наука, головним чином, займається порівняльними дослідженнями етнічних груп, акцентуючи увагу на методах соціології, систематизуючи різноманітні підходи до етнонаціональної сфери суспільного буття.

Серед традиційних *методів соціології* — спостереження, опитування, експеримент — особливу роль в етносоціології відіграє аналіз документів. Залучення контент-аналізу, статистико-математичного опрацювання інформації, використання комп'ютерної техніки значно підвищують ефективність методу аналізу документів. Набувають поширення також методи формалізації, типологізації, квантифікації та моделювання. У той же час етносоціології притаманні деякі специфічні методи. Наприклад, останнім часом великого значення набув метод, запозичений з культурної антропології. Це кроскультурні дослідження, які вивчають особливості різних національних культур і дозволяють при аналізі суспільної свідомості нації або якоїсь етнічної групи зосередити увагу на механізмі адаптації тих чи інших явищ дійсності, на їх специфічному культурному полі. Особливо широко їх застосовують в

* Див.: *Фольц У.* Этнический конфликт и вмешательство: некоторые международные аспекты // Кентавр. — 1992. — № 2. — С. 28.

етносоціології, при аналізі національно-змішаних родин. Перевага їх полягає в тому, що впливом соціальних, кліматичних, мовних та інших чинників можна до певної міри знехтувати, а головну увагу приділити етнічним розбіжностям. У цьому напрямі працюють такі добре відомі на Заході дослідники, як Д. Ціммерман, П. Філмер, Н. Смельзер, Р. Едгертон та ін.

Як і кожна наука, етносоціологія має свою систему *наукових категорій*, понять, за допомогою яких, власне, і розкривається зміст науки. До основних понять цієї галузі соціології належать: *етнос, нація, народність, плем'я, народ, соціально-етнічні інтереси, цінності, відносини, процеси, взаємодія, конфлікти, національна свідомість, самоусвідомлення, етнічна ідентифікація, асиміляція* та ін. Через сутність і взаємозв'язок категорій та понять розкривається сутність самої науки.

Слід звернути увагу і на такі досить нові ключові поняття, що з'явилися у західній етносоціології і ще не набули достатньої «легітимності» у вітчизняній соціологічній літературі:

- **«етніцизм»** — соціальний рух етнічного відродження, який охоплює нечисленні й середні за кількісним складом етнічні групи, існуванню яких загрожують процеси асиміляції, акультурації і які займають у структурі держави чи домінуючої спільноти нерівноправну соціально-політичну позицію;
- **«етнік»** — етнічна одиниця принципово нового типу, яка виникає завдяки імміграційним процесам і утворює плюралістичні нації (Канада, США, Австралія). Останні містять у собі колективи етніків, або людей, що перебувають у межах певного типу етнічності;
- **«етноклас»** — сегмент національного утворення плюралістичного типу, що має імміграційне походження з яскраво вираженими класовими відмінностями.

6.2. Методологічні аспекти вивчення етнічних спільнот

Етносоціологія як наука, що виникла зовсім недавно, ще не має завершеної, ґрунтовної методології. Це стосується також визначення сутності таких базових понять, як *«етнос»* та *«нація»*, що вимагає розглянути їх сутність та взаємозв'язок.

Перш за все слід зауважити, що дефініція терміна *«нація»* виступає не тільки як результат логіко-когнітивної діяльності, а й як відображен-

ня різних рівнів чуттєвої сфери. Більшість вітчизняних учених донедавна визначали націю як історичну спільність людей, наголошуючи на її головних ознаках (спільність території, мови, економічного життя, психіки тощо). Іноді до цих ознак додавались ті чи інші складові культури, історичні традиції, релігія, побутові стереотипи тощо.

Ілюстрацією подібного підходу до дефініції «*нація*» є визначення українців, яке дав В. Наулко. Він пише: «Українці являють собою сталу спільноту людей, що історично сформувалась на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість»*. Якщо на цьому етапі дослідження абстрагуватися від проблеми розгляду етнічної самосвідомості, важко не помітити основні «матеріальні» ознаки нації, які присутні у її визначенні. Аналогічну позицію щодо методологічних принципів займали й інші видатні українські вчені: К. Михальчук (особливості фізичної природи, мови, характеру, темпераменту, занять, звичаїв тощо), О. Шульгін (спільні традиція та психологія), С. Сосенко (спільність господарювання, мови, матеріальної і духовної культури) та інші**. І навіть тоді, коли об'єктивні ознаки нації спеціально не вирізняють, вони опосередковано виступають як досить впливовий етнотворчий чинник.

Наприклад, Р. Ільницький у визначенні нації виходить із моральної єдності народу, яка, на його думку, формувалась на таких цінностях, як мова, народні звичаї, пісні, танці, народні легенди та вірування, любов до рідної землі***. При цьому у багатьох випадках були спроби побудувати ієрархічну систему об'єктивних ознак нації, з поділом на базові та небазові, етноформуючі чинники та етнічні ознаки****. Проте вони суттєво не розширюють методологічну базу дослідження через недосконалість логіко-понятійного апарату, недостатню його цілісність, непереконливість інтуїтивних припущень. Відсутність методологічної чіткості призводить до того, що вчені, які займають якщо не діаметрально протилежні, то явно несхожі позиції, можуть фор-

* Наулко В. Український етнос у часі й просторі // Берегиня. — 1992. — № 1. — С. 16.

** Ковалів П. Теорії виникнення націй і національних мов // Сучасність. — 1966. — № 4. — С. 102–104.

*** Ільницький Р. Про єдність і роз'єднання (думки з приводу статті Богдана Цимбалістого) // Сучасність. — 1982. — № 7–8.

**** Генинг В. Ф. Этнические процессы в первобытности. — Свердловск, 1970. — С. 23.

мально, за тією чи іншою виділеною ними об'єктивною ознакою нації, опинитися в одній групі.

Наприклад, Л. Гумільов та К. Іванов вважають, що етнос виникає як цілісність, що протиставляє себе всім іншим цілісностям того самого типу і зникає як система з втратою чуття «своїх» та «чужих»*. Зі свого боку В. Жмир обстоює думку, що, залежно від кількості ознак, які визначають протилежність «ми» та «вони», межі етносу розширюються**. Однак, якщо у Л. Гумільова цей поділ ґрунтується на розумінні етносу як феномена біосфери, системної цілісності дискретного типу, яка працює на геобіохімічній енергії живої речовини***, то В. Жмир на перший план висуває уявлення членів етносу про себе, яке ґрунтується на відмінностях власної території, мови, релігії, права, етніміму****.

При цьому необхідно зазначити, що традиція вичленування об'єктивних ознак нації як основи її визначення має глибоке коріння не тільки у вітчизняній філософській думці. Наприклад, англієць Д. Толанд неодноразово звертав увагу на генетичну спадкоємність головних рис та якостей характеру людини і народу*****. Вольтер, у свою чергу, відзначав опосередкований вплив через закони «...характеру клімату місцевості, де люди об'єдналися у суспільство»***** Ж. Ламетрі також наголошував на ролі клімату та спадковості у формуванні як людини, так і народу: «...існує величезна кількість спадкових вад і чеснот, які переходять від батьків до дітей...»***** Його співвітчизник Кабаніс робив акцент на фізіологічних особливостях нації. Послідовно розвивав природничо-фізичний підхід французький мислитель П. Гольбах. Розглядаючи умови формування та розвитку нації і людини, він особливу увагу звертав на демографічні та географічні чинники: «Права нації визначаються кількістю населення, його працьовитістю і здібностями, багатством громадян, їх підприємництвом, родючістю земель у

* Гумилев Л. М., Иванов К. И. Этнические процессы: два подхода к изучению // СОЦИС. — 1992. — № 1. — С. 52.

** Жмыр В. Ф. На пути к себе (история становления и развития украинского национального сознания) // Филос. и социол. мысль. — 1991. — № 1. — С. 146.

*** Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — С. 51–54.

**** Жмыр В. Ф. Зазначена праця. — С. 146.

***** Толанд Д. Назарянин, или иудейское языческое и магометанское христианство // Английские материалы XVIII в.: В 3 т. — М., 1967. — Т. 1. — С. 305.

***** Вольтер Ф. М. Метафизический трактат // Филос. соч. — М., 1988. — С. 268.

***** Ламетри Ж. О. Человек — машина // Ж. О. Ламетри. Соч. — М., 1983. — С. 202.

країні, величиною її території та її географічним розташуванням»*. Ролі клімату, географічного розташування країни, розмірів її території, навколишнього середовища на формування та життя нації тією чи іншою мірою торкались у своїх творах Г. Бокль, Ш. Монтеск'є, Ф. Лепле, К. Ріттер, М. Бердяєв та ін.

На об'єктивних ознаках нації великою мірою ґрунтуються *теорії виникнення націй* і багатьох зарубіжних дослідників. Так, американець Ф. Нойман будує свою концепцію утворення націй, виходячи із спільності походження, мови, культури, розселення, а також соціальної мобільності суспільства, розпаду традиційних соціальних структур та соціальних антагонізмів. А соціолог К. Дойч, який вперше запропонував ввести у науковий обіг принцип соціальних комунікацій, особливо наголошує на етноформуючій ролі спільності культури**. Його співвітчизник У. Хоманс головну увагу у своїх працях приділяє впливу на формування нації зовнішньої системи, або екзогенних чинників***. Н. Уайт відзначає взаємозв'язок культури та етнічності****.

Тим часом автори Гарвардської енциклопедії етнічних груп диференціюють нації на етнічні групи і вважають, що останні характеризуються:

- 1) загальним географічним розташуванням;
- 2) імміграційним статусом;
- 3) расою;
- 4) мовою або діалектом;
- 5) релігійною вірою або віруванням;
- 6) зв'язками, що виходять за межі родинних, сусідських та інших;
- 7) відмінними традиціями, цінностями, символами;
- 8) літературою, фольклором, музикою;
- 9) пріоритетами в їжі;
- 10) професійними особливостями та особливостями поселення;
- 11) особливими політичними інтересами у країні походження та в США;

* Гольбах П. А. Естественная политика, или беседы об истинных принципах управления // П. А. Гольбах. Соч.: В 2 т. — М., 1963. — Т. 2. — С. 484.

** *Encyclopedia* / Ed. by G. Corning. Marxizm, communism and western society: In 8 v. — Munich, 1971. — Vol. VI. — P. 42–54.

*** Таболина Т. В. Этническая проблематика в современной американской науке. Критический обзор основных этносоциологических концепций. — М., 1985. — С. 49–50.

**** Там само. — С. 94–95.

- 12) інститутами, які соціально обслуговують та підтримують групу;
- 13) внутрішнім розумінням своєї відмінності;
- 14) зовнішнім сприйняттям відмінності*.

Виникає запитання: чи не є більш перспективним пошук дефініції «нація» через відображення структури або змісту свідомості? Тим більше, що така традиція має досить глибоке коріння. Прихильником такого погляду був відомий дослідник І. Фіхте, який розглядав народ як сукупність людей, що живуть разом, фізично породжують самих себе та духовно формують одне одного, перебуваючи під владою одного визначеного і особливого закону розвитку духу. Про «дух народу» у своїй «Філософії історії» писав і Г. Гегель, а також М. Лацарус, Х. Штенталь та ін**. Як особливу духовну реальність, закони якої відрізняються від законів індивідуальної психіки, розглядав суспільство відомий французький мислитель Е. Дюркгейм.

Ця традиція має вірних послідовників і сьогодні. Зокрема, американець Ф. Барт пов'язує поняття нації з усвідомленням відмінностей її представників від інших. А його колега І. Сампер (США) також пов'язує націю насамперед з психологічними відмінностями між «ми» та «інші»***. Його співвітчизники В. Коннор та Г. Кон вважають, що поняття «нація» пов'язане з психологічними настановами, а не з даністю, фактом****. При цьому І. Даугелл робить висновок, що нація існує тоді, і саме тоді, коли ідея нації як цілісності є у свідомості індивідів і визначає їхню діяльність*****. А дослідник К. Гірц пов'язує націю із загальними символами, що дають людям мотивацію та спрямованість соціальних ідей.

Американський вчений Р. Аліано вважає, що в процесі того, як держава постає живим організмом з особливою волею і власними інтересами, нація виникає як життя та душа цього організму. Південноафриканський учений Д. Котце розглядає націю як репрезентуючий орган загальних характеристик, цінностей та інтересів. Б. Андерсон вважає

* *Таболіна Т. В.* Этническая проблематика в современной американской науке. Критический обзор основных этносоциологических концепций. — М., 1985. — С. 65.

** *Захарченко М. В., Погорілий О. І.* Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). — К., 1993. — С. 226.

*** *Там само.* — С. 38.

**** *Скорунська М.* Чи в багатонаціональній державі загибають націоналісти? // Сучасність. — 1973. — № 2. — С. 92–94.

***** *Княжинський А.* Дух нації. Соціологічно-етнопсихологічна стадія. — Нью-Йорк, Філадельфія; Мюнхен, 1959. — С. 35.

націю уявленою спільністю*. М. Бантон розглядає етнічні відносини як функцію колективних цінностей, що не можуть бути зведені до рівня індивідуальних і свідомо обраних цінностей**. Т. Парсонс досліджує націю як систему з усталеними ціннісними орієнтаціями.

Аналіз свідчить, що *методологічні підходи*, в основі яких лежить пошук дефініції «нація» через структуру свідомості, умовно можна поділити на *психологічні, культурно-символічні, духовно-соціальні та ідеально-статичні*. Їх загальною вадою є «екстремальність» оцінок, заперечення або ігнорування об'єктивних ознак нації, абсолютизація ідеальної сфери етнічного тощо.

Проте, як свідчать тенденції розвитку філософських уявлень про націю, останнім часом робляться наполегливі спроби подолати крайні погляди на націю, які ґрунтуються або на її об'єктивних ознаках, або на пошуках національної ідентичності в структурі свідомості. Синтезувати ці значною мірою полярні позиції пропонують американець Дж. Ротшильд, англійці К. Вільямс, А. Гіданс та інші дослідники, які спираються, як зазначає І. Берлін, на творчу спадщину Н. Макіавеллі, Д. Віко, О. Конта, котрі вважали, що консолідуючими елементами суспільства виступають спільність предків, мови, звичаїв, а також традицій, пам'яті та ін.***

Р. Гайнудтінов, зокрема, під поняттям «нація» (*етнос*) розуміє історичну спільність, яка виникає і розвивається на певній території в процесі соціально-культурної адаптації, характеризується інформаційними генетичними зв'язками і відзначається загальними, відносно стабільними особливостями мови, культури, психіки, а також свідомістю своєї єдності і відмінностей від інших****. Поєднати об'єктивні ознаки нації та елементи структури свідомості намагається і академік Ю. Бромлей. Він визначає «національність» як міжпоколіннєву спільність людей, що історично склалась та об'єднується системою *комунікативних* зв'язків (синхронних і діахронних), які забезпечуються в

* *Майборода О. М.* Проблема зумовленості національних рухів у етнополітичних дослідженнях // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 140–141.

** *Таболіна Т. В.* Этническая проблематика в современной американской науке. Критический обзор основных этносоциологических концепций. — М., 1985. — С. 52.

*** *Берлін І.* Націоналізм: знехтувана сила // Сучасність. — 1993. — № 3. — С. 98–99.

**** *Гайнудтінов Р. И.* Методологические аспекты проблемы этнического сознания. — Л.: ЛГУ, 1990. — С. 4.

першу чергу мовою, і *сигніфікативних*, де головна роль належить культурі і психіці, характерні риси яких служать підставою для ідентифікації членів кожної такої спільності (самосвідомість), що дістає зовнішнє вираження у її самоназві (ендоетнонімі)*.

Таким чином, існують два найпоширеніші *загальнометодологічних підходи* щодо понять «нація» та «етнос». Перший з них ґрунтується на виокремленні об'єктивних ознак нації (етносу), другий являє собою спробу знайти підстави національної (етнічної) ідентифікації у структурі свідомості та самосвідомості. Але загальною світовою тенденцією у визначенні понять «нація» і «етнос» є *інтеграція (синтез)* зазначених підходів.

Чим же відрізняються поняття «нація» та «етнос»? У руслі марксистської теорії етносу лежить типологізація етнічних спільнот (плем'я, народність, нація) відповідно до поділу складної історичної реальності на соціально-економічні формації. При цьому нація «з'являється» на етапі виникнення капіталізму і являє собою вищу форму розвитку етносу. Таким чином, етнос постає як певна соціокультурна система, що складається, за визначенням академіка Ю. Бромлей, з «*етносоціального організму*», якщо розглядати етнос у широкому розумінні слова, або «*етнікосу*» — у вузькому**.

Абсолютизація самодостатності етносу — інший погляд, що поділяє соціально-економічний та історико-культурний аспекти в процесі розвитку людства. Поняття «етнос» наповнюється у західних, зокрема американських дослідників, тим змістом, який відповідає етнокультурним реаліям сучасного індустріального суспільства. В їхньому розумінні *етнічність* виступає як те спільне в групах, що характеризується не стільки мовою, кольором шкіри або релігією, скільки спільністю історії та згуртованістю навколо загальних символів. Нерідко це групи меншин у контексті більших спільнот.

Як вважає американський соціолог Д. Белл, падіння престижності ідей нації та класу в деяких регіонах світу пов'язане з прагненням людей до підвищення значення їх груп та відповідних прав***. Американці називають цей процес «масовою ретрайбалізацією». Німецький

* Бромлей Ю. В. К разработке понятийно-терминологических аспектов национальной проблематики // Сов. этнография. — 1989. — № 6. — С. 42.

** Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973. — С. 35–37.

*** Bell D. Ethnicity and Social Change // Ethnicity. Theory and Experience. — Cambridge (Mass), 1975. — P. 141–142.

соціолог Р. Дарендорф також пише про повернення до витоків етносу на противагу набутих у соціальному житті якостям та характеристикам.

З 60-х років ХХ ст. починається піднесення етнічної ідентифікації як основи ефективних політичних дій, і західні вчені пов'язують ці процеси з розпадом традиційної соціальної структури суспільств, їх бюрократизацією та тенденцією до створення синкретичних культур. Саме через етнічну ідентифікацію особа прагне знайти свою неповторну індивідуальність, самобутність. Етнічна група стає зручним засобом досягнення повноти групових прав, або, з другого боку, відіграє роль захисту від зазіхань інших груп.

На думку західних дослідників, етнічність завжди пов'язує інтереси з емоціями, передбачаючи певний набір групових характеристик (мова, література, музика, прізвища тощо). Але вона не є рушійною силою сучасного суспільного поступу. Проте за певних умов етнічні інтереси, що виступають переважно у латентних формах, можуть актуалізуватися.

На наш погляд, досить вдалий спосіб «зняття» суперечностей, що існують між двома підходами до етносу, запропонували польські соціологи. Вони вважають, що етнос визначає об'єктивні риси надплеємінної спільноти, головним чином з огляду на її культурні відмінності, що є результатом спільності походження й історичної зумовленості, так і наслідком первинного зв'язку з певним середовищем — етнічною територією. Науковий термін «етнос» містить у собі як надплеємінні культурні спільності, так і об'єктивні аспекти ідентифікації націй, що формуються, функціонують і навіть зникають. Поняття, що стоїть за терміном «етнос», є ключовим для визначення етнічних спільнот і тим самим охоплює різні рівні свідомості, соціальної структуризації, від етнічної групи, що перебуває на низькому рівні цивілізації або живе у діаспорі, до формування нації і держави**.

Отже, *етнос* може бути визначений як усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території, має спільні риси (в тому числі расові), стійкі особливості культури (включаючи мову) і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших спільнот (самоусвідомлення).

Перші соціально-етнічні спільноти виникають у формі *племені*, в основі єдності якого лежать родові стосунки, окремість території,

* *Заринов И. Ю.* Термин «этнос» и основные производные от него в отечественной и польской этнологии // *Этнографическое обозрение.* — 1993. — № 1. — С. 160.

мови, культури. Об'єднання в складі племені відбувалось на основі близької мови, культури, спільної території і давало право індивідам на спільну власність, на частку в спільному продукті праці та на участь у громадському житті. Поступово на зміну родинним відносинам як основі етнічної спільноти приходять соціально-етнічні. Витіснення родових відносин товарними привело до розпаду племен та їх об'єднання в народність.

Народність — форма мовної, територіальної, економічної та культурної спільноти людей, що утворюється в результаті виникнення приватної власності і має у своїй структурі соціально нерівні групи (заможних і незаможних).

Нація приходить на зміну народності і історично виникає на основі спільності умов життя (в тому числі й економічних), території, мови, певних рис психології (свідомість, інтереси, національний менталітет та інше) і національного складу характеру, що виявляється в особливостях, своєрідності культури та побуту. При цьому національна єдність не означає відсутності соціальної різниці між групами в межах нації.

Серед *найголовніших характерних ознак нації*, зумовлених розвитком економічних зв'язків та відносин, виділяють такі [19, с. 431]:

1. Прагнення спільноти до внутрішньої консолідації.
2. Активна взаємодія між національними спільнотами.
3. Подолання національної обмеженості та замкнутості, активні відносини з іншими соціально-етнічними спільнотами людей.

Зазначені ознаки забезпечують та історично зумовлюють цілісність народу, його економічні та культурні інтереси, комунікативність, внутрішній зв'язок у суспільстві.

Народ — соціально-етнічна спільність, яка включає в себе на різних етапах розвитку суспільства ті спільноти, прошарки та соціальні класи кожного етносоціального утворення, які, виходячи із свого об'єктивного становища, здатні брати спільну участь у прогресивних перетвореннях, розвитку країни в контексті конкретних історичних умов.

Як бачимо, поняття *«етнос»* є базовим для етносоціології. Воно об'єднує в собі поняття, які відображають практично всі форми етнічно-соціальних спільнот, дають можливість досліджувати широкий спектр процесів їх виникнення та розвитку, вивчати їх як суб'єкти етнічно-соціальних відносин.

Етноси проходять складний і суперечливий процес *етногенезу* — виникнення, становлення, піднесення, занепаду народів. Цей процес справляє великий вплив на їхнє соціальне життя та розвиток. Більшість

з існуючих нині народів склалися в результаті тривалої еволюції, змішування, міграції та взаємодії, зберігаючи при цьому свою соціальну структуру, уклад економічного життя, традиції, культуру, мораль тощо. У багатьох народів існує значна внутрішня диференціація, в тому числі і за етнічною ознакою. Водночас існують і такі мегаетнічні спільноти, як, наприклад, слов'яни.

6.3. Соціально-етнічні процеси в Україні: стан і проблеми

За етнічним складом населення Україна належить до поліетнічних країн. На її території проживають представники близько 130 національностей, всього близько 49 млн осіб. Серед них 72,6% (37,4 млн) становлять етнічні українці, 22,1% (11,4 млн) — росіяни; з-поміж 5,3% представників інших національностей (за переписом 1989 р.) — євреї (486 тис.), білоруси (440 тис.), молдавани (325 тис.), болгары (234 тис.), поляки (210 тис.), угорці (136 тис.), румуни (135 тис.) греки (99 тис.), татари (88 тис.), вірмени (54 тис.), цигани (48 тис.), кримські татари (47 тис.), німці (44 тис.), азербайджанці (37 тис.) гагаузи (32 тис.). Близько 7 млн українців проживає у країнах СНД, 4 млн — у традиційному зарубіжжі [13, с. 128–129].

Характерно, що корінне населення нашої країни диференційоване за ступенем етнічного розвитку. Так, більшість його самоідентифікується як українці, частина — як росіяни, а дехто усвідомлює себе русинами. Така неоднорідність підсилюється регіональною етнографічною специфікою (поліщуки, слобожанці, волиняни, галичани, буковинці, подоляни, гуцули, лемки, бойки та ін.).

Звичайно, така диференціація вимагає виваженої національної політики, врахування та узгодження соціально-етнічних інтересів різних спільнот. Досягненню такої мети сприяє законодавча база, що створюється в незалежній Україні, основи національної політики закладено в Конституції України, Декларації про державний суверенітет та Декларації прав національностей України. Приділяючи головну увагу національно-культурному відродженню українського народу, держава гарантує всім етнічним спільнотам і окремим громадянам рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Разом з тим в умовах соціально-економічної та політичної нестабільності, кризових явищ у різних сферах суспільного життя процеси консолідації народу України, національного відродження проходять досить складно, супроводжуються суперечностями, труднощами, що породжує проблеми, в тому числі і соціально-етнічного характеру.

До них слід у першу чергу віднести суперечності між принципом рівності усіх націй і народностей та неоднаковими можливостями задоволення їхніх потреб; між утвердженням державної мови і конституційною рівністю усіх інших; між загальносуспільним патріотизмом і патріотизмом окремих етнічних груп тощо. Даються взнаки і деформації в міжнаціональних відносинах колишнього СРСР (унітарність держави, депортація окремих народів, ігнорування регіональних умов, штучний, подекуди територіально-етнічний розподіл етносів між союзними та автономними республіками тощо).

Для вирішення цих та інших проблем національного відродження України слід спиратися на соціологічний аналіз соціально-етнічних тенденцій, що впливають на процес державотворення, консолідації української нації. Серед них [20, с. 73–74]:

1. Скорочення питомої ваги українців у складі населення (якщо у середині 20-х років українці становили 80,6% населення, то наприкінці 80-х — на початку 90-х років — лише 72,7%).

2. Зростання кількості росіян, що проживали і проживають в Україні, з 3 млн у 20-х роках до 11 млн наприкінці 80-х років.

3. Звуження сфери вживання української мови (якщо 1959 р. 93,5% вважали рідною українську мову, то через 40 років їх стало 87,7%, і відповідно 12,3% українців 1989 р. назвали рідною мовою російську; відсоток останніх за 10 років не зменшився, а зріс на 1,4%).

4. Поділ населення України на три великі лінгвістичні групи: україномовних українців (40%), російськомовних українців (33–34%) та російськомовних росіян (20–21%). Навіть серед тих, хто вважає себе українцями, більше третини — російськомовні.

5. Наявність різного ставлення до проблем державного суверенітету: прихильників входження України до міжнаціонального утворення на зразок Співдружності Незалежних Держав на чолі з Росією є значно більше у східних, південних і почасти центральних регіонах, натомість у західних регіонах переважає прагнення до існування України як самостійної, незалежної держави.

6. Наявність різних політичних симпатій населення у цих регіонах: коли на Сході традиційно підтримують комуністичну, соціалістичну партії та аграріїв, то на Заході — радикальних і поміркованих націоналістів і демократів.

Як бачимо, складність соціального управління процесом консолідації української нації полягає у переплетінні етнічних проблем із соціальними, політичними, регіонально-демографічними, що надає їм у пе-

ріод радикальних перетворень у суспільстві особливої гостроти. Отже, пріоритету в державній політиці України набуває лінія на створення умов для формування в країні єдиної політичної нації, тобто такої соціально-етнічної спільноти, всі представники якої усвідомлювали б себе українцями незалежно від своєї етнічної, лінгвістичної, регіональної чи політичної належності.

Орієнтиром у досягненні цієї мети мають бути принципи гармонізації міжнаціональних відносин: право націй на самовизначення; реальна рівність прав та обов'язків соціально-етнічних суб'єктів міжнаціональних відносин; визрівання та еволюційний розвиток етнічних процесів; демократична і гнучка національна політика держави та інші.

На етносоціологію при цьому покладається функція соціологічного моніторингу стану і тенденцій соціально-етнічних відносин у країні та її регіонах, виявлення соціального напруження на етнічній основі, аналіз громадської думки щодо міжнаціональних відносин і проблем державотворення. Дослідження цих та інших аспектів соціально-етнічних відносин має стати підґрунтям для вироблення виваженої політичної лінії Української держави, засобом зворотного зв'язку в процесі реалізації політики.

РЕЗЮМЕ

1. Етносоціологія — це спеціальна соціологічна теорія, що досліджує походження, сутність і функції різних етносів (плем'я, народність, нація, народ) з метою виявлення закономірності їх взаємодії та пізнання механізмів інтеграції в систему існуючих соціальних відносин.
2. Об'єктом етносоціології є люди, що утворюють різноманітні соціально-етнічні спільноти, представлені у різних соціально-етнічних організаціях та інститутах, виступають дійовими особами в подіях, явищах і процесах соціально-етнічного характеру.
3. Предметом етносоціології є сукупність соціально-етнічних відносин, що виникають між представниками різних соціально-етнічних груп, спільнот у процесі їх утворення, життєдіяльності та розвитку.
4. Основні категорії та поняття етносоціології: етнос, нація, плем'я, народність, народ, соціально-етнічна спільнота, інтереси, цінності, відносини, процеси, конфлікти, національна свідомість, самовідчуття, етніч-

на ідентифікація, асиміляція тощо. Через сутність і взаємозв'язок категорій та понять розкривається зміст етносоціології.

5. Методологічні підходи етносоціології базуються на розумінні етносу як усталеної сукупності людей, що історично склалася на певній території, має спільні риси (в тому числі расові), стійкі особливості культури (включаючи мову) та психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших єдностей (само-свідомість). Етнос має свої закономірності виникнення, розвитку та занепаду (процес етногенезу). В межах етносу співіснують різні його форми: плем'я, народність, нація, народ, які є етапами розвитку етносу. Розуміння закономірностей етногенезу та особливостей їх прояву у різних соціальних умовах — необхідна передумова соціального управління соціально-етнічними процесами, яка закладається у національну політику держави.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Арбенина В. П.* Методологические проблемы этносоциологического исследования // Харьков. социологические чтения-95. Докл. и сообщ. участников. — Харьков, 1995.
2. *Артушнян Ю. Н.* Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. — М.: Политиздат, 1984.
3. *Бочковський О. І.* Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958.
4. *Бромлей Ю. В.* О методологии этнической проблематики. — М.: Наука, 1986.
5. *Брук С. Н.* Население мира: Этнограф. справ. — М., 1985.
6. *Геллнер Э.* Нации и национализм. — М.: Политиздат, 1991.
7. *Гумилев Л. Н.* География этноса и исторический период. — Л.: Наука, 1990.
8. *Гумилев Л. Н.* Этногенезис и биосфера Земли. — Л.: Наука, 1989.
9. *Дашкевич Я.* Націогенез — національне відродження — національна свідомість українців на зламі XVI—XVII ст. // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26—27.
10. *Додонов Р. А.* Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования. — Запорожье: РА «Тандем-У», 1998.
11. *Етнонаціональний розвиток України.* Терміни, визначення, персоналії. — К.: Політвидав України, 1993.
12. *Краткий словарь по социологии.* — М.: Политиздат, 1989.
13. *Мігович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
14. *Національні відносини на Україні.* Запитання та відповіді. — К., 1991.

15. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття. — К.: Наук. думка, 1996.
16. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994.
17. *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994.
18. *Соціологія: Курс лекцій /* За ред. В. М. Пічі. — Л.: Новий світ — 2000, 2002.
19. *Социология: наука об обществе /* Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Харьков: Рубикон, 1996.
20. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Л.: Кольварія, 1996.
21. *Шатовал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
22. *Энциклопедический социологический словарь /* Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
23. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Х.: Константа, 1996.

Глава 7

СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Засвоївши цю главу, ви повинні вміти:

- пояснити сутність терміну «девіація» та охарактеризувати зміст основних теорій девіації;
- розкрити взаємозв'язок з девіацією таких категорій, як «норма», «аномія»;
- виявити специфіку типових проявів девіантної поведінки людей;
- охарактеризувати основні шляхи запобігання девіантній поведінці, їх особливості у перехідному суспільстві;
- розкрити сутність діагностики девіантної поведінки.

7.1. Соціологія девіантної поведінки як наука: об'єкт, предмет, сутність і зміст

Соціологія девіантної поведінки є спеціальною соціологічною теорією, яка досліджує методами соціології сутність соціального явища девіації — відхилення в поведінці людей.

Отже, *об'єктом* цієї соціології середнього рівня виступають суб'єкти девіантної поведінки — окремі люди, групи людей та соціальні організації.

Предметом соціології девіантної поведінки є сутнісні характеристики такого соціального явища, як девіантна поведінка, розгляд її як специфічних соціальних відносин.

Під *девіантною* (від лат. *deviatio* — відхилення) *поведінкою* в соціології розуміють дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам чи визнаним шаблонам і стандартам поведінки [14, с. 338]. Таким чином, сутність девіантної поведінки полягає в недотриманні вимог соціальної норми, у виборі іншого, ніж вона прописує, варіанта поведінки в тій чи іншій ситуації, що призводить до порушення ступеня взаємодії особистості й суспільства, групи й сус-

пільства, особистості й групи. В основі відхилень часто-густо лежить конфлікт цінностей, інтересів, розходження потреб, деформація способів їх задоволення, помилки у вихованні, життєві негаразди, прорахунки тощо.

Визначаючи сутність девіантної поведінки, необхідно зазначити, що вона поділяється на два типи. До *першого типу* відносять, як правило, таку поведінку, що набирає суспільно несприятливих, навіть дуже небезпечних форм (наприклад, злочинність), внаслідок чого суспільство змушене застосовувати відповідні санкції. Соціальні наслідки цього типу девіантної поведінки полягають у підриві громадського порядку, посиленні ентропійних процесів, нівелюванні й розпаді особистості, зниженні якості роботи й рівня суспільних стандартів, наростанні соціальної апатії тощо. Рушійною силою цього типу девіантної поведінки є деформовані потреби і цінності, що спонукають особистість або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства. Причинами такої поведінки можуть бути також дефекти правової й моральної свідомості людей, які часто-густо пов'язані навіть із особливостями їхньої емоційно-вольової сфери, настроєм, сподіваннями.

Другий тип девіантної поведінки пов'язаний із процесом розвитку суспільства, застаріванням його соціальних норм, критеріїв та стандартів, які необхідно змінювати, оскільки вони гальмують процеси суспільного розвитку. Масштаби поширення різноманітних форм девіантної поведінки цього типу рухливі. Наприклад, вони можуть значно зростати в періоди соціальних змін, реформ, революційних перетворень, коли відбувається руйнування стереотипів і застарілих норм поведінки.

У цих випадках далеко не кожна форма соціального відхилення (девіації) заслуговує лише негативної оцінки. Вона часто-густо містить у собі вказівку щодо необхідності зміни «непрацюючих» норм та оновлення застарілих цінностей. Таким чином, цей тип соціальних відхилень має відповідний прогресивний зміст, зав'язок майбутніх суспільних змін.

Усе це свідчить про складність критеріїв оцінки різноманітних типів і форм девіантної поведінки. Розробка таких критеріїв входить до предметної сфери девіантної соціології і вимагає усвідомлення співвідношення між нормативною системою поведінки, нормативною свідомістю суспільства та об'єктивними вимогами, перспективами його розвитку. Тобто виникає проблема, що якнайповніше виражає цю перспективу, — панівна норма або невідповідна їй поведінка.

Слід зауважити, що соціальні відхилення (девіації) в поведінці людей настільки ж різноманітні, наскільки різноманітні й існуючі еталони поведінки — норми, шаблони, стандарти тощо. Вчинок (дія) може не відповідати соціальній нормі з об'єктивних або суб'єктивних причин, цілями або мотивами, прямими або побічними наслідками. Він може бути новаторським або консервативним, типовим чи нетиповим, випадковим або закономірним, позитивним чи негативним. Однак межі й переходи між усіма такими оцінками досить відносні й мінливі. Найбільш стійкі й небезпечні для суспільства і особистості, найбільш важкоусувані соціальні відхилення в поведінці належать до явищ соціальної патології. Тому подолання явищ *соціальної патології*, як і інших форм девіантної поведінки, є необхідною умовою оздоровлення суспільства, важливою складовою соціальної політики держави.

До основних форм девіантної поведінки належать правопорушення (включаючи злочинність) пияцтво, наркоманія, проституція, самогубство. Серед них злочинність є найнебезпечнішою формою, проявом гострого конфлікту між особистими та суспільними інтересами. Алкоголізація (пияцтво і алкоголізм) та наркоманія є формою втечі від повсякденних турбот і життєвих негараздів, засобом зняття напруження й невпевненості. Крайньою формою такої втечі є самогубство.

7.2. Характеристика основних теорій і концепцій девіації

Залежно від підходів до розуміння сутності девіації (відхилення) існують різні теоретично-концептуальні пояснення цього явища. Їх систематизацію подано в табл. 2.

Девіація, як вже зазначалося, є результатом протидії нормам будь-якого суспільства. Теоретичний огляд основних концепцій девіації засвідчує їх комплексно-системний характер. Адже біологічний, психологічний та соціологічний підходи органічно взаємопов'язані, тобто інтегровані в єдину, комплексну системну цілісність. Причому соціологічний аспект виступає системоорганізуючим чинником, у якому синтезуються біолого-психологічні характеристики. Адже людина — біосоціальна істота. Соціальна суть людини визначає її як особистість за врахування біологічних і психологічних ознак. Саме в цьому полягає глибинний зміст соціології людської поведінки, включаючи її відхилення від норм на рівні правопорушень чи злочинності.

Основні теорії та концепції девіації

Пояснення	Теорія (концепція)	Теоретик	Основна ідея
Біологічне	Фізичні риси, пов'язані зі схильністю до злочинів	Ломброзо	Фізичні особливості є причиною девіації
	Певна фізична будова, що найчастіше зустрічається у девіантів	Шелдон	Те саме
Психологічне	Психоаналітична теорія	Фрейд	Конфліктність, притаманна особистості, спричиняє девіацію
Соціологічне	Аномія	Дюркгейм	Девіація, зокрема самогубство, здійснюється через відсутність норм
	Соціальна дезорганізація	Шоу, Маккей	Девіація багатьох видів виникає, коли культурні цінності, норми та соціальні зв'язки відсутні, послаблені чи стають суперечливими
	Аномія	Мертон	Девіація відбувається, коли існує розрив між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення
	Соціокультурні теорії	Селлін, Міллер, Сатерленд, Клауард, Охлін	Конфлікти між нормами субкультури та панівною культурою є причиною девіації
	Теорія навішуння ярликів	Беккер	Девіація — своєрідний ярлик, яким групи, що мають владу, позначають поведінку більш слабких груп
	Радикальна кримінологія	Турк, Квінні, Тейлор, Уолтон, Янг	Девіація є результатом протидії нормам капіталістичного суспільства

Біологічні теорії девіації (Ломброзо, Шелдон) трактують безпосередню фізичну структуру людини (фізичні риси, тілесну будову) як прямий детермінант її девіації (фізичні особливості — причина девіантної поведінки).

Психоаналітична теорія Фрейда доповнює біологічну, наголошуючи на внутрішньо притаманній особистості конфліктності, яка спричиняє девіацію.

Соціологічний підхід враховує біопсихологічні фактори для узагальнення і втілення в інтегрально-соціальному обсязі. Згідно з соціологією девіації остання настає як наслідок різних форм аномії (відсутність норм — Дюркгейм; розрив у системі «цілі — засоби» — Мертон), соціальної дезорганізації (відсутність, послабленість, суперечливість норм — Шоу, Маккей), культурної дезорганізації (Селлін, Міллер, Сатерленд, Клауард, Охлін), групової дезорганізації (між владною групою та іншими — Беккер), кримінологічної дезорганізації (Турк, Квінні, Тейлор, Уолтон, Янг).

Соціологія девіації виходить з того, що в суспільстві завжди наявні різні форми девіації. Тому вміння виявляти причини соціальних відхилень, розробляти шляхи їх подолання є постійно актуальним і безпосереднім завданням правоохоронних органів. Міліція України, записано в законі, захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Протиправні посягання — це і є девіація. Розуміння її сутності сприяє соціальному контролю та управлінню. Таке розуміння дають кримінологія, правова статистика, соціологія та інші науки. Соціологія виявляє найзагальніші причини і наслідки девіації, її деструктивний вплив на суспільство, шляхи викорінення негативних явищ.

Свого часу французький соціолог Е. Дюркгейм розробив концепцію поведінки, що відхиляється від норми, приділяючи особливу увагу причинам як порядку, так і безладу в суспільстві. Його головна теза — про колективну свідомість, що являє собою сукупність переконань і поглядів, яких додержуються всі члени суспільства. При існуванні соціальної інтеграції, коли члени суспільства, його структурні підрозділи додержуються спільних норм, керуючись ними у своєму житті, причин для девіації немає. Без такої інтеграції, коли індивід або група ігнорують соціальні норми, настає аномія.

Аномія — це такий суспільний стан, при якому значна частина людей знає про існування зобов'язальних нормативів, але нехтує ними,

ставиться до них негативно або байдуже. Така ситуація виникає за різних змін соціальної структури, різного роду кризових потрясінь.

Девіація є відхиленням від норм. Проте слід зауважити, що є творче, конструктивне відхилення — з метою поліпшити існуючі норми, вдосконалити їх у комплексі загальних позитивних перетворень. Але усталене значення девіації пов'язане саме з деструкцією, дезорганізуючими відхиленнями, антисоціальними вчинками.

Очевидно, категорія девіації органічно пов'язана з категорією норми. Соціальна норма є характеристикою таких явищ і процесів, що внутрішньо притаманні, істотно закономірні й необхідні як об'єктивна потреба суспільної системи. Відхилення від соціальних норм такого змісту є деструктивною девіацією. Вчинки, поведінка, діяльність людей або соціальних підрозділів, що не відповідають, а ще гірше — активно протистоять загальносуспільним, зокрема правовим нормативам, є про-типравними посяганнями.

Слід розрізняти *індивідуальні й соціальні* відхилення. Перетворення перших у другі відбувається за таких умов: 1) однакова спрямованість таких відхилень у схожих груп людей в однакових умовах; 2) близькість або навіть єдність причин, за яких вони виникають; 3) наявність певної повторюваності, стійкості названих явищ. Зазначені аспекти детермінують перетворення індивідуальних відхилень у соціальні. Останні виступають не випадковими фактами, а процесами, що набули певного поширення в суспільстві або виявляють тенденцію до цього.

Наступна актуальна проблема — *критерій девіації*. Він має комплексний характер. Визначаючи і реалізуючи його, слід урахувати такі фактори: 1) релятивну природу девіації; 2) невизначеність сподівань; 3) розбіжності у питаннях щодо правил і норм.

Релятивна природа девіації означає відносність характеристик людських вчинків (наприклад, у роки війни).

Невизначеність сподівань від людських вчинків свідчить про те, що їх остаточні наслідки можуть спростувати очікувані результати.

Розбіжності щодо законності та правильності існуючих норм у різних людей.

Наведені тези свідчать про неприпустимість навішування ярлика девіантної поведінки без урахування всіх обставин, норм окремих людей, груп, суспільства в цілому, притаманних йому загальноприйнятих типів реакції на реальну дійсність. На цьому ґрунтується підхід до діагностики різних форм девіації (відхилення).

7.3. Соціальна діагностика девіантної поведінки

Як і питання про сутність девіації, проблема її соціальної (включаючи біопсихологічну) діагностики має свою історію.

Наприкінці XIX ст. італійський лікар Цезаре Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою та певними фізичними рисами. Він стверджував, що люди схильні до типології поведінки за своїм біологічним складом, що «кримінальний тип» асоціюється з поверненням до більш ранніх стадій людської еволюції (нижня щелепа виступає, ріденька борідка, знижена чутливість до болю). Послідовники Ломброзо розвинули його теорію різними варіантами біологічної концепції девіації, зокрема положеннями про аномалію статевих хромосом девіанта.

Психологічний підхід доповнює проблематику діагностики девіації. Ідеться про аналіз кримінальної поведінки (таких загальних станів, як розумові дефекти, дегенеративність, недоумкуватість, психопатія, що їх пояснювали ще давні мислителі, шукаючи психологічні основи пояснення). Тут кримінологи координують свої зусилля з психологами, психопатологами. З. Фрейд запропонував поняття «потенційні злочинці з почуттям вини» — це люди, які бажають покарання, відчуваючи свою провину, відповідні комплекси.

Як і при визначенні сутності девіації, розкриття її діагностики також вимагає комплексно-системного підходу: біопсихологічного та інтегрально-соціологічного. Такий підхід поєднує визначення спільних соціальних факторів як причин девіацій: 1) відсутність норм і розрив між цілями суспільства та засобами досягнення цих цілей (теорії аномії); 2) культурні цінності, що спонукають людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); 3) наявність тих, хто оцінює людину з погляду девіації (теорія навішування ярликів); 4) розробка законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна криминологія).

Враховуючи наявність *конструктивної девіації* (творчого ставлення до існуючих норм з метою їх поліпшення й удосконалення) і виходячи з потреби зосередитися на *деструктивній девіації*, слід звернутися знову до механізму людської життєдіяльності в цілому (середовище — потреби — їх усвідомлення та діяльне задоволення). Усвідомлення об'єктивних потреб відбувається у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, що реалізуються певними засобами. Діалектика цілей і засобів багато в чому допомагає з'ясувати діалектику *девіантної поведінки*, поставити їй соціальний (включаючи біопсихологічний) діагноз.

У цьому відношенні цікавим є підхід до цієї проблеми Р. Мертона. Він розрізняє: конформізм, інновацію, ритуалізм, ретритизм, бунт.

Конформізм — це узгодженість між цілями суспільства і засобами їх реалізації. Ідеться про застосування законних засобів досягнення суспільноприйнятих цільових установок.

Інновація припускає визначення цілей, але відкидає соціально схвалені засоби їх досягнення.

Ритуалізм пов'язаний з відкиданням цілей та визначенням засобів.

Ретритизм заперечує як соціально схвалені засоби, так і відповідні цілі.

Бунт — відкидання (заперечення) цілей і засобів із заміною їх новими [17, с. 546].

Якщо так званий бунт є конструктивним процесом позитивних перетворень, реформ, то таке відхилення, як вже зазначалось, вважається творчим, новаторським, таким, що спирається на традиції, бере з них все краще й примножує його у прогресивному розвитку суспільства. А те, що стоїть на шляху такого соціального удосконалення, є антисоціальним явищем, синонімом якого і стала девіація, девіантна поведінка у широкому розумінні цього слова.

Сутність і діагностика девіації мають не лише наукові розробки історичного плану. Активно розробляє ці проблеми сучасна українська соціологія. Це певною мірою стосується нашої вузівської соціології, включаючи перш за все правничі вузи — Українську академію внутрішніх справ, Українську юридичну академію, юридичні факультети університетів та ін.

Особливо важливим тут є діалектичний взаємозв'язок девіантної соціології і кримінології. Соціологія має універсальний характер, пронизуючи собою всі сфери науки і практики, у тому числі правову сферу. У цій сфері соціологія реалізує себе саме через взаємозв'язок з кримінологією, яка справедливо характеризується як *соціологія злочинності*. *Кримінологія* вивчає злочинність як соціальне явище, її причини і профілактику, особистість злочинця. Ця проблематика є конкретизацією предмета соціології, яка аналізує суспільство в цілому, його структурні підрозділи (соціальні спільноти, інститути, колективи, особистості, відносини між ними) з погляду їх виникнення, розвитку, функціонування, причин і прогнозування, профілактики негативних явищ.

Зростання науково-педагогічного потенціалу в Україні дозволяє підвищувати ефективність досліджень девіантної поведінки, сприяє розкриттю її сутності, встановленню діагнозу і визначенню шляхів по-

долання негативних явищ. Адже найбільш стійким, небезпечним для суспільства та особистості соціальним відхиленням є *соціальна патологія*. Її найважче усунути. Так, вітчизняний дослідник В. Кудрявцев у праці «Правова поведінка: норма і патологія» (М., 1982) пише, що у формальному розумінні патологією можна назвати будь-яке небажане відхилення від норми, що теоретична патологія в медицині — це загальне вчення про хворобу. Але соціальна патологія акцентує увагу на відхиленні від норм саме у сфері соціальній, а не біологічній. Ідеться про порушення і нехтування суспільними інтересами масового чи індивідуального характеру, з більшою чи меншою інтенсивністю.

Він зазначає, що *соціальна патологія поведінки* — частина соціальної патології. Поведінка визначає конкретного суб'єкта девіації і тим самим конкретизує саму боротьбу проти правопорушень і злочинів, їх профілактику. Правопорушення і злочини — дві форми соціальної патології, девіантної поведінки в цілому. Такі рівні відповідної діагностики. Вона дає змогу зосередитись на шляхах подолання правопорушень і злочинів у суспільному житті.

7.4. Шляхи подолання девіантної поведінки

Сутність і діагностика девіації (відхилення) підказують ефективні шляхи її подолання. При цьому важливо виходити з категорії *правової поведінки* з урахуванням її норми і патології. Ця поведінка є складовою людської життєдіяльності загалом, її об'єктивних факторів (середовище — потреби) та факторів суб'єктивних (усвідомлення об'єктивних потреб у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок та реалізації їх у вчинках, поведінці, діяльності).

Отже, поведінці як кінцевому елементові у ланцюгу зазначених факторів людської діяльності передують інші — середовище, потреби, інтереси, цінності, мотиви, цілі. Звідси висновок: *шляхи удосконалення поведінки* людини означають невинне поліпшення навколишнього природного (екологічного) та соціального (економічного, політичного, культурного) середовищ, задоволення життєвих потреб кожної людини, що детермінують збіг її особистісних інтересів, цінностей, мотивів і цілей із загальноприйнятими, суспільно значущими.

Такий загальнометодологічний висновок конкретизується різноплановими науковими дослідженнями, важливе місце серед яких посідають соціологічні, взаємопов'язані з усіма іншими, насамперед з тими, що стосуються правової системи.

Комплексно-системне дослідження правової системи України у її теоретико-правовому вимірі включає найгострішу проблему — боротьбу із злочинністю, подолання правопорушень і девіантної поведінки в цілому. Важливе місце у вирішенні актуальних питань зміцнення законності і правопорядку займає соціологія, соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності, що втілюється у взаємозв'язку соціології і кримінології. Це багато в чому визначає шляхи подолання девіантної поведінки, матеріалізуючи механізм цієї важливої роботи.

Подолання девіантної поведінки починається із запобігання їй. Вважається, що запобігання девіації складається з тріади: 1) профілактики; 2) власне запобігання; 3) запобіжних заходів. На початковій стадії визрівання злочину потрібна *профілактика* (виховні заходи, а можливо, й профілактичні засоби примусу). Коли ж (за відсутності результатів) з'явився задум злочину (рішення і процес його прийняття), то центр запобіжної роботи переноситься на *власне запобігання*. *Запобіжні ж заходи* є припиненням протиправного посягання.

Профілактика правопорушень має такі основні цілі: 1) обмеження впливу негативних факторів; 2) вплив на причини злочинних проявів; 3) вплив на мікросередовище; 4) вплив на особистість, здатну на злочин.

Девіантна соціологія вивчає також суб'єктно-об'єктні стосунки щодо проведення індивідуальної і загальної профілактики, застосування всіх форм її забезпечення, включаючи інформаційне — внутрішнє і зовнішнє. Ідеться про характеристику сукупності зареєстрованих на певній території злочинів за відповідний період; характеристику особистості злочинця; дані про злочинність щодо різних категорій (рецидивна, неповнолітніх тощо); показники правопорушень незлочинного характеру; відображення географії злочинності та інших правопорушень, відхилень тощо.

Форми профілактичної роботи серед населення різноманітні. Це профілактичні бесіди, шефство, обговорення поведінки правопорушників у трудових колективах, громадських організаціях, залучення правопорушників до суспільно корисних занять. Переконавання поєднуються з примусом. Крім кримінального покарання застосовуються різні адміністративні засоби впливу.

Подолання девіантної поведінки потребує знання суті, причин, ознак злочинності та особистості злочинця. Злочинність — динамічне соціально-правове явище, яке включає сукупність усіх злочинів, що здійснюються у суспільстві на цьому етапі і характеризуються певними

кількісними та якісними показниками (стан, рівень, динаміка, структура, характер). Ідеться про *zareєстровану* і *приховувану* (патентну), незареєстровану, *злочинність*, про її *детермінанти* — об'єктивні й суб'єктивні, головні й другорядні.

Розробляючи шляхи подолання девіантної поведінки, треба виходити і з того, що безпосередньою психологічною причиною окремого злочину є намагання індивіда задовольнити свою потребу всупереч і на шкоду суспільним інтересам. За соціальним змістом потреби поділяються на життєво необхідні (їжа, одяг, житло та ін.); нормальні, що соціально схвалюються; деформовані; спотворені. Після середовища потреби є другим важливим об'єктивним фактором людської життєдіяльності, поведінки, включаючи її відхилення.

Криміногенне середовище, негативні обставини інтенсифікують злочинну дію, деформують потреби і, відповідно, їх усвідомлення та практичне задоволення. Це стосується як окремого індивіда, так і певних груп індивідів. Звідси — *групова, організована злочинність*, учасники якої спілкуються в умовах кримінологічної ситуації.

Структура особистості злочинця включає: 1) соціально-демографічні ознаки; 2) кримінально-правові ознаки; 3) соціальні прояви у різних сферах життя; 4) моральні властивості; 5) психологічні особливості. Ці риси мають соціально негативну спрямованість: спотворені потреби, які багато в чому залежать від несприятливого середовища, усвідомлюються злочинцем у власних інтересах, орієнтаціях, мотивах і цілях, які суперечать загальноприйнятим.

Антисуспільна спрямованість суб'єктів девіантної поведінки характеризується негативно-зневажливим ставленням до людини, її цінностей; корисливими, егоїстичними намірами; нехтуванням соціальних норм; легковажно-безвідповідальним ставленням до свого місця в суспільстві.

Шляхи подолання девіантної поведінки, тим більш у її злочинному варіанті, повинні визначатися з урахуванням названих специфічних рис особистості злочинця, впливаючи на середовище (обставини, ситуацію), формування здорових потреб, насамперед потреб у самовдосконаленні, на процес усвідомлення цих потреб та їх активного задоволення через творчість. Деформація особистості починається саме з втрати життєвої мети як цільової установки творення самого себе і обставин свого життя. Ця внутрішня робота особистості потребує великого напруження і зусиль, але тільки таким шляхом людина може подолати свої негативні риси, розвинути свій потенціал. Суспільство зацікавлене у

такому самовдосконаленні кожного члена суспільства і покликане всіляко допомагати розвитку особистості.

Працюючи над перевихованням злочинців, долаючи їх опір суспільним інтересам, соціальні структури розрізняють такі типи злочинців:

- 1) найнебезпечніші (активно антисоціальні, «професіонали», рецидивісти);
- 2) небезпечні (пасивно асоціальні);
- 3) нестійкі, втягнуті у злочинне середовище;
- 4) ситуативні, які діють залежно від ситуацій, у які вони потрапляють.

Сім'я, школа, система освіти, засоби масової інформації, громадська думка, трудові колективи, ще ширше соціальні інститути, соціальні спільноти, відносини між ними, суспільство загалом — такий перелік суб'єктів (носіїв) цілеспрямованого впливу на людей, які тягнуть до деформацій особистості, що призводять до правопорушень і злочинів, задля їх удосконалення, позбавлення негативних рис.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія девіантної поведінки є спеціальною соціологічною теорією, яка соціологічними методами досліджує сутність соціального явища девіації — відхилення в діях і поведінці окремих людей або груп та організацій.
2. Об'єкт соціології девіантної поведінки — соціальні суб'єкти девіантної поведінки: окремі люди, групи людей та соціальні організації.
3. Предметом вивчення цієї соціологічної теорії середнього рівня є сутнісні характеристики девіантної поведінки як специфічного виду соціальних відносин.
4. Соціологія девіантної поведінки зосереджує увагу насамперед на розкритті сутності девіацій (відхилень) у поведінці людей на основі комплексно-системного підходу, який включає біологічний, психологічний та соціологічний (інтегральний) аспекти. Актуальним є вивчення індивідуальних і соціальних відхилень, їх взаємозв'язку, комплексного критерію девіації. Все це дає можливість забезпечити справді наукову діагностику девіантної поведінки, її причин і проявів (правопорушень, злочинів, різних форм соціальної патології).
5. Соціологія девіантної поведінки допомагає чітко визначити і реалізувати шляхи подолання девіантної поведінки стосовно середовища-потреб, їх усвідомлення й діяльного задоволення задля утвердження законності та правопорядку.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аванесов Г. А.* Криминология и социальная профилактика. — М.: Наука, 1980.
2. *Гилинский Я. И.* Некоторые проблемы отклоняющегося поведения // Преступность и ее предупреждение. — Л.: Наука, 1971.
3. *Гилинский Я. И.* Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социол. исслед. — 1991. — № 4.
4. *Гилинский Я., Раска Э.* О системном подходе к отклоняющемуся поведению // Изв. АН ЭССР. Обществ. науки. — 1981. — Т. 38. — № 1.
5. *Кудрявцев В. Н.* Исследовательская проблема — социальные отношения // Социол. исслед. — 1983. — № 2.
6. *Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология. — М.: Наука, 1982.
7. *Кузнецова Н. Ф.* Проблемы криминологической детерминации. — М.: Политиздат, 1984.
8. *Личность и уважение к закону.* Социологический аспект. — М.: Политиздат, 1979.
9. *Мертон Р.* Социальная структура и аномия // Социология преступности. — М.: Прогресс, 1966.
10. *Плакий С. И.* Отклонения от норм социалистического образа жизни в молодежной среде: сущность и пути преодоления. — М.: Молодая гвардия, 1986.
11. *Рущенко І. П.* Соціологія злочинності: Монографія. — Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001.
12. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
13. *Социальные отклонения.* Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, Ю. В. Кудрявцев и др. — М.: Наука, 1984.
14. *Социологический справочник* / Под ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990.
15. *Соціологія: Конспект лекцій для студ. гуманітарних вузів* / В. І. Астахова, Г. Ю. Васильєв, В. Д. Водник та ін. — К.: НМК ВО, 1992.
16. *Туленков Н. В.* Социология конфликта и девиантного поведения: Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
17. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
18. *Яковлев А. М.* Преступность и социальная психология. — М.: Политиздат, 1971.

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити зміст соціології конфлікту як сфери наукового знання; визначити об'єкт і предмет цієї спеціальної соціологічної теорії;
- пояснити сутність соціального конфлікту та причини, що його викликають;
- охарактеризувати основні типи соціальних конфліктів;
- пояснити механізм соціального конфлікту та визначити основні етапи його протікання;
- розкрити основні методи розв'язання конфліктів та управління ними;
- визначити особливості соціальних конфліктів у сучасній Україні.

8.1. Поняття конфлікту та його соціальні передумови

Виокремлення соціології конфлікту у спеціальну соціологічну теорію обу-

мовлене насамперед актуалізацією і складністю такого суспільного явища, як соціальний конфлікт. Унаслідок цього проблема соціального конфлікту є однією із найактуальніших проблем сучасної соціології. Вона охоплює широке коло питань, серед яких визначення поняття «соціальний конфлікт», його природи як суспільного явища, причин виникнення та можливостей його розв'язання, а також типології, класифікації конфліктів, виявлення їх ролі у суспільному житті та ін.

З огляду на ці обставини *соціологія конфлікту* являє собою спеціальну соціологічну теорію, що вивчає закономірності і природу виникнення та протікання конфлікту як суспільного явища, типологію конфліктів, а також принципи і методи запобігання та розв'язання соціальних конфліктів, технологічні засади управління ними.

Об'єктом соціології конфлікту є різноманітні конфлікти між соціальними суб'єктами (індивідами, соціальними групами, класами, націями, державами тощо), що розглядаються як фактори розвитку соціальних систем. *Предметом* цієї спеціальної соціологічної теорії, у свою чергу, є закони, закономірності та процеси виникнення, протікання і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки, а також різноманітні конфліктні відносини, що виникають між людьми і групами людей у процесі їх взаємодії та суспільної життєдіяльності.

Перш ніж перейти до безпосереднього викладення цієї спеціальної соціологічної теорії, дамо визначення власне самого поняття «соціальний конфлікт». Загалом під *конфліктом розуміється зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії (індивідів, соціальних груп, суспільств тощо)*. Конфлікт завжди пов'язаний з усвідомленням людьми протиріч своїх інтересів як членів тих чи інших соціальних груп з інтересами інших суб'єктів. Загострення протиріч часто-густо породжують відкриті чи закриті конфлікти.

Аналіз показує, що соціальні протиріччя пронизують усі сфери суспільного життя — економічну, політичну, соціальну, духовну. Загострення тих чи інших соціальних протиріч створює певні «зони кризи». Криза виявляється у різкому посиленні соціальної напруженості, яка нерідко переростає у конфлікт. Соціологи марксистської та й немарксистської орієнтації відзначають, що конфлікт є тимчасовим станом суспільства, який можна перебороти за допомогою раціональних засобів.

Більшість соціологів схильні вважати, що існування сучасного суспільства без конфліктів неможливо, тому що конфлікт є невід'ємною частиною життєдіяльності людей, а також важливим джерелом соціальних змін, що відбуваються в суспільстві. Конфлікт, у свою чергу, робить соціальні відносини більш динамічними і мобільними. Адже звичні норми поведінки і діяльності індивідів, що раніше задовольняли їх, з дивною рішучістю часто-густо відкидаються ними без усякого жалкування. Під впливом конфліктів суспільство може перетворюватися. Що сильніше соціальний конфлікт, то помітніше його вплив на протікання соціальних процесів і темпи їх здійснення.

Витоки досліджень проблеми соціального конфлікту беруть свій початок із глибокої давнини. Ще китайські філософи у VII-VI ст. до н. е. бачили джерело розвитку природи і суспільства у боротьбі протилежностей. Мислителі Стародавньої Греції створили вчення про протилежності та їх роль у виникненні речей. Велику увагу дослідженню

конфліктів приділив відомий італійський учений Н. Макіавеллі, який у своїх працях, присвячених римській історії, розглядає конфлікти різного рівня і відзначає їх позитивну роль у суспільному розвитку.

Однак більш ґрунтовно конфлікт розглянув А. Сміт. У 1776 р. вийшла його праця «Дослідження про природу і причини багатства народів», у якій він писав, що в основі конфлікту лежать розподіл суспільства на класи та економічне суперництво між ними. Останнє він розглядав як рушійну силу розвитку суспільства. Великий внесок в осмислення соціальних конфліктів зробив і Г. Гегель. Однією з їх причин він вважав соціальну поляризацію між «нагромадженням багатства» і «прив'язаним до праці класом» [2, с. 441].

Вже на початку ХХ ст. чимало мислителів виходили з того, що конфлікт — це реальність, неминуче явище в житті будь-якого суспільства і вагомий стимул його соціального розвитку. Цих поглядів дотримувалися німецький соціолог М. Вебер, австрійський соціолог Л. Гумплович та інші дослідники. З позиції історичного матеріалізму розглядали соціальний конфлікт К. Маркс і Ф. Енгельс, які вважали, що конфлікти породжуються насамперед соціальною нерівністю і виявляються у класовій боротьбі. Саме класова боротьба, на їх погляд, є не тільки неминучою, а й необхідною для визначення та вирішення протиріч капіталістичного устрою.

Відмітимо, що в сучасній соціологічній науці існує два основних підходи щодо осмислення сутності соціального конфлікту.

Марксистська традиція розглядає соціальний конфлікт як явище, причини якого криються в самому суспільстві, насамперед у протистоянні класів та їх ідеологій. Як наслідок, уся історія в працях марксистськи орієнтованих соціологів з'являється як історія боротьби гнобителів і пригноблених. Критики марксистського підходу відзначають, що проблема конфлікту у теорії марксизму не одержала всебічного обґрунтування, тому що конфлікти розглядалися цією теоретичною доктриною тільки як зіткнення між антагоністичними класами. До того ж у марксистській концепції абсолютизувалися економічні відносини, що вважалися головною причиною конфлікту між класами та іншими соціальними групами.

Представники *немарксистської традиції* (Р. Дарендорф, Л. Козер) розглядають конфлікт як частину життя суспільства, яким необхідно вміти керувати. Природно, що в їхніх поглядах є змістовні розбіжності, однак принципово важливо, що соціологи немарксистської орієнтації розглядають конфлікт як соціальний процес, який не завжди веде до

зміни соціальної структури суспільства (хоча, звичайно, і такий результат теж можливий, особливо тоді, коли конфлікт піддався консервації і не був вчасно розв'язаний).

Водночас існують також інші пояснення природи і сутності соціальних конфліктів. Так, німецький соціолог Г. Зіммель визначав конфлікт не тільки як одну із форм розбіжностей, а й як соціалізуючу силу, здатну об'єднати протидіючі взаємозалежні сторони. З цього приводу Г. Зіммель писав, що «конфлікт очищає повітря».

Однак своє подальше теоретичне обґрунтування проблема соціального конфлікту одержала у середині ХХ ст. При цьому соціологічна теорія конфлікту протистоїть теорії структурно-функціонального аналізу суспільства. Представники структурного функціоналізму дотримуються рівноважної, безконфліктної моделі розвитку суспільства. Відповідно до поглядів прихильників цього напряму суспільство являє собою систему, життєдіяльність і єдність якої забезпечується завдяки функціональній взаємодії її структурних елементів, таких як держава, політичні партії, промислові об'єднання, профспілки, церква, сім'я тощо. Виходячи з ідеї єдності суспільства як передумови його рівноваги і стабільності функціоналісти називають вирішальним засобом, що забезпечує соціальну «єдність», наявність у членів суспільства єдиних цінностей. Це можуть бути правові установки, моральні норми, релігійні заповіді тощо. Ці цінності складають основу суспільного життя і визначають практичну діяльність як окремих індивідів, так і соціальних груп та організацій. Це, природно, є однобоким і вузьким підходом до розгляду соціальних явищ, які відбуваються в суспільстві.

Однак у другій половині ХХ ст. в соціологічній науці сформувався новий напрям, який всебічно і глибоко досліджує проблему соціального конфлікту. Найбільш відомими його представниками є Р. Дарендорф, Л. Козер, Д. Локвуд, К. Боулдінг та інші вчені. Так, німецько-англійський соціолог ліберальної орієнтації Ральф Дарендорф створив *теорію конфліктної моделі розвитку суспільства* виходячи з того, що будь-яке суспільство постійно піддається соціальним змінам і внаслідок цього випробовує соціальний конфлікт щоразу. Він розглянув причини формування й етапи розвитку соціальних конфліктів, в основі яких насамперед бачив конфлікт інтересів. Будь-яке суспільство, на його думку, спирається на примус. Для членів суспільства характерна нерівність соціальних позицій (наприклад, у розподілі власності і влади), а звідси і розбіжність їхніх інтересів і устремлень, що викликає взаємні непорозуміння й антагонізм. Р. Дарендорф дійшов висновку, що соціальна нерів-

ність і породжені нею соціальні протиріччя створюють соціальну напруженість і конфліктні ситуації. Інтереси суб'єктів соціальних дій безпосередньо впливають на формування конфлікту. Тому, щоб зрозуміти природу конфлікту, необхідно насамперед зрозуміти природу інтересу і способи його усвідомлення суб'єктами конфлікту. І тут Дарендорф виділяє об'єктивні (латентні) і суб'єктивні (явні) інтереси. Вони виявляються вже на першому етапі прояву конфлікту, коли вимальовуються «обидві сторони» конфлікту. Ці «сторони» ще не є в буквальному значенні соціальною групою, вони ще не консолідувалися в неї. Тому Дарендорф називає їх квазігрупами. Водночас у кожній із цих груп відбувається формування певних загальних інтересів і психологічної спрямованості на їх захист. Усе це характеризує *перший етап* розвитку конфлікту.

Другий етап розвитку конфлікту, за Дарендорфом, складається в усвідомленні латентних (тобто прихованих) глибинних інтересів соціальних суб'єктів і тим самим в організації квазігруп у фактичні соціальні угруповання, тобто в організації груп за інтересами [4, с. 142].

Третій етап полягає в безпосередніх зіткненнях тих чи інших «ідентичних» груп (наприклад, класів, націй, політичних організацій, малих груп тощо). Якщо ж ідентичність відсутня, то конфлікти є неповними, тобто до кінця ще несформованими. Р. Дарендорф стверджує: «Загалом кожен конфлікт досягає своєї остаточної форми лише тоді, коли елементи, які беруть у ньому участь... ідентичні» [4, с. 143].

На думку Дарендорфа, в основі соціальних конфліктів часто лежать політичні фактори: боротьба за владу, престиж, авторитет. Конфлікти можуть виникати в кожному соціальному угрупованні, де є пануючі і підлеглі. Нерівність соціальних позицій означає неоднаковий доступ до ресурсів розвитку індивідів, соціальних груп, інших спільностей людей. А звідси і протиріччя їхніх інтересів. Нерівність соціальних позицій відбито у самій владі, яка дозволяє одній групі людей розпоряджатися результатами діяльності інших. Боротьба за володіння і розпорядження ресурсами, за лідерство, владу і престиж роблять соціальні конфлікти неминучими. Тому конфлікт сприймається не як благо, а як неминучий спосіб розв'язання певних протиріч.

Р. Дарендорф також стверджує, що конфлікти — це усепронизуючі компоненти суспільного життя. Їх неможливо усунути тільки тому, що ми їх не бажаємо. На них треба зважати як на реальність. Конфлікти — це джерела інновацій і соціальних змін. Вони не дозволяють суспільству застоюватися, тому що постійно створюють напруження. Згідно з Дарендорфом, придушення конфлікту веде до

його загострення. Тому завдання полягає в тому, щоб вміти контролювати конфлікт: він повинен бути легалізованим, інституалізованим, а також розвиватися і розв'язуватися на основі існуючих у суспільстві правил і процедур.

Американський соціолог Льюїс Козер у працях «Функції соціальних конфліктів» (1956) та «Продовження дослідження соціального конфлікту» (1967) обґрунтовує свою *теорію позитивно-функціонального конфлікту*. Під *соціальним конфліктом* він розуміє «боротьбу за цінності і претензії на певний статус, владу і ресурси, а також боротьбу, у якій цілями супротивників є нейтралізація, нанесення збитку чи усунення супротивника» (див. [12, с. 39]). Л. Козер також підкреслює, що будь-якому суспільству притаманні неминуча соціальна нерівність, вічна психологічна незадоволеність членів суспільства, що породжують напруженість між індивідами і соціальними групами. Ця напруженість нерідко розв'язується за допомогою різного роду конфліктів.

Виходячи зі стану суспільства Л. Козер дає класифікацію соціальних конфліктів. Він зауважує, що в закритому суспільстві конфлікти можуть руйнувати соціальні зв'язки, розділяти його на ворожі групи, приводити до революції. У відкритому ж суспільстві конфліктам дається вихід, що пом'якшує напруженість. Вони можуть нести у собі позитивний потенціал, який сприяє розвитку суспільства.

Загальна теорія конфлікту розробляється також американським соціологом Кеннетом Боулдінгом, який написав працю «Конфлікт і захист: загальна теорія» (1963). Він констатує, що у сучасних суспільствах можливе та необхідне регулювання соціальних конфліктів. Так, К. Боулдінг вважає, що конфлікт є невід'ємним атрибутом суспільного життя. Уявлення про сутність соціальних конфліктів дозволяє суспільству контролювати їх і керувати ними, а також передбачати їх наслідки. На думку К. Боулдінга, конфлікт — це ситуація, у якій сторони розуміють несумісність своїх позицій і прагнуть випередити супротивника своїми діями. Конфлікт виступає як вид соціальної взаємодії, за якої сторони усвідомлюють своє протистояння і своє відношення до нього. І тоді вони свідомо організуються, а також виробляють певну стратегію і тактику боротьби. Але все це не виключає той факт, що конфлікти можна і потрібно переборювати або обмежувати.

Загалом, як свідчить аналіз, зарубіжні соціологи далеко просунулися у дослідженні соціальних конфліктів. Що ж стосується досліджень вітчизняних учених, то в них насамперед підкреслювалася матеріально-економічна і класова природа конфлікту. Це була

марксистська концепція, яка зводилася здебільшого до аналізу зіткнень між антагоністичними класами та являла собою спрощений підхід до вивчення проблеми. А оскільки вважалося, що в соціалістичному суспільстві були відсутні антагоністичні класи, то виходило, що були відсутні і конфлікти. Тому серйозні наукові дослідження з цієї проблематики у радянський період майже не проводилися. В останнє десятиліття ХХ ст. ця тема стала більш предметно висвітлюватися в численних статтях, наукових публікаціях, наприклад, у фахових журналах. З'являються монографічні дослідження, проводяться круглі столи, присвячені проблемі соціальних конфліктів в умовах перехідного періоду.

Загально визнано, що суспільство зберігається як ціле лише завдяки постійному розв'язуванню властивих йому внутрішніх конфліктів. Вище вже говорилося про конфлікти, які породжуються неоднаковим становищем людей стосовно влади. Інакше кажучи, коли одні індивіди, перебуваючи при владі, керують, інші змушені підкорятися і виконувати прийняті ними закони, директиви та розпорядження.

Причиною соціального конфлікту може виявитися також розбіжність інтересів і цілей відповідних соціальних груп. На наявність цієї причини вказували, зокрема, Е. Дюркгейм і Т. Парсонс. Те саме можна сказати і про розбіжність індивідуальних та суспільних цінностей. У кожного індивіда і соціальної групи є визначений набір ціннісних орієнтацій щодо найбільш значущих сторін їхнього соціального життя. Але при задоволенні потреб одних людей виникають перешкоди, створювані іншими людьми. При цьому з'являються протилежні ціннісні орієнтації, що й можуть стати причиною конфлікту, наприклад різне відношення до власності: одні вважають, що власність повинна бути колективною, інші віддають перевагу приватній власності, треті прагнуть до кооперативної. При наявності певних умов прихильники різних форм власності можуть вступити у конфлікт між собою.

Важливим джерелом конфліктів є також соціальна нерівність. Фахівці в галузі соціології конфлікту відзначають, що соціальні позиції і характер домагань людей залежать від їхнього підходу до розподілу суспільних цінностей (доходів, знань, інформації, елементів культури тощо). Прагнення до загальної рівності, як показала історія, вже не може розглядатися як загальне благо, тому що призводить до зрівнялівки, а також до згасання для багатьох людей стимулів щодо їх творчої діяльності та ініціативи. Заради справедливості зазначимо, що неможливо цілком задовольнити потреби та інтереси всіх бажаних. Тому не-

рівність, у тому числі й соціальна, на думку багатьох дослідників, непереборна. Вона існує повсюдно і нерідко має позитивне значення, оскільки сприяє прояву заможності та стимулює життєву енергію людей. А конфлікт, у свою чергу, виникає за такого ступеня нерівності, коли він розцінюється однією із соціальних груп як стримуючий фактор, що перешкоджає задоволенню їхніх потреб.

8.2. Функції соціального конфлікту та їх класифікація

Роль соціального конфлікту як неминучого явища суспільного життя та соціального розвитку розкривається через його різноманітні функції, які він відіграє у сучасному суспільстві.

На думку американського соціолога Л. Козера, основними функціями соціального конфлікту є такі:

1) утворення соціальних груп і підтримка їхньої цілісності і границь;

2) встановлення і підтримка відносно стабільності внутрішньогрупових і міжгрупових відносин;

3) створення і підтримка балансу інтересів між протиборчими сторонами;

4) стимулювання дій щодо створення нових форм соціального контролю;

5) створення нових соціальних інститутів;

6) одержання інформації про навколишнє середовище (точніше, про соціальну реальність, її позитивні і негативні сторони);

7) соціалізація та адаптація конкретних індивідів.

І хоча конфлікт, звичайно, приносить не тільки дезорганізацію і шкоду, можна виділити також наступні позитивні функції соціального конфлікту. Перша з них — це *функція розрядки напруженості*. Сутність її полягає у розрядці психологічного напруження між протиборчими сторонами, а конкретно — у відношеннях між ними. Існування, так би мовити, «вихідних клапанів» і «відвідних каналів» допомагає взаємній адаптації індивідів, а також стимулює позитивні соціальні зміни. Наприклад, вираження своєї позиції і відстоювання її у протиборстві із супротивником є важливим засобом каналізації емоцій, що приводить до знаходження компромісу між конфліктуючими сторонами, оскільки «емоційне підживлення» конфлікту зникає.

Іншою позитивною функцією соціального конфлікту є *комунікативна функція*. Через цю функцію учасники конфлікту усвідомлюють свої та чужі їм інтереси, виявляють загальні проблеми, пристосовують-

ся одне до одного. Мало того, в ситуації конфлікту люди або інші суб'єкти суспільного життя краще усвідомлюють як свої прагнення, бажання, цілі, так і бажання і цілі протилежної сторони. Завдяки цьому позиція кожної із сторін може як зміцнитися, так і трансформуватися.

Ще одна позитивна функція соціального конфлікту — *консоліду-юча*. Як випливає із попередніх функцій, конфлікт здатний грати *консоліду-ючу* роль у суспільстві і навіть бути рушійною силою соціальних змін. Це відбувається тоді, коли під час розв'язання конфлікту люди по-новому сприймають один одного, і у них з'являється інтерес і можливості до співробітництва. Саме завдяки цьому конфлікт може консолидувати суспільство, тому що відкрите зіткнення дозволяє сторонам конфлікту краще довідатися про погляди і домагання протилежної сторони.

Водночас соціальний конфлікт має негативний, руйнівний характер. Він може дестабілізувати відносини в соціальних системах, руйнувати соціальні спільноти і групову єдність. Так, страйки можуть спричинити серйозні збитки підприємствам і суспільству, оскільки припинення роботи підприємств може стати фактором розбалансованості економіки країни. Водночас міжнаціональні та між-етнічні конфлікти порушують зв'язки між націями і злагоду у суспільстві. У суспільстві таким чином відбувається безліч різноманітних конфліктів. Їх намагаються класифікувати, наприклад, за сферами суспільного життя. Ідеться про конфлікти у сфері економіки, політики, національних або конфесійних взаємовідношень, у соціальній або духовній сфері тощо.

Нині одержала поширення й така точка зору, що деякі конфлікти не тільки можливі, а й можуть бути бажаними. Відповідно до цього виділяють два типи конфліктів: *функціональний* та *дисфункціональний*. Конфлікт вважається *функціональним*, якщо він веде до підвищення ефективності дії будь-якої організаційної системи. І навпаки, конфлікт вважається *дисфункціональним*, якщо він призводить до зниження особистої задоволеності працівників, групового співробітництва та ефективності функціонування організаційної системи.

Конфлікти можна класифікувати також залежно від суб'єктів і зон розбіжностей. Це найпоширеніша нині класифікація конфліктів [15, с. 326]:

1. *Особистісний конфлікт* охоплює такі конфлікти, що відбуваються, так би мовити, усередині особистості, на рівні її індивідуальної

свідомості. Цей тип конфлікту не відповідає визначенню, поданому вище. Однак його потенційні дисфункціональні наслідки аналогічні наслідкам інших типів конфлікту. Він може набрати різної форми: а) *рольового конфлікту*, який виникає, коли до індивіда висуваються суперечливі вимоги з приводу того, яким має бути результат його роботи; б) *внутрішньоособистісного конфлікту*, який може також виникнути в результаті того, що виробничі вимоги не узгоджуються із особистими потребами або цінностями людини.

2. *Міжособистісний конфлікт* — це розбіжності між двома чи більше людьми з однієї або кількох соціальних груп. До них можуть приєднуватися також окремі особистості, що не утворюють групи. Цей тип конфлікту, можливо, найпоширеніший. Міжособистісний конфлікт може також проявлятися і як зіткнення особистостей з різними рисами характеру, поглядами і цінностями.

3. *Конфлікт між особистістю і соціальною групою*. Він виникає, як правило, у двох випадках: а) якщо сподівання групи суперечать сподіванням окремої особистості; б) якщо ця особистість займає позицію, що докорінно відрізняється від позиції цієї групи.

4. *Міжгруповий конфлікт* — це конфлікт між соціальними групами і спільностями людей із протилежними інтересами. Сучасне суспільство — це світ різноманітних організацій, які складаються із безлічі груп — формальних і неформальних. Навіть у найкращих організаціях між такими групами можуть виникати конфлікти. Часто-густо функціональні групи починають конфліктувати через розбіжності цілей усередині організації.

5. *Конфлікт належності* — це коли індивіди мають начебто подвійну належність. Наприклад, коли конфліктуючі сторони утворюють групу всередині якоїсь великої соціальної групи або коли індивід входить одночасно у дві конкуруючі групи, що переслідують одну мету.

б. *Конфлікт із зовнішнім середовищем* — це коли індивіди, що складають соціальну групу, зазнають тиску ззовні, передусім з боку адміністративних або економічних норм і розпоряджень. Вони таким чином входять у конфлікт із соціальними інститутами, що підтримують ці норми і розпорядження.

Типологію соціального конфлікту можна подати також у такий спосіб:

а) *конфронтація* — це пасивне протистояння груп із протиборчими політичними, економічними чи соціальними інтересами. Як правило, це протистояння не набирає форму відкритого зіткнення, але

припускає наявність непереборних розбіжностей та здійснення тиску;

- б) *суперництво* — це боротьба за визнання особистих досягнень і творчих здібностей з боку суспільства, соціальної групи або соціальної організації. Мета суперництва — придбання кращих позицій, визнання, а також демонстрація переваги шляхом досягнення престижних цілей;
- в) *конкуренція* — це особливий тип конфлікту, його мета — одержання вигоди, прибутку або доступу до дефіцитних благ.

Професор Мічиганського університету А. Раппопорт, полемізуючи з відомим американським теоретиком конфлікту професором Гарвардського університету Т. Шеллінгом, переконливо довів, що не можна підганяти всі конфлікти під єдину універсальну схему. Так, є конфлікти типу *сутички*, коли супротивників розділяють непримиренні протиріччя і розраховувати можна тільки на перемогу; *дебати*, де можливі спори, маневри й обидві сторони можуть розраховувати на компроміс; *ігор*, якщо обидві сторони діють у рамках тих самих правил, тому вони ніколи не завершуються і не можуть завершитися руйнуванням усієї структури відносин. Цей висновок має важливе значення, оскільки він знімає ореол безвихідності і приреченості навколо кожного з конфліктів — чи то у сфері міжнародних відносин, чи всередині суспільства [14, с. 9].

Зазначимо, що класифікація з точки зору об'єкта загалом досить ускладнена, оскільки об'єктом конфлікту може бути практично будь-яка цінність, будь-який предмет, будь-яке право. Проте можна запропонувати таку класифікацію, що має свідомо неповний характер:

- 1) *конфлікти*, в яких об'єктом є людина (дитина у сімейних суперечках, коханий—кохана і т. ін.);
- 2) *конфлікти* навколо матеріальних цінностей (наприклад, предметів власності: землі, будинків, грошей, цінних паперів, умов праці та її оплати);
- 3) *конфлікти* навколо інтелектуальної власності;
- 4) *конфлікти* навколо «престижних» об'єктів, або об'єктів, здатних принести вигоду (наприклад, вигідна і престижна посада, у боротьбі за яку беруть участь кілька претендентів);
- 5) *конфлікти*, що пов'язані з релігійною вірою. Тут можна виділити конфлікти, що протікають усередині конфесій (розбрати з приводу тлумачення догматів віри, культу, церковної власності та ін.), і міжконфесійні конфлікти;

б) *конфлікти*, зумовлені тим, що були порушені уявлення однієї із сторін щодо справедливості винагороди (наприклад, суперечка навколо нагороди, що, на думку однієї зі сторін конфлікту, є незаслуженою; суперечки навколо оплати праці тощо).

Конфлікт із погляду соціології — це передусім модель поведінки з особливим розподілом ролей, послідовністю подій, певними способами вираження поглядів, ціннісних орієнтацій, а також формами відстоювання власних групових інтересів, цілей.

Якщо виходити з точки зору *поведінкової теорії*, то мета конфлікту полягає в задоволенні власного інтересу за рахунок інтересів інших людей. Коли інтереси чітко демонструються, виявлені суб'єкти, об'єкт і засоби конфлікту, а також тактика поведінки, тоді це буде *відкритий*, або *повномасштабний* конфлікт. Якщо ж інтереси учасників конфлікту структуровані слабо, їх чисельність невелика, конфлікт слабо легалізований і поведінка його учасників прихована, то такий тип конфлікту називається *прихованим*, або *неповним* (наприклад, порушення трудової дисципліни, невихід на роботу, цільна непопора і т. ін.).

Можна назвати ще й *хибний* конфлікт, який перебуває на межі психологічного і соціологічного підходів щодо аналізу конфлікту. У разі хибного конфлікту відсутні його об'єктивні підстави. Лише у якійсь однієї сторони виникає неправильне уявлення про наявність конфлікту у той час, як його насправді немає.

Існують також інші варіанти типології соціальних конфліктів, які класифікуються за різними підставами. Крапку тут ставити ще не слід, оскільки проблема предметної розробки типології соціального конфлікту залишається ще й досі відкритою, тобто вченим тут ще є над чим працювати.

8.3. Характерні риси суб'єктів конфліктних ситуацій

Важливим питанням при розгляді соціальних конфліктів є питання про «діючих осіб і виконавців» конфліктних відносин. Як стверджує Ю. Запрудський, поряд із поняттям «сторона конфлікту» сюди можна віднести і такі поняття, як «учасники», «суб'єкти», «посередники» конфлікту. Зазначимо, що не слід ототожнювати учасників і суб'єктів соціальних конфліктів, оскільки це може призвести до плутанини у розумінні виконуваних ними ролей у конфлікті.

Учасником конфлікту може бути будь-як людина, організація чи група людей, які беруть участь у конфлікті, але не усвідомлюють мети конфліктного протиріччя. Учасником конфлікту може бути також якась стороння особа, що випадково опинилася в зоні конфлікту і не має тут особистого інтересу [6, с. 53].

Суб'єктом соціального конфлікту є окрема людина чи соціальна група, що здатні створювати конфліктну ситуацію, тобто тривко і відносно самостійно впливати на хід конфлікту відповідно до своїх інтересів, а також впливати на поведінку і стан інших людей, викликати ті чи інші зміни в соціальних відносинах.

Оскільки потреби суб'єктів, їхні інтереси, цілі, домагання можуть реалізовуватися нерідко лише завдяки використанню влади, то у конфліктах можуть брати безпосередню участь такі політичні організації, як партії, парламентські об'єднання, державний апарат, «групи тиску» тощо. Вони є виразниками волі відповідних соціальних класів, груп і окремих особистостей. Нерідко соціальний конфлікт набуває форму конфлікту політичних, етнічних та інших лідерів (а великі маси людей виходять на вулиці лише в моменти найвищого загострення ситуації). Так, у більшості соціальних і етнопонаціональних конфліктів у перші роки перебудови в колишньому СРСР суб'єктами були винятково представники державних структур влади.

Водночас зазначимо, що відомий дослідник теорії конфлікту Р. Дарендорф до суб'єктів соціальних конфліктів зараховує насамперед три види соціальних груп:

- 1) *первинні групи* — це безпосередні учасники конфлікту, які взаємодіють, прагнучи досягти об'єктивно чи суб'єктивно несумісних цілей;
- 2) *вторинні групи* — представники цих груп прагнуть бути незадіяними безпосередньо в конфлікті, але роблять суттєвий внесок у його розпалювання;
- 3) *треті групи* — це сили, що зацікавлені у розв'язанні конфлікту.

Підкреслимо, що соціальний конфлікт — це завжди боротьба, яка породжена конфронтацією суспільних і групових інтересів. Конфлікт виникає не раптово, причини его накопичуються і посилюються інколи впродовж досить тривалого часу. Конфлікт — це боротьба протилежних інтересів, цілей, цінностей і сил. Для того щоб будь-яке протиріччя переросло у конфлікт, необхідно, щоб суб'єкти конфлікту гостро усвідомлювали протилежність своїх інтересів і мали відповідну мотивацію своєї поведінки.

8.4. Механізм соціального конфлікту та його стадії

У визначенні механізму соціального конфлікту в соціологічній науці існує два підходи: статистичний і динамічний. З точки зору *статистичного підходу* механізм соціального конфлікту охоплює такі елементи, як конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту.

1. *Конфліктна ситуація*. На шляху переростання протиріччя у конфлікт складається своєрідна ситуація, яку називають *конфліктною*. Остання безпосередньо передує конфлікту та за певних умов розвивається в нього. Передконфліктна ситуація є дуже хиткою: незначна, навіть випадкова подія може викликати незворотні процеси, що безпосередньо ведуть до відкритого конфлікту. На цій стадії складається сполучення різних обставин, які передують конфліктам і часто-густо породжують несумісні вимоги. При цьому задоволення інтересів однієї сторони перешкоджає задоволенню інтересів іншої.

2. *Учасники конфлікту*. У будь-якій конфліктній ситуації виділяють учасників конфлікту й об'єкт конфлікту. Серед учасників конфлікту розрізняють опонентів (тобто тих людей, що зацікавлені в об'єкті конфлікту), утягнуті групи і зацікавлені групи. Що стосується утягнутих і зацікавлених груп, то їх участь у конфлікті зумовлена двома причинами або їх сполученням: 1) вони здатні вплинути на результат конфлікту; 2) результат конфлікту торкається їхніх інтересів.

3. *Об'єкт конфлікту* — це той ресурс, на який саме і поширюються інтереси конфліктуючих сторін. Об'єкт конфлікту є неподільним, оскільки його сутність або виключає розподіл, або він представлений в рамках конфлікту як неподільний (одна чи обидві сторони відмовляються від розподілу). Фізична неподільність об'єкта не є обов'язковою умовою конфлікту, оскільки нерідко об'єкт може допускати його використання обома сторонами (наприклад, одна сторона забороняє іншій використовувати певне місце для автомобіля, не маючи на це відповідних прав).

З точки зору *динамічного підходу* механізм соціального конфлікту проходить зазвичай наступні стадії *протікання конфлікту*.

1. *Прихована стадія*. На цій стадії суб'єкти конфлікту, перш ніж зважитися на відкриті дії, оцінюють свої можливості (матеріальні цінності, владу, інформацію, зв'язки і т. ін.), вживають відповідні заходи щодо консолідації сил протиборчих сторін, пошуку прихильників та розширення їх кола. На цій стадії протиріччя ще не усвідомлюються всіма учасниками конфлікту. Конфлікт виявляється лише в явному чи неявному невдоволенні ситуацією. Невдоволеність щодо цінностей, інтересів

сів, цілей та засобів їх досягнення не завжди виливається в конфлікт: протилежна сторона іноді або упокорюється з несправедливістю, або чекає своєї години, затаївши образ. Власне конфлікт починається з невизначених дій, що спрямовані проти інтересів іншої сторони. Крім того, ця стадія є періодом формування кожною із конфлікуючих сторін своєї стратегії і тактики подальших дій.

2. *Стадія формування конфлікту.* На цій стадії, як правило, формуються протиріччя, чітко усвідомлюються претензії, що можуть бути висловлені протилежній стороні у вигляді відповідних вимог. Оформляються групи, що беруть участь у конфлікті, та висуваються їх лідери. Відбувається демонстрація своїх аргументів і критика аргументів супротивника. На цій стадії конфлікуючі сторони нерідко можуть приховувати свої плани чи аргументи. Використовується також провокація, тобто дії, що спрямовані на формування вигідної для однієї сторони певної громадської думки і несприятливої для іншої конфлікуючої сторони. У процесі свого формування конфлікт змінюється. Це пов'язано з тим, що відносини, які складаються на початку і наприкінці конфлікту, істотно різняться: різною мірою проявляється активність учасників конфлікту, можуть також виникати несподівані перебіги подій, які додатково спричиняють поглиблення і розростання конфлікту.

Аналіз свідчить, що процес формування соціального конфлікту триває доти, поки не з'являються перші та відчутні результати протидії, які осмислюються, обмірковуються та аналізуються суб'єктами конфлікту. На цьому початковий етап соціального конфлікту фактично закінчується. Але ця стадія має важливе значення. У цей період створюються відповідні умови для втручання у конфлікт з метою його переборення. Адже кожна із сторін конфлікту вже стикнулася з певним опором супротивника, відчула його силу і може зрозуміти, як нелегко їй буде наблизитися до перемоги. Крім цього, початок конфлікту є періодом найбільших вагань його учасників. Невипадково прихильники відкритих конфліктів завжди проводять певну роботу щодо підтримки бойового духу своїх учасників, переконуючи їх іти до кінця. Тому саме в цей час варто розпочати відповідні дії, що дозволять зупинити відкрите зіткнення, а також прийти до компромісного рішення.

3. *Стадія інциденту.* Для виникнення конфлікту як такого потрібні *три умови*: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, а також наявність приводу для конфлікту, тобто своєрідного «спускового механізму», що сприяє розвитку подій. Слугує цьому, як пра-

вило, подія, що переводить конфлікт у стадію активних дій, тобто конфліктуючі сторони вирішують вступити у відкриту боротьбу.

4. *Стадія активних дій.* Конфлікт вимагає від його учасників великої кількості енергії, завдяки якій він швидко досягає максимального напруження у діях, тобто критичної межі, а потім швидко йде його згасання. У самому конфлікті дії обох сторін можуть бути як відкритими, або безпосередніми, так і прихованими, або опосередкованими. Вони можуть бути фізичними, психологічними, ідеологічними, тобто залежать від специфічної поведінки людей. Ці дії можуть бути також передбачувані і непередбачувані, але вони зазвичай розширюють сферу соціального конфлікту.

Соціальний конфлікт, як показує аналіз, зовні схожий на спіралеподібні природні явища. Тому цілком припустимо розглядати розвиток кожної його стадії у вигляді певного витка спіралі, що має свої підйоми і спади, напруженість і розрядку. Так, у конфлікті справді спостерігається зростання психологічної напруженості. Але це зростання не може бути нескінченним. Доходячи до певної критичної межі, конфлікт начебто завмирає, після чого настає деякий спад напруженості. Визнання такого спіралеподібного руху відносин у процесі конфлікту є дуже важливим, оскільки дає можливість знаходити і використовувати відповідні засоби для регулювання конфліктних відносин.

5. *Стадія завершення конфлікту.* На цій стадії конфлікт завершується, але це не означає, що всі інтереси конфліктуючих сторін повністю задоволені. При цьому своєрідною ознакою завершення конфлікту служить завершення самого інциденту, тобто коли між конфліктуючими сторонами припиняється конфліктна взаємодія. Усунення інциденту — це необхідна дія, але її недостатньо для погашення конфлікту, оскільки за певних обставин цей конфлікт може спалахнути знову.

Отже, розв'язання конфлікту можливе лише за умови зміни конфліктної ситуації, а точніше, коли буде усунуто головну причину конфлікту, коли зміниться ставлення суперників один до одного і позитивні аспекти переважатимуть негативні, а також коли зміняться вимоги сторін і суперник піде на поступки (хоча можливі й одночасні спільні поступки обох суперників).

Водночас розв'язання конфлікту може бути як повним, так і частковим. *Повне* розв'язання означає припинення конфлікту, кардинальну перебудову всієї конфліктної ситуації. При цьому «образ ворога» трансформується в «образ партнера», а установка на боротьбу змінюється орієнтацією на співпрацю. При *частковому* розв'язанні кон-

флікту передусім змінюється тільки зовнішня його форма, але зберігаються внутрішні спонукальні установки щодо продовження протиставлення.

У соціальній практиці існує, як правило, три основних виходи із конфлікту. Загалом можна зазначити, що кожна із сторін або виграє, або програє, причому виграш однієї з них не означає, що інша прогала. На більш конкретному рівні справедливо буде сказати, що існує три результати конфлікту: «виграш-програш»; «виграш-виграш»; «програш-програш». Однак таке подання результату конфлікту є досить неточним. Справа в тому, що є варіанти, які не відповідають повною мірою цій вихідній схемі. Що стосується схеми «виграш-виграш», то, наприклад, компроміс не завжди можна вважати перемогою обох сторін. Та чи інша сторона нерідко домагається компромісу лише для того, щоб її опонент не зміг вважати себе переможцем, і це відбудеться навіть у тому разі, коли компроміс для неї так само не вигідний, як і програш.

Щодо схеми «програш-програш», то вона не стосується повною мірою таких випадків, коли обидві сторони стають жертвами деякої третьої сторони, що користується їхнім розбратом для одержання своєї вигоди. Крім того, наявність конфлікту може стати для незацікавленої або малозацікавленої третьої сторони причиною того, що цінність передається особі чи групі, що взагалі не брала участь у конфлікті. Наприклад, неважко уявити собі таку ситуацію, коли керівник підприємства відмовляє двом співробітникам, які претендують на певну посаду, і віддає її третій особі лише тому, що, на його думку, ці обов'язки зможе виконувати лише та людина, яка не вступала у конфлікт.

Варто також підкреслити, що успішне розв'язання конфлікту пов'язане з певними умовами:

- своєчасною і точною діагностикою його причин, у ході якої виявляються об'єктивно існуючі протиріччя, інтереси, цілі. На основі такого діагнозу визначається так звана *ділова зона конфлікту*;
- взаємною зацікавленістю сторін у подоланні існуючих протиріч. Це можливо при взаємному визнанні інтересів кожної зі сторін, для чого учасникам конфлікту необхідно звільнитися від недовіри один до одного;
- спільним пошуком шляхів подолання конфлікту. У цій ситуації можуть бути використані найрізноманітніші способи і методи розв'язання соціального конфлікту.

8.5. Причини й наслідки соціальних конфліктів та методи управління ними

В основі майже всіх соціальних конфліктів лежать кілька головних причин: 1) обмеженість ресурсів, які потрібно

розподіляти; 2) взаємозалежність виконуваних завдань; 3) різниця у цілях; 4) різниця в уявленнях і цінностях; 5) різниця у манерах поведінки, досвіді, рівні освіти тощо; 6) погані комунікації. Розглянемо ці причини докладніше.

1. *Розподіл ресурсів.* Навіть у найпотужніших організаційних формуваннях ресурси завжди обмежені. Тому керівництво організаційних формувань має вирішити, як розподілити матеріальні, людські, фінансові та інші ресурси між різними соціальними групами (структурними підрозділами), щоб найефективнішим способом досягти поставлених цілей.

2. *Взаємозалежність виконуваних завдань.* Можливість виникнення конфлікту існує скрізь, де одна людина чи група людей залежить при виконанні своїх завдань від іншої людини чи групи, тобто їхня діяльність залежатиме від діяльності інших людей.

3. *Різниця у цілях.* Можливість конфлікту збільшується в міру того, як організації стають більш спеціалізованими і структурно поділяються на підрозділи. Це відбувається тому, що спеціалізовані підрозділи самі формулюють свої цілі і можуть приділяти більше уваги саме їх досягненню, ніж досягненню цілей всієї організації.

4. *Різниця в уявленнях і цінностях.* Уявлення про будь-яку ситуацію залежить від бажання досягти визначеної мети. Замість того щоб об'єктивно оцінювати ситуацію, люди нерідко розглядають лише ті погляди, альтернативи або аспекти ситуації, які, на їх думку, більш сприятливі для їхньої групи та особистих потреб.

5. *Різниця у манерах поведінки, досвіді, рівні освіти.* Ці розбіжності також можуть спричинити виникнення конфлікту. Дослідження показують, що люди з такими рисами характеру, як авторитарність, догматизм, скоріше вступають у конфлікт.

6. *Погані комунікації.* Погане передання інформації є як причиною, так і наслідком конфлікту. Воно може діяти як каталізатор конфлікту, заважаючи окремим працівникам чи групі людей правильно зрозуміти ситуацію або об'єктивно сприйняти точку зору інших.

Підкреслимо, що існування одного або більше джерел конфлікту збільшує можливість виникнення конфліктної ситуації у процесі управління будь-якою соціальною системою. Однак навіть за великої мож-

ливості виникнення конфлікту протилежні сторони можуть не виявити бажання, щоб і далі погіршувалася ситуація. Але в багатьох ситуаціях людина, як правило, реагуватиме так, щоб не дати іншому домогтися бажаної мети.

Наступна стадія конфлікту як процесу — це *управління* ним. Залежно від того, наскільки ефективним буде управління конфліктом, його наслідки стануть функціональними чи дисфункціональними, що, у свою чергу, може суттєво вплинути на можливість виникнення майбутніх конфліктів: чи усуне причини конфліктів, чи, навпаки, створить їх.

Що стосується функціональних наслідків конфлікту, то серед них вирізняють такі:

1) проблему, яка лежить в основі конфлікту, можна вирішити прийнятним для всіх сторін шляхом — у результаті всі учасники конфлікту почуватимуть свою причетність до розв'язання цієї проблеми. Це, у свою чергу, зводить нанівець усі складності, що супроводжують конфлікти, — ворожість, несправедливість, вимушеність йти проти своєї волі;

2) конфлікуючі сторони будуть більше схильні до співробітництва, а не до антагонізму у майбутніх ситуаціях, які можуть призвести до виникнення конфлікту.

Водночас, якщо не знайти ефективного способу управління конфліктом, то можуть виникнути наступні дисфункціональні наслідки, тобто умови, що заважатимуть досягненню поставлених цілей:

- 1) незадоволеність, поганий душевний стан, зростання плинності кадрів, зниження продуктивності праці та ефективності діяльності;
- 2) зниження рівня співробітництва у майбутньому;
- 3) надто сильна відданість своїй групі та конкуренція з іншими групами організації;
- 4) уявлення про іншу сторону як про «ворога», про свої цілі як позитивні, а про цілі іншої сторони — як негативні;
- 5) згортання взаємодії і спілкування між конфлікуючими сторонами;
- 6) посилення ворожості між конфлікуючими сторонами внаслідок зменшення взаємодії і спілкування;
- 7) зміщення акцентів, тобто надання більшого значення «перемозі» у ході конфлікту, ніж розв'язанню реальної проблеми.

Необхідно також зазначити, що соціологічною наукою значна увага приділяється виробленню певних технологій врегулювання конфліктів, управління ними. Завдання управління конфліктом у тому й поля-

гає, щоб не допустити його поширення і зменшити негативні наслідки. Суб'єктом управління конфліктом може бути як одна з його сторін, так і третя сторона, що не бере участі у ньому, але зацікавлена у його врегулюванні. При цьому, хто б не був суб'єктом управління соціальним конфліктом, важливо знайти ефективні способи та методи врегулювання конфліктних відносин.

Цьому можуть сприяти наступні організаційні заходи. *По-перше*, зробити соціальні конфлікти (насамперед тіннові, неявні, латентні) надбанням гласності, максимально відкритими. Це дасть змогу контролювати хід протікання конфлікту і вчасно реагувати на процеси, що відбуваються в ході протистояння сторін. *По-друге*, знизити ступінь соціально-психологічного напруження, щоб перешкодити появі детонізуючих ситуацій у відносинах між конфліктуючими сторонами.

Аналіз також показує, що процес розв'язання соціального конфлікту — доволі складна справа. Він може розвиватись різними шляхами, а також використовувати різноманітні методи, які розроблені теорією соціального управління. Серед них найчастіше застосовують такі загальні методи управління конфліктом.

1. *Метод уникнення від конфлікту* — може виражатися у відході з політичної арени того чи іншого політичного діяча або у погрозі відходу, в уникненні зустрічей із супротивником тощо. Однак уникнення конфлікту не означає його ліквідацію, тому що залишається невирішеною сама причина.

2. *Метод переговорів* — дає змогу уникнути застосування насильства. У процесі переговорів сторони обмінюються думками, що неминуче знижує гостроту конфлікту, а також допомагає зрозуміти аргументи сторін, об'єктивно оцінити співвідношення сил і умови примирення. Переговори дають можливість більш ретельно розглянути альтернативні ситуації, домогтися взаємопорозуміння, прийти до згоди, консенсусу, відкрити шлях до співробітництва.

3. *Метод посередництва* — це процедура примирення. У ролі посередників можуть виступати як організації, так і приватні особи, а функції посередників можуть виконувати не тільки урядові, а й будь-які інші установи та організації. Практика підтверджує, що вдало підібраний посередник може швидко врегулювати конфлікт там, де без його участі згода була б неможливою. Так, у складних міжнародних соціальних конфліктах роль посередників часто-густо виконують лауреати Нобелівської премії. Така практика наочно демонструє ті високі вимоги, що висуваються до особистості посе-

редника (авторитет, моральність, професійна компетентність, високий інтелект тощо).

4. *Метод відкладання* — нерідко означає поступитися своїми позиціями. Ця дія досить поширена у соціальній практиці. Але тут важливо підкреслити, що сторона, яка поступилася своїми позиціями, у міру нагромадження певних сил і зміни ситуації на свою користь зробить, як правило, спробу повернути втрачене.

5. *Метод третейського розгляду, або арбітраж* — зазвичай за такого розгляду керуються нормами законів, у тому числі міжнародного права.

Пошук шляхів виходу із конфліктних ситуацій сприяє виробленню також інших методів розв'язання соціальних конфліктів. Осмислення природи і змісту суспільних конфліктів дало змогу вченим і практикам виробити рекомендації, що можуть допомогти у прискоренні процесу розв'язання конфлікту:

- під час переговорів пріоритетними мають бути ті питання, що стосуються змісту конфлікту;
- сторони повинні прагнути до усунення психологічної та соціальної напруженості;
- необхідно демонструвати взаємоповагу один до одного;
- учасники переговорів мають гласно і переконливо розкривати позиції один одного і свідомо створювати атмосферу публічного обміну думками;
- усі учасники переговорів повинні прагнути до консенсусу.

Поряд із зазначеними існує ще й ціла низка ефективних способів управління конфліктними ситуаціями, які у сучасній теорії соціального управління поділяють на дві категорії: структурні та міжособистісні методи.

Серед *структурних методів* управління конфліктами найчастіше використовують такі:

1. *Метод роз'яснення вимог* — один із найкращих методів управління, що дає змогу запобігати дисфункціональним конфліктам. Полягає у роз'ясненні того, яких результатів очікують від кожної людини або підрозділу організації. Тут повинні бути згадані такі параметри, як рівень досягнутих результатів, хто надає і одержує різну інформацію, яка система повноважень і відповідальності, а також чітко визначені політика, процедури і правила спільної діяльності.

2. *Метод координації та інтеграції спільних дій* — ґрунтується на застосуванні координаційного механізму. Один із найпоширеніших тут

механізмів — це ланцюг команд. Як відзначали М. Вебер і представники адміністративної школи управління, встановлення ієрархії повноважень упорядковує взаємодію людей, процес прийняття рішень і проходження інформаційних потоків усередині організації. В управлінні конфліктною ситуацією дуже корисні й такі засоби інтеграції, як управлінська ієрархія, використання спеціальних служб, що здійснюють зв'язок між функціями, а також міжфункціональні цільові групи, наради між відділами і підрозділами.

3. *Метод загальноорганізаційних та комплексних цілей* — передбачає об'єднання спільних зусиль двох або більше людей, груп, відділів або підрозділів організації.

4. *Метод системи винагород* — застосовується з метою здійснення впливу на поведінку і дії людей, щоб уникнути дисфункціональних наслідків. Не менш важливо, щоб система винагород не заохочувала неконструктивну поведінку і дії окремих осіб або груп.

Серед *міжособистісних методів* управління конфліктами можна виокремити такі:

1. *Метод Відхилення* — характеризується тим, що людина (або група) намагається ухилитися від конфлікту. Один із способів розв'язання конфлікту — не потрапляти в ситуації, що провокують виникнення протиріч, а також не вступати в обговорення питань, що мають великі розбіжності.

2. *Метод згладжування* — характеризується поведінкою, яка диктується переконанням, що не варто сердитися. Особа, яка застосовує цей метод, намагається не випустити із себе, тобто зовні, ознаки конфлікту, апелюючи до потреби в солідарності. У результаті може наступити мир, але проблема залишиться. Більше не існує можливості для прояву емоцій, але вони живуть усередині і накопичуються.

3. *Метод примусу* — використовуються спроби змусити іншу сторону прийняти свою точку зору за будь-яку ціну. Той, хто намагається це зробити, не цікавиться думкою інших. Особа, що використовує цей метод, зазвичай поводить себе агресивно і для впливу на інших, як правило, використовує силу влади. Конфлікт у такий спосіб можна взяти під контроль, показавши, що володієш найсильнішою владою, придушуючи свого супротивника, вимагаючи від нього поступитися перед керівником.

4. *Метод компромісу* — характеризується прийняттям точки зору іншої сторони, але лише до певної міри. Здатність до компромісу високо цінується в управлінських ситуаціях, оскільки часто-густо

надає можливість швидко розв'язати конфлікт, задовольнивши обидві сторони. Однак використання методу компромісу на початковому етапі конфлікту, що виник унаслідок прийняття важливого рішення, може зашкодити діагнозу проблеми і скоротити час для пошуку альтернативи.

5. Метод розв'язання проблеми — визнання розбіжностей в думках і готовність до ознайомлення з іншою точкою зору, щоб зрозуміти причини конфлікту і знайти вірний курс дій, прийнятний для всіх. У складних ситуаціях, де розмаїтість підходів і достовірна інформація є істотними для ухвалення розсудливого і вірного рішення, появу конфліктуючих думок потрібно навіть заохочувати і управляти ситуацією, використовуючи цей метод.

Інші методи управління конфліктами теж можуть з успіхом обмежувати або запобігати конфліктним ситуаціям, але вони не приведуть до оптимального вирішення суперечливих питань, оскільки не всі точки зору протилежних сторін можуть бути вивчені однаково ретельно.

8.6. Соціальні конфлікти у сучасній Україні

Соціальні конфлікти отримують своєрідний прояв у сучасній українській дійсності. Сьогодні Україна переживає системну кризу, причини якої різноманітні та неоднозначні. Зміни у суспільних відносинах супроводжуються небаченим розширенням сфери прояву конфліктів. У них втягуються не тільки великі соціальні групи, а й нерідко цілі регіони, як однорідні у національному відношенні, так і населені різними етнічними спільнотами. Конфліктами, як показує аналіз, охоплені майже всі сфери життя українського суспільства — соціально-економічна, політична, духовна, професійна тощо.

Ці конфлікти породжені реальними соціальними протиріччями, що виникли в ході поглиблення кризового стану суспільства. Нерідко відбуваються “неприродні” зіткнення, тобто штучно створені й навмисне провокуючі, особливо у сфері міжнаціональних і міжрегіональних відносин. Результатом їх часто бувають страйки, зіткнення, у які проти своєї волі можуть бути втягнені великі соціальні спільноти.

Конфлікти на основі об'єктивно виникаючих протиріч, якщо вони вчасно вирішуються, сприяють суспільному прогресу. При цьому соціальні протиріччя, що служать джерелом конфліктних колізій, можна поділити на два основні види. З одного боку, це протиріччя, що породжені соціально-економічним станом значної частки членів нашого суспільства. У ході поглиблення цих протиріч відбувається зіткнення різ-

них соціальних груп, інших етносів. Ці протиріччя виявляються насамперед у непомірних контрастах багатства і бідності, процвітання деяких осіб і зубожіння більшості населення. З іншого боку, це політичні протиріччя, зумовлені неприйняттям політики влади. Сьогодні це протидія багатьох суспільних сил курсу уряду, орієнтована на зміну суспільно-політичного ладу.

Головне, що характеризує соціальні процеси в Україні в останні роки, — це явна дезінтеграція сформованих раніше соціальних структур і зв'язків. Намітився процес переходу від інтеграції та диференціації одного типу до інтеграції та диференціації іншого типу. У результаті глибоких економічних і соціально-політичних перетворень українського суспільства, починаючи з 90-х років ХХ ст., його соціальна структура змінилася. Утворюються нові соціальні групи, які можна розглядати як клас власників і підприємців; буржуазія заявила про себе створенням власних політичних організацій і кардинальною зміною відносин власності. Існують і такі групи, як номенклатурна бюрократія, «тіньовики», формуються нові маргінальні групи. У країні відбувається масштабна «декомпозиція» соціальної структури. Її елементам притаманна все більша розбіжність у характері праці, розмірах доходів, рівні освіти і т. ін. Поширюється соціальна нерівність, яка фактично й породжує безліч конфліктів.

Очевидно, що при розмаїтті факторів, що впливають на конфліктність у суспільстві, основну роль відіграють протиріччя між трьома основними структурами суспільства й усередині них. Ідеться про *владу* (законодавчу, виконавчу, судову), *підприємництво* (державне, колективне, приватне, українсько-іноземне, компрадорське, спекулятивне, мафіозне) і *виробників* (різних груп інтелігенції, службовців, робітників, селян, фермерів, студентства, ветеранів праці тощо).

Динаміка соціальних процесів у сучасному українському суспільстві зумовлена докорінними протиріччями, породженими ще у перебудовний період, що носять все гостріший характер. Це протиріччя між декларованим відновленням і подальшим руйнуванням суспільного організму; між прагненням увійти до цивілізованого науково-технічного прогресу і катастрофічно поглинаючою кризою економіки, науки, культури, освіти; між обіцяною свободою, демократією і посилюючим відчуженням народу від власності, від управління державою.

Соціальних протиріччя виникло, як бачимо, значно більше, і стали вони гострішими, а багато з них набрали форму соціальних антагонізмів.

Антагоністичне протиріччя виразилося насамперед у конфронтації прихильників соціалістичного і капіталістичного шляхів розвитку. Це протиріччя стало стрижнем усіх сфер нашого суспільного життя, що спричинює нерідко жорсткі і непримиренні конфлікти. Більшість людей, відчувши на собі тягар становлення ринкових відносин, вступають у відкриті конфлікти з адміністрацією. Очевидний конфлікт усередині інтелігенції. Частина інтелігенції, яка брала участь у зміні соціально-політичного курсу, ввійшовши до урядових структур і зайнявши там лідируюче становище, допомагає утвердитися при владі новим класам. По суті, створився альянс частини інтелігенції із номенклатурною елітою. Варто сказати і про вітчизняну буржуазію. Вона тільки формується як клас, але її конфлікт з іншими класами і соціальними групами вже розгортається навколо розподілу кредитів, механізмів приватизації, податкового законодавства тощо. Сьогодні кожна група промисловців і підприємців на всіх рівнях (у центрі й регіонах) прагне реалізувати свої інтереси, використовуючи лобістський тиск на виконавчу і законодавчу гілки влади.

Можна погодитися з думкою окремих дослідників про те, що в сучасній Україні конфлікт став повсякденною реальністю. Країна перетворилася на поле дії соціальних конфліктів, починаючи з міжетнічних, міжконфесійних і закінчуючи соціально-масовими конфліктами, що виявляються в багатьох страйках. Це підтверджують насамперед могутні страйки шахтарів, працівників науки, учителів.

Починаючи з 1992 р. багато конфліктів стало виникати і в регіонах країни. Вони були зумовлені не протистоянням рядових працівників і адміністрації, а протистоянням населення і трудових колективів центральним органам влади і управління. Основна спрямованість страйкового руху останнього періоду — це боротьба за підвищення рівня життя. Переважають вимоги про підвищення заробітної плати, ліквідації заборгованості по зарплаті й виплаті пенсій. Водночас усе голосніше лунають вимоги, пов'язані із відстоюванням працюючими свого права власності на майно підприємств.

Майже завжди поряд з економічними вимогами висувуються й політичні вимоги. Не можна не враховувати, що у робітничому русі взаємодіють різні сили, які дотримуються різних політичних орієнтацій. Усе це політизує дії трудових колективів. *Трудові конфлікти* часто-густо є реакцією на перекоси в економічній і соціальній політиці уряду, на його невміння усвідомити наслідки прийнятих рішень. Основний зміст конфліктів у соціально-економічній сфері пов'язаний із перерозподі-

лом власності і становленням ринкових відносин, що неминуче призводять до поляризації соціальних груп.

Численні конфлікти в *економічній сфері* пов'язані ще й з тим, що у країні дотепер відсутня чітка законодавча база розв'язання трудових суперечок. Примирливі комісії та арбітражі не виконують свої функції, а адміністративні органи в окремих випадках не виконують досягнутих угод. Усе це не сприяє розв'язанню трудових конфліктів, а тому постає завдання створити більш продуману законодавчу систему для їх врегулювання.

Конфлікти у соціально-політичній сфері — це конфлікти з приводу перерозподілу влади, домінування, впливу, авторитету. Вони можуть носити як прихований, так і відкритий характер. Основними конфліктами у сфері влади можна назвати такі:

1. Конфлікти між основними гілками влади (законодавчої, виконавчої і судової) у країні, в Автономній Республіці Крим і областях. На вищому рівні цей конфлікт проходить по лінії протистояння, з одного боку, президента й уряду, а з іншого — Верховної Ради і рад народних депутатів усіх рівнів.
2. Внутрішньопарламентські конфлікти між фракціями та іншими політичними формуваннями Верховної Ради і всередині них.
3. Конфлікти між політичними партіями з різною ідеологічною і політичною спрямованістю.
4. Конфлікти між різними ланками і «кланами» всередині управлінського апарату.

Політичні конфлікти — це цілком нормальне явище в житті будь-якого суспільства. Існуючі в суспільстві партії, рухи, їх лідери мають свої уявлення про вихід із кризи і відновлення суспільства. Це знаходить висвітлення в їхніх програмах. Але вони не зможуть їх реалізувати доти, поки перебувають поза сферою державної влади. Потреби, інтереси, цілі, домагання великих політичних груп і рухів можуть бути реалізовані насамперед за допомогою використання важелів державної влади. Саме тому державна влада, політичні інститути України є ареною гострої політичної боротьби.

Протириччя між законодавчою і виконавчою гілками влади переходять у конфлікт лише при певному стиканні об'єктивних і суб'єктивних факторів. При цьому боротьба носить нерідко «верхівковий», елітарний характер. Конфлікти у верхніх ешелонах виконавчої і законодавчої влади розв'язуються переважно силовими прийомами, тиском, погрозами, обвинуваченнями тощо. Сучасна соціально-економічна й політична ситуація в Україні значною мірою сприяє конфліктному сценарію розвитку

подій. Важливо розуміти обставини, що спричинили конфлікт, і прагнути до пом'якшення умов його протікання, не допускати, щоб він викликав насильницькі дії тієї чи іншої сторони.

Помітне місце в сучасному суспільному житті посідають *міжнаціональні, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти*. У їх основі лежить боротьба за права й інтереси етнічних, національних і релігійних громад. Часто ці конфлікти пов'язані зі статусними, територіальними і майновими претензіями. Є підстави вважати, що конфліктність у сфері міжнаціональних, міжетнічних і міжконфесійних відносин має свою логіку походження і розвитку. Так, у свідомості живучих поколінь зберігаються образи, нанесені ще у минулі часи, і вони в силу нинішніх несправедливостей (у якій би формі вони не виявлялися) не в змозі перебороти почуття національної ворожнечі. Тому проблема урахування і реалізації етнічних інтересів населення країни має важливе значення. Уявлення про ущемлення національних інтересів і претензії нації на пріоритетні права, зокрема кримських татар, є одним із джерел суспільної напруженості. З розпадом СРСР ця проблема не зникла. Інколи такі конфлікти навмисно провокують націоналістичні, сепаратистські, а також фанатично-релігійні сили.

Зазначимо, що конфлікти в Україні, хоча вони і відбуваються в різних сферах суспільного життя та іменуються політичними, економічними, національними і т. ін., у широкому сенсі належать до *соціальних конфліктів*. Це значить, що йдеться про протистояння між соціальними спільнотами і соціальними групами, тобто соціальними силами, що переслідують свої цілі та інтереси.

Найбільш відкритою формою вираження соціального конфлікту можуть бути різні масові дії: висування вимог до влади з боку незадоволених соціальних груп; використання суспільної думки в підтримку своїх вимог чи альтернативних програм; прямі акції соціального протесту. *Масовий протест* — це активна форма конфліктної поведінки. Він може бути організованим або стихійним, прямим або непрямим, набувати характеру насильства чи ненасильства. Організаторами таких масових протестів виступають, як правило, політичні організації і так звані групи тиску.

Формами вираження протесту можуть бути мітинги, демонстрації, пікетування, кампанії цивільної непокорності, страйки, голодування, прогули і т. ін. Кожна з цих форм використовується у певних цілях. Організатори акцій соціального протесту повинні чітко усвідомлювати, які конкретні завдання можна вирішити за допомогою тієї чи іншої акції і на

яку суспільну підтримку вони можуть розраховувати. Так, гасло, що є достатнім для організації пікетування, навряд чи можна використати для організації кампанії цивільної непокори.

Отже, як показує аналіз, соціальні конфлікти все більше стають нормою соціальних відносин. В Україні відбувається процес формування деякого проміжного типу економіки, де буржуазний тип відносин, заснованих на приватній власності, поєднується із відносинами державної власності і державною монополією на певні засоби виробництва. Створюється суспільство з новим співвідношенням класів і соціальних груп, де все більше зростатимуть розбіжності в доходах, статусі, культурі, освіті і т. ін. А оскільки конфлікти в нашому житті неминучі, то вкрай необхідно навчитися управляти ними, а також прагнути до розв'язання їх з найменшими втратами для суспільства.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія конфлікту — це спеціальна соціологічна теорія, яка досліджує природу і закономірності виникнення та протікання соціального конфлікту як суспільного явища, типологію конфліктів і соціальну роль, способи їх запобігання та розв'язання, а також методи управління ними.
2. Об'єктом соціології конфлікту є конфлікт як суспільне явище і фактор розвитку соціальної системи, що виникає у суспільстві між суб'єктами соціальної взаємодії.
3. Предмет соціології конфлікту — закони, закономірності і процеси виникнення, протікання і розв'язання соціальних конфліктів, їх соціальні ознаки та конфліктні відношення, що виникають між людьми у ході їхньої взаємодії.
4. Під соціальним конфліктом, як правило, розуміється зіткнення протилежних інтересів, цілей, позицій, цінностей або поглядів суб'єктів соціальної взаємодії (індивідів соціальних груп, класів тощо). У соціології конфлікт розглядається як невід'ємне явище суспільного життя, що призводить до соціальних змін, і яким необхідно вміти управляти.
5. Роль соціального конфлікту у житті суспільства розкривається за допомогою таких його позитивних функцій, як розрядки психологічної напруженості, комунікативної, консолідуючої, інформаційної тощо.
6. Серед основних типів соціального конфлікту виділяють функціональні і дисфункціональні, особистісні і міжособистісні, конфлікт між особистістю і соціальною групою, міжгрупові і міжкласові, а та-

- кож політичні, економічні, духовні, соціокультурні, міжнаціональні, міжетнічні, міжконфесійні, міжнародні тощо.
7. Суб'єктом соціального конфлікту є окрема людина або соціальна група, яка здатна створювати конфліктну ситуацію і самостійно впливати на хід конфлікту відповідно до своїх інтересів. До суб'єктів соціального конфлікту належать три види соціальних груп: первинні, вторинні і треті.
 8. Механізм соціального конфлікту у статичному вимірі містить такі елементи: конфліктна ситуація, учасники конфлікту, об'єкт конфлікту. У динаміці механізм соціального конфлікту поділяється на наступні стадії: прихована стадія, інциденту, активних дій, завершення конфлікту, стадія розв'язання.
 9. В основі більшості соціальних конфліктів лежать такі причини, як ресурси, що необхідно розподілити, взаємозалежність завдань, які необхідно вирішувати в ході колективної праці, різниця у цілях, інтересах, цінностях, манерах поведінки, рівні культури, освіти, життєвому досвіді, а також неефективні комунікації між людьми.
 10. Серед основних методів розв'язання соціальних конфліктів виокремлюються такі: метод уникнення, метод переговорів, метод посередництва, метод відкладання, метод третейського розгляду, або арбітраж. Також існує ще дві категорії методів управління конфліктом: структурні та міжособистісні. Структурні методи включають: метод роз'яснення вимог, метод координації та інтеграції спільних дій, метод загальноорганізаційних та комплексних цілей, метод системи винагород. Міжособистісні методи охоплюють такі, як метод відхилення, метод згладжування, метод примусу, метод компромісу, метод розв'язання проблеми.
 11. Особливості соціальних конфліктів у сучасній Україні зумовлені трансформаційними процесами, що відбуваються в усіх сферах суспільного життя і пов'язані з переходом до демократичного ринково-підприємницького суспільства.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Андреевкова Н. В., Воронченкова Г. А.* Развитие трудовых конфликтов в России в период перехода к рыночной экономике // Социол. исслед. — 1993. — № 8.

2. *Гегель Г.* Философия права. — М.: Мысль, 1990.
3. *Дарендорф Р.* Тропы из утопии: Пер. с нем. — М.: Праксис, 2002.
4. *Дарендорф Р.* Элементы теории социального конфликта // Социол. исслед. — 1994. — № 5.
5. *Дмитриев А. В.* Конфликт на российском распутье // Социол. исслед. — 1993. — № 9.
6. *Запрудский Ю. Г.* Внутри конфликта // Социол. исслед. — 1993. — № 7.
7. *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса. — М.: Аспект-Пресс, 1995.
8. *Здравомыслов А. Г.* Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания // Социол. исслед. — 1993. — № 8.
9. *Иванов В. Н.* Межнациональные конфликты: социально-психологический аспект // Социол. исслед. — 1992. — № 8.
10. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология. — К.: МАУП, 2002.
11. *Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента: Пер. с англ. — М.: Дело, 1992.
12. *Нечипоренко Л. А.* Буржуазная «социология» конфликта. — М.: Политиздат, 1982.
13. *Семенов В. С.* Россия в сети конфликтности: между взрывом и согласием // Социол. исслед. — 1993. — № 8.
14. *Фишер Ф., Юри У.* Путь к согласию или переговоры без поражения. — М.: Наука, 1992.
15. *Фролов С. С.* Социология. — М.: Логос, 1996.
16. *Чумиков А. Н.* Управление конфликтом и конфликтное управление как новые парадигмы мышления и действия // Социол. исслед. — 1995. — № 3.

СОЦІОЛОГІЯ КАР'ЄРИ

Вивчивши цю тему, ви повинні вміти:

- дати визначення соціології кар'єри та охарактеризувати її як спеціальну соціологічну теорію;
- розкрити наукові зв'язки соціології кар'єри з іншими галузями соціологічних знань, а також з іншими науками про кар'єру;
- показати суть явища «кар'єра» та його соціальні ознаки;
- розрізнити види кар'єри (трудова, ділова) і дати їм характеристику;
- охарактеризувати мотиви трудової кар'єри;
- розкрити поняття горизонтальної, вертикальної та діагональної кар'єри; показати, чим вони різняться.

9.1. Соціологія кар'єри як наука: об'єкт, предмет, зміст і характеристика

Виокремлення *соціології кар'єри* у спеціальну соціологічну теорію зумовлене актуалізацією самого явища «кар'єра». Справді, зро-

стання значення людського фактора практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства, дедалі більша залежність результативності кар'єри від ступеня реалізації творчого потенціалу особистості працівника висуває як один із пріоритетних методів соціального управління проблему створення сприятливих умов для такої творчої самореалізації. Іншими словами, створення умов для творчого росту працівника, для виконання ним більш складної і творчої роботи, висування на більш відповідальну керівну посаду, тобто для успішної його кар'єри.

Актуалізація проблем кар'єри відбулась в наукових дослідженнях цього явища. Оскільки кар'єра пов'язана зі зміною соціального статусу

су працівника, а отже, має соціальний характер, це зумовило підвищення наукового інтересу до цієї проблеми з боку соціологів. При цьому дослідження трудової мобільності працівників обмежували можливість дослідження кар'єри в рамках соціології праці. Адже науково-понятійний апарат вивчення трудової мобільності в межах соціології праці не орієнтований на дослідження індивідуальної трудової мобільності кар'єри, вивчення особистісних механізмів її реалізації. Тому «відгалуження» від соціології праці ще однієї самостійної теорії середнього рівня зумовлене як соціальним замовленням суспільства, так і логікою розвитку сучасної системи соціологічного знання.

Отже, *соціологія кар'єри* — галузь соціологічного знання, яка досліджує соціальне явище індивідуального трудового просування людини в тій або іншій сфері людської діяльності. *Об'єкт* соціології кар'єри — люди різних професій і роду занять, які прагнуть успіху в тій чи іншій сфері діяльності і докладають зусиль для його досягнення. *Предмет* соціології кар'єри — соціально-трудові відносини особливого роду, що виникають у процесі переміщення індивіда щаблями виробничої, майнової, соціальної, адміністративної чи іншої ієрархії.

У дослідженні кар'єри використовуються практично всі основні *методи* соціологічного вивчення явища. Нерідко вивчення кар'єри провадиться в рамках лонгітюдних досліджень, аналізу внутрішньогенераційної мобільності (через фіксацію соціальних позицій, що їх займає індивід на початку трудової діяльності і на момент дослідження) тощо. Інформаційною базою дослідження кар'єри можуть слугувати дані анкетних опитувань та інтерв'ю, документи, матеріали виборчих кампаній, стенографічні звіти з'їздів громадських організацій, сесій вищих і місцевих органів влади, на яких відбувалося висування керівників [22, с. 263].

Слід зазначити, що кар'єра як явище вивчається не тільки соціологією. Тому для з'ясування його суті коротко розглянемо існуючі наукові підходи.

Термін «*кар'єра*» (від фр. *carriere* та італ. *carriera* — біг) введено в науковий обіг зі сфери звичайної свідомості. У найзагальнішому розумінні він означає успішне просування у сфері суспільної, службової, наукової та іншої діяльності [14, с. 224]. Словник російської мови С. І. Ожегова тлумачить кар'єру як «шлях до успіхів, визначного становища в суспільстві, на службовій ниві, а також саме досягнення такого становища» [10, с. 247].

Розглянемо деякі характерні ознаки терміна, які зберегли своє значення і в науковому розумінні кар'єри.

Насамперед в обох визначеннях терміна присутня ознака *успіху*: «успішне просування», «шлях до успіхів», а також результат досягнення успіху. Звернімо увагу на те, що ця, на нашу думку, суттєва ознака кар'єри в багатьох наукових публікаціях досі висвітлювалась не належним чином. Крім того, важливим видається розуміння кар'єри як процесу, з одного боку, так і результату, певного підсумку цього процесу — з іншого.

Ще однією цікавою особливістю є зв'язок поняття «кар'єра» з терміном «кар'єр» у значенні «найшвидший галоп», тобто стрибкоподібний асиметричний вид руху коня [14, с. 28, 111, 224]. Гадаємо, що стрибкоподібність та асиметричність описують доволі важливі грані сучасної кар'єри.

Наголосимо і на такій специфічній характеристиці, як охоплення цим терміном досягнення успіху в широкому діапазоні сфер діяльності — службовій, науковій, громадській тощо.

І нарешті, не випадковим, на наш погляд, є подання терміна «*кар'єра*» в одному ряду з терміном «*кар'єризм*», який трактують як гонитву за успіхом, «викликану прагненням до особистого благополуччя» [14, с. 224] і відповідно «в особистих інтересах» [10, с. 247]. Негативного відтінку всьому ряду споріднених термінів надає тлумачення терміна «*кар'єрист*»: людини, що пройнята кар'єризмом, «ставить турботу про свою кар'єру та особисті успіхи вище за інтереси суспільної справи» [10, с. 247]. На жаль, стереотип «осуду особистих успіхів» як плід викривленої, заідеологізованої громадської свідомості закріпився і в наукових поглядах вітчизняних учених. Так, у довіднику із соціального управління середини 80-х років кар'єризм трактується як «негативне соціальне явище», що проявляється в підпорядкуванні особою професійної діяльності вузькоогоїстичній, прагматичній меті*. А відомий соціолог Т. Заславська в одній з перших серйозних соціологічних праць із трудової мобільності в середині 70-х років стверджувала, що «розглядати вертикальну трудову мобільність (тобто трудову кар'єру. — *Л. М.*) як результат добровільних рішень працівників, очевидно, неправильно» [3, с. 41]. Такі стереотипи віддаляли дослідження від реальних проблем кар'єри, по-

* Див.: *Соціальне управління: Довідник* / В. Л. Василенко, В. Б. Авер'янов, Ф. Г. Бурчак та ін. — К.: Політвидав України, 1986. — С. 347.

шуку адекватних механізмів її здійснення та управління, затримували розвиток досліджень феномену кар'єри.

У психології поняття «кар'єра», як вважає фінський психолог П. Санисало, ґрунтується на уявленнях про етапність індивідуального розвитку*.

Зазначимо, що вітчизняна психологія, яка має значні наукові та історичні напрацювання у дослідженні структури особистості, її психологічних характеристик, механізмів та етапів самопізнання і саморозвитку, дуже рідко, на жаль, пов'язувала ці дослідження з проблемами кар'єри.

Нові можливості для вивчення і реалізації кар'єри дає молода наука соціоніка, яка вивчає індивідуально-психологічні особливості людини на основі аналізу закономірностей енерго-інформаційного обміну між людьми і типологізації індивідів залежно від способів сприйняття, переосмислення та передавання інформації (виокремлення соціотипів)** . Соціоніка дозволяє робити успішну кар'єру на основі теорії психологічних типів, самопізнання їх і вибору професії та роботи, які найбільше відповідають типу особистості працівника*** .

Соціальна психологія концентрує свою увагу на вивченні залежностей проходження трудової кар'єри від типу особистості, яка формується під впливом певних соціальних чинників, її взаємодії з мікросередовищем. Соціальних психологів в індивідуальній трудовій мобільності цікавлять механізми формування та реалізації рішень індивідів щодо зміни місця роботи, принципів формування престижних шкал, які зумовлюють вибір місця роботи, порівняльну роль раціональної і наслідувальної поведінки. У дослідженні ролі первинних груп у соціальних механізмах трудової мобільності з'ясовуються шляхи формування потенційної схильності до мобільності, джерела одержання інформації про вакансії, роль особистих зв'язків у доборі кандидатів на заміщення вакансій.

Управлінські науки розглядають кар'єру в аспекті соціального управління суспільством. Кар'єру розуміють як загальну послідовність етапів розвитку людини в основних сферах життя (сімейній, трудовій, у дозвіллі). Кар'єра характеризується динамікою соціально-економічного становища, статусно-рольових характеристик, форм соціальної ак-

* Див.: Санисало П. Особенности трудовой карьеры и жизненные ориентации молодежи // Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е. В. Шорохова. — М.: Наука, 1987. — С.174.

** Див.: Гуленко В. В., Молодцов А. В. Соционика для руководителя. Кн. 1. Введение в соционику: Метод. рекомендации. — 2-е изд. — К.: МАУП, 1993. — С. 4–7.

*** Див.: Тигер П., Беррон-Тигер Б. Делай то, для чего ты рожден. Путь к успешной карьере через самопознание: Пер. с англ. — 2-е изд. — М.: Армада, 1996.

тивності особистості. *Управління кар'єрою* передбачає надання кожному членові суспільства можливостей такої кар'єри, яка б забезпечила якнайповнішу реалізацію здібностей і прагнень особистості відповідно до інтересів суспільства*.

У науковій соціологічній літературі термін «*кар'єра*» вживається в *широкому і вузькому розумінні*. *Ширше тлумачення* кар'єри як загальної схеми життя, складеної з низки епізодів і подій**, включає не лише просування, а й усі значні зміни життєвого шляху взагалі. Поряд з цим соціологи використовують і *вузьче трактування*: «кар'єра... — це передбачуваний шлях шаблями бюрократії»***.

У такому розумінні розглядає кар'єру й група новосибірських соціологів — як сукупність місць, визначених за ранговою шкалою, що їх займає людина****.

У більшості визначень соціологів кар'єру представлено у вигляді моделі, схеми переміщення індивідів з нижчих суспільних позицій на вищі. Польський соціолог Я. Щепанський вважає, що, досліджуючи проблему кар'єри, «ми насамперед стикаємося з мобільністю індивідів, яка полягає в проходженні встановлених рівнів у будь-якій ієрархічній системі, що ми називаємо особистою кар'єрою» [20, с. 205]. У розуміння кар'єри він включає проходження індивідом ієрархічних шаблів «престижу», «доходу», «влади» тощо.

Не можна не згадати і про випадки надмірного «звужування» поняття кар'єри, коли її трактують лише як просування працівника в результаті зростання його освітнього рівня, кваліфікації, нагромадження ним досвіду для більш складної роботи*****. Таке тлумачення кар'єри ніби «маскувало», приховувало наявність ієрархічної соціальної структури радянського суспільства, відволікало увагу людей від специфічного породження авторитарного режиму — «номенклатурної кар'єри» [5, с. 133—140].

* *Социальное управление*: Словарь / Под ред. В. И. Добренёва, И. М. Слепенкова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — С. 67.

** *Шибутани Т.* Социальная психология. — М.: Прогресс, 1969. — С. 185.

*** *Mannheim.* Uber das Wasen und die Bedeutung des Wirtschaftlichen erfolgsstrebens // Archiv fuer Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. — 1930. — V. 63. — Bd. 3. — P. 450.

**** Див.: *Измерение и моделирование в социологии* / Под ред. Ю. П. Воронова. — Новосибирск: Наука, 1969. — С. 15.

***** Див.: *Руткевич Н. Н., Филиппов Ф. Р.* Социальные перемещения. — М.: Мысль, 1970. — С. 42.

Разом з тим слід визнати, що вже в середині 60-х років у вітчизняній літературі публікуються прогресивні соціологічні праці зарубіжних авторів з дослідження кар'єри. Так, Еверетт Х'юз у праці «Дослідження занять» пише: «Ми живемо в епоху бурхливих змін, а це означає, що змінюються також і кар'єри, і несподівані повороти кар'єр. Усе це надає дослідженню кар'єр, а також інших аспектів занять і роботи певної актуальності та захоплення, що вдало поєднуються з глибоким значенням цього дослідження для розуміння соціальних і соціально-психологічних процесів»*.

У соціологічній літературі останніх років усталилося тлумачення кар'єри як просування людини шаблями виробничої, майнової, соціальної, адміністративної чи іншої ієрархії**, розгляд її як послідовності занять, що їх виконує індивід упродовж свого трудового життя [6, с. 72].

Аналіз наведених визначень кар'єри дає можливість зробити такі узагальнення:

- кар'єра — це особистісне, індивідуальне просування індивіда шаблями вертикального сходження;
- кар'єра охоплює проходження індивідом ієрархічних сходінок у будь-якій сфері діяльності;
- кар'єра пов'язана із соціальною мобільністю індивіда.

Два останні узагальнення дають можливість виокремити пріоритети дальшого дослідження. Оскільки найважливішою сферою діяльності є трудова, а вона відповідно виступає одним з головних видів соціальної мобільності, то логічно саме у взаємодії з процесом трудової мобільності розглядати суть трудової кар'єри.

Трудова мобільність у соціології розглядається як одна з форм соціальної мобільності і являє собою процес зміни місця прикладання праці працівниками, що змінює місце працівника в системі суспільного поділу праці.

Серед функцій трудової мобільності академік Т. Заславська вирізняє дві основні [3, с. 36–37]. Перша з них полягає в тому, щоб сприяти підвищенню ефективності виробництва, забезпечуючи краще задоволення вимог робочих місць до професійно-кваліфікаційних якостей працівників, друга — у тому, аби максимально сприяти розвитку осо-

* Див.: *Социология сегодня. Проблемы и перспективы* / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Прогресс, 1965. — С. 515.

** Див.: *Филлипов П. Р. Карьера* // *Социология: Словарь-справ.* Т.1. Социальная структура и социальные процессы. — М.: Наука, 1990. — С. 47.

бистості працівників через підвищення відповідності між структурою їхніх індивідуальних потреб і соціально-економічною цінністю місць, що вони їх займають.

Перша з цих функцій є предметом *економічної науки*, друга — *соціології* і *соціальної психології*. Це зумовлює два якісно різних підходи до досліджень трудової мобільності: з одного боку, як до *деперсоніфікованого соціально-економічного процесу*, а з іншого — як до *засобу соціального просування і розвитку особистості* працівників. У першому випадку ми маємо справу з власне трудовою мобільністю, а в другому — з так званою трудовою кар'єрою працівників.

Термін «*трудова кар'єра*» у вітчизняній літературі вживають як *у широкому, так і у вузькому значеннях*. *Широке розуміння* ототожнює трудову кар'єру з індивідуальним трудовим шляхом працівника, тобто з переліком усіх робочих місць, що він їх займав, з урахуванням часу перебування на кожному. *Вужче* (і водночас — змістовніше) *розуміння* трудової кар'єри пов'язане з уявленням про узагальнену модель шляху, який проходить працівник, не між конкретними місцями, а між групами вертикально ієрархованих місць, що відрізняються своєю соціально-економічною цінністю.

Процеси трудової мобільності і формування індивідуальних кар'єр пов'язані найтіснішим чином. Більше того, вони є начебто окремими проєкціями одного й того самого об'єкта, різниця між якими задається характером розв'язуваних наукових завдань. І процес трудової мобільності, і сукупність трудових кар'єр формуються з одного «будівельного матеріалу» — *індивідуальних трудових переміщень*. Та якщо в першому випадку об'єктом аналізу є сукупність переміщень, здійснюваних *усіма* працівниками на *даному* відтинку часу, то в другому — сукупність переміщень *даного* індивіда (або даної групи) впродовж *усього* трудового шляху.

Трудова мобільність як деперсоніфікований процес характеризується обсягом, інтенсивністю і напрямом найважливіших потоків руху, певним соціальним механізмом, рушійними силами, прямими і непрямыми наслідками для суспільства. *Трудову кар'єру* описують за допомогою зовсім інших понять. Типологія її будується залежно від послідовності переміщень працівника в ієрархії місць. З цього погляду виокремлюють, наприклад, *висхідну, стабільну, спадну* і деякі інші *типи кар'єр*. Окрім *домінуючого напрямку переміщень* трудова кар'єра характеризується *швидкістю* і *каналами соціально-професійного*

просування працівника, умовами реалізації, соціально-психологічним механізмом.

В остаточному підсумку обидва підходи доповнюють і розвивають один одного. Статистичні закономірності трудової мобільності, пов'язані з економічною ситуацією у певний період, багато в чому пояснюють особливості особистих кар'єр, а проникнення в соціальний і соціально-психологічний механізм кар'єри дає можливість розкрити глибинні пружини трудової мобільності, які не можна пояснити іншим шляхом.

Водночас економісти, як правило, схильні розглядати кар'єру індивідів виходячи із зміни кількості та якості робочих місць. Їхні інтереси зосереджені в основному на вивченні економічних аспектів мобільності робочих місць, а відтак на міграційній здатності *робочої сили* (наприклад, на витратах на перепідготовку робочої сили та її переміщення). Так, пов'язані з технічним прогресом переходи та їх соціально-економічні наслідки останніми роками вивчаються, але не в аспекті їхнього впливу на подальшу трудову кар'єру. Тим часом ця галузь вивчення трудових кар'єр (як результат вивільнення працівників у зв'язку з технічним прогресом) висувається життям до ряду найактуальніших.

Отже, трудова мобільність індивідів вивчається економістами як чинник економічних процесів.

Соціологи, на відміну від економістів, зосереджують основну увагу насамперед на *переміщеннях індивідів, шансах на кар'єру*, а також *фактах її усвідомлення*, на *цілях і мотивах* трудової кар'єри, а економічні явища аналізують як чинники формування трудових кар'єр.

Розглянуті нами тлумачення терміна *«трудова кар'єра»* дають змогу продовжити дослідження, спираючись на домінуюче в соціології розуміння її (трудова кар'єри) як послідовності робочих місць, що їх займає індивід в ієрархічній системі трудової діяльності суспільства, а також самого процесу переміщення працівника з нижчих позицій на вищі. В соціологічній літературі вживають в аналогічному розумінні терміни *«просування службовими сходінками»*, *«професійно-кваліфікаційне просування»*, *«професійне зростання»* тощо*.

При цьому, орієнтуючись на розуміння кар'єри як однієї з форм трудової мобільності, можна простежити, як закономірності цього виду мобільності проявляються в трудовій кар'єрі.

* *Оксамитная С. М.* Карьера трудовая: Социол. справ. / Под общ. ред. В. И. Волочича. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 322.

Подальшу конкретизацію родового поняття «*кар'єра*», її виду — *трудової кар'єри* — продовжимо через розгляд поняття «*ділова кар'єра*».

Ділова кар'єра розглядається тут як підвид трудової кар'єри, який поширюється на просування і досягнення успіху в специфічних видах трудової діяльності — бізнесі, підприємництві, комерції, тобто в тих видах економічної, виробничої, торговельної та іншої діяльності, які дають прибуток, дохід або інші особисті вигоди. Іншими словами, йдеться про кар'єру в тих видах діяльності, які здавна на Русі називалися «*ділом*» (у розумінні «справа»), коли успіх досягається «діловими» людьми — заповзятливими, тямущими, такими, що знають свою справу і вміють домогтися в ній успіху [1, с. 4–6; 10, с. 146].

Справді, слово «бізнес» у перекладі з англійської означає «справа», проте не будь-яка, а така, що приносить фінансовий успіх, прибуток, дохід. Щоб досягти успіху, треба щось робити. Заняття задля одержання прибутку так і називається — *підприємництво*. Підприємницька діяльність розгортається на підприємствах: заводах, фабриках, у домашніх майстернях і крамницях, банках і науково-дослідних інститутах — скрізь, де робиться справа.

Зазначимо, що справа, підприємництво незмінно пов'язане з управлінням підприємством, людьми, які там працюють. Тому людина, яка робить справу, або, іншими словами, *суб'єкт ділової кар'єри*, є управителем, керівником підприємства, хай це буде власник «справи» чи найманий керівник-професіонал, який спеціалізується на примноженні прибутку, тобто менеджер — керівник підприємства в ринковій економіці.

З переходом до ринку необхідною передумовою успішної ділової кар'єри традиційного керівника, управителя, директора, як і підприємця (всіх їх в англійській мові означено терміном «менеджер»), стає опанування знань і навичок у сфері менеджменту, формування характерних рис менеджера.

Дослідник у сфері менеджменту В. Абчук звертає увагу на характерні риси менеджера [1, с. 5–6].

Перша з цих прикметних рис — нова *мета* діяльності. Замість роботи на план — робота на прибуток, на попит, на задоволення потреб населення. Кардинальна зміна мети веде до нової системи управління підприємством.

Друга відмінність — перехід до *економічних методів управління*. Замість жорсткого адміністративного тиску, що культивував страх і

покірність, — пробудження внутрішнього інтересу працівників, урахування мотивів діяльності, використання нових стимулів до продуктивної, якісної праці.

Економічні методи управління породили ще одну дуже важливу, невідому раніше ознаку менеджера і менеджменту, — роботу з раціонального *розподілу найрізноманітніших ресурсів* підприємства: грошей, робочої сили, сировини, палива, матеріалів.

В умовах планової економіки директора навіть найбільшого підприємства до ресурсів не допускали. Отримувані ним гроші та інші матеріальні цінності були вже заздалегідь, без його участі, розписані «зверху» по графах, лімітах і фондах. Спроби перейти з однієї графи в іншу жорстко каралися. Ринкова економіка робить менеджера-директора, так само, як і приватного підприємця-індивідуала, цілковитим господарем своїх ресурсів.

Наступна характерна риса менеджера — *здатність до новацій*. Менеджер є новатором за природою, адже ринок — це насамперед новації, оскільки без нових товарів і нових послуг на нього просто не пробитися. Замість сумнозвісного «чуття нового», яке ми так старанно і безуспішно виховували багато років (а насправді ми дійшли загального визнання, що за «ініціативу карають»), менеджерів слід навчати конкретних прийомів і форм науково-технічного прогресу, заохочувати сміливу винахідницьку думку, ділову кмітливість, тверезий розрахунок.

З новаціями пов'язані й такі раніше незаохочувані якості керівника-господарника, як *здатність до прогнозу і ризику*. Ризик завжди був у нас під підозрою (в жодному нашому економічному словнику ви й досі не знайдете цього поняття). В жорсткій плановій системі його розглядали як намагання ухилитися від керівних вказівок. Зараз без ризику не зможе працювати жоден менеджер. Ризик стає воістину «благородною справою». І цієї справи теж треба вчитися.

Опанування професії менеджера передбачає також дотримання ряду правил «*належного тону*» (іміджу) — від одягу й зовнішнього вигляду бізнесмена до стилю і методів роботи з людьми.

Як бачимо, *ділова кар'єра* виступає об'єктом дослідження для ще однієї науки про управління — *менеджменту*. Звідси випливають два важливих методичних висновки для дослідження ділової кар'єри.

З одного боку, ділова кар'єра як вид трудової кар'єри тісно пов'язана з процесом трудової мобільності і на неї поширюються закономірності цього процесу.

З іншого боку, пізнання суті ділової кар'єри, особливо шляхів управління її ефективністю, розуміння, як досягти успіху у своїй справі, потребує вивчення цього явища з позицій менеджменту.

9.2. Трудова кар'єра: сутність, види та мотиви

Трудова кар'єра працівника — це соціальне явище. В ній відображається взаємодія низ-

ки соціальних законів за визначальної ролі загальних економічних законів поділу та зміни праці. Проблеми трудової кар'єри посідають провідне місце в предметному полі цієї соціологічної науки.

Як вважає фінський дослідник Ю. Хяюрюнен, розширення досліджень професійної кар'єри пов'язане із зростанням мобільності сучасного капіталістичного ринку робочої сили*. Типовим у сучасних працях, присвячених як життєвому циклу, так і професійним кар'єрам, стало наголошування на соціальному контексті розвитку індивіда. На зміну жорстким моделям стадій професійного вибору, дорослішання або старіння дедалі частіше приходять принцип *соціальної детермінації* життєвого шляху.

Так, у дослідженні процесу формування різних типів кар'єри у фінської молоді залежно від особливостей її життєвих орієнтацій, що постають на основі надання переваги різноманітним сферам діяльності, розрізняють чотири *типи кар'єри*: стабільну трудову кар'єру; нестабільну трудову кар'єру; припинену або таку, що припиняється, кар'єру і кар'єру у навчанні. Причому однією з відмітних рис кар'єри, що припиняється, та нестабільної кар'єри є безробіття. Гадаємо, що перехід до ринкових відносин надає такому підходу актуальності і в нашому соціальному житті.

Зазначимо, що не склалося ще і єдиного розуміння *змісту трудової кар'єри*. Нерідко в літературі зустрічається дещо обмежене розуміння її — тільки як просування на посаді. Такий погляд особливо неприйнятний у дослідженні переміщень молоді. Для молодих робітників, наприклад, така перспектива не є головною метою в житті. Нагромадження знань, уміння, досвіду, підвищення кваліфікації та освіти, що уможливають виконання більш складної і відповідальної роботи, завоювання авторитету товаришів у трудовому колективі, розширення

* Див.: Хяюрюнен Ю. П. Некоторые проблемы лонгитюдного исследования жизненного пути и профессиональной карьеры // Психология личности и образ жизни. — М., 1987. — С. 167.

самостійності та підвищення довіри — ось далеко не повний набір можливих просувань. Не викликає сумнівів їхній зв'язок, взаємозумовленість з просуванням на посаді, яке, власне, і є результатом і продовженням перелічених переміщень. Очевидно, що й розглядати обидва ці напрямки, які дістали в літературі визначення *горизонтальних* і *вертикальних*, слід разом, як два напрямки одного процесу — кар'єри.

Єдність цих двох напрямків кар'єри зумовлена до того ж спільним механізмом *виробничої адаптації*, що лежить в основі як горизонтальної, так і вертикальної кар'єри. В обох випадках зростаюча невідповідність між робочим місцем і вимогами до нього працівника призводить до *дезадаптації* та наміру змінити робоче місце. *Потенційна мобільність* перетворюється на *реальну*, працівник переходить на нову роботу (у широкому розумінні цього слова), де встановлюється нове співвідношення між її можливостями та вимогами до неї працівника.

Очевидно, правильною буде думка, що не існує якогось одного головного *критерію життєвого успіху* людини, наприклад, просування службовими сходами або матеріальний статок, благополуччя в родинному житті. Людині потрібне і те, й інше. Слушність такої думки, на наш погляд, дедалі більше підтверджуватиметься в міру формування багатогранної особистості працівника.

Розмаїття граней особистості працівника позначається на розмаїтті *мотивів просування* в трудовій сфері. Їх можна згрупувати в такі види:

- 1) мотиви зумовленого обов'язку;
- 2) мотиви самовираження;
- 3) мотиви досягнення більшої свободи, самостійності;
- 4) професійні мотиви;
- 5) мотиви честолюбності;
- 6) матеріальні мотиви.

Дослідження підтверджують, що переміщення не відбувається під впливом якогось одного мотиву. Звісно, один з них може відігравати головну роль, однак саме переміщення, як правило, — результат дії сукупності всіх мотивів. Водночас у зв'язку з переміщенням змінюється зазвичай не тільки сама характеристика статусу працівника: підвищення майстерності може, наприклад, зумовити зміни в заробітній платі, підвищення авторитету в колективі, обрання до виборних органів самоврядування тощо. Очевидно, зміна кожної із стадій статусу працівника в бік поліпшення є свідченням успішності кар'єри.

Життєвий успіх, просування, розуміння, що таке «краще» і де «верх», поняття багато в чому суб'єктивні. І хоча всім їм властиве прогресивне

спрямування «до кращого», це «краще» у кожної людини своє. Суспільні цілі, а також цілі спільноти, групи чи колективу є ніби загальним річищем, в якому відбуваються, реалізуються власні цілі. Йдеться про те, аби в рамках цієї основоположної єдності особистість могла досягти того, що дасть найбільше задоволення і усвідомлену радість успіху саме їй.

Разом з тим суспільству не байдуже, як скористається особистість наданими їй можливостями для самореалізації. Для суспільства більше значення має така *особиста кар'єра* працівника, яка не тільки не протидіє суспільним, колективним цілям, а й відповідає їм. Це означає, що особиста кар'єра має соціальне значення в кращому сенсі цього слова. Особистість тим визначніша, писав С. Рубінштейн, що більше в її індивідуальності проявляється загальне [13, с. 344].

Зрозуміло, що суспільство, надаючи можливості, умови просування працівникові, створює тим самим соціальні передумови для самореалізації індивіда.

Однак ступінь реалізації цих можливостей, ефективність просування у молодих людей різні. І справа не лише в різних соціальних умовах старту. Різними є прагнення молодих людей до просування.

Соціолог Н. Наумова виявила в процесі дослідження наявність у людей трьох основних типів життєвих устремлень. Для одних робота — найголовніше, в неї вкладають усі сили, помисли, здібності. Вони свою діяльність і просування оцінюють з погляду виконання трудового обов'язку, суспільної користі, інтересів колективу. Саме ці критерії лежать в основі задоволення роботою, рішення про її зміну.

Працівники другої групи зорієнтовані при оцінюванні роботи і прийнятті рішення щодо її зміни на престиж і матеріальні досягнення, пов'язані з робочим місцем. Для таких молодих людей праця необхідна для відчуття матеріальної незалежності, досягнення визнання й поваги середовища.

Захоплення, інтереси третього типу людей великою мірою пов'язані не з роботою, а з іншими цінностями — вихованням дітей, зміцненням здоров'я, різними хобі. Так, в анкетах «Літературної газети», яка проводила дослідження росту, авторитету і кар'єри молоді, були й такі відповіді: «Є цінності важливіші, ніж праця, — читання, походи, риболовля, подорожі, зустрічі з друзями, музика. Якби праця не була обов'язком, багато хто хотів би не ходити на роботу», «щодня сумлінно відбувати повинність».

Дослідження, що їх проводили перед початком ринкових перетворень у колишньому СРСР, дають змогу зрозуміти, на якій ціннісній основі формуються погляди нинішніх молодих людей, наскільки важко подолати усталені стереотипи «роботи з холодком», недооцінення наявності роботи для себе.

Важливо не тільки шукати причини таких викривлень у ціннісних орієнтаціях молодих людей, а й створювати умови для праці, виробничої адаптації, соціального життя, які були б живильним середовищем для формування нових ринкових трудових відносин, шукати ефективні форми й методи виховної роботи і з цією категорією молоді. Адже одна з причин зміщення ціннісних орієнтацій у сферу тіншової економіки — неможливість ефективно самореалізуватись у трудовій сфері життєдіяльності, забезпечити нормальне життя за рахунок чесного заробітку.

Цікаві у зв'язку з цим результати самооцінки своїх перспектив у подальшій кар'єрі молодих майстрів: 56% опитаних не хочуть просування; 13,4% планують його, але не впевнені, що вийде; 22,6% було важко відповісти і лише 6% вважають, що кар'єра, яку вони планують, буде вдалою*. Загальний висновок з досліджень кар'єри молодих працівників: потрібно більше довіряти молоді, надавати самостійності, знаходити реальні способи, конкретні посади й пости, де молоді працівники могли б проявити себе не тільки як виконавці, а й як постановники завдань.

Насамкінець зауважимо, що процес просування у трудовій сфері різнобічний, проявляється у всіх сторонах життєдіяльності працівника, бо його постійний розвиток та просування також різнобічні. Не випадково під робочою кар'єрою деякі автори розуміють поліпшення становища працівника з будь-якого погляду згідно зі змінами його кваліфікації, рівня освіти, віку, сімейного становища, потреб тощо.

Оскільки в цьому випадку сфера життєдіяльності працівника не обмежується його працею, то розмаїття можливостей для його розвитку і просування зростає у багато разів. Це й сфера громадської діяльності, аматорських захоплень, сфера соціально-психологічних відносин і зв'язків тощо.

Розгляд кар'єри як різновиду соціально-трудоових переміщень завершимо деякими узагальненнями.

* Див.: Дрегалю А. А., Овчинников О. В. Мастер в жизни производственного коллектива. — М.: Мысль, 1987. — С. 212.

1. Підтверджується висновок щодо розмаїття спрямованості трудових кар'єр працівника як такого, що найбільше відповідає творчому, всебічному його розвитку.

2. Оскільки час досягнення прийнятної адаптації окремого працівника різний у кожній сфері, а отже, відрізняється і період загальної прийнятної адаптації до виробництва, то й етапи трудової кар'єри, яка визначається часом розв'язання основної суперечності адаптації на кожному етапі, також можуть суттєво різнитися у працівників, які перебувають в однакових умовах.

3. Очевидно, траєкторія трудової кар'єри молодого працівника корелюється з траєкторією його соціалізації, принаймні на основних етапах. Так, завершенню виробничої адаптації на одному робочому місці і початку її на новій роботі відповідає певний рівень соціалізації індивіда, зі зміною якого пов'язане досягнення наступного щабля у просуванні у праці й житті. Однак ця проблема практично не вивчена і потребує окремого дослідження.

4. Через те що сукупність домінуючих для молодого працівника вимог до робочого місця не є чимось усталеним упродовж усієї його трудової кар'єри, то й спрямованість її — горизонтальна або вертикальна — може чергуватися, змінюючи одна одну в різних варіантах, поєднаннях. Тому правильно буде говорити про комбінований напрям кар'єри — *діагональний*, який являє собою сумарну траєкторію горизонтальних і вертикальних етапів кар'єри.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія кар'єри — галузь соціологічних знань, яка досліджує соціальне явище індивідуального трудового просування людини в тій чи іншій сфері діяльності.
2. Об'єкт соціології кар'єри — люди різноманітних професій та роду занять, які прагнуть успіху в тій чи іншій сфері діяльності і докладають зусиль для його досягнення.
3. Предмет соціології кар'єри — особливого роду соціально-трудова відносина, які виникають у процесі переміщення індивіда щаблями виробничої, майнової, соціальної, адміністративної або іншої ієрархії.
4. Кар'єра як соціальне явище є окремим випадком соціальної мобільності, її соціальним різновидом. Так само трудова і ділова кар'єра пов'язана з трудовою мобільністю.
5. Розмаїття спрямування особистості працівника відображається в розмаїтті мотивів просування в трудовій сфері. Їх згруповують у

- такі види: 1) мотиви обумовленого обов'язку; 2) мотиви самовираження; 3) мотиви досягнення більшої свободи і самостійності; 4) професійні мотиви; 5) мотиви честолюбності; 6) матеріальні мотиви.
6. Оскільки час досягнення прийнятної адаптації окремого працівника різний у кожній із сфер, а отже, вирізняється і період загальної прийнятної адаптації до виробництва, то й етапи трудової кар'єри, які визначаються часом розв'язання основної суперечності адаптації на кожному етапі, також можуть суттєво різнитися у працівників, які перебувають в однакових умовах виробництва.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абчук В. А.* Предприимчивость и риск (21 урок предпринимательства и менеджмента). — Л.: ЛФ ВИПК РП, 1991.
2. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. — М.: Канон, 1986.
3. *Заславская Т. И.* Трудовая мобильность как предмет экономико-социологического исследования // Метод. пробл. социол. исслед. Мобильность труд. ресурсов. — Новосибирск: Наука, 1974.
4. *Иванцевич Д. С., Лобанов А. А.* Человеческие ресурсы управления. — М.: Политиздат, 1995.
5. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособие. — М.: Новая шк., 1995.
6. *Кравченко А. И.* Социология: Справ. пособие. — М.: Моск. лицей, 1996.
7. *Лукашевич М. П., Альшевська Н. Ю.* Ділова кар'єра в банку: шляхи ефективного управління. — К.: Таксон, 1998.
8. *Лукашевич Н. П.* Социология карьеры. — Х.: ХГІ "НУА", 1999.
9. *Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов / Отв. ред. Т. И. Заславская, Р. В. Рыбкина.* — Новосибирск: Наука, 1974.
10. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. — 12-е изд., стереотип. — М.: Русский яз., 1978.
11. *Подмарская В. Г.* Введение в промышленную социологию. — М.: Наука, 1973.
12. *Полторак В. А.* Социология труда: Справ. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1997.
13. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии. — М., 1959.
14. *Словарь иностранных слов.* — 7-е изд., перераб. — М.: Русский яз., 1980.
15. *Служебная карьера / Под общ. ред. Е. В. Охотского.* — М.: Экономика, 1998.
16. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. — М., 1992.

17. *Социология: наука об обществе.* — Харьков: Рубикон, 1996.
18. *Социология. Основы общей теории* / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
19. *Фролов С. С.* Социология. — М.: Логос, 1996.
20. *Щеланьский Я.* Элементарные понятия социологии. — М.: Прогресс, 1969.
21. *Щёкин Г. В.* Практическая психология менеджмента: Как делать карьеру. Как строить организацию. — К.: МАУП, 1994.
22. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
23. *Яккока Л.* Карьера менеджера. — М.: Прогресс, 1990.

СОЦІОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити зміст соціології організацій як науки, а також визначити її об'єкт, предмет та основні завдання;
- охарактеризувати передумови виникнення та механізм побудови соціальних організацій;
- розкрити сутність і типологію соціальних організацій;
- визначити головні чинники функціонування та розвитку соціальних організацій у суспільстві.

10.1. Соціологія організацій як наука: об'єкт, предмет, еволюція та завдання

Соціологія організацій — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає соціальні закономірності та механізми по-

будови, функціонування й розвитку організацій як об'єднань людей, що спільно реалізують відповідну програму або мету та діють на підставі певних процедур і правил*.

Об'єктом соціології організацій як науки є будь-яка організаційна система, тобто організована спільнота людей, створена задля досягнення спільної мети. *Предметом* спеціальної соціологічної теорії, у свою чергу, є закони, закономірності та принципи процесу побудови, функціонування й розвитку соціальних організацій, а також різноманітні організаційні відносини, що виникають між членами організаційних систем при реалізації ними колективних цілей.

У зв'язку з цим основними завданнями соціології організацій є дослідження законів, закономірностей, принципів та методів побудови, функціонування й розвитку організаційних систем, визначення кри-

* Див.: *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С. 334.

теріїв їх ефективності та обґрунтування методів їх удосконалення, а також виявлення співвідношення між індивідуальними й загальними, формальними і неформальними факторами спільної діяльності людей.

Слід зазначити, що соціологія організацій межує з іншою соціологічною теорією середнього рівня — соціологією управління, об'єктом вивчення якої теж виступає будь-яка організаційна система, тобто організована спільнота людей.

Як самостійний напрям у соціології соціологія організацій сформувалась наприкінці 50-х років ХХ ст. у США. Однак її основи було закладено значно раніше, ще наприкінці ХІХ ст., класичною науковою школою організації й управління. У Західній Європі та в нашій країні соціологія організацій розвивається з початку 70-х років. Можливість її становлення та розвитку як спеціальної соціологічної дисципліни зумовлена не тільки тим, що її предметом виступає організація як процес і система, а також тим, що вона досліджує власне специфіку соціальних підсистем регуляції організованих систем, їхню природу, морфологію, культуру, механізм функціонування та виживання в умовах складного зовнішнього ринкового середовища.

Важливо наголосити, що методологічні засади формування соціології організацій розробив ще в 1920 р. німецький соціолог М. Вебер, який запропонував свою «бюрократичну» концепцію організації, для якої характерні формалізація завдань, ієрархічність взаємовідносин, суворі дисципліна та надійність. У свою чергу американський дослідник Е. Мейо в 30-х роках дав тлумачення організації як спільноті, основу якої становлять нормальні «людські відносини», що позитивно впливають на продуктивність спільної праці людей [18].

Поряд з цим група англійських соціологів (Е. Тріст та ін.) сформулювала концепцію соціотехнічної організації, згідно з якою визначено взаємозалежність між соціальною організацією виробництва та характером його технічних засобів. Вагомий внесок у формування соціології організацій зробили також представники школи «соціальних систем» (Г. Саймон, А. Енціоні, Ч. Барнард та ін.), які в 50–60-х роках розробили концепцію організації як складної багатоцільової системи соціальних відносин. У 70–80-х роках в західній соціології підвищилась увага до проблем взаємодії організацій із соціальним середовищем (Г. Олдрих), інерції організацій до змін (М. Ханнан), поведінки організацій в кризових ситуаціях (Ч. Перроу, Дж. Кренс), неформальних,

добровільних організацій (Д. Кнок). Останнім часом значного поширення набули також концепції «організаційного розвитку», «організаційної культури».

10.2. Виникнення та сутність соціальних організацій

Слід зазначити, що організація як форма соціальної спільноти воістину всюдиусуща. Кожна людина упродовж усього свого життя пов'язана з організаціями. Люди працюють в організаціях різного типу, живуть в організованих поселеннях, купують все, що потрібно для життя, здебільшого в торговельних організаціях, навчаються, відпочивають, народжуються, вмирають, відправляються на цвинтар — і все це відбувається в організаціях або через них. У рамках організацій повсюдно здійснюється людська діяльність. Нема організацій без людей, як і нема людей, яким не доводилось мати справу з організаціями. Тому у виникненні, функціонуванні і розвитку суспільства нічого не можна зрозуміти без вивчення його організаційних форм, серед яких соціальна організація посідає одне з найголовніших місць.

Ключове поняття, з якого слід почати аналіз феномена соціальної організації, — це *соціальна система*. Що вона являє собою? *Соціальна система* є особливий клас систем (поряд з технічними, біологічними, кібернетичними, економічними та ін.), елементами яких є люди і соціальні стосунки, що виникають між ними. В іншому розумінні це поняття означає ту чи іншу соціальну спільність. До найбільш розвинутого виду соціальних систем належить соціальна організація, для якої характерні такі *системотворчі якості*, як *мета, ієрархія, управління, синергія*. Меншою мірою ці ознаки наявні в таких системах, як мала група, населення. Поняття «система» застосовується до таких історичних спільностей, як нація, клас. Найменшою мірою це поняття може бути віднесено до статистичних якостей населення — освітніх, професійних, вікових, статевих і т. ін., хоча деякі з них можуть створити свої системотворчі якості.

Серед соціальних систем вирізняють *гомогенні*, що складаються тільки з соціальних елементів — людей (наприклад, численні малі групи), і *гетерогенні*, в яких поряд з людиною введено елементи іншої природи: соціально-технічні (підприємство, місто), екосоціальні (географічний район). Важливою характеристикою систем є їх *складність*. Соціальні системи загалом складніші, ніж системи технічні та біологічні, оскільки їх основний елемент — людина — має власну суб'єктивність

і великий діапазон вибору поведінки. Звідси випливають два наслідки: помітна невизначеність функціонування і наявність меж керованості ними.

Кожна конкретна соціальна система органічно пов'язана з системою більшого масштабу і з суспільством у цілому як макросистемою, детермінується нею, хоча й зберігає відносну самостійність. Саме останнє — відносна самостійність — забезпечує величезне різноманіття соціальних систем у суспільстві, в тому числі значні відмінності між ними в межах одного і того ж типу систем, хай то буде організація, сім'я, поселення тощо. У цьому розумінні різнорідні системи можуть різнитися такими ознаками, як тип лідерства, субкультури, розмірності.

Кожна соціальна система в чомусь унікальна. Системи здатні виробляти похідні системи у сфері як свідомості (мова, релігія, наука), матеріального середовища (будівлі, речі, верстати), так і соціального плану (право, організаційні структури, громадські інститути). Такого виду похідні системи об'єктивуються в суспільстві і набувають у ньому відносної автономії та власних закономірностей.

Розвиток соціальних систем ґрунтується на спонтанних змінах і цілеспрямованому впливі. До перших належать самочинні процеси. Друге включає в себе формування спільних цілей, стимулювання дій для їх досягнення. Одним із основних засобів керованого розвитку систем є нововведення. Але системи мають і значну інертність, оскільки нововведення викликають зміщення в них рівноваги і непередбачувані наслідки. Тому виникає феномен «опору» нововведенням, для подолання якого потрібні спеціальні методи активізації в них інноваційних процесів.

Аналіз свідчить, що організація як система є досить складним соціальним організмом. Адже вона являє собою свідомо координоване соціальне угруповання, що має певні межі та функціонує на відносно постійній основі задля досягнення загальної мети [11, с. 3]. При цьому під терміном «*свідомо координоване*» розуміється управління, а під терміном «*соціальне угруповання*» — те, що організація складається з людей або груп осіб, які постійно взаємодіють [17, с. 226–227]. Складність організацій зумовлена й тим, що в них переплітаються та уживаються інтереси особистості й груп, стимули і обмеження, жорстка технологія та інновації, безумовна дисципліна і вільна творчість, нормативні вимоги й неформальні ініціативи. Організації мають свій вигляд, свою культуру, свої традиції й репутацію. Вони впевнено розвиваються, коли мають обґрунтовану стратегію і

ефективно використовують ресурси. Вони перебудовуються, коли перестають відповідати обраним цілям. Вони гинуть, коли виявляються нездатними виконувати свої завдання.

Не пізнавши суті організацій і не зрозумівши закономірностей їх виникнення й розвитку, практично неможливо здійснювати керівництво ними, а також використовувати їхню діяльність на користь як окремих людей, так і суспільству загалом.

У принципі, *соціальна організація* є вищим рівнем розвитку соціальних систем. Але стосовно соціальних об'єктів термін «організація» вживається переважно в трьох значеннях:

1. *Організацією* може називатися штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання в більшій чи меншій мірі окресленої функції. У цьому розумінні організація виступає як *соціальний інститут* з певним статусом і розглядається як автономний об'єкт. У такому значенні організацією можна назвати, наприклад, підприємство, орган влади, добровільне товариство (спільку) тощо.

2. Термін «*організація*» може означати певну організаційну діяльність або діяльність з організації, яка включає в себе розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію тощо. Тут організація виступає як процес, пов'язаний із цілеспрямованим впливом на об'єкт і, відтак, з присутністю особи організатора і контингентну організовуваних. У цьому значенні поняття «організація» збігається з поняттям «управління», хоча й не вичерпує його.

3. Під *організацією* може розумітися також характеристика ступеня впорядкованості якогось об'єкта. Тоді цим терміном позначають певну *структуру, будову і тип зв'язків*, що виступають як спосіб поєднання частин у ціле, специфічний для кожного класу об'єктів. У цьому значенні організація об'єкта — це властивість, атрибут останнього. З таким змістом термін вживається, наприклад, коли йдеться про організовані та неорганізовані системи, політичну організацію суспільства, ефективну і неефективну організацію і т. ін. Саме це значення властиве поняттям «*формальна*» і «*неформальна*» організація.

В яких же випадках виникає організація як соціальний об'єкт? Існують два *механізми утворення організацій* як форм соціальної спільності.

Найчастіше вони виникають тоді, коли досягнення будь-яких спільних цілей визначається тільки через досягнення індивідуальних цілей,

або коли досягнення індивідуальних цілей є можливим лише через висунення і досягнення спільних цілей. У першому випадку створюються *трудова організація* (підприємства і заклади), у другому — *акціонерні товариства* і так звані масові спілчанські організації. Таким чином, визначальною ознакою соціальної організації є *цільова спільність*. Саме колективне ціледосягнення викликає необхідність впроваджувати ієрархію та управління. У цьому зв'язку вирізняють такі *соціальні властивості* організації [17, с. 267]:

1. *Організація* утворюється як інструмент вирішення суспільних завдань, засіб досягнення цілей, тому на чільному місці при її вивченні стоять такі проблеми, як виявлення (з'ясування) її цілей і функцій, ефективності результатів, мотивації та стимулювання персоналу.

2. *Організація* складається як людська спільність, специфічна соціальність, зобто сукупність соціальних груп, статусів, норм, відносин, лідерства, згуртованості або конфліктності.

3. *Організація* об'єктивується як безособова структура зв'язків і норм, детермінована адміністративними й культурними факторами. Предметом аналізу організації в цьому розумінні виступає агрегована цілісність, що ієрархічно побудована і взаємодіє із зовнішнім середовищем. Головне тут — рівновага, самоуправління, розподіл праці, керованість організації.

Певна річ, що всі ці сторони мають лише відносну самостійність, між ними немає чітких меж, вони постійно переходять одна в одну. Більше того, будь-які елементи, процеси і проблеми організації мають бути розглянуті в кожному з цих трьох вимірів, у яких вони виступають в різних якостях. Наприклад, індивід в організації є одночасно працівник, особа і елемент системи. Організаційний підрозділ становлять функціональна одиниця, мала група та підсистема.

Слід зазначити, що ефективність організаційних форм пояснюється виникненням *ефекту синергії* (від грецьк. *synergia* — співробітництво, співдружність). Саме синергія є тією причиною, заради якої виникають організації. Це той ефект, що виникає в товаристві людей від такого складання сил, коли $2 \times 2 = 5$, або 6, 7. А це залежить саме від способу організації людей, від того чи іншого поєднання їхніх зусиль.

Іншими словами, вияв енергії в соціальних організаціях означає приріст додаткової енергії, що перевищує суму індивідуальних зусиль їх учасників. Причому в організаціях це явище виявляється керованим, його можна посилювати, видозмінювати, якщо розуміти джерела появи

організаційного ефекту, а саме: зростання сукупної енергії залежно від типу внутріколективного зв'язку.

При цьому можна виділити кілька стадій процесу *зростання енергії* соціальної організації. Відчутний ефект дає вже проста *масовість*, тобто одночасність, односпрямованість багатьох зусиль. Одну і ту ж колоду одні й ті самі люди не можуть підняти по черзі, але цілком здатні зробити це разом. До того ж тут виникає так званий вторинний ефект об'єднання — психологічна взаємодія учасників, чуття «ми», взаємне порівняння, змагальність, груповий контроль.

Таким чином, упровадження навіть найпростіших форм розчленування спільної роботи, розподіл учасників відносно один одного в послідовну залежність ще більше підсилює сукупний ефект: наприклад, передавати кавуни з берега на баржу з рук в руки ланцюжком ефективніше, ніж кожному переносити від початку до кінця свою ношу. Такий спосіб співробітництва К. Маркс назвав комбінуванням праці. Але тут, як і в попередньому випадку, зберігається одноразовість операцій у всіх робітників.

Новий рівень ефективності спричиняє розподіл праці за спеціальностями, тобто *спеціалізація*, коли працівник домагається найвищих результатів завдяки вдосконаленню навичок у виконанні якоїсь однієї виробничої операції. Але при цьому з'являється новий соціальний продукт спеціалізації — «частковий робітник». Розподіл праці перетворюється на її подрібнення, процес досягає верхньої межі: на виробництві голок, наприклад, дріт проходить через руки десятків окремих робітників. Долається ця «частковість» робітника-віртуоза тим, що його досвід дозволяє формалізувати виконувані ним і доведені до автоматизму операції і на цій основі створити технічні знаряддя праці, на які й переноситься спеціалізація. Але водночас спрощуються функції робітника-оператора цих машин: його спеціалізація стає дедалі вужчою, прив'язуючи робітника до «посади одного руху» (найчастіше — натискування кнопки на пульті управління найскладнішими сучасними машинами і механізмами). Адже, досягнувши верхньої точки, процес завершується появою машин, які забезпечують технічну і технологічну єдність надійніше та дешевше. На цьому лінія «вичавлювання» вказаного ефекту вичерпується. Але закладаються нові лінії, що існують і досі (тейлоризм, мейоїзм і т. ін.). Таким чином, таємниця організаційного ефекту корениться в принципах об'єднання індивідуальних і групових зусиль: єдність мети, розподіл праці, погодження дій тощо.

10.3. Механізм побудови соціальних організацій

Соціальні організації відзначаються високим рівнем як багатовимірності, так і невизначеності побудови та функціонування.

Вони належать до *надскладних систем*. Їх складність може перевищувати можливості управління контролювати організаційні процеси. Вирішення проблеми може бути спрямоване як на звуження діапазону управління, так і на спрощення будови організації або підвищення вирішальної здатності управління.

Складність систем буває *абсолютною* (об'єктивною, тобто закладеною в об'єкті) і *відносною* (суб'єктивною, що характеризує здатність управління). Ці види складності не завжди збігаються.

Організаційна складність починається вже зі збільшення кількості елементів. У такому разі посилення відносної складності відбувається при незмінності абсолютної складності. Однак кожний приріст абсолютної складності викликає зростання відносної, хоч остання може змінюватись і без посилення першої, наприклад, через розвиток знання про систему. Наступний рівень складності починається на стадії, коли виникає різноманіття елементів, особливо якщо це стосується не тільки функцій (технічна, біологічна системи), а й природної якості елементів (соціотехнічні) системи. Далі — різноманіття зв'язків між елементами, якщо в системі виявляються частини та рівні. Максимум складності на цій стадії полягає в суперечностях між елементами, частинами та рівнями системи (наприклад, протилежність функцій, несумісність). Нарешті, вищий ступінь складності системи означає автономію всіх складових: рівнів, частин та елементів. В соціальних організаціях — це суб'єктивність їх основного «матеріалу», людей, тобто наявність у них власних цілей, інтересів, свободи поведінки тощо.

В організаціях наявні всі ступені складності — як у багатовимірності, так і у невизначеності. Втім, і на верхній стадії абсолютної складності відносна, суб'єктивна складність може бути незначною. Управління користується різними способами «відходу» від складності організацій, наприклад, методом «чорного ящика»: центральна ланка не вникає в особливості функціонування самостійного підрозділу, філіалу або мотивацію працівника, впливаючи через стимули на «вхід» і оцінюючи «вихід» за результатом.

Прагнення відійти від складності в будові організацій породжує немало інших *прийомів* — *систематизацію, декомпозицію, агрегування*, що стосуються як самих систем, так і знань про них. Є суто *гносеологічні прийоми*, найчастіше *редукція*, тобто пояснення явища

однієї природи із залученням знань, теорії про явище іншої природи. В теорії організації були спроби зведення законів соціальної організації до більш вивчених (наприклад, біологізму, фізикалізму). «Сповзання» загальної теорії систем до рівня окремих наук, використання їх методів аналізу замість власних методів нерідко супроводжуються підміною подібності за аналогією подібністю за гомологією (аналогія є збіг за одною чи кількома ознаками; гомологія — повний збіг). Що ж до соціальних організацій, то частіше за інші об'єкти тут застосовується такий метод подолання їх складності, спрощення, як *соціальна формалізація*, тобто стандартизація організаційних зв'язків і норм.

Соціальна формалізація як спосіб організованості систем — це цілеспрямоване формування стандартних, знеособлених зразків поведінки в правових, організаційних і соціокультурних формах [11, с. 60—72]. У соціальних організаціях формалізація охоплює контрольовані зв'язки, статуси і норми. Завдяки їй знижується абсолютна і відносна організаційна складність.

Найважливішою ознакою цього способу організованості є різного роду зафіксованість його елементів, тобто договірне, документальне закріплення їх в єдиній системі правових, технологічних, економічних та інших норм і залежностей. Результативний ефект формалізації проявляється, зокрема, в концентрації і каналізації організаційної діяльності в найбільш оптимальному напрямку, а саме, в стійкості, стабільності функціонування організації, у можливості більш-менш тривалого прогнозування функціональних процесів, в економії організаційних зусиль за рахунок скорочення амплітуди пошуків у кожній конкретній ситуації. На цій основі створюється *формальна організація* підприємства, установи.

Слід зауважити, що існують два *шляхи формалізації* соціальних систем. Перший шлях — через оформлення природно складеного стану — ґрунтується на осмисленні попереднього досвіду. При цьому аналіз усталеної практики функціональних відносин, зафіксованої в свідомості як дане, призводить до пошуку і вичленування з неї найбільш повторюваних, сталих, неперехідних елементів. Формальна організованість тут немов виводиться чи впливає з досвіду. Такого роду формалізацію можна назвати *«рефлексивною»*. Наприклад, стихійний розподіл функцій, що тривалий час складається в якомусь підрозділі підприємства, одного разу фіксується і закріплюється у вигляді спеціального адміністративного розпорядку (документа), який стає

організаційною основою функціонування цього підрозділу і еталоном для створення нових.

Інший шлях формалізацій — це «*конструювання*» соціальної організації. У даному випадку створення програми передують актуальному існуванню організації. Наприклад, створення нового підприємства передбачає попередню розробку спеціального проекту, плану роботи тощо, згідно з якими організуються його технічна і соціальна структури. Минулий досвід тут також присутній, але тільки як прецедент, як урок.

Слід зауважити, що формалізація, природно, означає звуження діапазону вибору, обмеження, навіть підпорядкування суб'єктивної волі учасника організації визначеному порядку. Однак це неминуча, вироблена об'єктивним ходом розвитку соціальних процесів, і перш за все організаційних, форма стабілізації будь-якої тривалої кооперації людей.

Формалізація ніколи не може охопити всі організаційні відносини. Тому поряд з формальною частиною завжди існує і *неформальна*. Це інший тип організованості, що представлений соціально-психологічною організацією як спонтанно складеною системою міжособистісних стосунків, що неминуче виникають у ході більш чи менш тривалого спілкування, яке ґрунтується на взаємодії працівників як особистостей. Така організація є результатом безпосередньої вибіркової стосунків у колективі, спрямованих на досягнення мети, задоволення індивідами їхніх соціальних потреб (у спілкуванні, визнанні, належності).

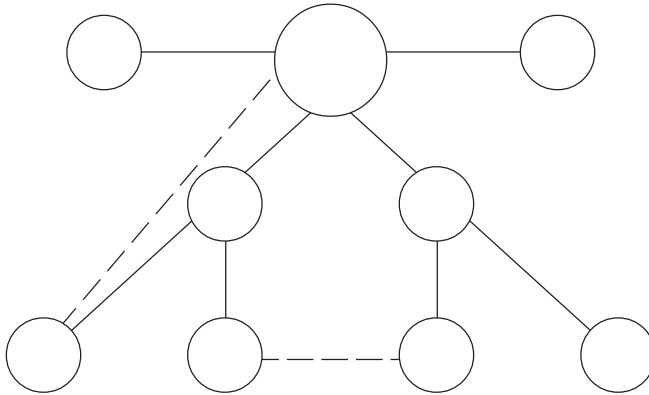
Соціально-психологічна організація проявляється, головним чином, у групоутворенні. Соціально-психологічні групи включають невеликий контингент людей, зв'язки між якими утворилися стихійно, але які порівняно довго підтримують між собою ці безпосередні («віч-на-віч») зв'язки. У таких групах люди об'єднані взаємним інтересом, хоча кожен із них усвідомлює або виокремлює себе як специфічну соціальність. Максимальна чисельність групи визначається можливостями підтримання безпосередніх, особистих контактів і, за даними більшості дослідників, звичайно складається з 3—10 осіб. Слід додати, що таку групу характеризує і певна соціально-психологічна спільність: почуття солідарності, взаємної довіри, спільної долі тощо. Межі такої групи можуть збігатися з формальними або відрізнятися від них, включати членів декількох підрозділів організації, розбивати останні на неформальні підгрупи, які за межами організації не функціонують взагалі.

Бажаючи задовольнити свої соціальні потреби в рамках групи, людина потрапляє в залежність від неї, тобто група може контролювати її поведінку. В її розпорядженні існує цілий ряд *засобів впливу*: осуд, моральна ізоляція тощо. Група стихійно формує власні норми поведінки, дотримуватись яких повинен кожен її член. Таким чином виробляється *соціально-психологічний механізм* внутрігрупового контролю. У групі відбувається поділ її членів за шкалою престижу. Причому цей поділ часто не збігається з посадовою, ранговою структурою. У групі, крім того, виникають також *відносини лідерства*. Інакше кажучи, структура колективу роздвоюється на *формальну* і *соціально-психологічну* (підрозділ — група, керівник — лідер, посада — престиж). Подібне роздвоєння може призвести до явищ дезорганізації. Тому завдання соціолога — знайти способи поєднання формальної організації та організації соціально-психологічної (добір персоналу, виборність керівників).

Але роздвоєння організації цим не вичерпується. Формальній структурі протистоїть не тільки соціально-психологічна, а й *позаформальна організованість* персоналу. Що це означає?

Нерідко службові відносини не вкладаються в суто формальні зв'язки і норми. Для вирішення ряду проблем працівникам доводиться вступати між собою у стосунки, не передбачені жодними правилами, інструкціями, взагалі заздалегідь заданими приписами, що цілком природно, бо формальна структура не може передбачити все, та й не повинна намагатися це робити. Наприклад, на рис. 2 видно, як від директора підприємства (велике коло), оминаючи його заступника, виникає стійка лінія (штрихова лінія зверху вниз) службової взаємодії з начальником одного з відділів заводоуправління. Це відділ маркетингу. Він зараз на самому вістрі ринкового життя, а кваліфікації у його співробітників мало, тому «перша особа» підприємства слушно прагне до більшого контролю за його роботою. Те саме і з іншою штриховою лінією знизу: два начальники служб (іноді й цехів) не можуть вирішувати всі питання через «верх» і встановлюють між собою непередбачену раніше «горизонталь». Так справи рухаються швидше.

Таким чином, якщо соціально-психологічна організація якогось підприємства, установи створює зв'язки і норми для задоволення потреб працівників як особистостей — у спілкуванні, визнанні, належності, то позаформальна організація виникає внаслідок прагнення людей як працівників краще вирішувати свої службові справи, але не якимось своїм способом [9, с. 163–165]. Це цілком службові, націлені на справу, на ро-

Умовні позначення: _____ — формальні зв'язки
 - - - - - — неформальні зв'язки

Рис. 2. Співвідношення формальної і неформальної організацій

боту, але не передбачені інструкціями і правилами, не підтверджені офіційно ділові стосунки. Тому в будь-якій організації звичайно існує «паралельна» система зв'язків і норм. Вона може бути дуже корисною для організації або шкідливою. Але вона виникає природно, через неможливість охопити офіційними стандартами всі відносини, ситуації, особистісні особливості.

Необхідно наголосити, найголовніший елемент організації — це *мета*. Саме заради неї люди єднаються в організації, саме задля її досягнення люди створюють ієрархію і впроваджують систему управління.

Цілі організацій бувають трьох різновидів:

- 1) *цілі-завдання*: плани, доручення, які даються організації за підпорядкованістю ширшою організаційною системою і відображають зовнішнє призначення організації як соціального інструмента;
- 2) *цілі-орієнтації*: спільні інтереси учасників, які реалізуються через організацію, відповідають властивості організації як людської спільності; в них проявляються цілеспрямовані властивості людського фактора організації;
- 3) *цілі системи*: рівновага, стабільність, цілісність, встановлювані управлінням і необхідні для функціонування матеріалізованої та об'єктивної структури.

Для організації загалом ці цілі не пов'язані між собою за перевагою, послідовність у них простежується тільки генетична: організація з її структурою створюється під цілі-завдання, а інтереси персоналу тільки потім наповнюють її. При певній єдності цілей організації між ними можливі і деякі розбіжності, суперечності. Так, якщо заводу, який виробляє труби, мета-завдання колись доводилася (ставилася) в тоннах, то цілі-орієнтації колективу схилялися до товстостінних труб, до збільшення ваги продукції, що нераціонально з погляду споживача. Нововведення викликають деякі порушення рівноваги внутрішніх зв'язків в організаціях, що загострює проблему цілей системи і може обернутися певним опором з боку організацій до нововведень. Тому узгодження всіх компонентів цільової структури організації є найважливішим завданням управління, а їх неузгодженість — джерело дисфункцій і патології в організаційних відносинах. Названі цілі є базовими, досягнення їх пов'язане з появою безлічі вторинних, похідних цілей — підвищення якості продукції, поліпшення умов праці, зміцнення дисципліни тощо.

Аналіз свідчить, що в організації колективних дій, спрямованих на реалізацію спільної мети, люди не можуть уникнути ієрархічної побудови. З одного боку, *соціальна ієрархія* — універсальна форма побудови соціальних систем (держава, організація, поселення, сім'я) на основі співвідносності, коли «нижні» рівні організації контролюються «вищими». При цьому чим «вищий» рівень, тим вужчий його соціальний склад, через що ієрархічна структура набуває вигляду піраміди. З іншого боку, в ієрархії проявляється централізація управління, єдиноначальність, лідерство. Ця функція ієрархії виникає внаслідок неможливості (за певною межею) безпосередньої взаємодії якоїсь кількості людей і природної необхідності виділення посередника — посади, функції, органу.

Таким чином, *ієрархія*, по-перше, виступає як узагальнена функція спільної діяльності у вигляді координації, початку спільного процесу, інтеграції індивідуальних дій в ціле. В такому значенні вона є розподілом праці не тільки по «горизонталі», а й по «вертикалі» на більш загальні й часткові функції, на вирішення і виконання тих чи інших завдань. Як і всякий розподіл праці, ієрархія впроваджується заради ефективності, щоб у повному обсязі використати вигоди централізації.

По-друге, *ієрархія* виступає як одностороння особиста залежність одного індивіда від іншого. Це означає, що один з працівників може впливати на становище і поведінку іншого, тим часом як ніхто інший не

може впливати на першого. Така залежність в ієрархічних відносинах закріплюється в статусах і є одним з аспектів соціальної нерівності. Сутність цього аспекту (який є одночасно і аспектом ієрархічних відносин) полягає в тому, що зв'язок за субординацією не може регламентуватися повністю; в посадовій поведінці працівника «верхнього» рівня залишається діапазон вибору характеру і способів впливу на працівника нижнього рівня, коли вирішення ряду питань віддається «на власний розсуд» працівника управління, керівника. Звідси виникає так званий міжособистісний режим в організації, тобто законний вияв суб'єктивних якостей одного працівника відносно іншого по лінії їх субординації.

По-третє, *ієрархія* функціонує як влада, що означає підкорення членів даної організаційної системи певним правилам і вказівкам. Специфіка цього аспекту ієрархічних відносин полягає в контролі безособових вимог над волею працівника, в необхідності пристосування його індивідуальності до організаційних функцій. Влада досягається шляхом обмеження свободи поведінки індивіда, припису йому вимог поведінкового і діяльного характеру. Тому влада передбачає примус, оскільки подібні вимоги можуть іти врозріз з деякими власними намірами та інтересами працівника, через що виникає обов'язковий атрибут влади — санкції за відхилення.

Форми ієрархії, у свою чергу, бувають не тільки *лінійними* і *вертикальними*. Так, існує феномен впливу у вигляді експертності та інші варіанти «*горизонтальної*» ієрархії. Наприклад, елементи системної субординації закладені в організаціях між контролюючими, санкціонуючими службами (бухгалтерія, відділ кадрів, охорона) та іншими підрозділами. Подібні відносини поширюються і на міжорганізаційний рівень: організації споживачів організують контроль за якістю продукції у виробників; контролюючі функції по горизонталі мають санітарна, пожежна та інші інспекції. Проводяться експерименти типу «піраміди з мінливою геометрією», коли впроваджується, наприклад, виборність керівників при збереженні єдиноначальності.

10.4. Основні чинники функціонування соціальних організацій

Зрозуміло, що головним чинником функціонування трудових організацій є *управління*. Суть соціологічного підходу до управління полягає у виділенні трьох його компонентів. Перший з них — *цілеспрямований керівний вплив*, який включає цілепокладання і цілездійснення та становить ядро управління. Такий вплив буває зовнішнім (коли орган управ-

ління розміщується за межами самих об'єктів), а також самоуправлінським (коли вплив здійснюється підрозділом або суб'єктом, який входить до складу самого об'єкта). Другий компонент управління — *соціальна самоорганізація*, тобто спонтанні процеси внутріколективного регулювання (лідерство, «шкала престижу», неформальне групоутворення, соціальні норми). Обидва названі компоненти утворюють третій — *організаційний порядок*, який включає в себе як продукти «минулої» управлінської праці (рішення, об'єктивовані в стабільній посадовій структурі, адміністративному розпорядку), так і систему стихійно усталених правил і норм відносин у колективі, «ділових звичок» тощо.

Оптимальне співвідношення даних елементів передбачає їх інтеграцію на основі використання можливостей і знання меж кожного з них, зняття можливих суперечностей. Так, керівник завжди зацікавлений в тому, щоб якнайбільший обсяг рішень (наказів, завдань) перевести із форми разових впливів у форму довготривалого порядку або «підключити» спонтанні регулятори до цілей, поставлених перед організацією. У цьому розумінні проблематику управління становлять такі актуальні проблеми, як взаємозв'язок формальної і неформальної структур, відношення «керівництво — підлеглість», участь виконавців у напрацюванні спільних рішень, поєднання особистих, групових і загальноорганізаційних цілей, оцінка керівників, адаптація персоналу тощо. Останніми роками почали активно розроблятися також соціальні проблеми управління технічними та організаційними нововведеннями, формуванням гнучких організаційних структур, управлінського консультування. Об'єктами управління є індивід, група, організація, інші соціальні утворення та процеси. Методи управління — це комплекс соціальних методів цілеспрямованого впливу на працівників, групи і колективи.

На кожному вказаному рівні управління стикається із специфічними проблемами, а отже, виробляє відповідні методи; одні з них застосовуються в кожному з трьох випадків, інші — лише в якомусь одному. *Стосовно окремого працівника* підприємства можна виділити різні види впливу (*методи соціального управління*) на його поведінку:

- а) прямий (наказ, завдання);
- б) через мотиви і потреби (стимулювання);
- в) через систему цінностей (виховання, освіта і т. ін.);
- г) через соціальне середовище (зміна умов праці в адміністративній і неформальній організації та ін.).

Стосовно групи, яка входить до колективу підприємства, методи соціального управління розподіляються таким чином:

- а) цілеспрямоване формування складу групи (за кваліфікаційними, демографічними, психологічними ознаками, кількістю, розміщенням робочих місць і т. ін.);
- б) згуртування групи (організація змагання, удосконалення стилю керівництва, використання психологічних факторів та ін.).

На рівні соціальної організації підприємства загалом використовуються такі методи впливу:

- а) узгодження формальної і неформальної структури (подолання суперечностей між запланованими і дійсними зв'язками й нормами);
- б) демократизація управління (підвищення значення громадських організацій, широке залучення працівників до вироблення спільних рішень, виборність деяких керівників виробництва, розвиток трудової активності і т. ін.);
- в) соціальне планування (підвищення кваліфікації працівників, поліпшення соціальної структури колективу, поліпшення добробуту та інші заходи).

Слід зауважити, що поняття «*керівництво*» близьке до поняття «*управління*» і використовується в соціології організацій переважно для виділення особливого типу організаційних відносин, а саме роботи керівника з підлеглими для вирішення службових завдань в *безпосередньому* контакті. Адже керівництво організації об'єднує всі її функції, тобто саму організацію процесу управління, що забезпечує прийняття оптимальних рішень, їх практичне здійснення, а також контроль та перевірку виконання [9, с.164].

З огляду на це соціологічний підхід передбачає аналіз керівництва як особливих, триєдиних відносин між людьми в організації.

По-перше, *керівництво* — це відносини між різними статусами, рівнем адміністративної структури, що мають під собою правову основу і проявляються у вигляді односторонньої залежності одного працівника (посади) від іншого.

По-друге, *керівництво* — це і відносини між окремими робочими функціями спільного трудового процесу: однією — більш «загальною», іншою — більш «частковою». У ньому (трудоному процесі) поєднуються, з одного боку, функція організації, з іншого — виконання.

Нарешті, по-третє, *керівництво* — це також відносини між особистостями, специфічний тип спілкування. В останньому випадку розглядається його соціально-психологічний зміст — взаємне визнання, вплив, стиль, інтереси тощо.

Перелічені аспекти відносин «керівництво-підлеглисть» не можуть існувати у відриві один від одного, вони переплетені, хоча й мають відносну самостійність. Соціологія організацій досліджує відносини «керівництво-підлеглисть» як прояв на міжособистісному рівні більш загальних відносин з управління. Вплив керівництва на підлеглих має на меті спонукати їх до певної трудової поведінки як відповідно до вимог організації, так і до власних уявлень.

Можливі два *способи впливу*: 1) *прямий* (наказ, завдання); 2) *опосередкований, мотиваційний* (через стимули). У першому випадку керівництво спрямоване безпосередньо на діяльність підлеглих, а необхідність відповідної поведінки підкріплюється санкціями за відхилення від нього. Результат досягається за рахунок того, що для працівника «втрати» від можливих санкцій за невиконання того, що вимагається, перевищують його «затрати» на виконання. У своїй крайній формі такі відносини «керівництво — підлеглисть» виступають як *примус*, тобто цілі керівництва не пов'язані з інтересами виконавця, протистоять їм. Інший спосіб передбачає вплив на мотиви і потреби працівника. Спонування до праці відбувається через задоволення потреб особистості, що є компенсацією за трудовий вклад. При прямому впливі такою компенсацією є відсутність негативних санкцій. Ефект тут досягається за рахунок «самопосилення» впливу відповідною мотивацією індивіда.

У зв'язку з тим, що в процесі керівництва проявляються особисті риси керівника, складаються різні *стилі керівництва*. *Стиль керівництва* можна позначити як систематичний прояв якихось особистих якостей керівника у його стосунках з підлеглими, у способах вирішення ділових проблем. Рамки формальної організації залишають деякий діапазон для вибору керівником тієї чи іншої лінії поведінки щодо підлеглих йому працівників і службових завдань. Свідомий вибір або спонтанні коливання в цих рамках неминучі і залежать від індивідуальності керівника — його культури, настанов, досвіду, знань і вмінь, тобто детермінуються психологічними і соціокультурними факторами, притаманними як керівнику, так і колективу, професії, регіону, певній соціальної категорії. Розрізняють такі основні *різновиди стилю керівництва*: 1) *авторитарний* — керівник не рахується з думкою підлеглих, нав'язує їм свою волю; 2) *демократичний* — підлеглі залучаються до вироблення спільних рішень; 3) *слабкий* — керівник самоосувається від керівництва, його вплив у колективі незначний, слабо виражений. Стиль керівництва тісно пов'язаний з культурою управління.

Стиль керівництва проявляється у *стимулюванні праці*. *Стимулювання* — метод упорядкованого впливу на трудову поведінку працівника, його мотивацію через задоволення потреб особистості, що виступає як компенсація за трудове зусилля. Орієнтація на отримання задоволення в цілому сильніше спонукає людину до певної поведінки, ніж прямий управлінський вплив на неї через наказ. Однак організація стимулювання складніша від прямого впливу. Системі стимулів протистоїть система мотивів і потреб. Стимулювання ефективно тільки мірою, якою ці дві системи органічно поєднуються.

Поділ стимулів на «матеріальні» і «моральні» умовний. Так, премія — не тільки грошова винагорода, а й свідчення визнання, поваги. Завданням ефективного управління є розширення системи стимулів, які застосовуються в соціальному управлінні. Стимулами можуть бути умови праці, гнучкі системи робочого часу, стосунки в колективі тощо, але головним стимулом залишається матеріальна зацікавленість, більш повне здійснення принципу оплати за працею, її результатами. З огляду на особливість сучасного виробництва, перш за все його складність, внесок окремого працівника в кінцевий продукт не завжди очевидний. Тому особливого значення набувають колективні форми оплати праці та стимулювання (бригадні методи, колективний підряд і т. ін.).

Тож виникає питання: який головний продукт управління соціальною організацією?

Це, безсумнівно, вироблювані рішення. Управлінське рішення є формально зафіксований проект якоїсь зміни в організації, у здійсненні якої, крім суб'єкта рішення, беруть участь і інші члени організації. Таке рішення є елементом відносин керівництва-підлеглих, тобто приймається «за інших» і виступає як фактор влади в організації. Прийняття управлінського рішення є визначенням необхідності і мети пропонуваної зміни, а також введенням її в систему організаційних відносин. Здійснення управлінського рішення припускає наявність у ньому плану, а потім і самої діяльності для досягнення мети. Зрозуміти зміст управлінської праці можна перш за все за його головним продуктом — рішенням. Тож розглянемо у зв'язку з цим основні типи останніх.

У соціології за основу *типології управлінських рішень* можуть бути прийняті ступінь і можливість індивідуального внеску суб'єкта рішення в зміст самого рішення, що показує міру впливу керівника на організацію в цілому. Якщо ж підходити до управлінських рішень з іншого боку, то за основу типології може бути взятий ступінь зумовле-

ності, детермінованості змісту даного рішення якою-небудь організаційною умовою, що свідчить про певні межі впливу керівника на організацію. На цій основі виділяються такі *різновиди управлінських рішень*:

1. *Жорстко детерміновані* рішення, на змісті яких індивідуальні особливості керівника не позначаються зовсім або позначаються незначною мірою. У цьому випадку особа суб'єкта рішення немов непричетна до процесу його прийняття, оскільки зміст рішення викликаний організаційними умовами (законом, інструкцією, розпорядженням вищої інстанції і т. д.). Такі рішення, у свою чергу, можуть бути двоякі: а) *стандартизовані, рутинні* (наприклад, рішення про видачу чергової заробітної плати, звільнення робітника після подачі ним заяви, виплати допомоги через профзахворювання і т. п.); б) *лохідні, вторинні* рішення, що прийняті задля виконання, розвитку інших рішень і неминуче впливають з них (наприклад, раніше прийнятих, «спущених»).

2. *«Ініціативні»* рішення (тобто не жорстко детерміновані), зміст яких передбачає індивідуальний внесок суб'єкта рішення. Діапазон коливань при цьому може бути значним, що має важливі наслідки для організації. Тут також можна виділити два різновиди: а) *рішення ситуативні*, які мають переважно епізодичний або локальний характер (заохочення, покарання, окремі призначення тощо); б) *реорганізаційні*, тобто спрямовані на зміну якогось елемента організації (перерозподіл ресурсів, розробка нових завдань, зміна адміністративної структури, капітальний ремонт тощо). Зрозуміло, що й такі рішення певною мірою детерміновані зовнішніми обставинами, а також визначені (лімітовані) організаційними умовами, наприклад, вимогами технології, економіки тощо.

Для дослідження системи управління організацією саме остання група управлінських рішень становить головний інтерес (рішення типу 2б), оскільки ці рішення включають у себе організаційне проектування і найбільше пов'язані з особистим внеском керівника. Питома вага таких рішень порівняно невелика: згідно з деякими спостереженнями кількість виданих за ними наказів коливається від 5 до 30% від загальної кількості. Помічено, що на їх чисельності позначається галузева специфіка (у машинобудуванні їх більше, ніж у хімічній промисловості), стиль керівництва, стабільність організації, ритмічність виробництва та інші умови.

Досить суттєвою підставою для типології рішень є їхня орієнтація на підтримку організаційного порядку або на його розвиток, зміну. Досить

істотним є також розподіл рішень за обсягом охоплюваного ними *організаційного простору*: стосується воно однієї людини, бригади, дільниці, відділу, цеху чи всього підприємства; за *тривалістю дії*: разові, довгострокові, постійно діючі, що вказує на ступінь часового контролю, на планувальну здатність управління. Необхідно мати на увазі і те, що одні рішення вимагають більш-менш тривалого періоду здійснення і певних зусиль для цього; здійснення інших є прямим наслідком самого акту їх оприлюднення (наприклад, призначити на посаду, оголосити подяку).

Як критерій диференціації управлінських рішень в організаціях можна запропонувати фактор участі різних категорій працівників в їх прийнятті. У цьому розумінні виділяються два протилежних «полюси»: рішення одноосібні і рішення групові, між якими існує континуум різних поєднань того і іншого: врахування поглядів спеціалістів, виконавців, надання інформації та права рішення окремим підлеглим.

Аналіз управлінських рішень надзвичайно інформативний з погляду дослідження механізмів та ефективності управління організацією. Такий аналіз дає уявлення про розподіл управлінських зусиль щодо різних внутріорганізаційних питань, про способи вирішення цих питань, про стиль керівництва колективом тощо. В управлінських рішеннях фокусуються основні цілі, інтереси, суперечності, характерні для життєдіяльності організації, соціальних відносин всередині неї. Із соціологічних методів дослідження тут найкращими можна вважати: *аналіз документів* (текстів наказів, розпоряджень, планів оргтехзаходів, протоколів засідань), *фіксоване спостереження* (детальна реєстрація робочого дня керівника, нарад), *експертні оцінки* (визначення ефективності рішень, шляхів поліпшення їх якості тощо).

Діяльність з управління будь-якою організацією включає в себе не тільки вертикальні відносини “керівництво — підлеглисть”. Організація притаманне також і самоуправління. Поняття «самоуправління» звичайно має два значення: широкі і вузьке.

У широкому розумінні *самоуправління* означає автономне функціонування якоїсь організаційної системи (підсистеми), правомірне прийняття нею рішень з внутрішніх проблем. У цьому розумінні та чи інша міра самоуправління властива будь-яким підприємствам, установам, поселенням і т. п.

Але із соціологічного погляду, тобто у вузькому значенні слова, *самоуправління* означає колективне управління, участь усіх членів організації, населення в роботі відповідного органу управління, залучення виконавців до процесів вироблення спільних рішень.

Самоуправління не суперечить необхідності окремого органу управління і професійній управлінській діяльності взагалі. Технологія сучасного управління організацією вимагає кваліфікованого технічного, правового, організаційного обґрунтування рішень, раціональних процедур їх погодження, прийняття та контролю за виконанням. Крім того, самоуправління передбачає поєднання демократизму із спеціалізацією, що зумовлює його не тільки виробничу, а й соціальну ефективність. При цьому відмінність між керуючою системою і системою керованою частково долається, оскільки об'єкт управління певною мірою стає і його суб'єктом. Єдність централізованого управління і самоуправління становить основу цілеспрямованого керівного впливу в суспільстві.

І ще одне поняття пов'язане з управлінням організацією — *«соціальна самоорганізація»*. Ним позначають прояв спонтанних процесів у суспільстві, в колективах, групах, тобто процеси соціального регулювання, які самоздійснюються. Розпізнавальна ознака соціальної самоорганізації — спонтанність, мимовільність (довільність), відсутність єдиного суб'єктивного начала. У переважній більшості випадків цілеспрямовані індивідуальні дії утворюють спонтанні процеси в рамках ширших соціальних систем і процесів. У демографічній сфері самоорганізація проявляється у вигляді відтворення населення, шлюбності, міграції, в економічній — у вигляді коливань споживчого попиту, ринкового механізму. До соціально-психологічних елементів самоорганізації можна віднести традиції, звичаї, громадську думку. У трудових організаціях самоорганізація виступає як неформальна організація (лідерство, шкала престижу, згуртованість — конфліктність). Таким чином, *самоорганізація* є продуктом соціальної взаємодії у масовому, колективному або груповому масштабах (вимірах). Використання самоорганізації в управлінні суттєво підвищує ефективність останнього і становить важливий фактор розвитку в трудових організаціях. Процеси самоорганізації можуть відігравати як конструктивну, так і деструктивну роль, тобто проявляться як дезорганізація.

І нарешті, останнє поняття, що стосується управління організацією, — *«соціальне регулювання»*. Воно означає цілеспрямований керівний вплив, орієнтований на підтримання рівноваги в керованому об'єкті (тобто організації) і розвиток його через введення в нього регуляторів (норм, правил, цілей, зв'язків). Соціальне регулювання є «непряме» управління і здійснюється (поряд з «прямим») через задання об'єкту потрібного результату і шляхів його досягнення. Через соціальне регулювання створюються можливості та обмеження діяльності, які повинні викликати в керованому об'єкті мотивацію і

цілепокладання, бажані з погляду суб'єкта управління. Використання методів соціального регулювання передбачає високий ступінь самостійності керованих об'єктів, розвинуті самоуправління і самоорганізацію.

Слід зазначити, що інтегральною характеристикою ефективності управління в організаціях є їх керованість. *Керованість* — це, з одного боку, та міра контролю, яку керівна підсистема будь-якого організаційного цілого здійснює щодо керованої, а з іншого — міра автономії, яку керована підсистема зберігає щодо керівної. Зрозуміло, грань ця рухома і варіює в той чи інший бік залежно від типу організації, якості керівного впливу, особливостей об'єкта. Однак цілком зникнути вона не може. Це характерно для технічних і біологічних систем, а ще більше стосується систем соціальних, якими і є соціальні організації.

Отже, межі керованості визначаються складністю керованого об'єкта, закономірними розбіжностями між формальною і неформальною структурами, неповнотою або невірогідністю інформації, якістю рішень тощо. Найбільш адекватним критерієм міри керованості організацією є здійсненність управлінських рішень. Підвищення керованості забезпечується також за рахунок поліпшення якості керівних впливів, об'єднання персоналу організації навколо спільних цілей та розвитку ефективної системи мотивації.

10.5. Типологія соціальних організацій

Різноманітні організаційні утворення досить поширені в будь-якому суспільстві. Зустрічаються, наприклад, соціальні спільноти, які мають певні ознаки організації (розподіл функцій, ієрархія, прийняття рішень, фінансове членство). Наявністю подібних ознак організації відрізняються від таких соціальних спільнот, як класи, нації і т. ін.

На думку багатьох дослідників, у суспільстві утворюються такі організаційні форми [17, с. 283—284]:

1. *Ділові організації* — фірми та установи, які або виникають самі для комерційних цілей, або створюються ширшими організаційними системами для вирішення окремих завдань. Цілі найманих працівників не завжди пов'язані з цілями власників або держави. Членство в них забезпечує працівників засобами до існування. Основа внутрішнього регулювання — адміністративний розпорядок, принципи єдиноначальності, призначення, комерційної діяльності.

2. *Громадські спілки* або *масові організації*, цілі яких виробляються «зсередини» і є узагальненням індивідуальних цілей учасників. Регулювання забезпечується спільно прийнятим статутом, принципом виборності, тобто залежністю керівництва від керованих. Членство в них задовольняє політичні, соціальні, економічні, аматорські (любительські) потреби та інші.

3. *Проміжні форми організації*, наприклад кооперативні (сільсько-господарські, риболовецькі колгоспи, старательські артілі), які поєднують у собі основні ознаки спілок, але виконують підприємницькі функції. Їх необхідно відрізнити від споживчих кооперативних організацій (споживспілки, житлокооперативи і т. ін.). У суспільстві виникають організаційні утворення іншого виду, які не є власне організаціями, але мають деякі ознаки останніх.

4. *Асоціативні організації* — сім'я, наукова школа, неформальна група. В них помітні деяка автономія від середовища, відносна стабільність складу, ієрархія (верховенство, лідерство), порівняно стійкий розподіл учасників (за ролями, престижем), прийняття спільних рішень. Регулятивні функції здійснюють спонтанно створені в них колективні норми і цінності. Однак ступінь їх формалізації незначний. Але більш важлива їх відмінність від організацій перших двох типів полягає в особливостях цільових властивостей: вони будуються на взаємному задоволенні інтересів, коли не спільна мета є фактором об'єднання, а цілі один одного, тобто мета одного учасника є засобом досягнення мети іншого. Кінцеве, ціле тут не тотожне його складовим, але спільні цілі збігаються з індивідуальними.

5. Схожі організаційні ознаки має і такий тип спільноти, як *поселення*. Спочатку люди оселяються разом, щоб через сусідські зв'язки використовувати діяльнісні спроможності (здібності) один одного, підкоряючись при цьому певній доцільності цілого (дотримуючись планування вулиць, форм і розмірів житла, структури спеціалізації і т. ін.), яка кожному окремо не потрібна. У міру урбанізації фактор цілісності зростає, знеособлюється і виокремлюється ще більше.

Очевидно, що всі зазначені організаційні форми взаємопов'язані і перетинаються між собою. На території більшості поселень розташовані адміністративні організації (міліція, державна адміністрація та ін.), а в деяких — апарат управління і навіть підприємства. Іноді виявляється ефективним їх злиття, коли, наприклад, дослідний інститут створюється на базі наукової школи або персонал віддаленої метеорологічної станції формується із членів однієї сім'ї. В інших же випадках подібні поєднання вважаються шкідливими, дезорганізуючими.

Розуміючи велику роль, яку відіграють трудові об'єднання у формуванні ринкових відносин, зупинимось спеціально на типології так званих *ділових організацій*. До них належать приватні або державні фірми, навчальні, лікувальні та інші прибуткові й неприбуткові організації. У таких організаціях, окрім працівників, існують матеріально-технічна база, фінансова та документальна системи. Їх наявність не залежить від складу і стану персоналу, хоча останній якоюсь мірою може впливати на їхні якісні і кількісні параметри.

Крім цього, в організації існує об'єктивована в адміністративно-правовій структурі, знеособлена система зв'язків і норм, необхідна для виконання трудових функцій у стабільній взаємодії і в єдності мети. Ці норми і зв'язки також в основному нейтральні щодо персонального складу працівників. Останній може навіть повністю змінитись, але норми і зв'язки загалом залишаться тими ж.

Подібна відмінність простежується і в управлінських відносинах. На підприємстві чи в установі функції управління персоналом і виробництвом виконує адміністрація. Вона не є органом колективу і формується приватними власниками або державою. Зрозуміло, такий орган колективу, як комітет профспілки, впливає на управління підприємством, але не несе комерційної, дисциплінарної, правової відповідальності за результати його діяльності. Він представляє інтереси персоналу перед адміністрацією, яка, у свою чергу, виступає як представник приватного капіталу або держави.

Суспільне становище ділової організації та її персоналу часто не збігаються. У нашому суспільстві власником багатьох підприємств і установ досі є держава. Але майнова відповідальність за них лежить на підприємствах і установах, а не на їх персоналі. Це означає, що юридичними особами виступають організації, а не персонал. Дохід, отриманий в результаті виробництва, становить дохід власників, а не їхніх працівників. Водночас організація загалом неможлива без персоналу, оскільки основною продуктивною силою є людина. Якщо вирішальний вплив на будову і функціонування організації справляє суспільний лад, тип власності, то в рамках одного й того ж типу суспільства найважливіше значення в діяльності організації має персонал — його склад і стан. Так, згуртованість і(або) конфліктність, стабільність персоналу, рівень кваліфікації, дисциплінованість працівників — усе це прямо визначає ефективність організації.

Емпірична типологія *ділових організацій* виділяє серед них два типи [19, с. 12–13]: 1) *підприємства* (зайняті у виробництві й розподілі матеріальних цінностей та послуг); 2) *установи* (зайняті у сфері розу-

мової праці). До першого типу належать організації виробничі, торговельні, обслуговуючі, до другого — освітні, лікувальні, культурні, управлінські, наукові та проектні. Проблемна ж типологія визначає інші угруповання. З погляду проблеми «особистість — суспільство» *ділові організації* можна поділити на дві групи: 1) *зайняті задоволенням людських потреб* (працюють на кожного); 2) *зайняті у сфері суспільної інтеграції* (працюють на ціле). До першої групи потрапляють організації, які забезпечують свій прибуток виробництвом матеріальних предметів споживання (одяг, харчування, житло, предметний світ), умовами для рекреації (відпочинок, лікування), поставляють предмети духовних потреб (ідеї, художні цінності, знання), до другої — організації, які здійснюють соціальний контроль (орган нагляду), соціальне управління (уряд, місцева адміністрація). Виділяється також проміжна група організацій, зайнятих соціалізацією (виховні, освітні, інформаційні заклади), що тією чи іншою мірою працюють на обидві функції (рис. 3).

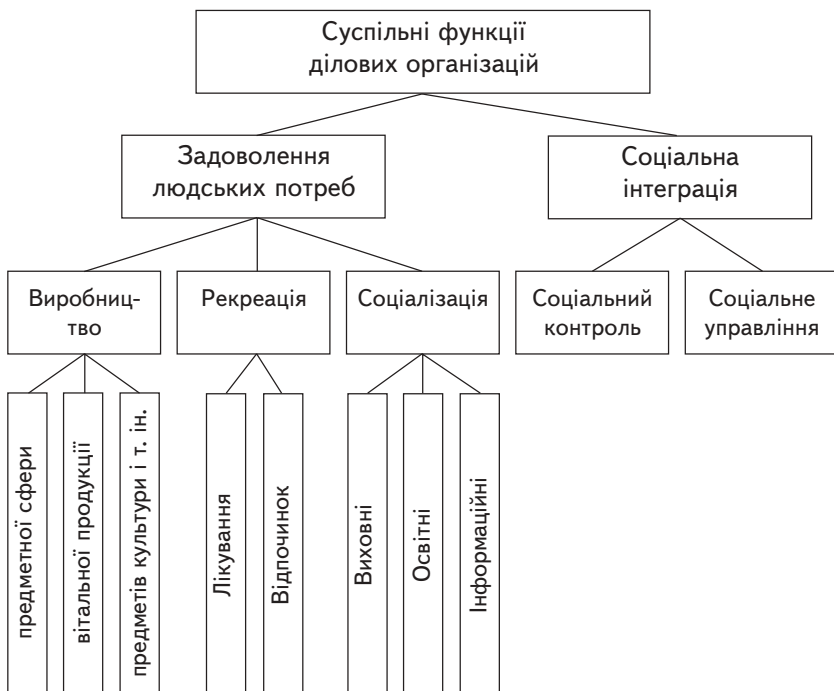

Рис. 3. Типологія ділових організацій за суспільними функціями

Що стосується місця і участі *ділових організацій* в суспільних відносинах, то необхідно врахувати, що партнерами організацій можуть бути або інші організації, або масовий споживач, або, нарешті, якісь конкретні категорії населення. Скажімо, очевидними є принципові відмінності між такими парами організацій, як будівельна компанія і ЖЕК, оптова база і крамниця, хоча вони займаються спільною справою. В одному випадку контакт виникає між однорідними, організованими об'єктами, в іншому — організація виходить на дискретне, масове середовище, поведінці якого властиві незрівнянно більша стихійність і невизначеність. Більше того, якщо міжорганізаційні відносини в цьому аспекті стосуються проміжних результатів, наприклад, господарської діяльності, то організаційно-масові відносини виникають навколо кінцевого продукту цієї діяльності, до чого, зрештою, зводяться всі попередні зв'язки. Тому вздовж другого з названих типів відносин проходить одна з найважливіших ліній соціально-економічної взаємодії. Саме організації цього типу виступають факторами громадських (суспільних) настроїв, індикаторами задоволеності. Організаційно-масовий тип відносин поділяється на аудиторний (поза організацією) і клієнтурний (всередині неї) різновиди. Значущість такого розрізнення пояснюється залежністю спеціальної відстані від просторової, внаслідок чого вказані відносини мають різний ступінь інтенсивності, неоднаковий зворотний вплив адресата-споживача.

Не можна не враховувати і такої відмінності в контактах: одні організації виникають індивідуалізованим чином (за аудиторними зв'язками, наприклад, таксомоторний парк, міліція, а за клієнтурними — магазин, лікарня), інші — спільно, сукупно (за тими ж групами: газета, громадський транспорт, кіно, театр, вуз). На особливу увагу заслуговує клієнтурний індивідуалізований тип контакту з огляду на висловлені вище міркування (посилені порівняно з іншими варіабельність, інтенсивність). Така група ділових організацій може бути виділена як спеціальний об'єкт соціологічних досліджень масової свідомості, соціальної ефективності і суспільного виробництва, співвідношення структур кінцевого продукту і потреб. Крім того, як і в інших групах, ці організації мають схожі проблеми і потребують розробки для них типових методів навчання персоналу тактики впливу, сприйняття тощо.

Слід зазначити, що типологія масових громадських організацій теж має свою специфіку. До них належать політичні партії, творчі, аматорські об'єднання і т. ін. Вони являють собою різновид громадської організації, що є добровільним союзом різних категорій населення, які об'єднують-

ся навколо конкретних суспільних та групових цілей і діють на основі спільно прийнятих статуту, програм, виборності керівництва. Масові організації є важливою формою громадської самодіяльності і самоврядування, фактором розвитку демократичного громадського суспільства.

За своїми завданнями вони поділяються на політичні, професійні, наукові, творчі і т. ін. За типом членства масові організації поділяються на організації з тільки *індивідуальним членством* (партії, профспілки), з *колективним членством* (асоціації міст і підприємств), зі *змішаним членством* (наукові товариства), *без членства* (жіночі ради, громадські рухи).

За суспільною роллю виділяються масові організації, орієнтовані на справи всього суспільства і переважно на потреби, інтереси своїх членів. До першого типу належать партії, які претендують на керівництво суспільством і найважливішими його сферами, а також добровільні спілки, орієнтовані на вирішення якоїсь окремої суспільної проблеми, прямо не пов'язаної з потребами їхніх членів (охорона природи, пам'яток історії і культури, рятування на воді тощо). До другого типу належать споживча кооперація, товариства рибалок, мисливців, колекціонерів і т. ін., а також організації, утворені для компенсації поширених недугів (товариства сліпих і глухонімих). Існують також різновиди масових організацій, які поєднують вирішення важливих спеціальних завдань із задоволенням потреб своїх учасників (об'єднання винахідників, спортивні товариства). Крім масових організацій, діють і інші громадські організації, що обмежені рамками колективів або територій (наприклад, кооператив, акціонерне товариство, садівницьке товариство, колгосп).

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія організацій являє собою спеціальну соціологічну теорію, що вивчає соціальні закономірності та механізми побудови, функціонування й розвитку організацій як об'єднань людей, що мають спільну мету і діють на підставі певних процедур та правил.
2. Об'єктом соціології організацій як науки є будь-яка організаційна система, тобто організована спільнота людей, що спільно реалізує відповідну мету. Предметом цієї соціологічної теорії виступають закони і закономірності процесу побудови, функціонування та розвитку соціальних організацій, а також різноманітні організаційні відносини, що прогнозують всю їхню діяльність.
3. Соціальна організація належить до найбільш розвиненого виду соціальних систем, для якої характерні такі системотворчі якості, як мета, ієрархія, управління, синергія тощо.

4. Відповідно до соціальних об'єктів термін «організація» вживається у трьох значеннях: 1) організацією може називатись штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання окресленої функції (тобто підприємство, орган влади, добровільний союз тощо); 2) термін «організація» може включати певну діяльність з організації, яка включає розподіл функцій, налагодження стійких зв'язків, координацію тощо; 3) під «організацією» може розумітися також характеристика ступеня впорядкованості будь-якого об'єкта.
5. Всі соціальні організації незалежно від їх типу мають відповідні формальну та неформальну структури. Формальна структура — це система типових норм та знеособлених зразків поведінки (наприклад, посадова інструкція, статут, положення тощо). Неформальна структура — це така система відносин між членами організації, що не регламентується спеціальними чинниками, а виникає спонтанно як прояв особистісних факторів організації: ціннісних орієнтацій її членів, потреб, інтересів та психологічних особливостей.
6. У суспільстві функціонують різні соціальні організації; за формою вони поділяються на такі: 1) ділові організації — це фірми й установи, які або виникають самі для реалізації комерційних цілей, або створюються ширшими організаційними системами для вирішення окремих завдань; 2) громадські організації (політичні партії, спілки, тобто масові об'єднання та ін.), цілі яких формуються із середини і являють собою узагальнення індивідуальних цілей їхніх членів; 3) кооперативні організації (сільськогосподарські та рибальські колгоспи, артілі тощо), які об'єднують в собі основні ознаки спілок, але виконують підприємницькі функції; 4) асоціативні організації — сім'я, наукова школа, неформальна група тощо, де регулятивні функції здійснюються спонтанно на основі вироблених колективних інтересів, норм і цінностей; 5) поселення як тип спільності, що має схожі організаційні ознаки.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аванесов Г. А.* Криминология и социальная профилактика. — М.: Политиздат, 1980.
2. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука: В 2 т. — М.: Экономика, 1989.

3. *Бородкин Ф. М., Коряк Н. М.* Осторожно: конфликт! — Новосибирск, 1983.
4. *Гвишиани Д. М.* Организация и управление. — М., 1998.
5. *Грейсон Дж., О'Делл К.* Американский менеджмент на пороге XXI века: Пер. с англ. — М.: Экономика, 1991.
6. *Кокурина И. Г.* Социально-психологическая диагностика организации // Социально-психологические проблемы управленческой деятельности. — М.: Наука, 1989.
7. *Коно Т.* Стратегия и структура японских предприятий. — М.: Прогресс, 1987.
8. *Кравченко А. И.* Трудовые организации: структура, функции, поведение. — М.: Изд-во МГУ, 1990.
9. *Кравченко А. И.* Прикладная социология и менеджмент: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1995.
10. *Липатов В. С.* Управление персоналом предприятий и организаций: Учебник. — М.: Люкс-арт, 1996.
11. *Мильнер Б. З.* Теория организаций. — М.: ИНФРА-М, 1998.
12. *Оуги У.* Методы организации производства: японский и американский подходы. — М.: Прогресс, 1984.
13. *Подмарков В. Х.* Социальные проблемы организации труда. — М.: Наука, 1969.
14. *Пригожин А. И.* Организации: системы и люди. — М.: Экономика, 1983.
15. *Пригожин А. И.* Современная социология организаций. — М.: Наука, 1995.
16. *Современное управление: Энциклопедический справ.: В 2 т.* — М.: Издат. центр, 1997.
17. *Социология. Основы общей теории: Учеб. пособие / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева.* — М.: Аспект-Пресс, 1996.
18. *Туленков Н. В.* Введение в теорию и практику менеджмента: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1998.
19. *Удальцова М. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1998.
20. *Управленческое консультирование / Под ред. М. Кубра.* — М.: Интерконтакт, 1992.
21. *Щербина Т. В.* Социология организации: Слов.-справ. — М.: Союз, 1996.
22. *Щёкин Г. В.* Теория социального управления: Моногр. — К.: МАУП, 1996.

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- визначити сутність соціології громадської думки як галузі соціологічних знань, її місце в системі наук;
- розкрити генезис та еволюцію розвитку соціології громадської думки;
- визначити об'єкт і предмет цієї галузевої соціології;
- показати сутність громадської думки як соціального явища;
- розкрити сутність об'єктно-суб'єктних відносин у теорії громадської думки;
- пояснити місце і роль основних функцій громадської думки в соціальному житті суспільства;
- використовувати методіку соціологічного аналізу стану громадської думки.

11.1. Соціологія громадської думки як наука: сутність, виникнення та розвиток

Соціологія громадської думки — галузь соціології, яка вивчає, з одного боку, зміст проявів громадської думки

та активність її функціонування в суспільстві, а з іншого — загальносуспільні й специфічні чинники, що визначають зміст суджень громадської думки і якість (повноту) виконання нею своїх соціальних функцій. Така дефініція з «Краткого словаря по социологии» (М., 1988) дає загальне уявлення про те, що вивчає ця галузева соціологія [8]. Подальше уточнення її сутності вимагає визначення об'єкта та предмета науки.

Стосовно *об'єкта* соціології громадської думки в соціологічній літературі ще не склалося одностайної думки. Це пояснюється складністю та недостатньою вивченістю цієї проблеми.

Разом з тим методологія соціології орієнтується на дослідження соціальних явищ, тобто таких, які відбуваються за участю людей. Отже,

люди, які належать до тих чи інших спільнот, організацій, інститутів, що беруть участь у тих чи інших діях, процесах та інших соціальних феноменах є об'єктами соціологічного дослідження. Саме вони заповнюють анкети чи відповідають на запитання інтерв'юера, беруть участь в експериментах, за їхньою поведінкою спостерігає соціолог. Тому є достатньо підстав, щоб спиратись на таку методику і при визначенні об'єкта соціології громадської думки.

Таким чином, *об'єктом* соціології громадської думки слід вважати носіїв (*суб'єктів*) цієї думки. Об'єктами є люди — представники різних соціальних груп і спільнот, різних організацій та інституцій, які висловлюють свої думки (усно чи іншим способом) щодо тих чи інших актуальних суспільно значущих питань.

Як і всі інші, ця галузь соціології, має свій аспект дослідження, що виявляється у предметі науки.

Предметом соціології громадської думки є її соціальні аспекти і характеристики: структура, закономірності, канали, механізми формування і функціонування, ставлення великих соціальних груп, народів загалом до явищ, що становлять актуальний суспільний інтерес [18, с. 733].

Таке розуміння об'єкта і предмета соціології громадської думки корелює з визначенням поняття «громадська думка», його сутністю, уявлення про яку склалось упродовж існування й розвитку громадської думки.

Словосполучення «*громадська думка*» містить у собі глибинну сутність цього феномена. Ідеться про думку суспільства, що відображає стан суспільної свідомості, приховане чи явне ставлення соціальної цілісності, її структурних підрозділів (соціальних спільнот, інститутів, колективів, особистостей) до навколишньої дійсності.

Ця загальнометодологічна дефініція конкретизується у різноманітних визначеннях, кожне з яких засвідчує певний аспект комплексно-системного підходу до аналізу громадської думки. Важливим компонентом такого підходу є *соціологічний вимір* громадської думки, який, у свою чергу, включає соціолого-історичний, соціолого-структурний і соціолого-функціональний погляди на проблему.

Громадська думка — історичне явище, властиве всім історичним етапам. Поняття, що позначає це явище, з'явилося у XII ст. в Англії, а згодом поширилось в інших країнах. Загальноприйнятим поняття «громадська думка» стало наприкінці XVIII ст. Соціологічний його вимір почав активно розроблятися у XIX ст.

Варто згадати працю Г. Тарда «Громадська думка і натовп». Її автор доводив, що громадська думка породжується «публікою». Вже сама назва дослідження натякає на взаємозумовленість громадської думки і «натовпу».

Таке розуміння проблеми спирається переважно на суто духовні процеси людського спілкування, які дійсно відбуваються, але якими не вичерпуються фактори, що детермінують громадську думку. Є й інші чинники — всі вони важливі і системно взаємопов'язані між собою.

Про один з таких чинників писав А. Лоуелл у праці «Громадська думка і народний уряд». У ній вирішуються питання про межі компетенції громадської думки під час прийняття рішення, про співвідношення думок більшості та меншості, форми її відображення.

Такий підхід значно розширив спектр вивчення громадської думки, справивши значний вплив на формування теоретичних уявлень про її природу і методи відповідних досліджень.

Згідно з Лоуеллом, у процесі державного управління громадська думка має обмежену сферу впливу, адже у житті виникають обставини й проблеми, які не вирішуються голосуванням, зверненням до громадськості.

У тому самому руслі аналізував це питання і У. Ліпман, який оголосив неспроможний міф про «всезнаючого і всемогутнього громадянина». «Пересічна людина», зауважував У. Ліпман, обмежена в усвідомленні своїх інтересів, у широкому використанні засобів масової інформації. Звідси — обмеженість у цілому громадської думки, яка складається з багатьох поглядів.

У. Ліпман виходячи з наведеної і загальної тези впровадив поняття *стереотипу* — спрощеного уявлення людей про обставини, за яких відбувається їхня життєдіяльність: економічні, соціальні, політичні, правові, духовно-культурні, внутрішні, зовнішні. Стереотип — невід'ємна частина загальноприйнятої думки, безпосереднього міжособистісного спілкування.

Отже, наведені погляди відображають такі співвідношення громадської думки:

- громадська думка і натовп (Тард);
- громадська думка і народний уряд (Лоуелл);
- громадська думка і стереотип «пересічної людини» (Ліпман).

Тут уже наведено класифікацію (типологію) об'єктно-суб'єктних стосунків щодо громадської думки як одного з важливих елементів системи соціальної і, зокрема, правової регуляції суспільних процесів.

Слід зазначити, що в сучасний період найбільший інтерес західних соціологів викликає питання про зв'язок громадської думки з поведінкою громадян у період виборчих кампаній, оскільки загострення боротьби за владу між політичними партіями зумовлює потребу в інформації про те, які механізми лежать в основі оцінки кандидатів на виборах, якими є їхні виборчі програми тощо.

Це один з напрямів реалізації громадської думки, її практично-прикладного використання. Останнє відбувається в усіх сферах суспільної життєдіяльності, на всіх етапах історичного розвитку людства, починаючи із стародавнього світу, міфу й епосу, виникнення науки, емпіричних соціальних обстежень, логографії, праць Геродота, Фукидіда, Полібія, Таціта, особливо Демокріта, Платона, Арістотеля. За середньовіччя світоглядна парадигма змінилася — у теософії Августина Блаженного, у творчості гуманістів Відродження, соціальних утопістів Т. Мора і Т. Кампанелли, в емпіричних дослідженнях (переписи на Русі, козацькі реєстри в Україні), у становленні елементів соціологічного знання (Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій). Складова цього еволюційного процесу — вивчення і використання громадської думки.

Ця тенденція розвивалась і в епоху нового часу (XVII—XIX ст.) при розробці теорій «природного права» і «суспільного договору» XVII ст. (Т. Гоббс і Д. Локк), у соціологічних дослідженнях Ш. Монтеск'є та Ж. Руссо, працях з філософії історії, суспільствознавства, в емпіричних, демографічних і статистичних дослідженнях XVII — початку XIX ст. Проблематика суспільної думки органічно монтувалась також у соціологічних ідеях консерватизму, лібералізму й утопізму, в натуралістичному напрямі соціології XIX ст. (органічна школа — Г. Спенсер, П. Лілієнфельд, О. Стронін, А. Шеффле, А. Фульє, А. Еспінас, Р. Вормс; соціальний дарвінізм — У. Беджгот, Л. Гумплович, У. Самнер, Г. Ратценхофер, А. Смолл; расово-антропологічна школа — Ж. Гобіно, О. Аммон, Ж. Ляпуж, Х. Чемберлен; географічна школа — Г. Бокль, Л. Мєчников, С. Соловйов, В. Ключевський).

Суспільствознавство дедалі більше інтегрувалося з природознавством, що дістало вияв, зокрема, у творчості Сен-Сімона, ідеї якого були покладені в основу позитивної філософії О. Конта. Саме останній впровадив у науковий обіг поняття «соціологія». Досліджуючи конкретний об'єкт — суспільство, людину — він розглядав суспільство як систему з її статичними та динамічними елементами. Звідси — роль громадської думки у вивченні даного об'єкта.

Ця роль простежується і в інших напрямках соціології ХІХ—ХХ ст. — психологічному (психології народів — М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт, психології натовпу — Г. Лебон; теорії наслідування — Г. Тард; інтеракціонізм Ч. Кулі, інстинктивізм У. Мак-Дугала та психоаналізі З. Фрейда), емпіричних соціальних дослідженнях (статистичних Л. Келе, масових соціальних обстеженнях «моральної статистики» і «соціальної гігієни», розвідках Ле Пле, Д. Журавського), німецькій формальній соціології кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Ф. Тьонніс — про «спільноту» і «суспільство», формальна соціологія Г. Зіммеля), працях М. Вебера і соціологічній концепції Е. Дюркгейма.

У ХІХ ст. робляться перші спроби *безпосереднього* вивчення громадської думки як стану масової свідомості в оцінках і ставленні до конкретних соціальних явищ і процесів, як «знання» масово виражених індивідуальних оцінок і позицій. Перші спроби виявлення громадської думки методами опитування було зроблено Сполученими Штатами Америки, зокрема під час підготовки до виборів різних рівнів. Ця функція громадської думки — один із напрямів її універсального використання в усьому світі.

Така універсальна характеристика громадської думки інтегрується у різноманітних дослідженнях, кожне з яких відтворює певну сторону системного уявлення про громадську думку* (див. також [1; 2; 4—7; 9]). Аналіз досліджень дає можливість зробити висновок, що при вивченні громадської думки у центрі уваги перебувають актуальні питання суспільного життя, що дає підставу твердити про теоретичний і прикладний рівні соціологічного виміру суспільної думки.

Завершуючи це питання, слід знову повернутися до загальнометодологічної дефініції, сформульованої на початку: громадська думка — це, по-перше, специфічний прояв свідомості і поведінки людей, що характеризується зв'язком з усіма формами суспільної свідомості, синтезом повсякденної і теоретичної свідомості; по-друге, це духовно-практичний засіб впливу на реальність.

Отже, *громадську думку* з позицій соціології слід вважати особливим станом реальної свідомості мас, соціальних спільнот, який виражає домінуюче ставлення, позицію стосовно актуальних суспільно значущих проблем чи подій, процесів, явищ, що зачіпають інтереси значної частини суспільства.

* Див. з цієї проблематики: Ашин Г. К. Доктрина «массового общества». — М., 1971; Возмитель А. А. Формирование и изучение общественного мнения. — М., 1987.

Зауважимо, що громадська думка відіграє головну роль серед понять і категорій цієї галузі соціології. До її наукового апарату належать також такі *поняття*, як *громадська свідомість, реальна свідомість мас, духовна сфера, духовне життя, духовна культура, соціальні норми, регулювання, контроль, соціальне напруження, канали вивчення громадської думки, референдум, масові опитування* та ін.

Соціологічні дослідження громадської думки спираються на загальносоціологічні методи і використовують їх повною мірою. У той же час доцільно враховувати і такі *методичні аспекти*:

1. Зосередження на вивченні громадської думки щодо найактуальніших питань суспільного розвитку.
2. Орієнтація на практичну корисність досліджень громадської думки для соціального управління різними сферами життєдіяльності людей.
3. Надання переваги не нагромадженню інформації, а піднесенню соціальної активності мас.
4. Урахування всієї сукупності об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливають на громадську думку, не обмежуючись об'єктно-суб'єктивними діями учасників інформаційного процесу.

Водночас слід зазначити, що саме останні найбільше цікавлять соціологів.

Соціологічний вимір суспільної думки в духовно-практичних аспектах дає підставу ставити й вирішувати питання про її об'єктно-суб'єктні характеристики (соціолого-структурний ракурс) та функціонування (структурно-функціональний ракурс).

11.2. Об'єкт і суб'єкт громадської думки

Громадська думка має оцінний характер. Вона не може не містити в собі оцінки суб'єктом об'єкта, на який спрямована його увага. Соціологія громадської думки пов'язана з соціальною оцінкою, що являє собою вияв одного з видів ставлення суб'єкта до об'єкта. За ступенем раціональності *соціальні оцінки* диференціюються на основі фіксації рівня чітко усвідомленого ставлення суб'єкта до конкретного факту, події, явища, процесу.

Соціальна оцінка невідривна від певної колективної позиції, притаманної громадській думці, що виводить останню на відповідні людські потреби та інтереси, актуалізуючи роль суспільної думки в житті суспільства, його структурних підрозділів, до окремої особи як вихідного елемента соціальної цілісності. Звідси висновок, що формування гро-

мадської думки детерміноване об'єктивними потребами і суб'єктивним фактором, які індивід усвідомлює у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також реалізує у своїй діяльності.

Власне, йдеться про механізм людської життєдіяльності, який складається з об'єктивних факторів (середовище — потреби) і фактора суб'єктивного (усвідомлення і практичне задоволення об'єктивних потреб). Цей механізм має універсальний характер, властивий усім проявам людської життєдіяльності, включаючи громадську думку. Вона виникає, формується, поширюється, функціонує у структурі зазначеного механізму.

Те саме слід сказати і про об'єкт та суб'єкт громадської думки. *Об'єкт* громадської думки — це частина навколишнього природного та соціального середовища, що зосереджується в певних людських потребах, які з об'єктивною необхідністю вимагають свого усвідомлення і діяльного задоволення.

Першою ланкою на цьому шляху є інтереси, через які відбувається процес усвідомлення потреб, — їх оцінка, мотивація щодо задоволення, спрямування до відповідної мети, після чого починається дія з реалізації цієї мети на практиці.

Суб'єкт громадської думки — суспільство в цілому, його підрозділи, окрема людина, що виявляють певне ставлення — у формі суджень або дії — до конкретної проблеми, яка викликає громадський інтерес.

Питання про об'єкт і суб'єкт громадської думки є діалектичним у тому розумінні, що воно вирішується з урахуванням діалектики суспільного та індивідуального, на рівнях свідомості і практики. Як зазначалося вище, соціолого-історичний підхід до проблеми громадської думки виявив взаємозв'язки останньої з масами, державою, індивідом («пересічною людиною»). Стосовно об'єктно-суб'єктних відносин ці взаємозв'язки мають безпосереднє значення.

Соціологія особистості допомагає з'ясувати механізм індивідуального сприймання громадської думки та діяльної реакції на неї з боку окремого індивіда відповідно до його безпосереднього середовища (мікросередовища), взаємодетермінованого з макросередовищем, потреб даної особистості, невідривних від групових і загальносуспільних потреб, їх особистого усвідомлення і діяльного задоволення у конкретних людських вчинках.

Соціологія колективної і масової свідомості та поведінки розкриває відповідні рівні здійснення механізму громадської думки. Ідеться, зокрема, про масові реакції людей на критичні ситуації, що виникають

об'єктивно і раптово, — стихійні лиха, революції, війни. Незнайома, нестандартна, «нештатна» ситуація, порушення стереотипу викликає в масах недовіру, деморалізацію, розрив зв'язків, паніку, яка є колективним відходом від групових норм і цілей до частковостей. Роздрібненій масі, натовпу притаманні свої *закономірності*: а) усереднення особистості; б) свавілля натовпу у фанатичних проявах.

Тут починають діяти різноманітні чинники в усій розмаїтості їхніх взаємодетермінацій: економічних, соціальних, політичних, духовних, психологічних. Соціологія покликана дати пояснення зазначеним явищам, які діалектично поєднують суспільні, групові та індивідуальні прояви (потреби — інтереси — цінності — мотиви тощо).

Важливим при цьому є саме комплексно-системний підхід без абсолютизації жодної з його складових. Так, представники *школи «психології народів»* (Лацарус, Штейнталь) лише «народний дух», тобто психічну схожість індивідів однієї нації, вважали головним фактором історії. Автори *групової психології* (Лебон та ін.) наполягали на анонімності, гіпнозі, психічному зараженні натовпу, роблячи висновок про тотожність народних мас та «ірраціональної юрби».

Теорія маси ставить перед собою завдання вивчити поведінку людської маси, яка тлумачиться дослідниками по-різному, — натовп, юрба, продукт машинної техніки. Лебон говорив про «душу натовпу», соціально-психологічну єдність певних, спільних для натовпу, почуттів, взаємонавіювань, які провокують колосальну енергію різного спрямування.

Теорія успадкування акцентує увагу на властивому кожній людині намаганні відтворювати поведінку інших індивідів та груп, чим і пояснюється соціальна поведінка та суспільна життєдіяльність у цілому.

Усі ці концепції, зберігаючи певне особіне значення, втрачають свою привабливість саме через свою локальність, відірваність від комплексно-системного підходу, зокрема щодо громадської думки.

Такий підхід вимагає розглядати суспільство як цілісну систему, і громадська думка на цьому рівні є також цілісним утворенням. Водночас важливо чітко уявляти структурні підрозділи суспільства — соціальні спільноти, інститути, колективи, групи, особистості, відносини між усіма ними. Звідси і диференціація цілісної (на рівні суспільства загалом) громадської думки, об'єктно-суб'єктні зв'язки і характеристики якої збігаються з названими структурними підрозділами. Соціальні спільноти, інститути, колективи, групи, особистості є водночас суб'єктом (носієм) і об'єктом (на який спрямована увага суб'єкта) громадської думки.

Що ж до визначення народних мас, то науковий, комплексно-системний підхід твердить, що *народ* — це та частина населення, яка є носієм добра, соціального прогресу, тобто творення, і складається з особистостей, наділених творчими здібностями, що реалізуються на практиці. Звідси і сумарний творчий потенціал народу, його здоровий глузд і духовність.

Юрба — це та частина населення, яка керується не творенням, а руйнуванням, не здоровим глуздом і духовністю, а інстинктом. Вона складається з індивідів, що втратили свою особистість. Причому одна й та сама людина може піднятися до висот народного творення або впасти у підлеглисть юрби, натовпу. Звідси актуальність як виховання — сімейного, суспільного, так і самовиховання, самовдосконалення — постійного і самовідданого.

Це має прямий стосунок до проблеми об'єкта і суб'єкта громадської думки, покликаної сприяти утвердженню народних цінностей і протистояти інстинктам юрби. Важливим тут є питання функціонування громадської думки.

11.3. Функціонування громадської думки

Функція — це категорія, яка відображає процес існування й розвитку об'єкта, його роль і місце у цьому процесі, значення для інших об'єктів реальної дійсності. Тобто від того, як функціонує об'єкт, залежить його доцільність взагалі, «рейтинг» такої доцільності, адже про все треба судити за кінцевими результатами, наслідками існування об'єкта.

Функціонування громадської думки означає ефективність її існування, ступінь реалізації її характеристик — комплексно-системних, включаючи і соціологічний вимір, та об'єктно-суб'єктних зв'язків, про що йшлося вище.

Специфіка такого функціонування спричинена специфікою самої громадської думки, яка, власне, не є соціальним інститутом, певним організаційним утворенням (соціальний інститут — форма організації соціальних спільнот та відносин між ними). Вона не є сталою, історично зумовленою в суспільстві формою спільної діяльності людей, не має своїх специфічних організацій, що регулюють відповідну діяльність щодо створення громадської думки.

Водночас ми говоримо про об'єкт і суб'єкт громадської думки, її соціологію, функціонування та управління таким функціонуванням. У цьому відношенні громадська думка багато в чому подібна до соціального інституту, існують центри з її вивчення. Хоча насамперед ідеть-

ся про стан громадської свідомості, що містить у собі приховане чи явне ставлення різних суб'єктів до відповідних об'єктів (проблем, подій, фактів, предметів, явищ, процесів довколишньої дійсності). Через зазначене ставлення суб'єкта до об'єкта громадська думка регламентує ті чи інші норми, стереотипи поведінки в різних ситуаціях, впливаючи на них.

Саме цей вплив становить суть функцій громадської думки. На думку В. Полторака (це приклад індивідуальної позиції, ставлення до проблеми), громадська думка виконує такі функції: 1) *директивну*, 2) *консультативну*, 3) *експресивну*.

Директивна функція полягає в тому, що громадська думка сама ухвалює рішення, яке має суто імперативний характер, тобто обов'язковий до виконання. Ідеться про вибори, референдуми, збори колективів, на яких ухвалюються обов'язкові для всіх членів відповідних колективів рішення.

Консультативна функція громадської думки дістає вияв у консультаціях, порадах, рекомендаціях щодо вирішення певних проблем, які ставить життя. Успіх у розв'язанні таких проблем багато в чому залежить від урахування громадської думки.

Експресивна функція громадської думки, найширша за своїм застосуванням, зводиться до тієї позиції, яку займають суспільство, його структурні підрозділи, окрема особа стосовно тієї чи іншої події, факту, явища тощо.

Зазначені функції громадської думки свідчать про її істотний вплив на поведінку людей, їх спільноти, інститути, колективи. Не випадково в усьому світі зростає увага до вивчення і використання громадської думки.

Її функціонування багатоаспектне. У комплексі відповідних засобів своє місце посідають *засоби масової інформації*, які збирають, створюють і поширюють інформацію — джерело управління. Як кажуть, хто володіє інформацією, той володіє ситуацією.

Засоби масової інформації (ЗМІ) виконують функції: 1) *інформаційну*; 2) *політичну* («четверта влада»); 3) *аналітичну* щодо громадської думки. Ці функціональні характеристики засобів масової інформації багато в чому збігаються з директивною, консультативною та експресивною функціями громадської думки. Особливо це стосується аналітичної функції засобів масової інформації, безпосередньо пов'язаної з функціонуванням суспільної функції.

Те ж саме можна сказати і про однопорядкові характеристики соціології громадської думки та *соціології засобів масової інформації*.

Остання становить галузь соціології, яка вивчає процеси функціонування ЗМІ як соціального інституту суспільства. Її *предмет* включає: комунікатор, масову інформацію, аудиторію.

У ширшому плані громадська думка є однією з підсистем системи соціальної регуляції в цілому і правової регуляції зокрема. Остання стає особливо ефективною за підтримки як держави, так і громадської думки.

Функціонування громадської думки — складова загального механізму людської діяльності (середовище — потреби — їх усвідомлення у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також їх діяльне задоволення). У цій структурі відбувається відображення громадської думки на основі поєднання об'єктивних потреб і суб'єктивних інтересів суспільства щодо актуальних проблем дійсності його структур та особистостей. Сутність функціонування громадської думки — у наданні гласності безлічі індивідуальних думок: а) безпосередньо (через форми прямої демократії); б) опосередковано (через форми представницької демократії).

Отже, ефективність функціонування громадської думки залежить від єдності факторів — об'єктивних (середовище—потреби) і суб'єктивних (усвідомлення і діяльне задоволення потреб).

Розрізняють три *види вираження* громадської думки: стихійне; з ініціативи суспільних структур; через соціологічні дослідження.

Функціонування громадської думки відбувається на двох *рівнях*: 1) на рівні слова (вербальної поведінки), коли маси зовнішньо сприймають інформацію, оцінки, але самі не залучаються до конкретних дій; 2) на рівні справи (реальної поведінки), коли суб'єкт діє відповідно до оцінки, яка є одним з аспектів усвідомлення об'єктивних потреб (ціннісні орієнтації у взаємозв'язку з інтересами, мотивами, цільовими установками).

Ефективність функціонування громадської думки визначається переходом від вербальної до реальної поведінки, від відображеного до перетвореного стану, процесом об'єктивізації думки в системі соціальних норм, соціального регулювання і контролю. Прискорений темп суспільних змін і перетворень супроводжується відповідним прискоренням переміщення акценту громадської думки з одних проблем на інші. Таке переорієнтування громадської думки взаємопов'язане із зміною масштабів стереотипів поведінки і мислення, традицій і новацій, які відображаються громадською думкою. Динаміка останньої — складова загальнодинамічних суспільних процесів.

Є два *шляхи* цілеспрямованого *впливу* на функціонування громадської думки: 1) маніпулювання нею; 2) наукове її формування. *Маніпулювання* — це нав'язування людям такого ставлення до актуальних проблем дійсності, яке відповідає інтересам суб'єкта зазначеного нав'язування. *Наукове формування* громадської думки полягає у забезпеченні перетворення вербальної поведінки на реальну, індивідуальних думок на групові та масові.

Є внутрішні й зовнішні *механізми функціонування* громадської думки: внутрішні пов'язані з об'єктивними процесами такого функціонування, зовнішні — з фактами впливу суб'єкта на об'єкт. Внутрішні механізми пов'язані насамперед з процесом ідентифікації інтересів особи з інтересами інших людей, спільнот, суспільства.

Власне, з цього починається процес зародження громадської думки вихідного елемента суспільства — особи, індивіда. Дейл Карнегі у книзі «Як здобувати друзів і впливати на людей» (К., 1990) пропонує дев'ять способів примусити людину, не образивши її, змінити свою позицію (думку): 1) починайте з похвали та щирого визнання чеснот людини; 2) вказуючи на її помилку, робіть це в непрямій формі; 3) перш ніж когось критикувати, визнайте свої власні помилки; 4) не віддавайте наказів; 5) надавайте людині можливість зберігати своє обличчя; 6) хваліть людину за кожен, навіть найменший, успіх, при цьому будьте щирі й не скупіться на похвалу; 7) створіть людині добру репутацію, і вона намагатиметься відповідати їй; 8) застосовуйте заохочення, дайте людині зрозуміти, що її вади легко виправити, а справа, якою ви хочете її захопити, досить приємна і не становить особливих труднощів; 9) спонукайте людей із задоволенням робити те, що вам потрібно.

Наведені правила впливу на думку індивіда сприяють єдності особистості з інтересами соціальної групи і суспільства в цілому. Суспільство при цьому має створити належні умови для підвищення ролі громадської думки у соціальному управлінні країною.

Соціологічні дослідження свідчать, що такими *умовами*, які сприятимуть зростанню значення громадської думки в Україні, слід вважати [14, с. 209]:

- регулярне виявлення громадської думки державними органами, громадськими організаціями, науковими центрами;
- вільне виявлення всіма громадянами в найрізноманітніших формах (референдуми, вибори органів влади, збори, маніфестації, листи в органи соціального управління та масової інформації, відповіді на вибіркові опитування, обстеження, зондаж та ін.) своїх

думок, оцінок позицій з різних питань громадського життя, ставлення до подій і фактів соціальної дійсності;

- постійне використання громадської думки державними органами і громадськими організаціями на базі юридичних (нормативних) актів і системи законодавчих гарантій, які забезпечують її включення в систему соціального управління;
- формування політичної і правової інформованості громадян, підвищення їхньої культури в цьому відношенні;
- систематичне і широке інформування народу про результати вивчення громадської думки, зауваження і вимоги, адресовані відповідним органам державного і громадського управління та посадовим особам;
- матеріальна і моральна підтримка державними органами інститутів з вивчення громадської думки.

Узагальнюючи викладений матеріал, зазначимо, що комплексно-системний підхід до вивчення громадської думки означає сукупність концепцій щодо її соціальної сутності, ступеня впливу на різні сторони життя суспільства, способи формування, відображення і функціонування.

Концепції щодо соціальної сутності громадської думки фіксують почуття і дії людей на певному об'єкті дійсності з метою її зміни або збереження. При цьому актуальним є момент мотивації таких почуттів і дій. Вивчення відповідних мотивів дає цінну інформацію про внутрішній світ людей, їхні зовнішні зв'язки з навколишнім середовищем через спільні потреби та інтереси.

Таким чином, соціологія громадської думки включає такі *напрями дослідження*: 1) розкриття соціальної сутності цього об'єкта у соціологічному вимірі; 2) аналіз діалектики взаємодії об'єкта і суб'єкта громадської думки; 3) відображення механізму її соціального функціонування.

Названі напрями соціологічного дослідження виникнення, розвитку і функціонування громадської думки злиті у єдиному комплексно-системному підході: соціолого-історичному, соціолого-структурному і соціолого-функціональному.

Об'єктно-суб'єктні відносини стосуються суспільства загалом, його структурних підрозділів (соціальних спільнот, інститутів, колективів, груп, особистостей), в іншому ракурсі — народних мас, їхніх верств — окремих представників. Функціонує громадська думка в загальному механізмі людської життєдіяльності (середовище — об'єктивні потреби — їх усвідомлення і діяльне задоволення).

1. Соціологія громадської думки — це галузева соціологія, яка вивчає виникнення та механізми функціонування громадської думки, соціальні чинники, що впливають на її зміст і активність та визначають її місце в соціальному житті суспільства.
2. Об'єкт соціології громадської думки — її носії, суб'єкти, тобто люди, представники різних соціальних груп та спільнот, різних організацій та інституцій, які висловлюють свої думки з приводу тих чи інших актуальних суспільно значущих питань.
3. Предмет соціології громадської думки — її соціальні аспекти і характеристики, структура, закономірності, канали, механізми формування і функціонування, ставлення великих соціальних груп, народів загалом до явищ, що викликають актуальний суспільний інтерес.
4. Структура соціології громадської думки визначається такими основними напрямками дослідження:
 - розкриттям соціальної сутності цього об'єкта у соціологічному вимірі;
 - аналізом діалектики взаємодії об'єкта і суб'єкта громадської думки;
 - відображенням механізму її соціального функціонування.
5. У дослідженнях громадської думки задіяні всі соціологічні методи. В той же час слід враховувати специфіку їх використання, особливо при масових опитуваннях та зондажах громадської думки.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Ганчев Д.* Изучение и формирование общественного мнения: Пер. с болг. — М.: Мысль, 1983.
2. *Горшков С. К.* Общественное мнение: история и современность. — М., 1988.
3. *Грушин Б. А.* Массовая информация в советском промышленном городе. — М.: Политиздат, 1980.
4. *Грушин Б. А.* Мнение о мире и мир мнений. — М.: Политиздат, 1987.
5. *Есть мнение: Итоги социологического опроса / Под общ. ред. Ю. А. Леванды.* — М.: Прогресс, 1990.
6. *Житенев В. Б.* Общественное мнение в социальном управлении. — Новосибирск: Наука, 1987.
7. *Коробейников В. С.* Пирамида мнений. Общественное мнение: природа и функции. — М.: Молодая гвардия, 1981.

8. *Краткий словарь по социологии.* — М.: Политиздат, 1989.
9. *Массовая информация и общественное мнение молодежи* / Под ред. В. Л. Осовского. — К.: Наук. думка, 1990.
10. *Мігович І. І. Основи соціології.* — Ужгород: Патент, 1996.
11. *Нозль Э. Массовые опросы: введение в методику демоскопии.* — М.: Прогресс, 1978.
12. *Петровская М. М. США: политика сквозь призму опросов.* — М.: Междунар. отношения, 1982.
13. *Социологический словарь.* — Минск: Университетское, 1991.
14. *Соціологія: Курс лекцій* / За заг. ред. Є. Ф. Безродного. — К.: ІСДО, 1994.
15. *Социология. Основы общей теории* / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
16. *Социология. Энцикл.* / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. Н. Зелькин и др. — Минск: Книжный Дом, 2003.
17. *Туленков Н. В. Социология общественного мнения: Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов.* — К.: УГУФВС, 1994.
18. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
19. *Якуба О. О. Соціологія: Навч. посіб. для студ.* — Х.: Константа, 1996.

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Засвоївши цю главу, ви повинні вміти:

- дати визначення соціології масової комунікації;
- охарактеризувати об'єкт і предмет дослідження соціології масової комунікації;
- описати функції, основні поняття та категорії соціології масової комунікації;
- розкрити основні методи дослідження соціології масової комунікації;
- описати основні етапи виникнення та розвитку соціології масової комунікації;
- охарактеризувати масову комунікацію як соціальну систему.

12.1. Соціологія масової комунікації як наука: об'єкт і предмет дослідження, місце у системі соціологічних знань

Соціологія — одна з багатьох наук, що займаються дослідженням масової комунікації. Остання є об'єктом вивчення як технічних,

так і соціогуманітарних наукових дисциплін, таких, зокрема, як психологія і психолінгвістика, лінгвістика і соціолінгвістика, культурологія і журналістика, кібернетика й інформатика та ін.

Як невід'ємна складова соціальної реальності, як важливий елемент соціального життя масова комунікація виступає *об'єктом* соціологічних наук. У сучасній навчальній літературі домінує уявлення про *об'єкт соціології масової комунікації* як про сукупність масових інформаційних і комунікаційних явищ у їх соціальному вимірі [21, с. 305].

Зазначимо, що *об'єктом соціології масової комунікації* є насамперед особистості, соціальні групи і спільноти, регіони і суспільство загалом, задіяні у масовій комунікації, а також відповідні соціальні організації та соціальні інститути.

Характерно, що уявлення про об'єкт соціології масової комунікації потерпають змін і уточнень, що пов'язано з розвитком масової комунікації як соціального явища і становленням ще досить молодого галузі соціологічних знань, яка займається дослідженням цього явища. У зв'язку з цим триває уточнення визначення соціології масової комунікації. Найпоширеніша точка зору — це розуміння соціології масової комунікації як галузі соціології, що вивчає процеси функціонування та розвитку засобів масової комунікації*; закономірності та динаміку соціального спілкування в контексті його впливу на життєдіяльність суспільства загалом та його ланок [17, с. 401–404]; соціальних факторів, що зумовлюють вплив масової комунікації на формування соціальної думки — відношення до соціальних реалій та цінностей [5, с. 6].

Заслугує на підтримку визначення Н. В. Костенко, у якому соціологія масової комунікації розуміється як галузева соціологічна наука, що визначає стан і динаміку масової комунікації в суспільстві, а також тенденції та особливості функціонування мас-медіа (преси, радіо, телебачення, відео-систем, кіно), за допомогою яких ця комунікація здійснюється [7].

Отже, у найбільш узагальненому вигляді *соціологія масової комунікації* досліджує масову комунікацію як складне соціальне явище (соціальний феномен), закономірності її функціонування у суспільстві, тенденції та прояви її взаємодії з іншими елементами суспільства.

Місце та роль соціології масової комунікації визначається низкою притаманних їй *функцій*: регулятивної, виховної, власне комунікативної (як засіб спілкування), соціальної організації, власне інформаційної (виробництво соціальної інформації), функції зворотного зв'язку (в управлінні соціальним життям), соціокультурної, освітньої та пізнавальної, соціалізаційної (збереження та поширення соціального досвіду), соціального захисту, соціального контролю, інформаційного обслуговування, соціальної взаємодії, управлінської та прогностичної функцій.

У процесі становлення та розвитку соціології масової комунікації триває уточнення предмета її дослідження.

Найпоширеніша точка зору на предмет соціології масової комунікації представлена в «Енциклопедичному соціологічному словнику» [26, с. 724–725], згідно з якою це закономірності масових інформаційних процесів та діяльності соціальних інститутів, що виробляють та поширю-

* Див.: *Краткий словарь по социологии* / Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Политиздат, 1988. — С. 347.

ють масову інформацію. Вплив такого підходу до визначення предмета соціології масової комунікації відчувається у визначенні одного з останніх українських підручників із соціології [21, с. 306–310], де предмет досліджень цієї галузевої соціології розуміється як взаємодія комунікатора, аудиторії, та визначенні змісту, особливості сприйняття масової інформації, вивчення функціонування окремих засобів масової інформації тощо.

Обидва визначення загалом охоплюють предметне поле соціології масової комунікації, хоча і потребують деяких уточнень. По-перше, в частині виділення такої предметної ознаки, як «соціальне», а по-друге — в частині акцентуації саме на комунікативному характері предмета, оскільки в обох визначеннях домінує інформаційний контекст. Уникнути другої неточності вдалося І. Я. Писаренко [17, с. 402], який предметом дослідження цієї галузі соціології вважає комунікативну діяльність та комунікативні зв'язки і відносини. Хоча уникнути недостатньої означеності соціальної сутності у предметі при цьому все ж не вдалось. У цьому контексті важко не погодитись з В. П. Конецькою, яка стверджує, що в соціології комунікації (в рамках якої за авторською версією досліджується і масова комунікація — *М. Л.*) акцентується на соціальному аспекті комунікації [5, с. 6].

Узагальнюючи розгляд типових визначень предмета соціології масової комунікації, пропонуємо таке його тлумачення. *Предметом соціології масової комунікації* доцільно вважати соціальні відносини, що виникають між учасниками масової комунікації та зумовлюються їхнім соціальним статусом і роллю в системі соціальної комунікації.

Пропоноване тлумачення предмета дослідження розкривається системою категорій та понять, що утворюють категоріальний апарат соціології масової комунікації. До основних з них належать такі.

Комунікація (лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

На думку В. П. Конецької, в наш час цей термін вживається у трьох основних інтерпретаціях: а) засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального світу; б) спілкування — передавання інформації від людини до людини; в) передавання та обмін інформацією в суспільстві з метою впливу на нього [5, с. 7]. Щодо проблем масової комунікації, то їх дослідження пов'язано переважно з трактуванням комунікації у варіанті в).

Масова комунікація — соціокультурна взаємодія в масштабах суспільства через розповсюдження та обмін інформацією за допомогою технічно обладнаних мас-медіа (преси, радіо, телебачення, відеосистем, кіно) [19, с. 244].

Подібне розуміння цього терміна потребує, на нашу думку, уточнення щодо розуміння його специфічної соціокультурної взаємодії — особливого виду соціального спілкування [11, с. 62].

В соціології зазвичай розмежовують терміни «масова комунікація» та «масова інформація». Комунікація хоч і пов'язана з переданням інформації, але не обмежується цим.

Масова інформація — стереотипізована інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику, географічно розпорошену аудиторію.

Масова інформація є змістовним наповненням масової комунікації, а обмін такою інформацією надає сенсу і спрямованості цьому виду соціального спілкування.

Звернемо увагу, що як масова комунікація, так і масова інформація близькі між собою завдяки засобам масової інформації, конституюються ними і не можуть існувати поза ними.

Засоби масової інформації (mass-media) — соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, Інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Соціологічні дослідження засвідчують, що бурхливі нововведення в засобах масової інформації, здійснювані завдяки досягненням науково-технічного прогресу, суттєво видозмінюють їх природу, розширюють їх функції у таких напрямках: 1) децентралізація — вибір програм все більше залежить від індивіда, 2) збільшення обсягу інформаційних програм, 3) можливість інтерактивності — взаємодії через зворотний зв'язок для обміну інформацією [5, с. 202].

Зазначимо, що розширенню інтерактивності сприяють усі три інноваційні тенденції в засобах масової інформації. Адже можливість ширшого індивідуального вибору програм, відстежена організаторами радіо та телепередач, сприяє більшому зворотньому зв'язку, надає останньому форму обміну інформацією — тобто форму комунікації. Отже, поява у сучасних засобах масової інформації нових можливостей для інтерактивності споживачів масової інформації все більшою мірою надає масовій інформації характеру масової комунікації.

Ураховуючи зазначене, вважаємо за доцільне щодо сучасного стану масової комунікації вживати терміни «*масова комунікація*» і «*масова інформація*» як синонімічні. Такий підхід не тільки легітимізує практику вживання цих термінів у такому сенсі в соціологічній літературі [1; 11; 21], а й зменшує різнобій та плутанину у використанні цих понять.

Аудиторія масової комунікації (від лат. *auditorium* — місце для слухання) — значна, чисельна, географічно розпорошена сукупність

людей, яка характеризується близькістю їхніх інформаційних інтересів і потреб, що проявляються у виборі форм, способів і каналів масової комунікації для їхнього задоволення*. У вітчизняній соціологічній літературі аудиторія масової комунікації зазвичай розуміється як суб'єкт сприйняття та споживання масової інформації [15, с. 109–115].

Комунікатор — суб'єкт діяльності щодо виробництва та поширення масової інформації. В умовах демократизації суспільства — це складна система, до якої входять підрозділи єдиного редакційного колективу, працівники редакції (студії) і різнобічні стосунки між усіма цими складовими.

Ефекти масової комунікації — трансформації в оцінках та поведінці людей, що відбуваються під впливом масової комунікації [15, с. 83, 115–116].

Соціології масової комунікації притаманна сукупність *методів дослідження*, які диференційовані щодо завдання того чи іншого етапу дослідження [5, с. 287–297].

На *етапі збирання фактичного матеріалу* та його первинної систематизації використовуються методи опитування, експертних оцінок, лабораторних експериментів і польових експериментів, що допускають також різні види спостереження.

На *етапі обробки отриманих даних та змістовної інтерпретації результатів їх аналізу* використовуються методи кореляційного, факторного, детермінаційного, дисперсійного та латентно-структурного аналізу, а також метод імплікаційних шкал і контент-аналізу.

На *завершальному етапі аналізу* використовуються методи тестування та шкалювання, що дають змогу перевірити отримані результати.

Завершуючи розгляд соціології масової комунікації як галузевої соціологічної теорії, зазначимо, що поєднання її сутнісних характеристик у вигляді об'єкта і предмета дослідження, основних функцій, понятійно-категоріального апарату та системи методів зумовлюють *місце та роль* цієї дисципліни в *системі соціологічних знань* та взаємодію з іншими соціологічними дисциплінами. Найтісніший зв'язок соціології масової комунікації виявляється із соціологією комунікації, соціологією громадської думки, соціолінгвістикою, соціологією масових явищ, соці-

* Див.: *Российская социологическая энциклопедия* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 41–42.

ологією політики, соціологією пропаганди, електоральною соціологією, соціологією особистості, соціологією освіти і виховання.

12.2. Виникнення та розвиток соціології масової комунікації

Протосоціологічний етап дослідження масової комунікації пов'язаний зі створенням у суспільстві відповідних технічних і соціальних умов. Створення технічних передумов виникнення соціології масової комунікації пов'язують з винайденням Гутенбергом у 1456 р. набірного шрифту та друкарського верстата [25, с. 19]. Хоча за іншими джерелами створення таких умов пов'язують з друкуванням та поширенням перших газет на початку XVII ст. та появою на їх шпальтах поряд з новинами і рекламних оголошень [1, с. 429]. Винахід дешевого способу публікацій новин (на переробленому папері) став поштовхом для масового поширення газет, починаючи з кінця XIX ст. і до нашого часу, та спричинив завершення протосоціологічного етапу. З розвитком технічного рівня засобів масової комунікації, виникненням і розвитком радіо, телебачення, Інтернет та інших засобів найчастіше пов'язують подальший розвиток соціології масової комунікації.

Водночас соціальним передумовам такого розвитку уваги приділяється значно менше. У цьому контексті заслуговує на підтримку обумовленість розвитку масової комунікації ослабленням традиційних зв'язків общинного життя у процесі індустріалізації та урбанізації західного суспільства (кінець XIX — початок XX ст.) і необхідності «швидкої соціалізації» людей як членів маси (Ч. Кулі, Л. Вогард, Н. Блумер) [23, с. 24–25].

Початок власне соціологічного етапу дослідження масової комунікації як соціального явища пов'язують з ім'ям М. Вебера, який у статті «До соціології преси» (1910 р.) методологічно обґрунтував необхідність вивчення преси в соціологічному аспекті, розкрив її орієнтацію на різні соціальні структури та вплив на формування людини як члена соціуму. Він також сформулював соціальні вимоги до журналіста та обґрунтував метод аналізу преси [5, с. 208].

Період 20 — 40 років XX ст. характерний виникненням радіо та зародженням тоталітарних держав з потужною системою масової пропаганди. Цим зумовлена спрямованість соціології масової комунікації на вивчення умов ефективного пропагандистського впливу і змісту пропаганди (Г. Лассвелл, К. Ховланд). Поступово створювалась методика досліджень масової комунікації: масове вибіркове дослідження та панель-

не дослідження аудиторії (П. Лазарсфельд), контент-аналізу (Г. Лассуелл, Б. Берельсон), експериментів (К. Левін, К. Ховланд).

У дослідженнях ефективності масової комунікації вона розглядалась як прямий наслідок пропагандистського впливу, що підсилювався чи послаблювався впливом факторів. Створена американською соціологією пропаганди «парадигма ефектів мас-медіа» тривалий час була орієнтована на вимір ефективності засобів комунікації відповідно до лінійної формули масової комунікації, запропонованої у 1948 р. Г. Лассуеллом: хто повідомляє, що повідомляє, яким каналом, кому і з яким ефектом. Кожна з ланок комунікаційного ланцюга могла вивчатися самостійно: настанови комунікатора, зміст мас-медіа (для чого було здійснено контент-аналіз текстів, що транслюються), диспозиції та очікування аудиторії. Для цього періоду в соціології набувала переваги ідея про всесильність впливу масової комунікації на свідомість людини (W. Lippmann).

Період 50-х років характерний зміною поглядів на ефективність впливу масової комунікації, які спирались на експериментально підтверджений підсилюючий ефект. На цій підставі П. Лазарсфельд, а згодом Дж. Клеппер дійшли до визнання обмеженого впливу мас-медіа, що виступають швидше «агентом підсилення, ніж агентом зміни» установок реципієнтів. Визнання деякого спрощення лінійної схеми масової комунікації спонукало до пошуку інших моделей її функціонування, зокрема «двоступеневої» моделі (П. Лазарсфельд та І. Е. Катц), яка вводила опосередковану ланку в спілкування комунікатора та аудиторії — «лідерів думки», котрі, репрезентуючи найкомпетентнішу в галузі інформації, тісно контактуючу мас-медіа категорію реципієнтів, розповсюджують отримані каналами комунікації відомості шляхом міжособистісної взаємодії.

У 60-ті роки набула переваги думка про те, що вплив масової комунікації на установки та думки людей опосередковується характеристиками аудиторії: позицією групи, до якої належить реципієнт, чи позицією її окремих членів, а також селективністю, тобто схильністю людини відбирати ту інформацію, яка узгоджується з її цінностями та думками.

У цей же період проявилась схильність до зміни пріоритетів у напрямках досліджень масової комунікації: соціально-політичний аналіз розвитку системи масової комунікації поступався вивченню її технологічних факторів. Крайнім проявом технологічного детермінізму була концепція Г. Маклуена щодо впливу технічних засобів комунікації*.

* Див.: *Российская социологическая энциклопедия* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1997. — С. 506.

Початок 70-х років характеризується утвердженням думки про зростання впливу масової комунікації на масову свідомість. Експериментальні дослідження підтвердили, що масова комунікація більше впливає на те, про що говорять (тема), ніж на конкретну позицію людини щодо цієї теми. Вона обговорюється на рівні міжособистих контактів тим частіше, чим більше про неї говорять по радіо та на телебаченні. У цей період набувають поширення моделі «ко-орієнтації» (Дж. Мак-Леод), що пояснюють особливу актуальність звернення еліти і громадськості до мас-медіа в ситуації соціальної напруженості тощо [20, с. 166].

Період 80-х років характеризується деяким переміщенням зацікавленості соціологів масової комунікації з соціальних проблем до культурологічних, які нині під впливом феноменологічних та герменевтичних методологічних концепцій розглядаються як цілеспрямований вплив та способи інтерпретації не тільки повідомлень, що передаються, а й повсякденного практичного досвіду реципієнтів*. Набуває поширення модель формування громадської думки, що отримала назву «спіраль мовчання» (Е. Ноель-Нойман)**, яка спирається на схильність людей, думка яких збігається з позицією більшості, частіше обговорювати її на людях та відстоювати свою точку зору, в той час як особи, думка яких не збігається з більшістю, переважно мовчать про неї. У результаті руху цього процесу по спіралі деякі теми та позиції потрапляють у центр уваги населення, а інші відкидаються на периферію громадського інтересу. Якщо для певної аудиторії така поведінка проявляється як спроба уникнути ізоляції, то для тих, хто запускає «спіраль мовчання», — це намагання уникнути критики з боку громадськості***.

У сучасній соціології масової комунікації, на думку Н. В. Костенко, її дослідження здійснюється переважно з позиції широкої перспективи культури [7, с. 540—549]. Участь масової комунікації у відтворенні соціально-структурних і політичних процесів, влади і контролю, повсякденного життя людей та людської індивідуальності

* Див.: *Лауристин М. Й.* Социология массовой коммуникации // Российская социол. энцикл. — М., 1997. — С 506—507.

** Див.: *Ноэль-Нойман Э.* Общественное мнение. Открытие спирали молчания. — М., 1996.

*** Див.: *Социология. Основы общей теории: Учеб. пособие / Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев, А. В. Кабыща и др.* — М.: Аспект-Пресс, 1996. — С. 301.

вбачається як трансмісія культурних значень і сенсів у вигляді знань, цінностей, переконань, думок, навичок, взірців. У змісті процесів масової комунікації вбачають і виокремлюють культурні індикатори, що вказують на структуру й динаміку ціннісних систем у суспільстві (К. Розенгрэн, З. Неменверт і Р. Вебер), зміщуючи акценти з вивчення недовгочасних або ситуативних ефектів масової комунікації на дослідження культурних рухів і циклів. Оцінюючи телебачення як найпотужніший засіб культивуації в суспільстві певних зразків соціуму, теоретики обґрунтовують технології «культивуаційного аналізу» (Дж. Гербнер).

У концепціях А. Моля та Г. М. Маклуена мас-медіа надається вирішальна роль у формуванні нового типу інформаційної та культурної взаємодії завдяки їх здатності конструювати мозаїчну аудіовізуальну культуру.

В окремих напрям розвитку сучасної соціології масової комунікації виділяється антираціональний імпульс масової комунікації, виразно виражений у постмодерністській перспективі досліджень [7, с. 549]. Вони репрезентують ідею потенційної здатності мас-медіа здійснювати соціальний контроль завдяки зваблюванню публіки особливою чуттєво-знаковою реальністю, яка виявляє схильність до саморозмноження, надмірного нарощування знаків, витіснення значень і сенсів за межі комунікації та розчинення істинних знань у своїх численних варіантах. В екстатичних станах масової комунікації такий контроль сприяє перетворенню членів аудиторії на користувачів звабливих знаків, що веде до розпаду між ними соціальних зв'язків і «зникненню соціальної реальності» (Ж. Бодрійяр).

Протилежної точки зору стосовно раціонального потенціалу мас-медіа дотримуються прибічники когнітивних підходів до масової комунікації. Досить визначено її висловлює Ю. Хабермас, який вважає, що соціальний контроль, що здійснюється засобами масової комунікації, має амбівалентний характер. Владний тиск ідеології або інтересів виробництва співіснує тут з раціонально усвідомлюваними правилами конструювання мовної реальності. У сучасному світі, де координатором соціальних дій виступають переважно влада і капітал, мас-медіа все-таки «надані мовному розумінню», зберігаючи шанс вивільнення людини із тенет уречевлення. Сутнісно примножуючи комунікативні зв'язки взагалі, мас-медіа здатні працювати на підтримку раціонального суспільного дискурсу, якщо такий зароджується у публічній сфері.

У вітчизняній соціології перші дослідження проблем масової комунікації припадають на 20-ті роки ХХ ст. і пов'язані з вивченням В. А. Кузьмичевим, П. Лебедевим, Н. А. Рубакінім читацької аудиторії газет і книг [17, с. 403–404]. Інтенсивного розвитку соціологія масової комунікації почала набувати у 70–80-ті роки. Вона сприйняла досягнення традиційних підходів та інновацій, теоретично орієнтуючись на марксистський аналіз, де мас-медіа розглядаються у системі ідеологічних інститутів домінуючих класів, які з їх допомогою «регулюють виробництво та розподіл думок свого часу» (К. Маркс). Серед відомих дослідників цього напрямку А. М. Алексєєв, Б. О. Грушин, В. П. Конецька, В. С. Коробейников, Н. В. Костенко, М. Й. Лауриєтін, М. М. Назаров, Г. Г. Почепцов, Є. П. Прохоров, В. П. Терин, Б. М. Фірсов та ін.

Завершуючи короткий огляд розвитку соціології масової комунікації, представлений парадигмами та концепціями, що спираються на різні методологічні засади, варто погодитись з відсутністю перспектив для створення «універсальної теоретичної концепції» на основі їх синтезу, що не виключає, однак, можливості їх взаємодоповнення [20, с. 171]. Аналіз тенденцій розвитку сучасної соціології масової комунікації підтверджує тенденцію наростання досліджень, в яких феномен масової комунікації розглядається в контексті комунікативних аспектів соціальної організації загалом. Тематика досліджень все частіше зміщується від спостереження за функціями масової комунікації по обслуговуванню взаємодії соціальних структур і суб'єктів до розуміння комунікації як найрелевантнішої форми і сенсу такої взаємодії.

12.3. Масова комунікація як соціальна система

Розгляд масової комунікації як соціальної системи відповідає структурно-функціональній традиції аналізу, в рамках якого цей соціальний феномен досліджувався Р. Мертонем, П. Лазерфельдом і Г. Лассвеллом. В організації соціального життя суспільства, яке розуміється як система взаємозалежних систем та підсистем, система масової комунікації сприяє підтриманню більш-менш адекватної картини життя суспільства, соціального оточення людей. У механізмі «соціального зчеплення» взаємодіють дві основні складові: 1) потреба суспільства різного рівня — спільноти, групи, індивіда та 2) «відгук» на відповідні вимоги, реалізація потреб прямо чи опосередковано засобами масової комунікації [15, с. 14–15].

Отже, структурно-функціональне бачення масової комунікації трактує її як підсистему, що самоуправляється та самокоригується, діючи в

конкретних політичних та інституальних умовах. Масова комунікація при цьому досліджується насамперед як один із засобів підтримки функціонування суспільства загалом, ніж як джерело, що сприяє соціальним змінам.

Одним із перших представив масову комунікацію як соціальну систему Мелвін Де Флюер*. Орієнтуючись на взаємовідносини, що складаються між змістом продукції мас-медіа та смаками аудиторії, він визначив базовою умовою функціонування цієї системи фінансування її персоналу рекламодавцями відповідно до виборів масових груп аудиторії.

Соціальна система масової комунікації, за його баченням, складається з найважливіших елементів — рольових підсистем:

- 1) аудиторії, диференційованої за смаками, освітою, віком та ін.;
- 2) соціальних організацій, що створюють і розповсюджують зміст масової комунікації та досліджують аудиторію, а також рекламних агентств;
- 3) спонсорів і рекламодавців.

Крім цього, виділяється підсистема соціального контролю, до якої входять: сукупність законодавчих органів різного рівня; агентства з контролю за виконанням нормативних актів; самодіяльні асоціації, що сприяють контролю.

Ключовим моментом функціонування системи за Флюером є забезпечення аудиторії розважальним змістом, де необхідним є такий зміст, що задовольнятиме потреби якнайбільшої аудиторії. Цим мотивуються представники аудиторії до виконання ролей відповідно до потреб системи загалом. Таким чином, стає можливою підтримка рівноваги у системі.

Щодо змісту масової комунікації для підтримки функціонування системи необхідно, щоб зміст комунікації відповідав таким умовам:

1. Матеріали масової комунікації повинні викликати зацікавленість аудиторії та сприяти переконанню в необхідності купівлі різнобічних товарів.
2. Матеріали мають подаватись у межах традицій, моральних норм і стандартів, що склалися, щоб позбавити виробників від небажаних санкцій щодо матеріалів з боку регулюючого компоненту системи.

Практика засвідчує, що орієнтація на найбільшу аудиторію частіше означає орієнтацію на масові, невимогливі смаки споживачів. У

* Див.: *De Fleur M. Theories of Mass Communications.* — N. Y.: David McKay, 1966.

таких передачах акцент робиться на спрощеному гуморі, банальних мелодрамах та подіях, а нерідко — на демонстрації насильства та жорстокості.

Сучасна система масової комунікації може бути представлена як взаємодія таких основних елементів.

Соціальні інститути масової комунікації (видавці), до яких належать преса, радіо, телебачення та нові сучасні канали масової комунікації. Їм притаманні всі специфічні ознаки соціального інституту [20, с. 148–150]: сталість організаційних форм, орієнтованість на розв'язання таких важливих соціальних проблем, як створення адекватної картини суспільного життя суспільства, соціального оточення людей. За своїм культурним статусом масова комунікація виступає відтворювачем та поширювачем культурних зразків повсякденної поведінки, підтверджуючи свою культурну легітимність.

Соціальні організації масової комунікації (комутатор), які охоплюють редакції та видавництва центрального, регіонального та місцевого рівнів. Вони об'єднують на організаційно-управлінських засадах групи людей, які пов'язані з виробництвом та розповсюдженням змісту масової комунікації, координуючи та спрямовуючи їхні дії за допомогою певних засобів управління людьми, регулюючи у такий спосіб процес масової комунікації.

Соціальні спільноти та групи масової комунікації, які об'єднують споживачів послуг масової комунікації (аудиторію), власників засобів масової комунікації (спонсорів, інвесторів), менеджерів, редакторів, кореспондентів, технічних працівників засобів масової комунікації. Диференціюючись за місцем і роллю у процесі масової комунікації, ці соціальні спільноти і групи представляють різноманітні потреби у сфері масової комунікації, формуючи тим самим співвідношення попиту та пропозиції на ринку послуг масової комунікації.

Через взаємодію між структурними елементами система масової комунікації реалізує свої основні функції, які можна згрупувати за такими рівнями: рівень соціуму та рівень індивіда*.

На **рівні соціуму** здійснюються наступні функції масової комунікації:

1. *Інформаційна* — інформація про події та умови життя в суспільстві і світі; інформаційне забезпечення інноваційних процесів.

* Див.: *Массовая коммуникация в условиях научно-технической революции* / Под ред. Б. М. Фирсова. — Л.: Наука, 1981.

2. *Соціального зв'язку* — коментування та інтерпретація того, що відбувається; підтримка існуючих норм і владних відносин; соціалізація; координація різноспрямованої соціальної активності; формування громадської думки.

3. *Забезпечення спадкоємності* — подання зразків домінуючої культури; забезпечення «пізнання» субкультур, нових культурних напрямів; підтримки спільності соціальних цінностей.

4. *Рекреативна* — повернення можливостей для відпочинку та розваг; зниження соціальної напруженості.

5. *Мобілізація* — організація компаній у зв'язку з актуальними цілями в політиці, економіці, соціальній сфері.

На **індивідуальному рівні** здійснюються такі функції масової комунікації:

1. *Інформаційна* — споживання інформації про події та умови життя безпосереднього оточення, суспільства, світу загалом; задоволення спільних інтересів і цікавості; навчання та самоосвіта; пошук порад, необхідної інформації для прийняття рішень.

2. *Особистісної ідентифікації* — підкріплення індивідуальних цінностей; отримання відомостей про моделі поведінки; ідентифікація з цінностями інших; досягнення розуміння самого себе.

3. *Інтеграції та соціального спілкування* — розуміння становища іншого, співпереживання; формування основи для діалогу, соціального спілкування; допомога в реалізації соціальних ролей; можливість спілкування із сім'єю, друзями, оточуючими.

4. *Розваги* — емоційна розрядка; заповнення вільного часу; ескапізм, втеча від проблем; отримання естетичної насолоди; сексуальне збудження.

Зазначимо, що випадки невідповідності між функціями суспільного та індивідуального рівнів можуть викликати так звану дисфункцію масової комунікації, що виявляється у викривленні форм прояву відповідних функцій: інформаційна функція перетворюється в дезінформацію, функція розваг — у функцію «контролю свідомості» і тому подібне.

У структурно-функціональному підході по суті пропонується універсальна методологічна мова описання системи взаємовідносин «масова комунікація — суспільство», що дає змогу представити основні види активності масової комунікації в контексті інших соціальних процесів та елементів соціальної структури.

Водночас масова комунікація розглядається в ракурсі інших дослідницьких традицій: концепції ідеології та методології аналізу масової

комунікації; семіологічного підходу; критичної традиції аналізу і традиції постмодерністської перспективи [15, с. 14–62].

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія масової комунікації — це галузева соціологічна теорія, що досліджує масову комунікацію як складне соціальне явище (соціальний феномен), закономірності її функціонування у суспільстві, тенденції та прояви її взаємодії з іншими елементами суспільства.

Об'єктом дослідження соціології масової комунікації є соціальний феномен масової комунікації. Предметом дослідження є спеціальні соціальні взаємовідносини, що виникають між учасниками масової комунікації та зумовлюються їхнім соціальними статусами і ролями в системі масової комунікації.

2. Роль і місце соціології масової комунікації в суспільстві визначається такими функціями: регулятивною, виховною, засобами спілкування, соціальної організації, інформаційної, освітньої та пізнавальної, соціалізаційної, соціального захисту, соціального контролю, соціальної взаємодії, управлінської та прогностичної.
3. До основних категорій та понять соціології масової комунікації належать: масова комунікація, масова інформація, засоби масової комунікації, аудиторія масової комунікації, соціальні інститути та соціальні організації масової комунікації, комунікатор, ефекти масової комунікації.
4. Методи дослідження масової комунікації, диференційовані за етапами збору і систематизації матеріалу — опитування, експертних оцінок, лабораторних та польових експериментів, спостереження; обробки та інтерпретації результатів — кореляційного, факторного, детермінаційного та латентно-структурного аналізу, а також методу імплікаційних шкал і контент-аналізу; завершальний етап — методи тестування та шкалювання.
5. Виникнення соціології масової комунікації пов'язують з ім'ям М. Вебера та його статтею «До соціології преси» (1910 р.). Подальший розвиток цієї дисципліни характеризується появою теорій, в яких співіснують, набувають більшої чи меншої ваги дві головні ідеї: тотального та прямого впливу або часткового та опосередкованого впливу мас-медіа на аудиторію.
6. Масова комунікація може розглядатись як соціальна система, основними елементами якої є соціальні спільноти і групи учасників масової комунікації, соціальних організацій та соціальних інститутів ма-

сової комунікації. Взаємодія елементів дає змогу системі масової комунікації здійснювати свої функції на рівні соціуму та індивідуальному рівні.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Гіденс Е.* Соціологія. — К.: Основи, 1999.
2. *Дейк Т. А. Ван.* Язык. Познание. Коммуникация. — М.: Прогресс, 1989.
3. *Зернецька О. В.* Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект). — К.: Наук. думка, 1993.
4. *Іванов В. Ф.* Соціологія масової комунікації: Навч. посіб. — К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2000.
5. *Конецькая В. П.* Социология коммуникации: Учебник. — М.: Междунар. ун-т бизнеса и управ., 1997.
6. *Коробейников В. С.* Редакция и аудитория. — М.: Мысль, 1983.
7. *Костенко Н. В.* Соціологія масової комунікації // Соціологія: Короткий енцикл. слов. — К., 1998.
8. *Костенко Н. В.* Ценности и символы в массовой коммуникации. — К.: Наук. думка, 1993.
9. *Лалл Д.* Мас-медіа, комунікація, культура, глобальний підхід. — К.: Вид-во «КІС», 2002.
10. *Массовая информация и общественное мнение молодежи.* — К.: Наук. думка, 1990.
11. *Масова комунікація: Підручник / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов, В. А. Вергун.* — К.: Либідь, 1997.
12. *Массовая коммуникация и охрана среды.* — Таллин: Эстираамат, 1987.
13. *Методологические и методические проблемы контент-анализа: В 2 т.* — М.: Наука, 1973.
14. *Моль А.* Социодинамика культуры. — М.: Прогресс, 1973.
15. *Назаров М. М.* Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследования. — М.: УРСС, 1999.
16. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001.
17. *Социологический словарь / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга.* — Минск: Университетское, 1991.
18. *Социология средств массовой коммуникации / Под ред. Ю. П. Буданцева.* — М., 1991.
19. *Соціологія: Короткий енцикл. слов. / За ред. В. І. Воловича.* — К.: УЦДК, 1998.
20. *Соціологія: Навч. посіб. / За ред. С. О. Макєєва.* — К.: Укр. енцикл., 1999.
21. *Соціологія: Підруч. для студ. вищих навч. закл. / За ред. В. Г. Городяненка.* — К.: Академія, 2002.

22. *Средства* массовой коммуникации и социальные проблемы: Хрестоматия: Пер. с англ. / Сост. И. Г. Ясавеев. — Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2000.
23. *Терин В. П.* Массовая коммуникация: Социокультурные аспекты политического воздействия. Исследование опыта Запада. — М.: Изд-во Ин-та социологии РАН, 1999.
24. *Федотова Н. Л.* Социология массовой коммуникации: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2003.
25. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций. — СПб.: ЕВРОЗНАК, 2001.
26. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.

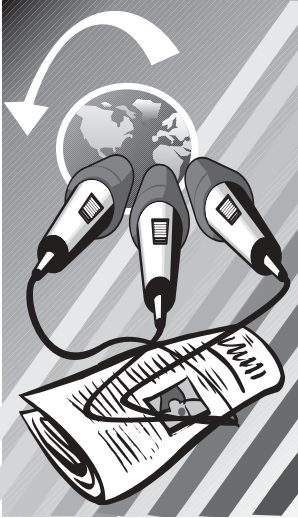
Галузеві соціологічні теорії

Галузеві соціологічні теорії формуються на стику соціології з іншими науками — економікою, політологією, етнографією, наукознавством тощо. *Галузеві соціологічні теорії* вивчають як форми вияву, так і механізми дії соціологічних законів та закономірностей в різноманітних сферах суспільного життя. Їх *об'єктом*, на відміну від загальних теорій, є не суспільство загалом, а окремі його «частини»: економіка, політика, право, освіта, виховання тощо. Вони, як правило, опосередковують зв'язок соціології з іншими науками. Тому термін «соціологія» в назві цих теорій (наприклад, соціологія політики) відображає особливий підхід до відповідних сфер життя суспільства, зумовлений предметом і методом соціології.

Будь-яка галузева соціологічна теорія використовує концептуальний апарат спеціальних соціологічних теорій і може описувати свій об'єкт як соціальну групу, соціальну діяльність чи соціальний інститут. Наприклад, сферу освіти можна вивчати як сукупність різноманітних видів діяльності, як сукупність різних груп людей або як сукупність різних інститутів, що організують відповідні види людської діяльності. Такий однобічний опис об'єкта під кутом зору галузевих теорій цілком умовний, оскільки передбачає певну абстракцію, що є не тільки припустимим, а й необхідним явищем у науковій діяльності і являє собою один із чинників наукового дослідження та запоруку різнобічного опису об'єкта, що вивчається, як єдиного цілого.

Таким чином, розподіл теорій на загальні та галузеві дає можливість побачити різницю між ними або за об'єктом («суспільство загалом і його окремі частини»), або за типом теорій — загальні виступають основою щодо формування соціологічної парадигми, а галузеві утворюють межовий пояс на стику соціології з іншими науками. Крім того, до понять загальної соціології переважно відносять характеристики фундаментальної та теоретичної соціології, хоча галузеві соціології, безумовно, теж не виключають наукової орієнтації й теоретичного рівня, але вони, як правило, більше зорієнтовані на емпіричний і прикладний характер.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- визначити соціологію політики як галузеву соціологічну теорію, описати її об'єкт та предмет;
- охарактеризувати структуру та функції соціології політики;
- проаналізувати місце і роль соціології політики в системі соціологічного знання;
- розкрити зміст основних наукових категорій та понять соціології політики;
- описати сутність політики та назвати основні проблеми, які досліджує сучасна соціологія політики;
- охарактеризувати соціологічні методи вивчення політики та їхню специфіку.

13.1. Соціологія політики як наука: об'єкт, предмет і наукові категорії

Серед визначень *соціології політики* досить поширеним є розуміння її як галузевої соціологічної теорії, що вивчає взаємовідносини політичної сфери з

іншими сферами життя суспільства, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами [17, с. 258]. Такий підхід дає простір для доповнення визначення атрибутами соціально-політичних відносин — *політичне життя, політичні процеси, політичні системи та організації, політична культура, політична влада* та ін. Тим самим є можливість врахувати різні підходи серед соціологів щодо змісту цієї галузевої соціологічної теорії.

З одного боку, це зумовлено складністю та різнобічністю самого об'єкта дослідження — політики. Про це свідчить вивчення її багатьма суспільними науками.

Наприклад, політологія орієнтується на вивчення політики як цілісного об'єкта з притаманними їй закономірностями владних відносин

та політичних механізмів їхньої дії. Право концентрує увагу на дослідженні галузі правових і державних норм та відповідних інститутів. Філософія розглядає політику як феномен світового розвитку, продукт людської цивілізації. Психологія орієнтується на дослідження психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Соціальна психологія вивчає відповідно механізми політичної поведінки груп людей, політичної психології різних спільнот. Історія звертає свою увагу на хронологію розвитку політичних подій, роль у політичних процесах видатних історичних постатей.

Вплив наук про політику відбився і на самій соціології політики, в тому числі і на визначенні її назви. Ще й сьогодні тривають дискусії щодо альтернативної назви «*політична соціологія*» та співвідношення її із «*соціологією політики*». При цьому *політична соціологія* у більшості випадків розглядається як зорієнтована на розкриття проблем ставлення суспільства до держави та інститутів розподілу і формування влади, що виявляється в спрямованості політичної свідомості й політичної поведінки. *Політична соціологія* має відповісти на запитання, як усвідомлюються індивідом, соціальними групами і прошарками, партіями та громадськими організаціями існуюча політична реальність, система владних відносин, їхні права і свободи. Це дає можливість скласти уявлення, як громадянське суспільство взаємодіє з політичними інститутами, структурами.

Натомість *соціологія політики* обмежується вивченням взаємозв'язку політичних сфер та інститутів з розвитком політичної структури суспільства; форм суспільно-політичної діяльності й активності; громадської думки, що відображає політичні установки, орієнтації індивідів і груп; місця партій у системі влади. *Завдання* соціології політики полягає в конкретному аналізі змісту політики і політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їхніх політичних інтересів та відповідних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних рухів, поведінки та свідомості мас.

Однак деякі автори вважають термін «соціологія політики» не дуже вдалим, оскільки він нібито приховує небезпеку надширокого тлумачення предмета і сфери досліджень цієї галузі соціологічної науки. Справді, політичне регулювання тією чи іншою мірою присутнє в усіх сферах життя. Звичайно, за певних обставин навіть окремі соціальні явища (проблеми медичного обслуговування, дефіцит товарів та послуг, прорахунки в матеріальному стимулюванні праці) можуть опинитися в центрі політичного життя, спричинити страйки, призвести до

відставки або зміни представників влади та мати інші наслідки подібного характеру. Проте джерела цих явищ і механізми розвитку пов'язані з функціонуванням економічної, соціальної і духовної сфер. Вплив на них здійснюється за допомогою науково-технічної, економічної, соціальної, аграрної, демографічної, національної, культурної політики. Цим напрямом певною мірою відповідають різні галузі соціології: економічна, праці, міста і села, культури і мистецтва, етносоціологія тощо.

Виходячи із зазначеного поняття «політична соціологія» стосовно аналізу політичного життя, на їх погляд, є доцільнішим, ніж «соціологія політики». Воно націлює не стільки на вивчення різновидів політики і аналіз політичної сфери у власному розумінні цього слова, скільки на вивчення суті проблем влади, політичних прав і свобод з погляду конкретної людини, а також соціальних груп, прошарків, громадських організацій та об'єднань, тобто політична соціологія розглядає політику з погляду особистості, людини як члена суспільства.

Підсумком дискусій стало уточнення *предмету соціології політики*, яка в сучасному визначенні об'єднує всі аспекти соціальних політичних відносин: як інституційні, так і суб'єктні, що логічно випливає з розуміння та предмету соціології як науки про соціальні спільноти, організації, інститути, соціальні процеси та явища [24, с. 698].

Отже, в подальшому терміни «соціологія політики» та «політична соціологія» розуміються як синонімічні [24, с. 735].

З іншого боку, складність визначення *соціології політики* як науки випливає з виникнення її на стику двох наук: *політології* та *соціології*.

Як галузь соціологічної науки соціологія політики виникла в 30—50-х роках ХХ ст. на базі соціологічного бачення проблем політики, що існувало ще у Платона та Арістотеля. Саме останньому належить внесок у створення основ соціологічного бачення держави. У подальшому аспекти соціологічного бачення політики та держави розроблялись Н. Макіавеллі, Ж. Боденом, Т. Гоббсом, Ш. Монтеск'є, А. Токвіелем та ін.

Великий внесок у становлення соціології політики зробили французькі енциклопедисти К. Сен-Сімон, Дж. Локк, А. Фергюсон та Г. Гегель. Завдяки їм відбулося теоретичне розмежування громадянського суспільства та держави, на яке спирався і К. Маркс. Це розмежування створило передумови для виділення політики в окрему сферу життя та залучення соціології до її вивчення. У подальшому ці передумови були реалізовані, зокрема, М. Вебером (феномен бюрократії), В. Парето та

Г. Моска (концепція еліт), М. Острогорським (концепція політичних партій), А. Бешті, Д. Труменом (концепція зацікавлених груп та груп тиску), а також представниками емпіричної школи політичних досліджень (Ч. Мерріам, Г. Лассуел, Г. Госнел та ін.), рядом інших шкіл і напрямів.

Слід зазначити, що становлення соціології політики відбувалося за взаємного впливу та суперництва з політологією, що й призвело до деякої неоднорідності предметної сфери соціології політики.

Спочатку багато проблем політичного життя вивчалось переважно політичними науками, політологією. І лише з 50-х років, коли вони почали спиратися на методи соціології, поступово в структурі соціологічного знання сформувалася політична соціологія. Особливо це відбулося в працях А. Гоулдмана, С. Ліпсета, Т. Парсонса, А. Альтера, де по-різному трактувалися цілі й призначення політичної соціології. Так, С. Ліпсет зосереджував увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Деякі вчені зауважували важливість і значення досліджень конфлікту. Велика кількість досліджень Р. Мертона, Р. Блана стосується проблем бюрократії. Чимало праць П. Лазарфельда, Б. Берельсона, Р. Россі присвячено проблемам виборчої кампанії, виборів, а праці Р. Мілса, А. Росту, Г. Лассвелла, Д. Лернера спрямовані на аналіз правлячої еліти. Всі ці праці в тому чи іншому аспекті завжди виходили на проблеми влади.

В основі *політичного життя* лежить питання про *владу* та її використання. З погляду соціологічної науки у цьому зв'язку становить інтерес, по-перше, діяльність держави і партій, що уособлюють її політичну сутність, установ і організацій, а по-друге, громадських і добровільних об'єднань, організацій, які частково виконують політичні функції, нарешті, ступінь залучення в політику соціальних верств, груп, кожної особистості.

На нашу думку, твердження про те, що в основі змістових напрямів лежить питання про владу, найповніше відбиває суть усіх соціологічних досліджень, присвячених політичному життю суспільства. Саме проблема влади, владних відносин, усвідомлення їх людьми і становить основу політичної соціології.

Чималого значення в *системі владних відносин* набувають окремі проблеми — *бюрократії, політичного лідерства, механізму здійснення влади й формування громадської думки*. До самостійних аспектів політичної соціології можна віднести механізм здійснення влади в суспільстві, що зумовлює потребу аналізу виборчих кампаній, вивчення громадської думки з політичних питань тощо.

До структури політичної соціології можна включити вивчення більш конкретних форм функціонування політичних відносин залежно від характеру влади. Аналіз структури політичної соціології неможливий без розгляду політичної культури й ідеології у житті будь-якого суспільства.

Розглядаючи політичне життя через політичну свідомість і політичну діяльність, звернімо увагу на той її аспект, який пов'язаний з існуванням політичного мислення, представленого сукупністю теоретичних положень, поглядів, думок, що реалізуються в процесі здійснення функцій політичної влади.

Більшість соціологів погоджуються з тим, що предметом соціології політики є політична влада, форми та методи її функціонування й розподілу в державно організованому суспільстві в тісному зв'язку з вивченням реальної політичної свідомості, інтересів і поведінки індивідів, соціально-класових груп, етнічних спільнот та їх організацій.

У цьому контексті особливої ваги набуває розгляд особистості як суб'єкта політичного життя.

Як елемент групи, прошарку або нації особистість водночас є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, включається в політичну діяльність, уособлює той чи інший ступінь втілення політичної свободи конкретного суспільства. Потреба такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в будь-якому суспільстві є не лише об'єктом, а й суб'єктом політичних відносин. Будь-яке усунення людей від участі в політичному житті може спричинити серйозні наслідки.

Політика давно є предметом посиленої уваги більшості. Розуміння й реалізація політичних прав і свобод людини створили основу для участі всіх без винятку в розвитку й удосконаленні політичних відносин. І хоч би якою значною була роль керівника будь-якого рангу, будь-якої ланки, поведінка людей у сфері політики завжди залишається вирішальною. Процес емансипації людини мислителі минулого, у тому числі Арістотель і К. Маркс, справедливо пов'язували з усвідомленням кожним індивідом своєї громадянської сили як сили політичної.

Сьогодні зростає вплив особистості через її діяльність у громадських інститутах та організаціях політичного характеру, через участь у розв'язанні як поточних, так і перспективних проблем суспільного розвитку.

Розширення участі особистості в політичному житті виявляється в підвищенні відповідальності різних партій та політичних організацій.

Таким чином, можна зробити висновок, що *зміст політичного життя* становить особливу форму реалізації інтересів людей, класів, націй, партій та об'єднань, що їх представляють. Політичне життя набуває чіткого вияву у владних відносинах, завжди спрямованих на захист, зміцнення і розвиток досягнутих завоювань, створення нових передумов для подальшого зміцнення становища політичних сил, досягнення консенсусу між ними.

Саме за такого підходу видно суперечності між різними структурами політичного життя. Якщо домагання класу, групи, спрямовані партіями, враховують об'єктивний хід історичного процесу, то політичні відносини цієї суспільно-політичної системи розвиваються без соціальних потрясінь. І чим менше узгоджуються інтереси тих чи інших груп з об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, тим більшою є ймовірність колізій і політичних конфліктів та конфронтацій (аж до революцій як способу розв'язання цієї суперечності).

Таким чином, *предметом соціології політики* виступають також *політична свідомість і поведінка людей*, що втілюються в *діяльності державних і громадських інститутів та організацій*, а також *механізми впливу* на процеси функціонування *влади*.

Отже, з'ясувавши предмет політичної соціології, зупинимось на її структурі.

Залежно від цілей та дослідницьких завдань у соціології політики виділяють *три структурних рівні* [15, с. 428]:

1. *Загальнотеоретичний*, на якому здійснюється загальний аналіз політичного життя, вивчається роль політики у функціонуванні й розвитку суспільства, її вплив на розвиток соціальних відносин та різних форм суспільної свідомості.

2. *Інституційний*, на якому вивчаються особливості різних форм політичних відносин, соціально-політичний аспект життєдіяльності всіх структурних ланок соціальної системи; при цьому основна увага звертається на соціально-політичний стан та діяльність класів, політичних партій, груп і спільнот, націй, народностей, міжнародних об'єднань та організацій.

3. *Прикладний* (емпіричний), на якому аналізуються закономірності й тенденції масової свідомості та поведінки людей, що виявляються на особистісному і груповому «зрізах»; стан громадської думки, ціннісних орієнтацій, соціально-політичних очікувань та домагань різних соціальних груп і прошарків. На цьому рівні розробляються рекомендації для практичного управління політичними процесами та регулювання соціально-політичних відносин.

Слід відзначити, що багатоплановість об'єкта соціології політики — політичного життя суспільства — зумовлює її диференціацію. Так, у відносно самостійні її напрями виділяються соціологія держави, соціологія політичних партій та рухів, соціологія міждержавних відносин [9, с. 122].

І нарешті, структура політичної соціології представлена проблемами, що мають суспільне значення: боротьба за мир, проти загрози ядерної війни, за реалізацію принципів мирного співіснування. Аналіз структури політичної соціології (владних відносин) був би неповним без вивчення дослідження різноманітних аспектів міжнародної політики.

Соціологія політики як наука спирається на систему *наукових категорій*. Найширшим з них є поняття *«політична сфера»*, що об'єднує фактично всі явища політичного характеру. Власне, це політичний простір, у якому відбуваються всі політичні процеси. Політична сфера структурована, що відображається у поняттях *«політичні Відносини»*, *«норми»*, *«організації»*, *«установи»*, *«свідомість»*.

Політичне життя — об'єднує елементи і процеси політичної діяльності.

Демократія — відображає методи і способи участі народу, мас у реалізації політики, у соціальному управлінні суспільством.

Політична культура — знання і вміння використовувати політику як засіб освоєння та перетворення світу.

Політична система — цілісна сукупність взаємопов'язаних сутнісних елементів політичної сфери, що функціонально взаємодіють.

Зазначимо, що до політологічних понять *«політика»*, *«держави»*, *«влада»* соціологія привнесла такі поняття, як *політичний статус*, *роль*, *позиція*, *цінність*, *очікування*, *орієнтація*, *інституалізація*, *соціалізація* та ін. При цьому відбулося взаємозбагачення категорій, розширення й уточнення їх змісту та меж використання.

Щодо *функцій політичної соціології*, то вони, як правило, виводяться із загальних функцій соціології: *дослідницької*, *прогностичної* та *ідеологічної*. Але у зв'язку з тим, що проблема, яка розглядається, має не тільки (і навіть не стільки сьогодні) науковий, а й загальнополітичний характер, що хвилює кожного члена нашого суспільства, сформулюємо точніше *функції політичної соціології*:

- визначення рівня політичної стабільності того чи іншого суспільства у той чи інший момент, виявлення умов, що спричиняють «функціональні розлади» політичної системи, їх соціальних, економічних, політичних причин;

- розроблення шляхів, методів, способів забезпечення політичної злагоди різних соціальних груп, рухів, сил (гармонізації їхніх політичних інтересів);
- прогнозування можливих у тих чи інших регіонах, у ті чи інші періоди політичних змін, виявлення зон політичної напруженості та запобігання можливим конфліктам;
- розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям у політичній сфері;
- пошук шляхів виходу із соціально-політичних конфліктів, що виникли.

Вважаємо, що можна не перелічувати всіх тих різноманітних *проблем*, дослідженням яких почала займатися політична соціологія. Ось лише деякі з них: соціальні аспекти політичних реформ, проблема багатопартійності й політичного плюралізму; нові ролі політичних інститутів та індивідів в умовах демократизації; влада і політична участь різних груп населення; вибори і політична поведінка мас; політичні цінності різних груп населення; основні тенденції в масовій політичній свідомості; механізм влади та його соціальна зумовленість; проблеми політичної культури населення; розроблення показників прогнозування політичних ситуацій; бюрократія та її соціальні джерела; типологія політичних лідерів, методика визначення рейтингу їхньої популярності; нове політичне мислення; політичні конфлікти й політичний консенсус; політичні партії, населення і боротьба за владу та інші.

На завершення зробимо *висновки*:

- 1) в умовах інтенсивної демократизації суспільного життя зростає об'єктивна потреба в докладному, комплексному науковому аналізі всіх аспектів, що вийшли на перший план у ході реалізації нового політичного мислення, нових процесів у сфері функціонування політичних відносин;
- 2) сфера політики є досить складною і відповідальною, тенденції тут найсуперечливіші, що вимагає її вивчення всіма соціальними науками, в тому числі й соціологією політики;
- 3) вченим належить довести, що соціологія політики здатна не лише дати точне знання про всі процеси — загальні й окремі, що перебувають у системі владних відносин, а й відповідати на поставлені життям запитання. Нині політика ще недостатньо озброєна соціологічною інформацією, мало знає тенденції політичного розвитку, що ускладнює процес політичного прогнозування;

- 4) серед наукових категорій та понять центральним, об'єднуючим поняттям соціології політики виступає «влада», яка характеризує політичне життя, явища та процеси. Саме через ставлення до влади визначається сутність політики, її роль у житті суспільства.

13.2. Політика як соціальне явище та методи її дослідження

Політика є сферою діяльності, що пов'язана з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами з

приводу державної *влади* — її *завоювання, утримання і використання* у власних цілях.

За визначенням М. Вебера, політика — це «прагнення до участі у владі або справляння впливу на розподіл влади чи то між державами, чи всередині держави, між групами людей, з яких вона складається» [5, с. 646].

Поняття «*політика*» багатогранне. Воно, по-перше, охоплює політичну систему суспільства, роль і співвідношення в цій системі держави, партій і громадських організацій, зміст політичної влади, способи розроблення і впровадження в життя державної політики. По-друге, характеризує участь різних соціальних верств у політичному житті, політичну культуру та її виховання, регулювання суспільно-політичних відносин, становище особистості, питання демократії. По-третє, охоплює зовнішньополітичну активність держав, діяльність різних міжнародних рухів і об'єднань, міжнародні відносини.

При цьому політика, за визначенням О. Якуби, виступає як царина цілеспрямованих відносин між соціальними групами з приводу використання влади та її розподілу для реалізації життєво важливих інтересів [25, с. 120].

У політиці найповніше й найглибше відбиваються корінні економічні інтереси класів. Тому *економічна політика* виступає однією з важливих галузей політики держави. У той же час неприпустимим є диктат політики над економічною сферою, намагання підкорити розвиток виробництва, економіки політичним цілям чи, ще гірше, кон'юнктурним завданням.

Відомо, що економіка — не автоматичне утворення, що існує саме по собі. Навіть у високорозвиненому громадянському суспільстві, де економіка стає дедалі самостійнішою, роль політики не применшується, а лише видозмінюється, і її вплив на економіку не припиняється. Вона набуває нових форм, зв'язків і відносин. Активний вплив політи-

ки на економіку — одна із суттєвих глибинних її якостей, що може проявлятися в різних формах і мати далеко не однакову результативність.

Прогресивні зміни в економічній сфері під впливом наукової політики, у свою чергу, мають відповідно вплинути на всі інші сфери суспільства, а отже, й на саму політику. Таким чином, політика в реальному житті має відносну самостійність.

Розрізняють *політику внутрішню* і *політику зовнішню*, які тісно пов'язані між собою. Так, зовнішньополітичний курс тієї чи іншої держави загалом визначається характером її внутрішньої політики. Разом з тим зовнішньополітична обстановка істотно впливає на політику внутрішню.

У кінцевому ж підсумку і зовнішня, і внутрішня політика вирішують одне завдання — забезпечують збереження й зміцнення системи суспільних відносин, що існують у цій державі. Але в рамках цієї принципової спільності кожна з двох основних галузей політики має свою специфіку. Методи розв'язання внутрішньополітичних завдань визначаються тим, що держава — навіть за яскраво вираженої опозиції — володіє монополією на політичну владу в цьому суспільстві.

Розмаїття реального життя уможливорює і зобов'язує виділити в зовнішній і внутрішній сферах вужчі і, водночас, дуже важливі галузі політики. Прийнято зосереджувати увагу на *економічній, соціальній, політичній* та *духовній* сферах життя. На основі такого розмежування в загальній структурі політики виділяють *політику економічну, соціальну, національну, військову, культурну* та ін.

Водночас кожна із зазначених сфер має свої складові. Наприклад, лише до сфери економічної політики входять такі її складові, як науково-технічна, структурна, аграрна, інвестиційна, зовнішньоекономічна політика.

Необхідно зазначити такі *галузі політики, як екологічна, демографічна, кадрова* тощо.

Різноманітними є також сфери і напрями зовнішньої політики, виокремлення яких зумовлене діючими на міжнародній арені групами держав.

Виходячи з розглянутої різноманітності сфер політики цьому соціальному явищу можна дати ширше визначення.

Політика як складова надбудови містить у собі такі *елементи*:

- *політичні відносини* між державами, націями, класами і соціальними групами (політичні форми боротьби, форми класового

і національного насильства, мир і війна, компроміс, консенсус тощо);

- *діяльність суб'єктів політики* (політична діяльність особистості, малих груп населення, політичних партій, громадських рухів і організацій, держав у цілому, діяльність їхніх законодавчих і виконавчих органів влади, а також міждержавних співтовариств і організацій);
- *політична свідомість* (це передусім погляди, концепції і теорії, якими керуються люди в суспільно-політичній діяльності).

Головна біда нашого пожовтневого історичного розвитку в тому, що політика в нашій країні так і не стала ні справжньою наукою, ні справжнім мистецтвом. Це дуже прикро тому, що передумови для цього були цілком обнадійливі.

Основний недолік політики радянської держави полягав у тому, що з неї було виключено велику кількість трудящих. Політика була позбавлена гуманних начал, знелюднена і морально спустошена. Люди були відчужені від політики, не брали участі в її виробленні, були статистами в її здійсненні.

Слід визнати, що за час перебудови в політичній сфері вдалося зроби набагато менше, ніж було потрібно. Процеси демократизації розгортаються непросто. Їх роблять болісно тяжкими кризові прояви в усіх сферах суспільного життя, у тому числі і в політичній. Серед дефіцитів наших днів гостро дає про себе знати дефіцит політичної компетенції, політичної культури, а отже, й дефіцит мудрої і далекоглядної політики.

Звичайно, визначення *політики як науки* являє собою образне усвідомлення цього суспільного явища. Політика може розглядатись як наука лише в тому розумінні, що вона може слугувати джерелом знань про одну з життєво важливих сфер буття.

Але політика повинна й сама будуватися на основі відповідних наукових знань і рахуватися з результатами дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, з наявністю певних соціальних механізмів, принципів і норм, що регулюють розвиток суспільного організму. Вона має виходити з визнання ролі всіх суб'єктів політики і насамперед дій індивідів, груп, спільнот, усіх громадян, які творять, іноді й стихійно, власне життя і долю, а також віддавати належне ролі діяльності окремих особистостей на чолі партій, класів, держав, політичних процесів, політичних рухів і мас.

У суспільстві, де суспільні науки зобов'язані були в основному коментувати і виправдовувати політичні рішення, сприяти зведенню «за-

гальнонародно-демократичного фасаду» для бюрократичної системи, природно, не могло бути місця науці про політику.

В усьому світі становлення *політичної науки* відбувалося за інтенсивного взаємовпливу і взаємодії з соціологією, точніше, з соціологією політики. Сьогодні вони практично неподільні. Їх об'єднує орієнтація на об'єктивно-критичне вивчення передусім емпіричних методів, сфери політичної діяльності, яка визначає такі *проблеми*:

- функціонування і розвиток політичної влади і боротьба за неї;
- соціальні технології вироблення політики і прийняття рішень;
- участь різних класів і соціальних груп у політиці й управлінні державою;
- роль політичних партій, інших громадських організацій і масових рухів у політичному процесі;
- політичне лідерство;
- політична культура;
- політичні режими;
- внутрішні й міжнародні соціально-політичні конфлікти;
- виникнення нового світового порядку і вплив глобальних проблем та ін.

Зауважимо, що в нашій країні довгий час вивчення політичної системи і держави як особливої форми організації суспільства підмінювало нескінченними розмірковуваннями про суть, функції і періодизацію розвитку держави, етапи якої визначалися такими, наприклад, періодами, як загальна колективізація, формування розвиненого соціалістичного суспільства і настання періоду побудови основ комуністичного суспільства.

Звичайно, було б недоцільно емпірично вивчати політичну участь радянських громадян у виборах, коли їхня участь, по суті, зводилася до опускання бюлетенів в урни під пильним наглядом членів дільничної комісії за одного кандидата, підбраного зверху апаратом за рознарядкою. Депутати ж рад усіх рівнів скликалися на лічені дні, а то й години, щоб «одностайно схвалити» не ними підготовлені рішення.

Коли ідеологізованими засобами інформації проголошувались моральна і соціально-політична єдність, гармонія відносин та інтернаціональне братерство, відпадала й потреба у вивченні громадської думки і політичної свідомості населення, соціально-професійних і національних груп та спільнот, їх реальних інтересів і будь-яких конфліктів у суспільстві. В умовах декларування загальнонародної держави і вищо-

го типу демократії не могло бути й мови про боротьбу за владу, порушення прав людини, її свобод, а так само й про бюрократизм. Небагато місця залишалося в науці про політику і для вивчення громадських організацій, основне завдання яких зводилося до виконання ролі резерву, помічників партії. Від імені ж багатомільйонної партії і десятків тисяч партійних організацій нерідко виступав партійний апарат, який будь-яку критику на свою адресу оголошував нападами на саму партію.

Світового порядку, глобальних проблем, як і загальнолюдських інтересів, начебто й не існувало, оскільки все на цій планеті, починаючи від культури, науки і завершуючи світовим співтовариством, поділялося на «біле» і «чорне», «ми і вони», «соціалізм і капіталізм».

Такі деякі об'єктивні й суб'єктивні причини нерозвиненості політичної науки в нашій країні. Наслідки цього сумного факту очевидні. Низький рівень політичної культури в суспільстві виявляється повсюдно, підігриває пристрасті, породжує екстремізм різних спрямувань. Без науки не може бути й змістовної наукової практики. Необхідно аналізувати результати діяльності політичних сил, розкривати причини труднощів та упущень, визначати довготривалі перспективи, політичні завдання в усіх основних галузях суспільного життя. Глибоке засвоєння і вирішення їх залежить від правильного розуміння змісту політики, її структури, основних форм і методів політичної боротьби та багатьох інших політичних питань, більшість з яких має соціальний характер.

Соціологія політики виступає як метод пізнання тенденцій і закономірностей суспільного розвитку політичної сфери життя і в цьому вимірі вона використовує науковий аналіз процесів суспільного життя. Такий аналіз, адекватний об'єктивним умовам, досягається на базі наукової методології. Сучасна соціологія політики використовує різноманітні *методи дослідження політики*, на основі яких склалися різні школи: *соціологічного позитивізму* (Дюгі), що ґрунтується на використанні в соціології методів природничих наук; *історичного позитивізму*, представники якого беруть до уваги факти і лише факти; *біхевіоризму* (Парсонс, Істон), що ґрунтується на емпіричному дослідженні поведінки людей; *нормативізму* (Г. Кельзен), що обстоює однотипність людської поведінки, стандарти дії людей у певному соціальному середовищі, що характеризується належністю індивіда до тієї чи іншої соціальної групи. Ж. Атталі активно обстоював використання *аксіоматичного методу*

в соціологічних дослідженнях. У поєднанні з *математичним моделюванням* політичних процесів цей метод він вважав антидогматичним.

Учені-марксистки користуються тільки методом *діалектико-соціологічного, системно-функціонального* аналізу.

Названі методи, включаючи також *кібернетичний, аксіоматичний* та інші, в сукупності дають змогу реалізувати основні *принципи наукового дослідження* в суспільствознавстві, а саме: об'єктивність, обґрунтованість, послідовність, логічність, зіставлення з суспільною практикою тощо. Використання цих принципів не завжди позбавлене суперечностей, що виникають на основі політичних симпатій і антипатій, конкретних вказівок представників різних наукових шкіл. Ці суперечності можуть матеріалізуватися у формі апологетики або надмірної ідеологізації наукових знань. Передбачено єдність цих форм з дією суб'єктивного фактора, поглиблення пізнання закономірностей соціально-політичного життя.

Загальні методи вивчення політики конкретизуються в таких *методах емпіричного дослідження*, як *спостереження, опитування, соціальний експеримент, вивчення документів*. Характер їх використання залежить від мети і завдань дослідження, умов, масштабу та діапазону проведення. Застосовуються і такі специфічні методи, як *громадська атестація, програмовані, фіксовані ділові ігри, метод експертних оцінок* та ін.

Отже, *роль соціології політики* в суспільному житті визначається тим, що вона:

- взаємодіє з наймасовішими суспільними явищами, зокрема з політикою, що є надзвичайно складною сферою діяльності, пов'язаною з відносинами між класами, націями та іншими соціальними спільнотами і групами з приводу державної влади, її завоювання, утримання та використання у своїх цілях;
- досліджує в політиці особливу сферу життя суспільства — соціально-політичну, в якій найбільш гостро концентруються невідповідність інтересів і потреб індивідів, спільнот та суспільства загалом;
- поєднуючи різні рівні соціологічного знання, дає змогу створити цілісне уявлення про соціальні проблеми політичного життя всіх рівнів і верств суспільства, а науковий, точний характер соціологічних методів дослідження надає цьому уявленню науково обґрунтованого, адекватного характеру.

1. Соціологія політики — це галузева соціологічна теорія, предметом якої є соціально-політичні відносини, що виникають між індивідами, групами, спільнотами, організаціями, партіями, інститутами з приводу завоювання, розподілу та збереження влади.

Об'єктом соціології політики є політичне життя у суспільстві в усьому розмаїтті його проявів.

2. Структура соціології політики складається з трьох рівнів дослідження: теоретичного, інституційного та емпіричного. До структури також входять такі відносно самостійні напрями соціології політики, як соціологія держави, соціологія політичних партій та рухів, соціологія міжнародних відносин.
3. Соціологія політики виконує в суспільстві такі функції: виміри рівня політичної стабільності суспільства; розроблення соціальних механізмів досягнення політичної злагоди в суспільстві; прогнозування політичних змін, процесів, конфліктів; розроблення соціальних технологій запобігання кризовим ситуаціям та шляхів їх ефективного подолання.
4. Основні категорії та поняття соціології політики: політична сфера, політичне життя, політична культура, демократія, політична система, політика, держава, влада, політичний статус, політична роль, позиція, цінність, орієнтація інституалізація, соціалізація, політичне очікування та ін. Центральною, об'єднуючою категорією є влада.
5. Політика — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між класами, спільнотами, націями з приводу державної влади. Структуру політики становлять: політичні відносини, політична діяльність, політична свідомість.
6. У дослідженні політики соціологія спирається на загальнонаукові методи та методи емпіричної соціології: спостереження, опитування, експеримент, аналіз документів. Крім того, застосовуються і такі специфічні методи, як громадська атестація, програмовані і фіксовані ділові ігри, метод експертних оцінок тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Амелин В. Н.* Социология политики. — М.: Политиздат, 1992.
2. *Антонович И. И.* Социодинамика власти // Социол. исслед. — 1989. — № 1.
3. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. — М.: Прогресс, 1993.

4. *Бурдые П.* Социология политики. — М.: Socio-Logos, 1993.
5. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
6. *Вятр Е.* Социология политических отношений. — М.: Прогресс, 1977.
7. *Головатий М. Ф.* Соціологія політики: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003.
8. *Кола Д.* Политическая социология: Пер. с фр. — М.: Весь мир, ИНФРА-М, 2001.
9. *Мігович І. І.* Основи соціології. — Ужгород: Патент, 1996.
10. *Пічо В. М., Стеблич Б. А.* Соціологія політики. — Л., 1994.
11. *Політологія* / За ред. О. І. Семкова. — Л., 1993.
12. *Система* социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
13. *Смелзер Н.* Социология. — М.: Феникс, 1994.
14. *Социальные идеалы и политика в меняющемся мире.* — М., 1992.
15. *Социологический словарь* / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991.
16. *Социологический справочник.* — К.: Политиздат Украины, 1990.
17. *Социология: наука об обществе: Учеб. пособие* / Под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Харьков: Рубикон, 1996.
18. *Социология* политики: Реф. сб. — М., 1981.
19. *Стоун Д.* Парадокс політики. — К.: Альтернатива, 2001.
20. *Тощенко Ж. Т., Бойков В. Э.* Политическая социология: состояние, проблемы, перспективы // Социол. исслед. — 1990. — № 9.
21. *Туленков Н. В.* Политическая социология: Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
22. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Л.: Кольварія, 1996.
23. *Шаповал М.* Загальна соціологія. — К.: УЦДК, 1996.
24. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
25. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Х.: Константа, 1996.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити сутність, зміст та особливості соціології права як сфери наукового знання;
- визначити об'єкт і предмет соціології права;
- пояснити специфіку соціологічних досліджень у сфері права;
- показати витоки становлення та етапи розвитку соціології права як самостійної галузі соціологічного знання.

14.1. Соціологія права як наука: сутність, зміст і специфіка

Соціологія права — це галузь соціологічної науки, яка покликана досліджувати феномен права з позицій соціології. Об'єктивною під-

ставою для виділення такої особливої галузі соціології служить те, що право являє собою не тільки важливий політичний і юридичний, а й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у процесі соціального контролю та соціального регулювання суспільного життя загалом.

Аналіз показує, що правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальним зв'язком. Як відзначав з цього приводу американський соціолог Леон Мейх'ю, «соціологія права виходить із передумови про те, що право здійснюється в соціальному контексті і може бути зрозумілою тільки у цьому контексті». І далі: «...Із соціологічної точки зору право має розумітися як соціальний процес, але все більш з'ясовується, що зрозуміти право як соціальний процес — значить зрозуміти функціональне значення правових норм: як вони проводяться в життя, як застосовуються і тлумачаться, а в кінцевому рахунку, як втілюються за посередництвом шаблонів використання в інституціональну структуру суспільства» [18].

Інакше кажучи, соціологія права як специфічна галузь соціологічної науки досліджує функціонування права в системі соціальних інститутів суспільства, а також генезу, динаміку і структуру правових норм та їх роль у суспільному житті людей.

Перш ніж безпосередньо визначити сутність і специфіку соціології права, необхідно з'ясувати, що являє собою право як соціальний феномен і об'єкт вивчення цієї галузі наукового знання. Як відзначалось у першій частині, суспільство — це організована, упорядкована і саморегулююча спільність людей, дії, взаємодії і взаємовідношення між якими ґрунтуються на сформованій у суспільстві культурі як системі усвідомлених і прийнятних зразків поведінки, передусім на визначених соціальних цінностях і нормах. Саме тому будь-яке суспільство не може обійтися без соціального регулювання, у системі якого праву належить особлива, провідна роль. Право — це також і частина соціального контролю, що виражає основні постулати цього суспільства та спирається на особливе, державне забезпечення.

Право як соціальний інститут — це спосіб регулювання поведінки людей, міра їхньої волі, що знаходить своє відбиття в системі встановлених чи санкціонованих державою загальнообов'язкових соціальних норм, які регулюють дії, поведінку і взаємовідносини людей (їхніх груп, державних і суспільних органів, організацій та установ), забезпечених державним примусом чи його загрозою.

У такому загальному визначенні відбиті найважливіші, родові ознаки (атрибути) права, що відрізняють його від інших соціальних явищ. *По-перше*, право носить нормативний характер, тобто наказує або забороняє ті чи інші вчинки, ту чи іншу поведінку. Його встановлення вирізняється загальністю та обов'язковістю для всіх членів суспільства, знеособленістю, чіткістю визначеністю. Право — це застосування рівного масштабу до різних соціальних суб'єктів в однакових ситуаціях. Саме цим нормативне регулювання відрізняється від індивідуального, пов'язаного з разовим персональним регулюванням у конкретній ситуації, і не носить тому нормативного характеру, тобто характеру загальних правил.

По-друге, право — це не проста і не довільна сукупність соціальних норм, а їх складна і досить струнка система, що вирізняється своєю цілісністю і структурованістю.

По-третьє, право — це система не всіляких соціальних норм, а тільки тих, що забезпечені погрозою застосування санкцій з боку держави. Цим насамперед правові соціальні норми відрізняються від інших

соціальних норм — моральних, релігійних, традиційних тощо. Водночас треба враховувати, що правова норма — це не тільки закони, а й урядові та адміністративні постанови, а також судові рішення нормативно-характеру.

По-четверте, загальнообов'язкова системно-нормативна природа і сутність права визначають його першорядну роль в системі соціального управління, де об'єктами й одночасно суб'єктами такого управління виступають як окремі люди та їхні групи, так і соціальні інститути й організації. З виникненням політичної організації суспільства саме праву належить найважливіша роль в утриманні людей від антисоціальної поведінки та забезпеченні виконання їхніх обов'язків на благо цивілізованого суспільства. Це, природно, не повинно призводити до приниження ролі моралі й релігії, а також звичаїв і традицій в системі соціального контролю. Водночас це не означає, що право завжди і за всіх умов носить лише гуманний і цивілізований характер.

За різних наукових підходів щодо визначення права і понад столітньої активної дискусії з цього приводу запропоноване вище визначення є досить відомим. При цьому, звичайно, різні наукові школи і напрями, що існують в соціології права та юриспруденції, у цих загальних рамках виявляють свою певну специфіку, роблячи акцент на ту або іншу сторону права або по-різному тлумачачи її. Так, для *нормативної концепції права*, історично характерної насамперед для юриспруденції, особливо властиве висування на перший план догми права, тобто аналіз права з погляду внутрішнього змісту законів та інших правових нормативних актів. *Соціологічна концепція права*, у тому числі й марксистська, наголошує на з'ясуванні зв'язку права із суспільством, його соціальної обумовленості і соціальної дії.

При цьому варто зазначити, що право не можна ототожнювати із законодавством. Перше значно ширше другого. *По-перше*, тому, що право знаходить своє відбиття не тільки в законах і підзаконних актах нормативного характеру, а й у судових рішеннях, особливо в рамках англосаксонських правових систем, що багато в чому базуються на прецедентному праві. *По-друге*, право — це не тільки закон, законодавство саме по собі, а й його дії, а також засновані на них правовідносини. *По-третє*, право може виражатися у незаконодавчій формі ще й тому, що існують природне право, загальні права людини, принципи і норми міжнародного права тощо. *По-четверте*, чинне законодавство певної країни (наприклад, фашистської, тоталітарної) може носити неправовий харак-

тер, тобто порушувати права людини, норми і принципи демократичного міжнародного права (в історичному плані — це проблема відповідності чи невідповідності позитивного, діючого права природному праву, а сьогодні — принципам і нормам правової держави).

Водночас неправомірно зводити право і до правосвідомості, хоча ототожнення цих досить близьких і взаємозалежних явищ зустрічається не так уже й рідко. Право — це частина об'єктивної соціальної реальності, що існує за межами суспільної свідомості, хоча й відображається нею у правосвідомості. При всьому значенні правосвідомості основу будь-якої правової системи складають правові норми і похідні від них правовідносини.

14.2. Об'єкт і предмет соціології права

Право в усіх його проявах і зв'язках — загальний об'єкт вивчення цілої низки суспільних наук, включаючи філософію права, соціологію права, політологію права, правознавство (у тому числі юридичну теорію права), психологію права, правову антропологію тощо. Але таке становище буде вірним лише стосовно розуміння об'єкта цих наукових дисциплін в самому широкому сенсі. У вужчому сенсі не тільки у предметній сфері, а й в об'єкті кожної із цих суспільних наук знаходить своє відбиття не тільки загальне, а й особливе. У цьому сенсі об'єктом кожної з цих наук є не право взагалі, а право в якісно визначеному, специфічному його об'єктивному взаємозв'язку: усією світобудовою (філософія права); соціумом (соціологія права); політикою, політичним життям (політологія права); правовими структурами, явищами і процесами (правознавство); психікою (психологія права); людиною (правова антропологія) і т. ін.

У цьому контексті соціологія права вивчає не все у праві й не власне право, а соціальне у праві, взаємодію соціального і правового, тобто соціальну обумовленість права, соціальні умови й основи його дії, а також соціальну роль права. Інакше кажучи, завданням соціології права є дослідження права як важливого елемента соціальної системи, його взаємодію з іншими соціальними структурами, тобто з'ясування, зокрема, того, як, з одного боку, у суспільстві виникає і визріває соціальна потреба у правовому регулюванні тих чи інших суспільних взаємовідносин і як у процесі такого регулювання позначаються особисті, групові і суспільні інтереси; а з іншого боку, як здійснюються соціальні функції права, яким чином і наскільки ефективно під впливом права у суспільстві відбуваються ті чи інші соціальні зміни.

Викладене дає змогу коротко визначити *соціологію права як науку про загальні і специфічні соціальні властивості, закономірності й механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми, як важливого засобу соціального регулювання суспільного життя.*

Аналіз свідчить, що саме з цих принципових позицій необхідно вирішувати й питання про природу соціології права та її місце в системі суспільствознавчого знання загалом. У підручнику із сучасної соціології права В. Кудрявцева і В. Казимирчука цілком правомірно відзначається, що до основних завдань соціології права належить дослідження зв'язків між правом як соціальним феноменом і суспільством, соціальних функцій права і комплексних процесів трансформації юридичних норм у соціальну поведінку на всіх рівнях суспільства, різних соціальних верств, колективів, груп і особистості. У цьому зв'язку автори виходять з того, що *соціологія права* вивчає «суспільні відносини у сфері створення і функціонування правової системи, її інститутів і норм», «соціальні фактори, що взаємодіють з правовими явищами, а також механізми і закономірності такої взаємодії» [12]. На жаль, у багатьох виданнях соціологія права розглядається як юридична дисципліна, тобто як галузь правознавства, а не соціології.

Соціологія права, безсумнівно, являє собою міждисциплінарну галузь наукового знання, що виникла і розвивається на стику соціології і правознавства. А це означає, що немає місця соціології права ні там, де норми права і правовідносини досліджуються поза зв'язком із соціумом, ні там, де соціальні явища і процеси не опосередковуються правом. Однак це не означає, що якісна визначеність, природа і місце соціології права не можуть бути чітко визначені або що соціологію права можна розглядати як галузь юридичної науки. Як видно із самої назви цієї галузі наукового знання, йдеться саме про соціологію, а не про правознавство. Соціологія права — це специфічна галузь соціологічної науки, яка поряд з десятками інших часток соціології взаємовідноситься із соціологією як частина з цілим.

Необхідно також підкреслити, що предмет соціології і предмет правознавства не тільки стикаються, а й частково збігаються, водночас кожний із них має свою певну специфіку. Правову науку насамперед цікавить правова форма відповідного суспільного відношення, а також зміст прав і обов'язків його суб'єктів. Соціологія ж на

будь-якому рівні завжди з'ясовує соціальну генезу, місце і функції того або іншого суспільного явища. Юридична наука вивчає норми права і правові взаємовідносини, а соціологія — фактичні суспільні відносини.

Соціологічні дослідження стосовно права мають своїм предметом суспільні відносини у сфері створення і функціонування правової системи, її інститутів і норм: вони спрямовані на вивчення соціальної обумовленості та соціальної ефективності права й аналізують взаємозв'язок між правовими нормами, правовими відносинами і фактичними суспільними відносинами.

Основною функцією права є інтегративна — функція зімкнення соціальних утворень (соціальних груп, класів, націй і народностей, суспільства загалом). Правова система у взаємодії із суміжними соціальними системами спрямована на досягнення основної мети — соціальної і національної згоди, захисту інтересів і прав людини, усього суспільства. До додаткових соціальних функцій права можна зарахувати такі: *регулятивна* — виражається у наділенні суб'єктів правовідносин певною сумою прав і обов'язків по відношенню як одне до одного, так і стосовно держави та її органів; *комунікативна* — покликана за допомогою юридичних норм довести до відома учасників суспільних відносин позицію держави щодо дозволеної чи забороненої поведінки; *охоронна* — зумовлена необхідністю захисту суспільних відносин (охорони інтересів кожного громадянина, соціальної групи, суспільства загалом, запобігання правопорушень).

Таким чином, предметом дослідження *соціології права* можна вважати суспільні взаємовідносини, що складаються при формуванні правових актів, тобто при підготовці перекладу соціальних відносин на мову юридичних норм, а також при реалізації правових розпоряджень щодо регулювання соціальної поведінки як окремої особистості, так і соціальних утворень. Соціологія права, у свою чергу, є неоднорідною і має досить складну внутрішню структуру, пов'язану насамперед із системою самого права. Так, тут може йтися про соціологію державного (конституційного) права, кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного й іншого права. Не всі галузі соціології права однаково розроблені як у нашій країні, так і у світі загалом. Найбільш широко і глибоко розроблені нині проблеми соціології кримінального, цивільного, сімейного і деяких інших галузей права.

14.3. Виникнення і становлення соціології права

Соціологія права — порівняно молода галузь соціологічної науки. Звичайно, і в віддаленому минулому було висловлено чимало серйозних для свого часу суджень

щодо соціальної сутності права і його соціальної ролі. Але це були окремі, найчастіше розрізнені, несистематичні висловлення, чітко не відмежовані від загальних поглядів на державну політику та суспільство загалом. І якщо соціологія загалом розвивається вже понад півтора століття, то соціологія права починає свою історію лише у ХХ ст. На рубежі століть розпочинається диференціація єдиної загальної теорії права на філософію права, соціологію права і юридичну теорію права. Однак лише із середини ХХ ст. соціологія права досить чітко виокремилася в самостійний науковий напрям, а термін «соціологія права» набув офіційного статусу лише в 1962 р. на V Міжнародному соціологічному конгресі. Але це, звичайно, було не появою соціології права як галузі наукового знання, а її інституалізацією, тобто появою нових організаційних форм її розвитку, що серйозно вплинули на розширення, поглиблення та інтенсифікацію розробки цих проблем у наступні десятиліття.

У соціологічній науці ще й досі немає чіткої та однозначної відповіді на питання: хто є основоположником соціології права. Одні дослідники пов'язують це з ім'ям Е. Дюркгейма, інші — М. Вебера, треті — з ім'ям австрійського юриста Є. Ерліха. Зрозуміло одне: соціологія права починає складатися як самостійна галузь соціологічного знання на рубежі ХІХ — ХХ ст., коли вперше з'являються досить вагомі спеціальні наукові праці, у тому числі і зазначених вище авторів, відповідно до вимог сучасної соціології. Багато дослідників пов'язують виникнення соціології права як самостійної науки із завершенням процесу подолання панування юридичного позитивізму, який охопив майже все ХІХ ст. Під час утвердження концепції природного права, що відбувалось одночасно з вищезазначеним процесом, мало місце і поступове відмовлення від розуміння під правом тільки того, що укладено в чинному законодавстві (позитивному праві). Юридичний же позитивізм (легалізм, конформізм) не визнавав існування будь-якого іншого права (наприклад, природного права, що випливає з природи людини), крім позитивного, тобто встановленого державою законодавства.

Необхідно зазначити, що соціологія марксизму теж чимало зробила для соціологічного тлумачення права з позицій матеріалістичного розуміння історії. Вона розглядала право як частину надбудови, що детер-

мінована матеріальними соціальними умовами і факторами. Розкриваючи класову обумовленість права, К. Маркс, зокрема, підкреслював, що право — це зведена в закон воля панівного класу, зміст якої визначається матеріальними умовами життя цього класу. Сутність права, за марксизмом, у соціальній нерівності, а саме воно — інструмент, масштаб міри такої нерівності. Але і при цьому виникнення соціології права неправомірно пов'язувати із марксизмом, оскільки в ньому не склалося цілісної і самостійної соціології права, а у Маркса і Енгельса не було жодної великої праці, спеціально присвяченої соціології права.

Інше становище склалося наприкінці XIX ст. Особливу, основоположну роль тут відіграв відомий французький учений Е. Дюркгейм. Справа не тільки в тім, що проблеми соціології права дуже широко представлені практично в усіх його основних працях і спеціальних статтях, а й у тім, що Е. Дюркгейм розробив понятійно-категоріальний апарат та інструментарій, що досить швидко і широко був сприйнятий соціологією права, яка в той час лише формувалася. Велика заслуга Е. Дюркгейма в розробці соціології карного права, питань соціальної природи злочинності і соціальних функцій покарання. Злочин, за Дюркгеймом, — це те, що визнає таким суспільство виходячи зі своїх правових норм. Його джерела лежать в соціальній аномії, коли в суспільстві спостерігається занепад норм моралі і права, розрив соціальної солідарності, різке загострення протиріч між запитами особистості і соціально-правовими нормами. Не заперечуючи важливу роль покарання у виправленні злочинця і попередженні злочинності, Е. Дюркгейм вважав, що головне тут — це забезпечення нормального функціонування суспільства і належного рівня суспільної свідомості. Для того часу це була досить новаторська постановка питання, оскільки центр ваги тут переносився з вивчення самої злочинності як такої на вивчення соціальних функцій покарання, тобто карного права.

У працях М. Вебера також простежується глибоке обґрунтування самостійності соціології права через виявлення сутності права як засобу здійснення політичної влади і його розмежування з мораллю. Він чітко бачив взаємозв'язок економіки і правопорядку. Відповідно до своєї концепції походження капіталізму з протестантської етики М. Вебер вважав, що капіталістичне суспільство має потребу в раціональному праві, і що цій потребі має відповідати тенденція раціоналізації, яка підсилюється як у світовій історії, так і в розвитку права. Прогрес права на основі раціоналізації припускає всезростаючу спеціалізацію і бюрократизацію. Центральна роль у соціології права М. Вебера належить

категорії «правовий персонал» (наприклад, судді, інші юристи, керівники різних рангів), який покликаний суспільством забезпечувати дотримання наявних правових норм і застосовувати відповідні санкції, коли права порушуються. За Вебером, історично рух іде від ірраціонального типу правового персоналу (наприклад, при харизматичному керманчеві) до раціонального типу, властивому сучасним йому суспільствам (юристи-фахівці, управлінські технократи та ін.).

Багато дослідників, однак, вважають, що справжнім засновником соціології права був все-таки Є. Ерліх (1862—1923), який видав у 1913 р. фундаментальну працю «Підстава соціології права». Уже у передмові до книги він чітко визначає свою загальну позицію: «Центр ваги розвитку права в наш час, як і за всіх часів, — не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». У цьому зв'язку Є. Ерліх рішуче виступав проти панівного в той час вузького розуміння права як сукупності правових норм, на основі якої приймаються рішення. На його думку, для соціології права правова норма сама по собі нічого не означає, тому що закономірності правового життя можуть бути правильно зрозумілі лише в контексті соціально-економічного розвитку. В основу соціології права Є. Ерліх поклав не загальні міркування про право і не абстрактні тлумачення юридичних норм, а дослідження конкретного життєвого правового матеріалу, яке він називає «документальним» правовим дослідженням, розуміючи під правовим «документом» і судові рішення, і документи ділового життя, тобто договори купівлі-продажу, кредиту, іпотеки тощо. З цього, на його думку, й виростають правові норми.

Є. Ерліх виходив з того, що крім формально діючого права існує незалежний від нього соціальний порядок, що спонтанно складається та заснований на взаємному узгодженні індивідуальної і колективної волі. Конфлікти, що виникають у суспільстві, вирішуються, з його погляду, не стільки за допомогою абстрактних правових норм, скільки з урахуванням конкретних обставин самими його учасниками чи їхніми арбітрами на основі принципу справедливості. В його соціології права ключовим було поняття «живе право» (тобто право в дії, у реальному житті), у зв'язку з чим він багато займався соціологічним аналізом судової практики, договорів, звичаїв тощо. Він також підкреслював, що «дослідження живого права є тим, з чого потрібно фактично й починати соціологію права».

Великий внесок у становлення соціології права зробили також вітчизняні вчені кінця XIX — початку XX ст. Це пов'язано з іменами

таких відомих соціологів, юристів, політологів і психологів, як *С. Муромцев* (1850–1910), *Н. Карєєв* (1850–1931), *М. Ковалевський* (1851–1916), *Н. Коркунов* (1853–1904), *П. Новгородцев* (1866–1924), *Л. Петражицький* (1867–1931), *Б. Кистяківський* (1868–1920), *П. Сорокін* (1889–1968) та ін. Уже у 1880 р. вийшла праця визначного російського соціолога М. Ковалевського «Історико-порівняльний метод у юриспруденції і прийоми вивчення права», а в наступне десятиліття також «Звичайне право осетин при історико-порівняльному висвітленні» (1886), «Первісне право» (1886), «Закон і звичай на Кавказі» (1900), «Соціологія і порівняльна історія права» (1902). У працях Б. Кистяківського, Н. Коркунова, С. Муромцева та інших учених глибоко досліджено проблеми розуміння права як соціального явища на основі з'ясування історичної генези права, соціальної основи і соціальної ролі права (право як сполучення принципів волі і рівності, як поєднання інтересів усіх членів суспільства та ін.). Особливо потужний розвиток одержали тоді соціологічні дослідження, у тому числі й на емпіричній основі, в області карного права. У післяжовтневий період у нашій країні розроблялася марксистська концепція соціального характеру права у працях П. Стучки, Є. Пашуканіса, І. Разумовського, А. Гойхбарга та ін.

14.4. Розвиток соціології права

Починаючи із середини ХХ ст. сучасна соціологія права остаточно дістала визнання й одержала особливо широкий, інтенсивний розвиток насамперед у США, Франції, Італії, Німеччині, Польщі, скандинавських країнах, а трохи пізніше і в нашій країні. Цьому сприяли, з одного боку, всезростаючі потреби суспільства в поглибленому вивченні права та його ролі у зв'язку зі змінами, що відбуваються, як у правовій сфері, так і у сфері посилення впливу держави на соціально-економічне життя; з іншого боку, внутрішні потреби розвитку самої соціології права на основі використання нових наукових теорій і методів. У розвитку соціології права у другій половині ХХ ст. досить чітко визначилися два основних напрями: *американський* і *європейський*, хоча, звичайно, розвиток соціології праву в кожній із зазначених країн вирізняється більш-менш істотними особливостями.

Для американської *прагматичної школи соціології права*, засновником якої був Роско Паунд (1870–1964), властиві три основних моменти: а) яскраво виражений соціологічний підхід до вивчення права; б) розуміння права насамперед як результату судової діяльності, що, у

свою чергу, розглядається як мистецтво; в) широка опора на емпіричні соціологічні дослідження.

У науково-теоретичному плані ця наукова школа виходила з того, що розвиток суспільства визначає розвиток права, яке необхідно вивчати у зв'язку з іншими соціальними явищами; закони і судові рішення самі викликають істотні соціальні зміни; соціальна дієвість, ефективність правових норм безпосередньо залежать від рівня їх підтримки суспільною думкою і т. ін. У рамках цієї школи право розглядається крізь призму більш загальної соціологічної категорії «соціальний контроль», введеної у науковий обіг американським соціологом Е. Россом, який випустив у 1901 р. класичну працю «Соціальний контроль». При цьому Р. Паунд і його послідовники розглядали право як частину і за-сіб соціального контролю. Той же Паунд показав, що право (особливо в сучасних суспільствах) не рівнозначний з іншими, а є основним інструментом соціального контролю, а це має дуже важливе значення для розвитку сучасного суспільства.

Взагалі для прагматичної соціології права надзвичайно характерним був інструменталістський підхід. Саме звідси й виникає перенос центру ваги у дослідженні права з того, як воно «виглядає в книгах і кодексах», на «право в дії», «життєве право»; акцент на вивченні судової практики, діяльності юристів, насамперед суддів, їхнього досвіду, суб'єктивних міркувань та інтуїції; визнанні пріоритету індукції перед дедукцією у правотворчості і правозастосуванні; наділенні суддів не тільки волею тлумачення, а й правотворчими повноваженнями. При цьому Р. Паунд намагався поєднати прагматичний підхід з функціональним підходом до права. Своє завдання він бачив не стільки у традиційному, тобто абстрактному аналізі природи права й абстрактного змісту правових норм, скільки у вивченні цілей права і його функціонування. Мета і функція права, за Паундом, полягають у задоволенні (колективному чи індивідуальному) реальних потреб, інтересів, запитів, бажань, вимог людей, що живуть у конкретному суспільстві на відповідному етапі його розвитку.

Цілою низкою істотних особливостей вирізняється і більш скромна за розмахом досліджень європейська школа соціології права, де провідну роль в останні десятиліття відіграють французькі (*А. Арно, Ж. Гурвич, Ж. Карбоньє, Р. Пенто, Л. Леві-Брюль* і ін.) та італійські (*Р. Тревес, В. Феррарі* й ін.) юристи і соціологи. Це багато в чому пов'язано з тим, що у Франції функціонує інтенсивно працюючий Міжнародний інститут соціології права, а в Італії — Центр соціології права,

який щоквартально видає спеціальний журнал «Соціологія права» понад два десятиліття. Європейській школі соціології права завжди був притаманний акцент на розробку її теоретичних основ, а в американській школі вже понад півстоліття панує суперемпіризм.

Що стосується України, то дослідження із соціології права тут були серйозно розгорнуті лише із 60-х років ХХ ст. Особливо багато уваги приділялося розробці її методологічних проблем, взаємодії суспільства, держави і права, значення права для розвитку суспільства. Значне місце у цих соціологічних дослідженнях, у тому числі й на емпіричній основі, посіли проблеми вивчення причин злочинності та інших форм девіантної поведінки, статусу народних депутатів, відносин суспільної думки до права, правових аспектів виборів, різних законопроектів, правових проблем плинності кадрів, трудових, сімейно-шлюбних відносин тощо.

Значення соціології права визначається також тим, що вивчення його з позицій соціології істотно розширює можливості з усією повнотою пізнати його властивості, закономірності функціонування і розвитку. Орієнтація соціології права на вивчення зв'язку і взаємодії права із соціальною реальністю дала змогу спростувати або серйозно змінити чимало уявлень, що утвердилися в догматичній юриспруденції. Право за усіх часів мало потребу в «дзеркалі», у якому відбивалася б його реальна картина з властивими йому недоліками і проблемами і яке служило б свого роду лікарським засобом від догматичного самолюбовання, особливо характерного для догматичної юриспруденції з її жорсткими твердженнями про те, що закон, право — завжди щирі і безперечні, що право — це вираження загальнонародної волі чи загальних інтересів усього суспільства.

Саме соціологія права таким чином покликана виступати інструментом критичного аналізу права. Вона має можливість виконувати таку роль насамперед тому, що перебуває поза системою права і правознавства, незалежна від них і може подивитися на них зовні. Соціологія права покликана розкривати роль і вплив різних соціальних факторів на формування і дію права, а також показати, що за юридичним законодавцем стоїть соціальний законодавець, а за нормами права — найчастіше більш приватні інтереси і т. ін. Вона виявляє відсутність реальної дії того чи іншого закону або фіксує його неефективну дію.

Практичне або прикладне значення соціології права пов'язане із її важливою роллю щодо обслуговування законотворчості і правозасто-

сування, а також прийняття відповідних правових рішень. Ідеться насамперед про законодавчу соціологію як прикладну підгалузь соціології права, покликану відповідно обслуговувати процес законотворчості, охоплюючи прогнозування потреб у правовому врегулюванні певних взаємовідносин, розробку концепції правової норми і законопроекту, їх наукову експертизу, обговорення законопроекту серед населення, контроль за дією прийнятої правової норми та її ефективність. Майже сто років тому американський соціолог Лестер Уорд проголосив: «Кожен законодавець повинен бути соціологом». Якщо не сприймати це гасло занадто прямолінійно і жорстко, то, здається, не можна не побачити в ньому великої частки істини.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія права — це специфічна галузь соціологічного знання, яка досліджує функціонування права в системі соціальних інститутів суспільства, а також генезу, динаміку і структуру правових норм та їх роль у суспільному житті людей.
2. Об'єктом соціології права є право не взагалі, а право в його об'єктивному взаємозв'язку із соціумом, тобто соціальна обумовленість права, а також соціальна роль, соціальні умови і основи його дії як елемента соціальної системи.
3. Предметом соціології права можна вважати суспільні взаємовідносини, що складаються при формуванні правових актів, тобто при підготовці перекладу соціальних відносин на мову юридичних норм, а також при реалізації правових розпоряджень щодо регулювання соціальної поведінки як окремої особи, так і певних соціальних утворень.
4. Соціологія права — це порівняно молода галузь соціологічної науки, яка лише у середині ХХ ст. формується у самостійний науковий напрям, а в 1962 р. на V Міжнародному соціологічному конгресі отримує офіційний науковий статус окремої галузі соціологічного знання.
5. Виникнення соціології права пов'язане із завершенням процесу подолання панування юридичного позитивізму. Серед основних засновників соціології права як самостійної галузі наукового знання називають таких відомих учених, як Е. Дюркгейм, М. Вебер та Є. Ерлих.
6. У сучасному розвитку соціології права чітко простежується два головних напрями: американський та європейський. Для американської прагматичної школи соціології права властиві такі моменти:

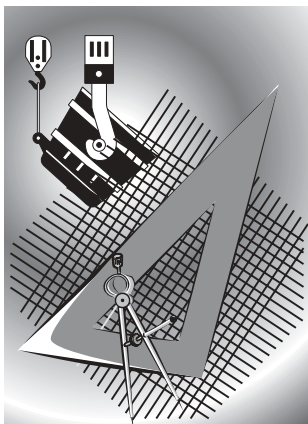
- а) яскраво виражений соціологічний підхід до вивчення права; б) розуміння права як результату судової діяльності, що, своєю чергою, розглядається як мистецтво; в) широка опора на прикладні емпіричні дослідження. Європейській класичній школі соціології права притаманний акцент на розбудову її концептуальних і теоретичних засад на протиположності американській школі, де понад півстоліття панує суперемпіризм.
7. Для української соціології права характерний акцент на розробку її методологічних проблем, дослідження питань взаємодії суспільства, держави і права, а також на визначення соціальної ролі права у розвитку правового демократичного суспільства. Значне місце у вітчизняних соціологічних дослідженнях, у тому числі й емпіричних, посідають проблеми причин злочинності, корупції, інших форм девіантної поведінки, а також відношення суспільної думки до права, правових аспектів демократичних виборів, різних законопроектів, що сприяють розбудові незалежної демократичної української держави та її інтеграції у світове співтовариство.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права. — М., 1996.
2. *Варчук В. В.* Социология права — отрасль социологии // Социс. — 1996. — № 10.
3. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование. — М., 1993.
4. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. — М., 1986.
5. *Керимов Д. А.* Философские основания политико-правовых исследований. — М., 1986.
6. *Керимов Д. А.* Основы философии права. — М., 1992.
7. *Кистьяковский Б. А.* Философия и социология права. — СПб., 1998.
8. *Козлов В. А., Суслов Ю. А.* Конкретно-социологические исследования в области права. — Л., 1981.
9. *Ксенофонтов В. Н.* Основы социологии права. — М., 1997.
10. *Кудрявцев В. Н.* Право и поведение. — М., 1978.
11. *Кудрявцев В. Н.* Социальные отклонения. — М., 1984.
12. *Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П.* Современная социология права. — М., 1995.
13. *Кульчар К.* Основы социологии права. — М., 1981.
14. *Лапаева В. В.* Конкретно-социологические исследования права. — М., 1987.

15. *Лапаева В. В.* Социология права: в поисках новой парадигмы // Государство и право. — 1992. — № 7.
16. *Лапаева В. В.* Общественное мнение и законодательство // Социс. — 1997. — № 9.
17. *Лапаева В. В.* Обнародование результатов исследований общественного мнения как объект правового регулирования // Социс. — 1998. — № 8.
18. *Мейхью Л.* Социология права: Американская социология. — М., 1972.
19. *Подгурецкий А.* Очерки социологии права. — М., 1974.
20. *Посконин В. В., Посконина О. В.* Т. Парсонс и Н. Луман: два подхода в правовом понимании. — Ижевск, 1998.
21. *Рущенко І. П.* Соціологія злочинності: Моногр. — Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001.
22. *Спиридонов Л. И.* Социология уголовного права. — М., 1986.
23. *Суслов Ю. А.* Конкретные исследования и развитие социологии права. — Л., 1983.
24. *Тадевосян Э. В.* К вопросу о предмете и месте социологии права // Социс. — 1997. — № 11.
25. *Тадевосян Э. В.* О курсе «Социологии права» // Социально-полит. журн. — 1998. — № 1.
26. *Тадевосян Э. В.* Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. — 1998. — № 1.
27. *Яковлев А. М.* Теоретические проблемы социологии права. — М., 1970.
28. *Яковлев А. М.* Социология экономической преступности. — М., 1987.

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- охарактеризувати зміст соціології економіки як науки та визначити її об'єкт, предметну сферу і функції;
- розкрити сутність законів та основних методів і категорій соціології економіки;
- продемонструвати знання змісту основних напрямів соціології економіки;
- показати місце і роль соціології економіки у розвитку соціологічних теорій середнього рівня та системи соціологічного знання загалом.

15.1. Соціологія економіки як наука, її предметна сфера та функції

Соціологію економіки не-рідко розуміють як стикову, міждисциплінарну науку. За визначенням Т. Заславської та

Р. Ривкіної, вона досліджує закономірності економічного життя (економічні відносини і процеси) за допомогою системи категорій, напрацьованих соціологією. Розвиток економіки при цьому описується як соціальний процес, що відбувається завдяки рушійній силі, активності соціальних суб'єктів, які функціонують у ній, інтересам, поведінці і взаємодії соціальних груп [12, с. 18].

Об'єктом соціології економіки є люди — учасники економічного життя суспільства, об'єднані в групи, організації з відповідними економічними інститутами.

Отже, соціологія економіки досліджує економічні явища і процеси як результат діяльності людей, а розвиток економіки — як соціальний процес*.

* Див.: *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995. — С. 754.

У деяких визначеннях об'єкта соціології економіки наголошується на виокремленні в його структурі закономірностей взаємодії економічних і соціальних сфер суспільного життя, економічних і соціальних процесів. При цьому зазначається, що специфічним об'єктом соціології економіки є не стільки низка взаємопов'язаних економічних і соціальних явищ, скільки механізм зв'язку економічного і соціального розвитку*.

Як бачимо, вже сам об'єкт досліджень свідчить про специфічність, закладену особливостями цієї соціологічної науки. Найбільш чітко вони проявляються у *предметі* дослідження *соціології економіки*.

У деяких працях цей предмет визначається переліком конкретних напрямів дослідження. Так, А. Дорін відносить до конкретного предмета соціології економіки [7, с. 4]:

- соціальне та економічне як самостійні явища суспільного життя;
- збіг соціального та економічного;
- взаємовплив соціального та економічного.

Подекуди під предметом розуміється соціальний механізм функціонування і розвитку економіки**. Погоджуючись з авторами, які дотримуються такого погляду, слід зазначити, що, будучи одним (хоча і дуже важливим) з елементів предмета дослідження, соціальний механізм не вичерпує всього обсягу дослідження соціології економіки.

На думку авторів, у визначенні предмета дослідження слід виходити з розуміння предмета загальної науки — соціології та інтерпретації його до галузевої соціологічної науки, тобто виходити з орієнтації на спільний предмет будь-якої соціологічної науки — соціальні відносини — і вносити до нього специфіку тієї сфери, спільноти або процесу, в яких ці відносини проявляються.

Отже, *предметом* соціології економіки є соціально-економічні відносини, які виникають в економічній сфері суспільного життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.

Підходи до визначення об'єкта і предмета розвивалися разом з розвитком соціології економіки.

* Див.: *Социологический словарь* / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991. — С. 515.

** Див.: *Социологический справочник* / Под общ. ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 301.

Згідно з об'єктом і предметом дослідження соціологія економіки визначає своє місце серед інших соціально-гуманітарних наук і в суспільстві загалом.

Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначаються її *функціями*.

Теоретично-пізнавальна функція реалізується через дослідження соціально-економічних закономірностей економічного життя, досягнення нових знань у цій сфері.

Прогнозуюча функція полягає у визначенні найбільш імовірних тенденцій та перспектив розвитку соціально-економічної діяльності, виходячи з пізнаних закономірностей їх розвитку.

Управлінська функція полягає в забезпеченні системи управління економічною сферою адекватними і достовірними даними щодо стану вирішення соціально-економічних проблем та відомостей щодо ефективності процесу управління.

Ідеологічна функція полягає у формуванні соціально-економічного світогляду у всіх учасників економічного життя, орієнтації на сучасний погляд щодо ролі людини в соціально-економічних відносинах.

Соціальна функція передбачає інформаційне забезпечення процесу економічної соціалізації індивіда в суспільно-економічній відносині, допомога у формуванні та розвитку соціально-економічної структури суспільства, здійснення моніторингу соціально-економічного напруження у суспільстві.

15.2. Закони і характеристика соціології економіки

Для реалізації названих функцій соціологія економіки спирається на *категоріальний апарат* та на загальносоціологічні і специфічні *методи дослідження*.

До основних *категорій* соціології економіки належать: *людина, соціальна група, соціально-економічні відносини, поведінка, діяльність, свідомість, економічна культура, соціально-економічна структура, соціально-економічний статус, рівень життя і якість життя, потреби, мотиви, цінності та соціальні норми*.

Навіть найповніший перелік категорій свідчить про їх запозичення з інших наук, зокрема із соціальної філософії, соціальної психології, політичної економії, правознавства, загальної соціології тощо.

Такий термінологічний зв'язок з категоріями інших наук пояснюється передусім тим, що соціологія економіки виокремилась у спеціальну галузь науки в той час, коли інші науки були вже сформо-

вані і мали свій категоріальний апарат, дія якого охоплювала спільні або споріднені явища, процеси, соціальні феномени. Зрозуміло, що багато з цих категорій почали використовуватись і в соціології економіки. Однак слід зазначити, що при однаковій назві ці категорії в рамках соціології економіки набувають дещо нового змісту та інтерпретації. Наприклад, поняття «соціальна структура» отримує специфічний зміст суб'єкта розвитку економіки, до складу якого входять групи, що функціонують на різних рівнях системи управління нею. А термін «мотивація поведінки» поєднується з такими її видами, які вивчаються соціологією економіки — управлінсько- і сімейно-господарською поведінкою.

Структура основних категорій соціології економіки має багаторівневу *ієрархію* [24, с. 97–98]. *Перший рівень* утворюють категорії *економічна і соціальна сфера*. Вони відображують зміст процесів, що відбуваються на стику економіки і суспільства загалом.

До другого рівня належать категорії *соціальний механізм розвитку економіки та соціальні механізми регулювання окремих соціально-економічних процесів*.

Третій рівень об'єднує категорії, які конкретизують зміст соціальних механізмів, — *економічна свідомість, економічне мислення, економічна культура, соціально-економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність, економічна поведінка* та ін.

Система категорій створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів, визначення найбільш стійких взаємозв'язків між ними, виявлення закономірностей їх перебігу.

До основних соціально-економічних *законів* належать такі:

1. *Закон розподілу праці*. Цей закон визначає динаміку розподілу праці на різновиди і одночасно розподілу суспільства на соціальні групи, зайняті зазначеними видами праці, та співвідносини між групами залежно від їх соціального статусу й престижу праці.

2. *Закон зміни праці*. Цей закон відображає об'єктивний і суттєвий зв'язки між змінами в технічному базисі виробництва та функціями працівників і суспільними комбінаціями процесу праці.

3. *Закон конкуренції*. Цей закон відображає джерело саморозвитку виробництва — безперервне виникнення та вирішення суперечності між необхідністю максимальної самореалізації людини задля її самовиживання та опором цьому прояву з боку інших людей (конкурентів), соціального середовища загалом. Це змушує людину (виробника, бізнесмена) безперервно поліпшувати якість, збільшувати

кількість та зменшувати вартість товарів і послуг для підвищення своєї конкурентоспроможності.

Як і будь-яка соціологічна наука, соціологія економіки визначає методи дослідження, спираючись при цьому як на *загальносоціологічні методи*, так і на *методи прикладного соціологічного аналізу*, які ми коротко розглянемо.

Перший з них — *проблемний (діагностичний) метод*. Велику роль у соціальній інженерії у сфері економіки відіграє так зване проблемне бачення реальності. Для цього насамперед необхідно визнати самому і довести іншим, що певне явище є проблемою.

Організатор і управлінець повинен: а) досягти певного розуміння людьми самої проблеми, необхідності саме цих заходів на її вирішення; б) дозволити людям бути певною мірою свідомими учасниками «процесу»; в) зробити так, щоб у результаті вирішення проблеми люди набули досвіду, здатного вплинути на майбутню поведінку.

Соціально-економічні проблеми — це або негативний вплив людини на економічну організацію, або негативний вплив економічної організації на людину, згідно з чим можуть обиратися різні стратегії вирішення проблеми та зміни людини, її обов'язків і відповідальності, потреб і здібностей та зміни економічної організації. Кожна із стратегій має переваги і недоліки в кожному конкретному випадку, свої межі можливостей, вони можуть також компенсувати одна одну.

Оскільки соціально-економічні проблеми найчастіше пов'язані з конфліктністю між керуючим і керованими, то вкрай важливо розділити і практично реалізувати ролі, можливість тих та інших у вирішенні цих проблем; розглядати вирішення проблем у партнерстві, взаємодії керуючого і керованих.

Технологічний метод. У практиці організації та управління часто виникає необхідність визначити можливість і конкретні шляхи впливу на людину чи групу людей, тобто мається на увазі, що якісь завдання, плани, програми можуть виконуватися лише за умови, що люди поводитимуться так, а не інакше. Шляхи впливу на людину чи групу людей у такому випадку — це і є технологія плану, завдання, програми.

Кінцева мета будь-якого соціального впливу — певна поведінка. Вона може бути досягнута такими основними засобами: а) стимулюванням у формі примусу або заохочення; б) створенням відповідного настрою; в) досягненням розуміння, знанням; г) формуванням і розвитком здібностей. Використання цих способів, у свою чергу, передбачає застосування таких конкретних методів.

1. *Структурний метод.* Суть методу полягає у виділенні соціальних груп, тобто соціальних категорій і типів, значущих в якомусь відношенні.

Різні соціальні групи вимагають і різних соціальних методів організації та керівництва, різної «мови спілкування» у трудових стосунках, різних програм у плані реалізації їх вимог. У багатьох випадках ділових конфліктів, кадрових призначень, оплати праці і фінансування виявляється, що в якомусь приватному питанні відображаються складні групові інтереси, при цьому саме питання набуває зовсім іншого характеру. В той же час, не орієнтуючись у світі групових інтересів, навряд чи можна повноцінно і остаточно врегулювати взаємостосунки між двома працівниками, двома трудовими колективами, двома суб'єктами складних господарських угод.

2. *Інституціональний метод.* Суть методу полягає в аналізі впливу соціально-економічних інститутів на економічну поведінку людей та корекції взаємодії інститутів і суб'єктів соціально-економічної діяльності.

Як відомо, не існує такого соціально-економічного інституту, який би був абсолютним, однаково визнавався всіма і слугував інтересам усіх. Попередньо задані, офіційно заплановані функції будь-якої установи з часом більш-менш змінюються внаслідок того, що різні категорії і типи людей неоднаково здатні впливати на ці установи, пристосовуватися до них, використовувати їх. Тому, формуючи інститути, водночас необхідно передбачати конкретні механізми соціального контролю їх функціонування.

Розрізняють два основних види соціально-економічних інститутів: ті, що вдосконалюють працю, поліпшують її умови; ті, що гарантують прибуток, захищають майнові права. Оскільки працівники і трудові колективи не завжди усвідомлюють свої інтереси, то багато з інститутів можуть формуватись і скасовуватись адміністративним шляхом.

3. *Генетичний метод.* Будь-який об'єкт необхідно розглядати в його розвитку. І окремій людині, і колективу властиво змінюватися у процесі життєдіяльності.

Опановуючи конкретну трудову діяльність, колектив виробляє більш правильні самооцінку й оцінку складності праці, усвідомлює свої недоліки та помилки, а це не може не вплинути на організацію праці і заробітної плати, на поведінку працівників під час вирішення цих питань. Тривала невіршеність якихось проблем чи відсутність очікуваних до-

сягнень створюють ситуацію розгубленості, в якій ентузіазм неможливий, а очікування ентузіазму — необґрунтоване.

Зміни колективу, його психології іноді можуть відбуватися досить наочно. Завдання організатора й управлінця в тому, щоб точно і правильно визначити власне психологічний чи економіко-організаційний фактор такої події, запобігти негативному і підтримати позитивне в колективі, якщо це необхідно і можливо, одне слово, «брати участь у тенденції».

4. *Оціночний метод.* Оцінка якостей людини природна і досить поширена на всіх рівнях і в усіх сферах соціально-економічного життя, відіграє важливу роль в організації та управлінні.

Насамперед оцінюються первинні і вторинні *функціонально-рольові якості*. Первинні зводяться до готовності працівника чи колективу в цілому «функціонувати» в даних умовах, працювати у певному режимі, виготовляти продукцію певної якості, дотримуватись дисципліни і культури праці, виконувати адміністративні команди тощо. Вторинні відображають схильність до виконання завдань не виробничого характеру тепер чи в майбутньому, в разі необхідності. Об'єктом соціальної оцінки можуть бути не тільки *здібності, а й запиту*.

Оцінці підлягають і *якості людей*, значущі для самого процесу організації та управління, які сприяють здійсненню процесу чи ускладнюють його, впливають на нього і спрямовують його.

Важливою є також оцінка *соціальної репрезентативності людей*. Один працівник репрезентує пануючий менталітет своїх колег, висловлює завжди тільки загальну оцінку, працює на рівні середніх здібностей своєї трудової групи. Інший працівник більш оригінальний, своєрідний, схильний до самостійних рішень. Це слід враховувати при інтерпретації мотивів їхніх дій, настроюванні на офіційний чи колегіальний тон взаємовідносин з ними, сприйняття їхніх думок як суспільного чи суто особистого.

На завершення зауважимо, що прикладний соціологічний аналіз має різні аспекти застосування. В одних випадках він застосовується для вироблення довгострокової соціально-економічної політики великого підприємства, в інших — для визначення особистої соціально-психологічної програми роботи, кар'єри, ділових стосунків спеціаліста. Він може проводитись як усередині організації, так і в ширшому середовищі в інтересах організації.

Найкращі методи не будуть ефективними, якщо при аналізі не використовується достатня соціальна інформація, яка, у свою чергу, може

бути отримана шляхом спеціального соціологічного дослідження, що базується на опитуванні, спостереженні, експерименті, аналізі документів. Проведення такого дослідження має бути невід'ємним елементом практики організації і управління, принаймні, коли йдеться про прості й стандартизовані варіанти соціологічного вивчення економічної виробничої та трудової ситуацій.

15.3. Основні напрями розвитку соціології економіки

Сучасний рівень розвитку вітчизняної соціології економіки ха-

рактеризується пріоритетністю такого кола *проблем*:

1) вивчення складу та якісних особливостей тих суспільних груп, взаємодія яких становить основу соціального механізму розвитку економіки. Слід з'ясувати, які це групи (виділити їхні основні види), оцінити їхній якісний склад, кількісну наповнюваність, динаміку, зміст виконуваних ними функцій, соціальні форми їхньої взаємодії в економічній сфері;

2) дослідження економічних закономірностей, форм і способів економічної поведінки суспільних груп, включаючи ведення приватного підприємства і домашнього господарства, а також епізодичні форми зайнятості;

3) аналіз умов, від яких залежить економічна поведінка груп, їхнє соціально-економічне становище, можливість участі в управлінні господарством та її реалізація, управління економічною діяльністю з боку державних органів і в системі самоуправління тощо;

4) вивчення соціально-економічної свідомості людей і соціальних груп, їхніх інтересів, запитів, ціннісних орієнтирів, громадської думки, життєвих планів, уявлень про шляхи вдосконалення суспільних відносин, у тому числі розвитку демократії, самоствердження і соціальної ініціативи тощо;

5) розроблення системи соціально-економічного управління господарством, яка забезпечує інтеграцію інтересів різних груп; обґрунтування конкретних шляхів ефективного використання трудового, виробничого та соціального потенціалу особистості і колективів, експериментальна перевірка цих шляхів практикою;

6) забезпечення зворотного зв'язку господарського і соціального механізмів на стадії їх розвитку, соціологічне забезпечення підвищення ефективності їх функціонування.

Названі напрями відображають загальну логіку дослідження проблем соціології економіки: від опису окремих груп до вивчення взає-

модії між ними і державою — соціального механізму розвитку економіки загалом; від аналізу того, що має місце на сучасному етапі, до розроблення досконаліших форм соціально-економічних стосунків, їх експериментальної перевірки та впровадження. Серед зазначених напрямів дослідження соціології економіки виокремимо та коротко розглянемо основні.

Соціально-економічні Відносини. З погляду соціології економіки економічні відносини, за визначенням В. Тарасенка [9, с. 67–68], — це різновид суспільних відносин, пов’язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Їхня власна (видова, типова) специфіка полягає в предметно-речовій формі виявлення, тобто економічні відносини виникають між людьми та їхніми групами з приводу матеріальних речей, обставин, проблем, тобто, виробництва, розподілу, обміну, привласнення, володіння і використання (споживання) останніх.

До основних соціальних *функцій* економічних відносин, як правило, відносять такі: забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних спрацьованих елементів); відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин; майнове розшарування суспільства; організація і стабілізація спільного життя людей.

Зміст економічних відносин становлять відповідні діяльність і поведінка людей, що є виявом їхнього економічного життя. Таким чином, зміст розкривається через три категорії: економічне життя, економічна діяльність, економічна поведінка.

Економічне життя — узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей як членів цього суспільства, які господарюють в ньому. Зрозуміло, що економічне життя реалізується через відповідну діяльність та поведінку на тлі певного типу економічних відносин, характер яких визначається панівною формою власності на засоби виробництва. Локалізується це життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб’єкти. Його рушії — економічні інтереси індивідів, їхніх груп та об’єднань. Головна форма вияву економічного життя — господарська діяльність, господарювання (виробництво матеріальних благ і послуг, ведення домашнього господарства).

Щодо розрізнення *економічної діяльності* та *економічної поведінки* в соціології економіки існують два підходи. У першому випадку

їх ототожнюють, у другому — розрізняють за принципом: діяльність є визначальною формою активності стосовно поведінки. Інакше кажучи, якщо *економічна діяльність* являє собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей, то *економічна поведінка* об'єднує всі форми активності (вчинки, дії тощо), які обслуговують чи супроводжують діяльність. Скажімо, якщо людина купила щось у крамниці, то підрахунок власного бюджету, сплата грошей, отримання касового чека є елементами економічної діяльності. Поведінкою, що супроводжує або обслуговує цю діяльність, є знайомство покупця з рекламою, поїздка до крамниці, вибір потрібної речі тощо. Однак далеко не завжди враховуються подібні тонкощі у відмінностях між економічною діяльністю та поведінкою, тому часто їх не розрізняють.

Система економічних відносин суспільства надто складна й розгалужена, щоб її можна було розглянути тут у повному обсязі. Якщо в єдиному процесі розширеного відтворення розрізняють виробництво, розподіл, обмін, споживання, то економічні відносини слід поділити на чотири великі групи: виробничі, розподільчі, відносини обміну (купівля-продаж) і відносини споживання [9, с. 70–75].

Перша група об'єднує *виробничі відносини*, тобто такі, що виникають виключно у процесі виробництва матеріальних засобів до життя. Це, зокрема, відносини власності на засоби й результати виробництва, відносини між різними соціальними групами, які посідають неоднакове місце у виробництві, організаційно-управлінські та технологічні відносини.

Друга група економічних відносин — *розподільчі*. Вони виникають з приводу розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення. Ці канали доступу і способи привласнення нерівноцінні: ефективні — неефективні, вигідні — невикладні тощо. Кожен з них дає змогу поласувати більшим чи меншим шматочком “суспільного пирога”. Тож, сутність розподільчих відносин полягає у забезпеченні соціальним суб'єктам найрізноманітніших позицій на шкалі розподілу суспільних благ. Звичайно, кожен з цих суб'єктів прагне до вигідніших для себе позицій, але взаємодія об'єктивно розміщує їх на шкалі розподілу згідно з можливостями кожного.

Слід зазначити, що окремої сфери, яка концентрувала б у собі розподільчі відносини, не існує. Ці відносини безпосередньо вплетені у виробництво, обмін, споживання, вони є другою стороною кожного з них.

Третя група економічних відносин — *обмінні* (купівлі-продажу), попиту-пропозиції та ін.). Це переважно ринкові відносини — між продавцями і покупцями та їхніми посередниками. Безпосередньо через себе трансформує і відтворює їх система торгівлі, комерції, бізнесу. Обмінюються продукти виробництва, а через них — форми діяльності. Як правило, обмінні відносини опосередковуються грошми, грошовим способом привласнення. Однак відбувається і прямиий обмін продуктами — бартерна торгівля. Із соціологічного погляду обмінні відносини утверджують соціальний компроміс, соціальну рівновагу між великими групами людей — виробниками, продавцями і покупцями, що різняться своїми інтересами, але мають потребу один в одному.

Четверта група економічних відносин — *відносини у сфері споживання* задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів. Ці відносини концентруються і обертаються навколо своєї особливої «осі» — *споживчих відносин*. Що ж вони собою являють? Це практичне, цілеспрямоване, зумовлене потребами ставлення індивіда до засобів задоволення своїх потреб, інтересів, що передбачає наявність цих засобів та уміння користуватися ними.

Ця група економічних відносин складається з кількох *підгруп*: відносини між споживачем і виробником, що реалізуються в домашньому господарстві як доведення продуктів суспільного виробництва до остаточної споживчої форми; відносини відповідальності споживача перед виробником, наприклад, за технологічну правильність експлуатації тих чи інших виробів, пристроїв, машин та строк гарантій; відносини споживача з підприємствами торгівлі, громадського харчування, сервісу, транспорту, зв'язку, закладами культури, спорту, охорони здоров'я та ін.; відносини між споживачами; нормативні відносини.

Якщо економічні відносини досліджувати з погляду їх *суб'єктної структури*, то слід виділити чотири соціальних типи їхніх носіїв (суб'єктів): суб'єкти власності (власники), суб'єкти виробництва господарської діяльності (виробники), суб'єкти обмінних відносин (продавці, покупці, посередники), суб'єкти споживання (споживачі).

Трудова поведінка. В соціології економіки під *соціально-економічною поведінкою* розуміють систему взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх здійснюють люди в соціальній і економічній сферах під впливом особистих та групових інтересів, для задоволення своїх потреб. Відображаючи суб'єктивну сторону економічної діяльності, індивідуальна і колективна поведінка суттєво впливає на її результати та ефективність [9, с. 125—130].

Існує багато *видів соціально-економічної поведінки*. Можна говорити про *демографічну поведінку*, пов'язану із збереженням і відтворенням життя. *Міграційно-мобільна поведінка* виявляється у переміщеннях працівників між сферами зайнятості, галузями, підприємствами, професіями, регіонами, населеними пунктами. Поведінка людей у *галузі освіти* знаходить свій прояв у виборі професії, форм спеціального навчання, тих чи інших засобів підвищення кваліфікації, в якості навчання, ефективності засвоєних знань; це фактор формування професійно-кваліфікаційної структури суспільства.

Професійно-трудова поведінка працівників безпосередньо на робочих місцях характеризується ставленням до праці, дисципліною, якістю праці, відповідальністю, старанністю, творчою ініціативою. Суб'єктивну сторону діяльності населення у приватному секторі економіки відображає особиста господарська поведінка. Важливе значення для розвитку економіки має і споживча поведінка працівників як у виробничій, так і в сімейній сферах.

Дослідження поведінки працівників у сімейній сфері набуває особливого значення в контексті розвитку фермерських господарств. При цьому слід враховувати, що «прообразом» сімейного фермерського господарства певною мірою є особисте підсобне господарство, в якому поведінковий фактор (суб'єктивний аспект діяльності працівників) відіграє дуже важливу роль. Це пов'язано з тим, що праця в особистому підсобному господарстві не була громадянським обов'язком населення (як праця в суспільному виробництві), а тому адміністративними органами влади не регламентувалася. Вона регулювалась опосередковано, за допомогою економічних стимулів.

Трудову поведінку у сфері особистого підсобного господарства можна визначити як сукупність дій та вчинків, спрямованих на ініціативне (добровільне, самостійне) виробництво продуктів харчування й отримання доходів за рахунок власного господарства, а також на створення необхідних умов його ведення.

У реальному житті немає чітких меж між видами трудової поведінки, існують певні їх комплекси*. До порівняно малопоширених видів комплексної поведінки належить «господарський». Для нього характерна не лише практична участь працівників в управлінні в процесі безпосередньої трудової діяльності, а й залучення їх до розпорядження

* Див.: Салуцкий А. Толстовская коммуна: поправка по существу // Правда. — 1993. — 12 янв.

фондом робочого часу і засобами виробництва, розподілу матеріальних благ у виробничих колективах. Інший комплекс видів поведінки реалізують працівники, які орієнтуються переважно на досягнення певної соціальної норми заробітної плати (для них характерне прагнення до додаткової зайнятості, соціально невиправданої мобільності). Специфічний комплекс поведінки склався у молоді, орієнтованої на соціальну мобільність. Цілком можливо, що певна категорія працівників керується у своїй поведінці гігієнічними мотивами, прагненням зберегти здоров'я.

За умов переходу до соціального ринкового господарства актуалізуються дослідження підприємницької, міграційної та інноваційної поведінки працівників.

Інноваційна поведінка працівників являє собою систему дій та вчинків, виконуваних ними у процесі впровадження нововведень, що вказують їхню реакцію на умови інноваційної діяльності, а також на її різні складові. З огляду на вплив інноваційної поведінки на перебіг інноваційних процесів можна виділити такі її прояви*. По-перше, вибір за певними критеріями (що залежать від ставлення до інноваційної діяльності) тих чи інших нововведень для втілення їх у виробництво чи відмова від впровадження; по-друге, вибір варіанта реалізації нововведення і його здійснення; по-третє, демонстрація того чи іншого рівня ініціативи при впровадженні нововведення; по-четверте, здійснення певних дій з їх ланцюга, що утворює «технологію впровадження»; по-п'яте, активність або пасивність у подоланні труднощів, що виникають у процесі впровадження.

Виділяють п'ять основних *стратегій інноваційної поведінки***.

1. *Самостійна розробка* нововведень та їх активне впровадження. Це найвища форма інноваційної поведінки, яку реалізують менше відсотка працівників, що беруть участь у впровадженні. Частка їх серед керівників і головних спеціалістів становить 6,3%.

2. *Самостійна активність* при здійсненні нововведень. Цієї лінії інноваційної поведінки дотримуються близько 20% працівників, з них керівників і головних спеціалістів — близько половини, керівників і спеціалістів середньої ланки — чверть, рядових працівників — 10%.

* Див.: Теленчі О. Новий полігон зі старими межами // Голос України. — 1993. — 29 груд.

** Див.: Карнаї Я. Шлях до вільної економіки. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 42.

3. *Участь у здійсненні* нововведень без вияву самостійної активності (реалізація виконавських функцій при помірній активності, що зникає, як тільки з'являються труднощі). Таку стратегію поведінки реалізують 55% працівників, що причетні до впровадження. Це більше половини керівників і головних спеціалістів, що впроваджують нововведення, близько 65% керівників і спеціалістів середньої ланки і понад 80% рядових працівників.

4. *Пасивне здійснення* нововведень. Працівник уникає дій і прийняття рішень, відмовляється від відповідальності, пов'язаної з нововведеннями, хоч і не перешкоджає їх впровадженню. Частка пасивних працівників, переважно рядові працівники і керівники середньої ланки, становить 21%.

5. *Активний опір* нововведенню. Він проявляється в критиці корисного для підприємства нововведення як непотрібного, неефективного і навіть шкідливого; у звинуваченні новаторів в авантюризмі і корисливих міркуваннях; у вихвалянні звичного порядку як такого, що має перевагу порівняно з інновацією; у прийнятті рішень, що ускладнюють впровадження тощо. Опір впровадженню інновації чинять 4% працівників, що беруть участь у ньому. Серед них переважають рядові працівники і керівники середньої ланки.

З огляду на сучасний стан досліджень трудової поведінки завданням соціологічної науки є розгортання досліджень, спрямованих на пошук ефективних методів управління суб'єктивним ставленням (поведінкою) працівників до соціально-економічної діяльності, стимулів, що відображають реальні потреби людей. Управління поведінкою передбачає не тільки адекватну орієнтацію інтересів кожної соціальної групи, а й погодження суспільних, групових і особистих інтересів «по вертикалі», інтеграцію інтересів груп, що взаємодіють у «горизонтальній» площині.

Радикальні зміни, що відбуваються в системі господарювання, ставлять нові, підвищені вимоги до поведінки працівників, доводять неефективність адміністративних методів управління трудовою поведінкою.

Щоб регулювати поведінку груп відповідно до соціально схвалюваних норм, слід знати інтереси цих груп, а також способи виявлення інтересів, яким ці групи віддають перевагу. Інтереси — латентні і лише частково виявляються в ціннісних судженнях, мотивації і, нарешті, в поведінці. Перші два з трьох названих елементів визначаються за допомогою соціологічного опитування.

Соціологічне дослідження трудової поведінки працівників передбачає:

- 1) урахування специфічних соціальних потреб різних соціально-демографічних груп працівників;
- 2) коригування системи матеріального стимулювання з урахуванням особливостей групової «реакції» на різного роду стимули;
- 3) приведення системи стимулювання до стану, адекватного мотиваційній сфері;
- 4) вивчення особливостей індивідуального і колективного матеріального стимулювання з урахуванням нових соціально-економічних реалій.

Слід зазначити, що можливість використання результатів соціологічних досліджень з метою управління трудовою поведінкою суттєво зумовлюється рівнем і змістом економічної культури управлінського персоналу та суспільства в цілому.

Під *економічною культурою* розуміється сукупність соціальних цінностей і норм, які є регуляторами економічної поведінки та виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку [12, с.110–112]. У такому контексті ці регулятори можуть сприяти (чи заважати) трансляції, відбору та оновленню цінностей, норм і потреб, що функціонують у сфері економіки та орієнтують її суб'єктів на ті чи інші форми економічної активності.

Головними *особливостями економічної культури* є такі:

1. Вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї.
2. Основним каналом впливу на економіку є економічна поведінка, на яку суттєво впливає політична влада.
3. Вона більше, ніж інші види культур, орієнтована на управління поведінкою людей.

Ці особливості значною мірою зумовлюють *функції* економічної культури:

- 1) *функція соціальної пам'яті* щодо історії економічних відносин: вибір (вибраковка, збереження, нагромадження) цінностей і норм, необхідних для виживання й розвитку економіки;
- 2) *функція нагромадження еталонів* відповідної економічної поведінки, економічної активності;
- 3) *функція трансляції* з минулого в сучасність цінностей і норм, що лежать в основі праці, споживання, розподілу та інших економічних дій і відносин;

4) *функція оновлення цінностей і норм*, які регулюють розвиток економіки, виступаючи джерелом нових нормативних уявлень і нових зразків соціально-економічної поведінки.

Завдяки реалізації цих функцій економічна культура є одним із соціальних механізмів управління трудовою поведінкою і, в такому контексті, — управління соціально-економічними відносинами.

Соціальний механізм управління економікою. Його роль підвищується у зв'язку зі збільшенням впливу людського фактора на соціально-економічну поведінку людей і колективів.

Соціальний механізм управління економікою розуміється як стійка система економічної поведінки і взаємодії різних груп, регулювання дій соціальних чинників і забезпечення внутрішньої єдності функціонування складних соціально-економічних об'єктів, узгодження розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

Соціальний механізм управління і розвитку економіки реалізується, пристосовуючись до різних рівнів територіальної структури суспільства — країни в цілому, регіону, області, міста, району, а також до відповідного рівня організаційної структури виробництва — відомства, об'єднання, підприємства, цеху. На кожному рівні цих структур функціонують специфічні групи, здійснюються окремі види діяльності і поведінки, досягаються різні результати. Отже, є підстави говорити про множину окремих соціальних механізмів, що діють на різних рівнях територіальних та організаційних структур економіки.

Щоб дослідити соціальний механізм управління економікою в його багатогранності та цілісності як систему, доцільно розчленувати її на ряд *підсистем*, що мають простішу будову. Для соціологічного аналізу слід використовувати *комплексно-аспектні проєкції* цих підсистем. Як такі можуть розглядатися: 1) *територіальна* проєкція, яка передбачає вивчення соціально-економічного становища, інтересів поведінки і взаємодії регіональних і поселенських груп, їх ролі в економічному розвитку суспільства; 2) *організаційно-виробнича* проєкція, в рамках якої вивчаються відомчі, адміністративні та організаційні фактори поведінки трудових колективів, соціальні аспекти взаємодії відомств, установ, первинних підрозділів, а також вплив цих взаємодій на економічний розвиток; 3) *соціально-управлінська* проєкція, пов'язана з вивченням становища, інтересів, поведінки і взаємодії вертикально субпідрядних груп працівників у суспільному виробництві; 4) *особистісно-господарська* проєкція, яка передбачає вивчення становища і поведінки різних груп працівників у приватному секторі виробництва; 5) *прибутково-споживча* проєкція, в

рамках якої вивчаються групи працівників, що відрізняються рівнем і джерелами прибутків, поведінкою у сфері розподільчих відносин, а відповідно й у виробництві.

Перелічені проєкції треба розглядати як досить самостійні підсистеми соціального механізму розвитку економіки, сукупність яких має відбивати його внутрішню структуру. Їх набір не є повним, він відображає ті сторони соціального механізму розвитку економіки, структура яких найбільш зрозуміла і які можуть практично вивчатися на сучасному рівні соціологічних знань.

Вивчення соціальних механізмів управління і розвитку економіки спрямоване як на фіксацію його нормального функціонування, так і на виявлення дисфункцій, суперечностей та складнощів у розвитку економіки. Як справедливо зазначає І. Орлова, аналіз причин дисфункцій соціального механізму має висвітлити специфічне становище окремих соціальних груп, що є суб'єктами механізму, а також умови, від яких воно залежить. Важливо при цьому виявити специфічні інтереси та потреби суб'єктів, а також ступінь їх задоволення суспільством*.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія економіки — це галузь економічних знань, яка досліджує закономірності економічного життя за допомогою соціологічних категорій.
2. Об'єктом досліджень соціології економіки є люди — учасники економічного життя, об'єднані в групи, організації з відповідними соціальними інститутами.
3. Предметом досліджень соціології економіки є соціально-економічні відносини, які виникають в економічній сфері життя і відображають неоднакові соціальні позиції в ньому людей різних соціальних груп і класів, соціальних організацій та інститутів.
4. Місце і роль соціології економіки в суспільстві визначається такими функціями: теоретично-пізнавальною, прогнозуючою, управлінською, ідеологічною, соціальною.
5. Соціологія економіки спирається на соціально-економічні закони, основними з яких є: закон розподілу праці і закон зміни праці, закон конкуренції. Категорії соціології економіки групуються за трьома рівнями: 1) економічна і соціальна сфери; 2) соціальні ме-

* Див.: Орлова И. Б. Социология экономической: Энцикл. социол. слов. / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995. — С. 754.

ханізми розвитку економіки та регулювання окремих соціально-економічних процесів; 3) конкретний зміст соціальних механізмів — економічна культура, економічна свідомість, економічне мислення, економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність і поведінка.

6. Соціологія економіки оперує як загальносоціологічними методами — аналіз документів, опитування, соціальний експеримент, спостереження, так і методами прикладного соціологічного аналізу — проблемний, технологічний, структурний, інституціональний, генетичний та оціночний.
7. Основними напрямками дослідження сучасної соціології економіки є соціально-економічні відносини, економічна поведінка, економічна культура, соціально-економічні механізми управління економікою та регулювання соціально-економічних процесів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абалкин Л. И.* Новое экономическое мышление. — М.: Экономика, 1987.
2. *Антология экономической классики*: В 2 т. — М.: Наука, 1993.
3. *Бабосов Е. М.* Человек на пороге рынка. — Минск: Университетское, 1992.
4. *Вебер М.* Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.
5. *Веблен Т.* Теория праздного класса: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1984.
6. *Верховин В. И.* Экономическая социология. — М.: ИМТ, 1998.
7. *Дорин А. В.* Экономическая социология: Учеб. пособие.— Минск: Экоперспектива, 1997.
8. *Дюркгейм Э. О.* О разделении общественного труда. Метод социологии: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1991.
9. *Економічна соціологія*: Навч. посіб. / В. М. Ворона, В. Є. Пилипенко, В. І. Тарасенко та ін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 1997.
10. *Єременко В. Г.* Основы социальной экономики. — К.: МАУП, 1997.
11. *Заславская Т. И.* Экономическое поведение и экономическое развитие // ЭКО. — 1989. — № 3.
12. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Наука, 1991.
13. *Косале Л. Я., Рывкина Р. В.* Социальные механизмы как регуляторы социальных процессов. — М.: Изд-во МГУ, 1980.
14. *Лукашевич Н. П.* Социология труда. — К.: МАУП, 2001.

15. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857—1859 годов // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — 2-е изд. — Т. 46.
16. *Моль А.* Социодинамика культуры: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1973.
17. *Пилипенко В. Е.* Реформи. Підприємництво. Культура. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2001.
18. *Пилипенко В. Е., Шевель І. П.* Соціологія підприємництва. — К.: Європа, 1997.
19. *Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения* / Под общ. ред. В. М. Вороны, Е. И. Суименко. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001.
20. *Радаев В. В.* Экономическая социология: Курс лекций. — М.: Аспект-Пресс, 1998.
21. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности.* — Л.: Наука, 1979.
22. *Самуэльсон П.* Экономика: Пер. с англ. — М.: Дело, 1993.
23. *Смелзер Н.* Социология экономической жизни // Американская социология: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1972.
24. *Соколова Г. Н.* Экономическая социология: Учеб. для вузов. — Минск: Вышэйш. шк., 1998.
25. *Туленков Н. В.* Социология экономики: Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
26. *Экономическая социология: Учеб. пособие* / Под ред. В. Е. Пилипенко. — К.: МАУП, 2002.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ

Вивчивши цю главу, ви маєте знати і вміти:

- відрізнати соціологію праці від інших наук про працю;
- виділити соціологію праці серед інших спеціальних соціологій і визначити її місце в системі соціологічних знань;
- знати зміст основних функцій соціології праці;
- пояснити значення основних категорій соціології праці;
- розкрити сутність мотивації і стимулювання праці, пояснити, в чому їх схожість і відмінність;
- визначити сутність трудової мобільності і специфіку трудової кар'єри;
- пояснити сутність і основні механізми соціального управління трудовою діяльністю.

16.1. Соціологія праці: об'єкт, предмет і функції

Соціологія праці — це галузь соціології, яка вивчає соціальні групи та індивідів, що включені

до процесу праці, а також їхні професійні та соціальні ролі й статуси, умови й форми їхньої трудової діяльності*. Як видно, сама назва навчальної дисципліни і галузі знань «*соціологія праці*» орієнтує на дослідження людської праці. Справді, це так. Однак людську працю вивчають і інші науки, як *гуманітарні* (філософські, економічні, правові і психофізіологічні), так і *технічні* (ергономіка — наука про пристосування праці та її умов до потреб людини; ергологія — наука, яка розглядає працю з позицій підвищення її продуктивності; праксеологія —

* Див.: *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С. 335.

теорія про найбільш ефективні дії і рухи працівника в трудовій діяльності; наукова організація праці — наука про те, як найбільш раціонально організувати процес праці). Як бачимо, кожна з наук вивчає загальний *об'єкт* — *працю*, але зі своїх позицій, під притаманним саме цій науці кутом зору. Інакше кажучи, кожна наука має свій *предмет* дослідження, свій підхід.

Для *соціології праці* — це соціологічний підхід, за якого предметом дослідження є ті соціальні відносини, які складаються з приводу праці, тобто *соціально-трудові відносини*. Як і сама праця, *соціально-трудові відносини* вельми багатогранні. Їх можна *класифікувати*:

- за *змістом діяльності* (виробничо-функціональні, професійно-кваліфікаційні, соціально-психологічні, громадсько-організаційні);
- за *змістом спілкування* (безособові, опосередковані і міжособистісні);
- за *суб'єктом* (міжорганізаційні «колектив — колектив» і внутрі-організаційні «колектив — особистість», «особистість — особистість»);
- за *обсягом владних повноважень* (відношення по горизонталі і по вертикалі);
- за *характером розподілу доходів* (відповідно до трудового вкладу або не відповідно до нього);
- за *ступенем регламентованості* (формальні, офіційно оформлені і неформальні, тобто офіційно не оформлені).

Уся сукупність соціально-трудових відносин — це і є практично все соціальне життя в трудових колективах, в якому визначається місце людини в трудовому середовищі, її ставлення до праці, мотиви праці і задоволеність нею, престиж та привабливість професії, динаміка взаємовідносин між працівниками і групами працівників з приводу володіння власністю на умови і засоби праці, динаміка трудової поведінки і т. ін., тобто все те, що підлягає подальшому соціологічному аналізу та вивченню. Від правильності відповіді на ці та інші питання багато в чому залежить, чи вдасться своєчасно зменшити соціальне напруження в соціально-трудовах відносинах до безпечного рівня.

До розряду першочергових *проблем* у сфері праці віднесено створення необхідних умов для формування такого працівника, який став би реальним, справжнім співвласником і розпорядником умов і засобів виробництва, а також господарем виробництва предметів і послуг.

Особливе занепокоєння викликає процес зниження значущості трудової діяльності в ефективному вирішенні соціальних проблем суспіль-

ства, зумовлений деструктивними процесами в економіці внаслідок розпаду колишнього Радянського Союзу. Зруйнування загального економічного простору, ослаблення міжреспубліканських соціально-економічних зв'язків не могли не позначитися на соціально-трудовах відносинах, зниженні ефективності праці, спричинили падіння рівня життя трудящих, зростання соціальної напруги в трудових колективах.

У цих умовах гостро відчувається необхідність теоретичних і прикладних досліджень проблем соціології праці, проведення конкретно-соціологічних досліджень, пов'язаних з аналізом змісту і характеру праці різних категорій працівників, їхніх потреб та інтересів, мотивів і фактичного ставлення до праці. Сьогодні зрозуміло, що без глибокого аналізу суперечностей у сфері праці, перш за все — між працею колективу і індивіда, між різними соціальними групами і верствами в трудовому процесі, суперечностей національного характеру в соціально-трудовах відносинах, вихід з економічної кризи навряд чи можливий. Необхідним є пошук неординарних форм їх вирішення, потрібні ефективні, науково обґрунтовані і підтверджені результатами соціологічних досліджень соціальні програми. При цьому неможливо обійтись без соціологічних знань, без навичок користування науковим апаратом соціології праці, основу якого становлять категорії.

Що являють собою *категорії* соціології праці? Це загальне поняття, яке відображує певні властивості об'єкта, що досліджується, тобто праці. Не можна вивчати, наприклад, динаміку трудових відносин, не з'ясувавши спочатку деякі характеристики цього явища. Вони, як і категорії філософії та інших наук, виконують як світоглядну, так і методологічну функцію. Категорії соціології праці в методологічному аспекті відображують систему послідовних сходинок пізнання соціальних відносин, зокрема соціально-трудовах.

Зазначимо, що вихідною категорією при цьому є категорія *праці*. Праця, беручи участь у якій люди вступають у соціальні відносини, є загальною базою, витокотом усіх соціальних явищ. У процесі і в результаті праці змінюється становище різних груп працівників, їхні соціальні якості, зміст їхніх соціальних ролей, в чому і полягає сутність праці як базового соціального процесу.

До соціальних належать такі *функції праці*, як створення матеріальних і духовних благ, суспільного багатства; складання основи суспільства й суспільного устрою; рівень розподілу суспільного багатства і рівень попиту; бути сферою самовираження, самоствердження і розвитку людини.

Соціально-економічна неоднорідність праці, що проявляється в її диференціації залежно від змісту і характеру праці, є основою соціальної нерівності працівників, їх диференціації залежно від закріплення за різними видами праці. Стійкі соціально-трудова зв'язки між представниками груп працівників, трудові норми і відносини утворюють соціальну структуру виробничого колективу. *Ставлення до праці*, суть якого полягає в реалізації трудового потенціалу працівника під впливом свідомих потреб і сформованої зацікавленості, виявляється в його прагненні проявити свої сили, знання, професійний досвід і сукупність здібностей для досягнення кількісних та якісних результатів праці. Об'єктивні показники ставлення до праці (міра відповідальності і сумлінності в роботі, ініціативи і рівня дисциплінованості) в сукупності з суб'єктивними (задоволеність різними сторонами роботи: рівнем зарплати, змістом і умовами праці, взаємовідносинами в колективі) є основою для типологізації працівників за ознакою ставлення до праці.

Ставлення до праці формується під впливом сукупності об'єктивних факторів у вигляді загальних (у межах країни) і специфічних (у межах конкретного підприємства) умов трудової діяльності, а також суб'єктивних факторів у вигляді очікувань і рівня прагнень працівників, їх ціннісної орієнтації, інформованості і часткових оцінок окремих сторін трудової діяльності. Взаємодіючи, об'єктивні і суб'єктивні фактори ставлення до праці становлять важливий соціологічний фактор її продуктивності.

В узагальненому вигляді *категорії соціології праці* можна представити *трьома групами*. Категорії *визначеності* (зміст праці, її форми і характер) відповідають на питання «що таке?» стосовно категорії «праця» як предмета дослідження; категорії *зумовленості* (мотиви діяльності, умови трудової діяльності, потреби, інтереси) відповідають на питання «чому?», або чим зумовлено те, що суб'єкт праці діє саме так, а не інакше; категорії *вибору* (мотивація, стимулювання праці тощо) відповідають на питання «чому?», що необхідно зробити, наприклад, для того, щоб людина сумлінно ставилася до праці. Як бачимо, категорії визначеності дають уявлення про сутнісні характеристики праці. А категорії зумовленості і вибору дають можливість описати працю як вид соціальної діяльності, яка безпосередньо позначається на соціалізації індивіда, на змінах його соціального статусу.

Соціальні процеси в цьому випадку можна розглядати як трудову діяльність, що виявляється в змінах стану соціальних груп, колективів, окремих працівників, тобто в змінах їхнього соціального становища (статусу) у сфері праці.

Упорядковане уявлення про соціальні процеси у сфері праці дає класифікація, запропонована А. Дикарьовою і М. Мирською, згідно з якою найважливішими групами *соціальних процесів* є такі [4, с. 20]:

1. Сама праця, вплив якої на соціальне становище працівника, його соціальні характеристики (інтереси, професійно-кваліфікаційний рівень, ставлення до праці тощо) здійснюється безпосередньо через трудові функції працівника і зумовлений науково-технічним прогресом і технологічними та організаційними змінами у сфері праці.

2. Інтеграційні процеси, пов'язані із забезпеченням цілісності (соціальної та організаційної) працівників (такі, як згуртованість трудових колективів, соціальний контроль, стимулювання трудової поведінки, управління).

3. Ціннісно-орієнтаційні процеси (мотивація, трудова адаптація тощо), в результаті яких формуються соціальні норми, цінності і ціннісні орієнтації працівників.

4. Змінно-підтримуючі процеси (трудові переміщення соціальних груп і окремих працівників).

Як бачимо, такий підхід до структуризації процесів трудової діяльності найбільш адекватно відповідає загальному напрямку процесу *трудової соціалізації* людини, освоєнню нею надбаної суспільством культури у сфері праці та основних форм трудової діяльності. Тому саме цей підхід як найраціональніший з погляду логіки розвитку взаємодії працівника з трудовою сферою дає можливість повніше і глибше розкрити зміст соціології праці і визначити її структуру. Перш за все досліджуються сутність і характеристики праці як базового соціального процесу, а також причини і рушійні сили, згідно з якими людина формує свої взаємовідносини з трудовою сферою, обирає професію і місце трудової діяльності, мотивація цієї діяльності. Далі розглядається *трудова адаптація* — особливий вид взаємодії працівника з навколишнім трудовим середовищем, процеси стимулювання і соціального контролю у сфері праці. Залежно від успішності функціонування трудового колективу, ефективності соціального управління відбувається згуртування або деструктивні процеси в колективах, які позначаються на масштабах і характері соціальних переміщень у сфері праці. Вивчення цих проблем «завершує» структуру соціології праці.

Необхідно зазначити, що вказані процеси проходять по-різному залежно від їх масштабності. За цією ознакою можна виділити

чотири основних *рівні*: 1) народне господарство; 2) регіон (галузь); 3) об'єднання і підприємство; 4) працівник — індивідуальний рівень.

Запропонована логіка вивчення курсу «Соціологія праці» в цілому відповідає тим теоретико-методологічним принципам, що склалися у вітчизняній соціологічній науці*. До цих принципів *належать*:

1. Соціальні і технологічні аспекти праці (розглядаються в межах загального поліпшення способу життя працівників).

2. Трудова діяльність (вивчається комплексно, в єдності її техніко-технологічних і соціально-організаційних аспектів).

3. Організація дослідження та інтерпретація їх результатів (спирається на розуміння місця праці в сукупній діяльності людей).

Вказані принципи вдається реалізовувати тим більшою мірою, чим повніше і обґрунтованіше використовуються ті чи інші *методи і методики* проведення соціологічних досліджень. Залежно від масштабів і завдань дослідження застосовують як теоретичні методи (для виявлення цілісної картини загальних закономірностей процесу праці), так і методи емпіричних (прикладних) соціологічних досліджень. До першої групи належать порівняльно-історичний, генетичний, порівняльно-типологічний і типологічний методи**. Друга група включає в себе систему методів — анкетне опитування, інтерв'ю, аналіз документів, спостереження, а також процедури узагальнення та інтерпретації емпіричних даних.

Як правило, під час проведення досліджень у трудових колективах застосовується загальна методика емпіричних досліджень. Однак є певна *специфіка трудових досліджень*, яка виявляється [8, с.14–28]: а) у змісті основних напрямів дослідження; б) в особливих вимогах до використання методів конкретно-соціологічних досліджень.

Слід зауважити широке застосування в соціології праці кількісних математичних методів, активне залучення для аналізу та опрацювання соціологічної інформації обчислювальної техніки. Таким чином, *соціологія праці* — це самостійна спеціальна соціологія, яка, спираючись на загальносоціологічні теорії, закони і закономірності соціальних відносин (які розглядаються в курсі «Соціологія»), виокремлює для вивчення особливий їх вид — соціально-трудова відно-

* Див.: *Социологический справочник* / Под ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 300–301.

** Див.: *Краткий словарь по социологии* / Под общ. ред. Д. И. Гвишиани. — М., 1988. — С. 39, 138, 384, 410.

сини. При цьому соціологічними методами досліджується різноманітний вплив трудової діяльності на соціалізацію індивіда чи соціальної спільноти, на пов'язану з працею зміну їхньої ролі і статусу в соціальному житті.

Соціологія праці, як і будь-яка наука, виконує певні *функції* в життєдіяльності суспільства. Найважливіша з них — *інформаційна*, яка полягає в забезпеченні управлінських структур суспільства соціологічною інформацією, що дає об'єктивну і повну картину соціальної ситуації на підприємстві, в галузі і виробничій сфері в цілому.

Пізнавальна функція соціології праці пов'язана з розширенням пізнання закономірностей соціально-трудових відносин, створенням теоретичного обґрунтування практичного менеджменту. На рівні конкретного підприємства йдеться про виявлення сукупності соціальних резервів трудового колективу, його невикористаних повною мірою потенціальних можливостей розвитку.

Описова функція пов'язана з викладом і публікацією результатів соціологічних досліджень в різних звітах, статтях, монографіях. Тим самим створюється цілісний опис соціального життя трудових колективів, різноманітних груп і окремих працівників.

Освітня функція реалізується через поширення сучасних наукових знань, теоретичних і методологічних основ, уявлень про соціальні механізми процесів у сфері праці серед дедалі більшої кількості спеціалістів-менеджерів та інших працівників. Ідеться про підвищення загальної культури працівників, що сприяє більш чіткому баченню своєї ролі.

Прогностична функція соціології праці пов'язана з можливістю ми спостерігати завдяки конкретно-соціологічним дослідженням тенденції в зміні сукупності соціальних показників, які характеризують відхилення від нормального стану соціально-трудових відносин, своєчасно передбачати розвиток негативних тенденцій в соціальному житті колективу.

Перетворювальна функція соціології полягає в розробці на основі даних соціальної діагностики стану соціально-трудових відносин найефективніших соціальних технологій (сукупності методів та операцій управління соціально-трудовими процесами), у виробленні на основі цих технологій систем соціального управління трудовими колективами в напрямі задіяння для їх соціального розвитку всієї сукупності соціальних резервів.

Як бачимо, кожна з розглянутих функцій розкриває додаткові можливості для підвищення ефективності управлінської діяльності.

16.2. Особистість у соціально-трудо­вих процесах

Більшість соціально-трудо­вих відносин виступає для *людини* у формі

соціально-трудо­вих процесів, у яких вона бере участь протягом трудо­вого життя, починаючи зі свого першого робочого місця та участі в процесі виробничої адаптації.

Виробнича адаптація. У соціології праці останніми роками зростає увага до проблем адаптації людини у сфері праці, що є свідченням визна­нання тієї суттєвої ролі, яку відіграє процес адаптації в трудо­вій діяль­ності людини. Водночас розуміння сутності адаптації утруднене існую­чими ще функціональними підходами до адаптації працівника з виокремленням лише деяких сторін його взаємодії з виробництвом. Такий підхід залишається типовим для багатьох соціологів, у тому числі й західних. Розглядаючи суспільні процеси з позицій рівноваги, західна соціологія відводить адаптації в суспільстві роль фактора пристосування, призначеного приводити до рівноваги стану як окремої особистості, так і соціальних систем. При цьому поняття «адаптація» в широкому розумінні вживається щодо способу, яким соціальна система, чи то маленька група, така, як сім'я, чи великий колектив, такий, як організація або навіть ціле суспільство, пристосовується до фізичних і соціальних умов середовища. Соціальне пристосування пронизує всі вчення про соціальну систему представників функціональної теорії Т. Парсонса і Р. Мертона.

Відзначаючи, що західна соціологія і соціальна психологія нагрома­дили значний емпіричний матеріал з проблеми адаптації, який стано­вить певний науковий інтерес, необхідно визнати деяку обмеженість їх загальної концепції соціальної адаптації. В розумінні сутності адаптації людини важливо відобразити не тільки її роль як головної продуктив­ної сили, а й у першу чергу як особистості, котра не тільки формується в процесі виробництва, а розвитку розмаїття рис і характеристик якої покликане, зрештою, служити виробництву.

Необхідно підходити до дослідження адаптації особистості праців­ника, розглядаючи його як цілісну людину в різноманітності видів і форм виконуваної ним діяльності. З огляду на цілісне розуміння сут­ності працівника *виробнича адаптація* не обмежується професійною сферою, а охоплює сукупність соціально-трудо­вих відносин, що зумов­лює її структуру. До основних структурних *елементів виробничої адаптації* відносять *професійну, організаційну, матеріально-побуто­ву, соціально-психологічну та адаптацію у сфері дозвілля.*

В основі *механізму виробничої адаптації* лежить *адаптивна потреба* індивіда, опосередкована взаємодією з *потребою* його в *трудо-вій самореалізації*. При цьому формується, з одного боку, *орієнтаційний мотив* поведінки, що спонукає індивіда до *здобуття інформації* про трудову ситуацію, *розширення контактів* із соціально-виробничим середовищем, оцінки характеру адаптивної ситуації. З іншого боку, *мотив опанування конкретної трудової діяльності* і досягнення оптимальної взаємодії з виробництвом опосередковує зміст інформації і спрямованість особистісних контактів. У результаті складної *полімотивації* здійснюється виробнича адаптація, яка враховує можливість реалізації на даному підприємстві життєвих цілей працівників.

Успішне (або утруднене) проходження виробничої адаптації молодого працівника залежить від того, наскільки сприятливі (або несприятливі) *умови* склалися для задоволення його *адаптивної потреби*. З огляду на структуру останньої до таких умов належать певний рівень взаємної інформації між індивідом і виробництвом, взаємних контактів; порівняння життєвих цілей індивіда з завданнями даного підприємства, а також наявність на виробництві умов для успішної трудової діяльності індивіда. Отже, наявність і повнота прояву сукупності умов, необхідних для проходження виробничої адаптації, будуть визначати як її ефективність, динамізм, так і межі самого процесу.

Справді, у разі зміни сукупності умов на краще підвищується ефективність адаптаційного процесу, зміцнюються адаптаційні зв'язки індивіда з виробництвом. Проте в разі зміни умов у протилежний бік і процес адаптації може змінити свій напрям на зворотний, тобто перетворитися на процес *дезадаптації*. Основний наслідок таких змін — послаблення адаптаційних зв'язків, що може закінчитися їхнім повним розривом.

Таким чином, *виробнича адаптація* працівника являє собою процес його взаємодії з соціально-виробничим середовищем з метою оволодіти новою трудовою ситуацією. Адаптація починається зі встановлення інформаційного зв'язку з виробництвом під час профорієнтації і профвідбору (*преадаптація*), триває з початком роботи на підприємстві і закінчується розривом інформаційних та особистісних зв'язків з виробництвом (*дезадаптація*).

Управління виробничою адаптацією працівника полягає у впливі на всю сукупність структурних елементів адаптації, з акцентуванням на найбільш значущі для конкретних умов види адаптації і залежить від

уміння менеджерів використовувати ефективні технології соціального управління адаптацією*.

16.3. Мотивація трудової поведінки

Мотивація трудової поведінки полягає у формуванні в працівника внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності шляхом впливу на його потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ідеали і мотиви з метою досягти очікуваної трудової поведінки.

До структурних елементів процесу мотивації зазвичай відносять потреби, інтереси, бажання, прагнення, цінності, ціннісні орієнтації, ідеали і мотиви. Процес формування цих внутрішніх спонукальних сил трудової діяльності розуміють як *мотивацію трудової поведінки*.

Сутність мотиваційного процесу реалізується через притаманні йому функції:

- *пояснювально-обґрунтовну* — аргументаційна доцільність поведінки суб'єкта;
- *регулятивну* — блокування одних дій і дозвіл інших;
- *комунікаційну* (пояснювальну) — прогнозування спілкування у сфері праці;
- *соціалізацій* — усвідомлення своєї соціальної ролі в мікро- і макросередовищі, в трудовому колективі;
- *корекційну* — уточнення старих і формування нових ідеалів, норм, ціннісних орієнтацій.

Наукове пояснення механізму реалізації цих функцій у процесі мотивації здійснюється на основі тієї або іншої наукової теорії (концепції) мотивації праці. Соціолог Д. Маркович з Югославії описує п'ять найбільш відомих в сучасній науці теорій [9, с. 516–518].

1. *Теорія ієрархії потреб* (А. Маслоу), згідно з якою людська поведінка визначається потребами двох видів: базисних (у харчуванні, безпеці тощо) і похідних (у справедливості, благополуччі, порядку та єдності соціального життя). Останні ціннісно рівні одна одній, а базисні розташовані в ієрархічному порядку від «нижчих» (матеріальних) до «вищих» (духовних). Причому потреби вищого рівня (п'ять потреб) актуалізуються для індивіда після задоволення попередніх рівнів.

* Див.: Лукашевич Н. П. Производственная адаптация молодежи: сущность, функции, управление. — К.: Изд-во УСХА, 1990. — С. 234–258.

2. *Теорія потреби досягти результатів* (Маклелланд) пояснює бажання людини працювати відповідно до ступеня розвитку у неї потреби добиватись успіху.

3. *Подвійна теорія мотивації* (Ф. Херцберг), згідно з якою у індивіда є дві системи (ієрархії) потреб: а) гігієнічні фактори, пов'язані з умовами праці; б) мотиваторні, пов'язані з «внутрішніми» потребами (успіх, зміст праці, відповідальність, самостійність у роботі). Гігієнічні фактори закріплюють, стабілізують персонал, а мотиваторні спонукають до продуктивної праці.

4. *Теорія справедливості чи суспільного порівняння*, згідно з якою трудову активність людина підвищує, порівнюючи свій внесок і віддачу від праці з аналогічними показниками інших.

5. *Теорія очікування* (оцінки) виходить з того, що мотиваційні зусилля досягнення успіху індивіда формуються на основі високої цінності результатів діяльності в майбутньому.

Певний інтерес становлять також «теорія Х» і «теорія Y» (Д. Макгрегор), згідно з якими необхідно відмовитись від «теорії Х», яка доводить, що провідний мотив праці — загроза втратити можливість задовольняти матеріальні потреби. Майбутнє за «теорією Y», яка припускає, що за відповідних умов людина прагне до творчості і відповідальності у сфері праці [7, с. 129—130].

Розглянуті теорії мотивації є основою для розробки *мотиваційних моделей* як сукупності підходів і практичних заходів, побудованих на певних припущеннях і поглядах.

До найважливіших *мотиваційних моделей* належать такі:

I. *Традиційна модель*. Базується на розумінні природи людини, для якої праця огидна. Для більшості людей важливіше, скільки їм заплащать, ніж те, що вони роблять.

II. *Модель людських стосунків*. Вона ґрунтується на припущенні, що бажання бути корисним і визнаним групою для індивідів важливіше, ніж гроші.

III. *Модель людських ресурсів*. Виходить з ідеї, що більшість людей можуть ставитись до праці творчо і здатні самовдосконалюватися в ній більшою мірою, ніж вимагається умовами виробництва. Ця модель не нехтує мотивацією грошей, визнаючи важливість і інших мотивів.

В основі *механізму трудової мотивації* лежать *потреби* працівника, які дають можливість зробити висновок, що йому необхідно для життя. Усвідомлення їх у вигляді *інтересу* підказує, як діяти для задо-

волення цих потреб. *Цінності* у вигляді основних потреб індивіда дають змогу встановити ієрархію, послідовність дій, спрямованих на задоволення потреб. Суспільні *ідеали, норми і цінності* дозволяють визначити межі дозволених в цих діях. Керуючись *мотивами*, працівник обирає з переліченого ряду спонукальних причин ті, що найбільше відповідають його баченню трудової ситуації, обґрунтовуючи тим самим свою трудову поведінку.

Напрямок розвитку трудової мотивації в нашій країні зумовлений переходом від моделі переважно ідеологічної мотивації праці до моделі людських ресурсів, яка визнає за більшістю працівників прагнення творчо працювати і самовдосконалюватися, не хестуючи грошовою мотивацією, припускаючи важливість і інших мотивів.

Стимулювання праці. Якщо розглянути раніше проблеми мотивації пов'язані з формуванням таких внутрішніх спонукальних сил, як потреби, інтереси, цінності, ідеали, мотиви особистості, то *стимулювання і соціальний контроль* містить у собі зовнішні спонукання і елементи трудової ситуації. До них належать: умови, які безпосередньо визначають заробітну плату, організацію і зміст праці тощо в поєднанні з тими, що опосередковано впливають на працю, — житлово-побутові умови, місце проживання, культурно-оздоровча база та ін. Зрозуміло, що ступінь впливу цих елементів трудової ситуації багато в чому залежатиме від того, наскільки вони значущі для конкретної особистості. Для одних важливі можливості забезпечення житлом, для інших — наявність спортивно-оздоровчої бази, для третіх — творчий характер праці.

Таким чином, під *стимулюванням* зазвичай розуміють вплив на трудову поведінку працівника через створення *особистісно-значущих умов* трудової ситуації, що спонукають його діяти певним чином. Тим самим створюються, з одного боку, сприятливі умови для задоволення потреб працівника, а з іншого — забезпечується трудова поведінка, необхідна для успішного функціонування підприємства, тобто відбувається своєрідний обмін діяльністю. Важливо зазначити, що для працівника необхідна певна свобода вибору тієї чи іншої стратегії і тактики поведінки у сфері праці. Межі такої свободи розширюються при переході від командно-адміністративної до ринкової системи управління народним господарством [18]*.

* Див. детальніше: *Попова И. М.* Стимулирование трудовой деятельности как способ управления: Социологический анализ. — К.: Наук. думка, 1976.

Основними *функціями* стимулювання в загальному механізмі регуляції трудової поведінки є *економічна, соціальна, соціально-психологічна і морально-виховна*. Не слід забувати про їх комплексну взаємодію і спільний вплив на трудову поведінку. Найважливішими підвалинами класифікації стимулів виступають потреби працівника. Відповідно до цього стимули поділяють на матеріальні (грошові й негрошові) і нематеріальні (соціальні, моральні, творчі, соціально-психологічні). Залежно від суб'єктів інтересів виділяють індивідуальні, колективні і суспільні стимули праці. За спрямованістю розрізняють позитивні і негативні стимули.

Вміння ефективно поєднувати різні види стимулів становить суть тактики стимулювання. У той же час важливо правильно обрати стратегію, тобто перспективний напрям стимулювання з-поміж типових для народного господарства нашого часу: товарно-виробничу, патерналістську, стимулювання самою працею, стимулювання відчуття господаря. Ці чотири стратегії стимулювання виокремлені В. Герчиковим*.

1. *Товарно-виробнича* полягає в оплаті і винагороді за результати праці. Вона найпоширеніша на наших підприємствах, але її можливості знижуються у зв'язку з інфляційними процесами і дефіцитом матеріальних благ.

2. *Патерналістська, чи піклування про людину*, передбачає, що адміністрація, керівник роблять усе можливе для працівників, а вони добре працюють. Така стратегія ефективна при сильному, соціально зорієнтованому керівникові. Проте відзначається суб'єктивізм, елементами зрівняльності і утриманства.

3. *Стимулювання самою працею* полягає у підвищенні змісту і поліпшенні умов праці. Але відставання у використанні досягнень науково-технічного прогресу гальмує застосування цієї стратегії. Згідно з дослідженнями 60% робочих місць у промисловості низького змісту праці, а частка тих, хто працює у шкідливих умовах, збільшується пропорційно зростанню кількості зайнятих**.

4. *Стимулювання відчуття господаря* означає створення умов, за яких це відчуття схвалюється і реалізується. Для здійснення цієї стратегії необхідні зміни у ставленні працівника до власності на засоби ви-

* Див.: Герчиков В. И. Демократизация управления на промышленном предприятии // Экон. социол. и перестройка. — М.: Прогресс, 1989. — С. 122–126.

** Див.: Герчиков В. И. Зазначена праця. — С. 122–125.

робництва (співвласник) і демократизація виробничих відносин (суб'єкт самоуправління).

Зіставлення наведених стратегій дозволяє надати перевагу, з позицій перспективності, затратності і реальності, четвертому варіанту, що найбільше відповідає переходу до ринкової економіки.

У результаті вивчення даного питання важливо усвідомити соціологічний підхід до проблеми трудового стимулювання, який полягає у *виділенні і зіставленні*, з одного боку, *системи стимулів*, з іншого — *системи мотивів і потреб*, на задоволення яких спрямовані ці мотиви. Від ступеня узгодженості цих зустрічних потоків залежатиме ефективність стимулювання. При цьому організація стимулювання на виробництві повинна відповідати *вимогам* колективності, диференційованості, гласності, гнучкості й оперативності, а також спиратися на участь у стимулюванні як керівництва, так і рядових працівників.

Соціальний контроль. Разом зі стимулами на трудову поведінку впливають соціальні норми, які являють собою правила, що регламентують акти спілкування працівників у сфері праці. Оцінка поведінки працівників, вплив на неї з метою забезпечення відповідності прийнятим загальноколективним цінностям та нормам і становить зміст соціального контролю. Він є способом регуляції й саморегуляції колективу і забезпечує його єдність та цілісність, злагодженою роботу.

Соціальний контроль у сфері праці являє собою групове схвалення або осуд трудової поведінки працівника залежно від усталених у колективі цінностей і норм (правил) трудової поведінки.

Водночас соціальний контроль є елементом більш загальної системи впливу суспільства на поведінку індивіда, елементом соціальних інститутів, який забезпечує дотримання соціальних норм, правил діяльності, додержання нормативних вимог і обмежень у поведінці.

До *визначальних рис* соціального контролю відносять упорядкованість, формалізованість, категоричність вимог, що висуваються до індивіда, їх нормативність, забезпеченість санкціями як формального, так і неформального характеру. Гнучкість, здатність відрізнити відмінні за соціальним змістом відхилення від соціальних норм діяльності — одна з необхідних характеристик соціального контролю.

Сукупний, постійний вплив соціального контролю на індивіда здійснюється через безліч реакцій на його поведінку, владні механізми, як стихійні, так і цілеспрямованого характеру соціальні санкції організацій, членів груп і колективів.

Важливо наголосити, що соціальний контроль не слід розуміти однією — як просту «підгонку» індивідуальних якостей працівника під соціальний стандарт. Ідеться про взаємодію індивіда і соціуму, у процесі якої змінюються і розвиваються самі соціальні норми, інститути соціального контролю.

Осягаючи суть соціального контролю, важливо розглядати його конкретно-історично, як продукт попереднього соціально-економічного життя, що відображає всі його проблеми, позитивні риси і вади. Важливим у зв'язку з цим є висновок про те, що радянська економічна культура формувалась як політизована, ідеологізована і міфологізована, що не могло не позначитися на системі соціального контролю, не відбитися на його функціях [6, с. 183].

Розрізняють такі *функції* соціального контролю:

1) *оцінювальну*, що полягає в оцінюванні та порівнянні вчинків працівника з чинними нормами поведінки;

2) *стимулюючу* — реагування на трудову поведінку з метою регулювання її шляхом схвалення або осуду;

3) таку, що *коригує соціальні відхилення* — підсилює їх у відповідь на неадекватне («з запасом») застосування влади або пом'якшує (як реакція на терпимість і мінімізацію насильства);

4) *зміцнення трудової дисципліни* через цілеспрямоване застосування соціальних санкцій щодо трудової і громадської діяльності членів колективу.

Хто ж реалізує ці функції, хто є *суб'єктом* соціального контролю? Це самі працівники, адміністрація, громадські організації трудових колективів.

Залежно від *суб'єкта* соціального контролю звичайно розрізняють чотири його види:

1) *адміністративний* соціальний контроль здійснюється представниками адміністрації підприємства, керівниками різних рівнів відповідно до нормативних документів;

2) *суспільний* — здійснюється громадськими організаціями (громадські суди і відділи кадрів, групи і пости народного контролю, комісії і бюро) в рамках, передбачених статутами і положеннями про їхній статус;

3) *груповий* — це взаємний контроль між членами колективу. Реалізується як у формальних (робочі збори і конференції, виробничі наради), так і неформальних різновидах (загальна думка в колективі, колективні настрої);

4) *самоконтроль* — усвідомлена регуляція власної трудової поведінки на основі самооцінок і оцінок на відповідність чинним вимогам та нормам.

Слід зазначити зростання ролі групового контролю і самоконтролю у зв'язку з переходом до ринкових відносин, що, у свою чергу, пов'язано із зростанням обсягу відповідальності суб'єктів трудових відносин за загальний підсумок роботи. Оскільки відповідальність як значуща характеристика трудової поведінки є предметом оцінки, схвалення чи засудження, то вона виступає і як засіб самоконтролю (особиста відповідальність) і групового контролю (колективна відповідальність).

У соціології праці категорія «*відповідальність*» відображає ставлення працівника до суспільства, колег по роботі, що виявляється у виконанні правових і моральних норм, ролевих функцій. Чим більше функціональних обов'язків поєднано в соціальній ролі працівника, чим вищий його статус у системі соціально-трудових відносин, тим більший обсяг його відповідальності.

Як соціальна якість особистості відповідальність проявляється у схильності працівника добровільно дотримуватися у своїй трудовій поведінці загальноприйнятих соціальних норм, виконувати покладені на нього обов'язки і в готовності відповідати за свої рішення та дії.

Ознаками, що визначають відповідального працівника, є обов'язковість, точність, свідомість, ретельність, ініціативність, надійність у роботі.

Зазначимо, що відповідальність працівника зростає при збільшенні його самостійності у сфері праці, праві приймати рішення, автономії вибору варіантів досягнення кінцевого результату праці, свободі регулювання режиму своєї роботи і довірі у сфері контролю та обліку результатів своєї праці.

Для розуміння *системи соціального контролю* важливо уявити собі *механізм його реалізації*, здійснення. Вихідними *елементами* соціального контролю є індивіди (індивідуальна дія) і соціальна група (соціальна дія). Остання виступає у вигляді реакції (схвальної або осудної) на індивідуальну поведінку, виконуючи тим самим роль стимулу для подальшої поведінки індивіда. У свою чергу індивідуальна трудова поведінка виявляється як реакція на цей стимул, тобто реакція на соціальну дію. На характер і спрямованість взаємодії безпосередньо впливають: 1) самосвідомість і самооцінка суб'єктів соціального контролю (індивіда і соціальної групи); 2) сприйняття і оцінка ними соціально-трудової ситуації (соціальна перцепція).

У сфері праці цей *механізм соціального контролю* має такі основні структурні *елементи*: 1) планові і оціночні *показники* трудової діяльності; 2) соціальні *норми* — еталони трудової поведінки; 3) *санкції* — ситуативні або оперативні стимули як реакція на конкретні випадки трудової поведінки.

На закінчення зазначимо основні напрями вдосконалення механізму соціального контролю [4, с. 200]:

1. Удосконалення критеріїв оцінки діяльності працівника і колективу.
2. Відмова від винагороди «за рознарядкою».
3. Поліпшення обліку використання робочого часу.
4. Уніфікація і впровадження заводських стандартів «дисципліна праці».
5. Удосконалення структури і координація роботи органів соціального контролю.
6. Формування самокритичної оцінки працівниками своєї праці.
7. Створення на підприємствах системи формування у новачків прийняттого стереотипу трудової поведінки у ринкових умовах.

Таким чином, механізм соціального контролю повинен, з одного боку, бути достатньо ефективним, щоб блокувати поширення антисоціальної трудової поведінки. З іншого боку, він не повинен стримувати самостійності, ініціативи і творчості окремих працівників і колективів.

Трудова мобільність. Трудові переміщення (мобільність) — одна з форм соціальних переміщень. Вона являє собою процес зміни місця застосування праці, що змінює місце працівника в системі суспільного поділу праці. А оскільки місце в суспільній організації праці і характер виконуваної праці — найважливіші ознаки соціального стану працівника, то трудові переміщення є основою соціальних переміщень, впливають на зміни соціальної структури суспільства і підпорядковуються її закономірностям.

Крім вказаних закономірностей, в основі трудової мобільності лежать *закони* розподілу і зміни праці, відтворення робочої сили, зростання потреб, а також такі *закономірності* громадської і суспільної свідомості, як норми й цінності, мотиви поведінки і потреби.

З одного боку, дія законів і закономірностей виявляється, в змінах у суспільному виробництві, вимогах до якостей працівників, а з іншого — змінюються соціальні умови життя і відповідно структура потреб і мотивів поведінки працівників. Таким чином, безперервно змінюються як характеристики окремого працівника і трудових ресурсів у цілому, так і параметри системи місць застосування праці, що порушує відпо-

відність між працівником та робочим місцем і створює передумови трудових переміщень.

Роль трудової мобільності в суспільстві зумовлена двома основними *функціями*. *Економічна* функція полягає в сприянні забезпеченню народного господарства робочою силою і тим самим у підвищенні ефективності виробництва. *Соціальна* функція реалізується через вдосконалення соціальної структури суспільства, більш повне задоволення потреб працівників у трудовій сфері, створення умов для самореалізації і розвитку особистості працівника.

У методологічному плані важливо розрізняти цілі, завдання і об'єкти дослідження трудових переміщень на теоретичному, теоретико-прикладному і конкретно-соціологічному рівнях дослідження. Так, на рівні суспільства вивчаються зміни трудових ресурсів відповідно до динаміки системи місць застосування праці. Для промисловості це рух кадрів між галузями і всередині них. На конкретному підприємстві це рух працівників як всередині підприємства, так і за його межами. Розмаїття об'єктів дослідження припускає і значну диференціацію видів трудових переміщень. Тому, аналізуючи трудові переміщення, важливо уявляти собі, яких видів вони бувають і в яких формах реалізуються у сфері праці.

Класифікація трудової мобільності за видами здійснюється на двох підставах: за змістом процесу (професійно-кваліфікаційна, територіальна, галузева або міжгалузева і внутрішньозаводська) та за суб'єктом переміщень (групові й індивідуальні). Розрізняють і форми трудової мобільності. Мобільність може здійснюватися в організованій і неорганізованій (плинність) формах.

Трудова кар'єра — це індивідуальна трудова мобільність, пов'язана з досягненням працівником успіху в професійно-кваліфікаційному чи посадовому напрямку. Кар'єра не обмежується працею, а охоплює всі соціально значущі сторони життєдіяльності працівника, що створює різноманітні можливості для його розвитку і просування.

Переходячи до розгляду проблем управління трудовими переміщеннями, слід мати на увазі, що об'єктом соціального управління є не самі трудові переміщення, а ті соціально-економічні умови, за яких цей процес реалізується. Тому проблеми, що їх доводиться вирішувати, практично одні й ті ж на всіх рівнях управління (народне господарство, регіон, галузь, підприємство). Разом з тим масштаб, специфіка, методи управління визначаються конкретним рівнем.

Перехід до ринкової економіки вимагає змін у спрямованості управління трудовою мобільністю. Головним стає формування керованої мобільності замість попередніх пріоритетів у вигляді підвищеної стабільності складу працівників і зниження плинності.

Реалізація нової стратегії вимагає нових якостей працівника і в першу чергу адаптивності, тобто готовності до пристосування до змін. Потрібна і нова система ціннісних орієнтацій — уміння орієнтуватися в значному діапазоні професій і спеціальностей, можливість їх опанування, а також прагнення заробити гроші, досягти успіху.

Слід наголосити, що комплекс заходів управління трудовими переміщеннями неодмінно повинен спиратися на перетворення у сфері застосування праці, формування індивідуально-кооперативного сектора економіки, безперервної освіти, вдосконалення пенсійного забезпечення.

Трудовий колектив — це об'єднання для спільних дій заради досягнення суспільно-корисних цілей людей, які пов'язані єдністю інтересів, оформлені структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідальності. Соціальна роль трудового колективу реалізується в сукупності взаємопов'язаних функцій: *виробничо-економічної, організаційно-управлінської, виховної, соціального контролю, задоволення потреб працівників, створення умов для самореалізації особистості, а також функцій здійснення і відтворення колективістського, демократичного способу життя.*

Кожний трудовий колектив посідає певне місце у виробничо-економічній структурі суспільства, що відображується його позицією у класифікації. Кожний колектив являє собою складну *соціальну систему*, в якій через функціональну взаємодію різних структур і окремих працівників реалізуються дві взаємопов'язані підсистеми: соціальна організація і соціальна спільнота.

Трудовому колективу притаманні всі сутнісні ознаки *соціальної організації*, отже, він виступає як *середовище предметної діяльності*, так і *середовище спілкування*. Виходячи з цього розрізняють *формальну і позаформальну організації*. Головне призначення формальної організації — поєднувати працівників із засобами і цілями тих чи інших видів діяльності. Позаформальна організація виникає як прояв дерегламентації службової діяльності та призначена для компенсації збоїв та обмежень формальної організації.

Трудовому колективу притаманні також всі сутнісні ознаки *соціальної спільноти*. Як групова соціальна спільнота трудовий колектив являє собою, як правило, співтовариство малих груп (малих трудових

колективів), що утворюють безпосереднє соціальне оточення працівника. Соціальні функції цих груп мають двоїтий характер — залучення працівників до соціально-трудових відносин основного колективу і створення на основі особистісних контактів працівників мережі емоційних, психологічних відносин. Зливаючись, вони утворюють міжособистісні групові відносини, які зумовлюють сутнісну відмінність малих груп від інших видів колективів.

Соціальне управління — це свідомий, цілеспрямований вплив на соціальний об'єкт (системи, організації, інститути), явища чи процеси з метою приведення напрямку та темпів їх розвитку й функціонування у відповідність до дії об'єктивних суспільних законів на макро- та мікрорівні.

Соціальне управління може реалізовуватися на різних *рівнях*. Це суспільство як соціальна система, різні його сфери, різноманітні соціальні галузі, регіональний, галузевий рівні та колективи.

Принципи, на яких ґрунтується соціальне управління, становлять три групи: *загальнометодологічні, специфічні методологічні та організаційні*.

Сутність соціального управління в трудовому колективі реалізується у *функціях* таких напрямів: формування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури; створення умов для здійснення працівниками своїх політичних і соціальних прав та задоволення їхніх матеріальних і духовних потреб; виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника. Для оцінки результативності і прогнозування перспектив соціального управління досліджують соціальні резерви. *Соціальні резерви* трудового колективу — це відмінність між реальним станом соціально-трудова процесів і тим, яким він міг би бути у близькому до оптимального вигляді. Вони включають в себе резерви виробничо-трудова, соціальної, суспільно-політичної і духовної діяльності. Кожний з названих резервів об'єднує резерви особистості, колективності, стан соціальної активності і чинники соціально-економічного розвитку трудового колективу.

Соціальна діагностика в трудовому колективі являє собою комплексне обстеження стану справ у трудовому колективі з метою виявлення соціальних резервів. На цій основі здійснюється *соціальне проектування*, сутність якого полягає в науково обґрунтованому конструюванні соціальних параметрів якісно нового стану трудового колективу, якого він може реально досягти в результаті задіяння сукупності соціальних резервів.

Соціальна технологія являє собою чітко відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і дій, які необхідно застосовувати суб'єктом управління для досягнення цілей соціального управління або вирішення соціальних проблем у трудових колективах. У розробці соціальних технологій рекомендується дотримуватися *принципів* багаторівневого аналізу, цілепокладання, комплексності й різноманітності, а також системи (моделі) розробки соціальних технологій.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія праці споріднена з іншими науками про працю на основі спільності об'єкта дослідження — трудової діяльності. Проте аспект вивчення праці (предмет науки) у соціології вирізняється і полягає у вивченні особливих соціально-трудова відносин, а саме тих, що виникають в результаті взаємодії людей у процесі праці.
2. Соціологія праці — це соціологічна наука середнього рівня (спеціальна соціологія), яка соціологічними методами досліджує один з основних видів соціальних відносин — соціальні відносини у сфері праці, сукупність яких створює, становить соціальне життя в цій сфері.
3. Основними категоріями, якими оперує соціологія праці, є праця, зміст і характер праці, умови праці, трудова ситуація, соціально-трудова відносини, трудова адаптація, мотивація праці, стимулювання трудової діяльності, соціальний контроль трудової поведінки, соціально-трудова мобільність, соціальні резерви, соціальні технології та соціальне управління в трудовому колективі.
4. Соціологія праці об'єктивно має великі можливості для підвищення ефективності управлінської діяльності, що становить зміст її функцій — інформативної, описової, освітньої, прогностичної, перетворюючої. Шлях реалізації цих можливостей — через соціологічну грамотність суб'єктів управління, менеджерів, глибоке засвоєння ними знань, методів і методик соціології праці, розвиток умінь практичного застосування їх в управлінській діяльності.
5. Соціально-трудова відносини, в яких бере участь людина упродовж трудового життя, виявляються у формі соціально-трудова процесів. Основні з них виробнича адаптація, трудова мотивація, стимулювання трудової діяльності і соціальний контроль, а також процес трудової мобільності. В сукупності вони становлять трудову діяльність.

6. Соціальне управління трудовою діяльністю людей полягає в ціле-спрямованій дії на соціальні об'єкти, явища чи процеси з метою приведення напрямків і темпів їх функціонування й розвитку у відповідність до дії об'єктивних законів.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аверьянов Л. Я.* Социология: что она знает и может. — М.: Социолог, 1993.
2. *Величко А., Подмарков В.* Социолог на предприятии. — М.: Моск. рабочий, 1976.
3. *Дворецька Г. В.* Соціологія праці. — К.: КНЕУ, 2001.
4. *Дикарева А. А., Мирская М. И.* Социология труда. — М.: Высш. шк., 1989.
5. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
6. *Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск: Наука, 1991.
7. *Кравченко А. И.* Социология труда в XX веке. Историко-критический очерк. — М.: Наука, 1987.
8. *Лукашевич Н. П.* Социология труда. — К.: МАУП, 2001.
9. *Маркович Д.* Социология труда. — М.: Прогресс, 1988.
10. *Подмарков В. Г.* Введение в промышленную социологию (Социальные проблемы соц. пром. пр-ва). — М.: Мысль, 1973.
11. *Полторац В. А.* Социология труда: Справ. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1997.
12. *Ромашов О. В.* Социология труда: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 1999.
13. *Социология труда / Н. А. Сероштан и др.* — Харьков: Основа, 1990.
14. *Социология труда: Метод. пособие для студ. / Сост. Л. И. Швыдкая.* — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993.
15. *Социология труда: Учебник / Под ред. Н. И. Дряхлова, А. И. Кравченко, В. В. Щербины.* — М., 1993.
16. *Черниш Н. Й.* Соціологія: Курс лекцій. — Л.: Кольварія, 1996.
17. *Штольберг Р.* Социология труда. — М.: Прогресс, 1982.
18. *Экономическая социология и перестройка / Отв. ред. Т. И. Заславская, Р. В. Рывкина.* — М.: Прогресс, 1989.
19. *Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Г. В. Осипова.* — М.: ИСПИ РАН, 1995.
20. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Харків: Константа, 1996.

СОЦІОЛОГІЯ СПОЖИВАННЯ

Засвоївши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити об'єкт і предмет соціології споживання, дати визначення цієї галузевої соціологічної теорії;
- охарактеризувати функції та основні наукові категорії і поняття соціології споживання;
- проаналізувати основні елементи соціального інституту споживання;
- описати існуючі соціологічні моделі масового споживання.

17.1. Соціологія споживання як наукова дисципліна

Соціологія споживання належать до таких галузей соціологічних досліджень, виокремлення яких у спеціальну соціологічну теорію середнього рівня ще тільки починає усвідомлюватись соціологічною громадськістю. Не згадується вона поки що у соціологічних довідниках та енциклопедіях. Водночас рівень і характер споживання все більше набуває статусу глобальної соціальної проблеми. Сучасний рівень споживання у світі вже виходить за межі спроможності планетарних екосистем відновлюватись. Нині промисловість світу виробляє у 7 разів більше товарів і видобуває втричі більше (за масою) корисних копалин, ніж у 1970 р. [1, с. 14]. Якщо людство (а особливо розвинені країни) і надалі споживатиме з такою швидкістю природні ресурси, то його чекає екологічна катастрофа.

Отже, вивчення проблем споживання набуває нині неабиякої актуальності, а саме споживання стає об'єктом дослідження соціально-гуманітарних наук.

Розгляд різних дослідницьких підходів до споживання показує, що кожний з них відкриває для себе той чи інший його «зріз», хоча зазначимо, що як об'єкт вивчення споживання являє собою складне утворення, яке входить у більш широкі структури суспільства. Так, філософія розглядає споживання як форму суспільної практики, політекономія —

як елемент відтворювального процесу, соціальна психологія — як форму соціальної діяльності особистості. Виходячи зі свого бачення кожна з цих наук будує свій образ споживання як об'єкта вивчення. Як би не різнилися між собою ці способи дослідження споживання, в основі кожного з них лежить загальне уявлення про споживання як особливу діяльність. Саме діяльнісний підхід, що розчленовує споживання на діяльність і поведінку, пронизує і поєднує їх.

Зазначимо, що, вирізняючись власною специфікою, соціологічний підхід не тільки взаємодіє з усіма розглянутими способами вивчення масового споживання, а й деякою мірою інтегрує їх у собі. Інтеграція відбувається на основі здатності соціології допускати різні варіанти розгляду того самого об'єкта, що додає їй властивість комплексності, універсальності. Звідси комплексний, інтегративний підхід як особлива стратегія пізнавальної діяльності іманентно притаманний соціології як суспільній науковій дисципліні. Інакше кажучи, соціологічні дослідження підводяться під категорію «комплексне вивчення», отже, соціологічний підхід є комплексним.

Аналіз соціологічних досліджень споживання в 60–80-ті роки ХХ ст., здійснений відомим вітчизняним соціологом В. І. Тарасенком, виявив особливості соціологічного підходу до вивчення споживання вітчизняними соціологами [18, с. 14–33].

Перша особливість: споживання досліджувалося, як правило, не як самостійне явище чи процес, а як елемент інших соціальних явищ і процесів (побуту, дозвілля, способу життя, сімейних відносин, соціалізації особистості і т. ін.).

Друга особливість: споживання розглядалось крізь призму проблеми соціальних потреб.

Третя особливість: немає власної цілісної концепції споживання в соціології, яка б розкрила соціальну сутність цього явища і подала його в єдності всіх сторін і форм.

Без такої концепції емпіричні дослідження споживання виявлялись розрізненими. Охоплюючи лише окремі ділянки сфери споживання і самого споживання як процесу задоволення потреб, вони не могли дати уявлення як про повну його картину, так і про розбіжності всередині нього.

Щоб подолати зазначені особливості — обмеження в соціології споживання, необхідно з'ясувати сутність соціологічного підходу.

Соціологічний підхід у соціальному пізнанні, будучи комплексним, має складну внутрішню структуру, в елементах якої переплітаються духовно-

теоретичний і духовно-практичний способи пізнання світу. Перший, як відомо, спрямований на ідеальне (теоретичне й емпіричне) відтворення об'єктивної реальності (у тому випадку соціальної) у її незалежному від суб'єкта пізнання існуванні, на з'ясування її сутності.

Сполучення і взаємодія духовно-теоретичного і духовно-практичного способів пізнання в межах соціології відбувається таким чином, що вони породжують цілий комплекс дослідницьких варіантів. У своїй єдності вони складають так званий соціологічний підхід до явищ і процесів, а також до споживання: це діяльнісний, стратифікаційний, ціннісний (чи ціннісно-нормативний), сукупний (поєднує системний і статистичний способи дослідження), інституціональний, структурно-функціональний варіанти.

Об'єктом соціології споживання є масове споживання у всьому багатстві соціальних відносин і характеристик, тобто як особлива соціальна реальність. Ця реальність — багатоаспектна, багаторівнева, багатоякісна — здатна об'єктивно виявлятися в різних формах, утвореннях і бути представленою за допомогою різних пізнавальних образів, концепцій.

Соціологія споживання вивчає споживання як соціальний процес задоволення потреб у всьому розмаїтті його зв'язків із соціальними інститутами, явищами, процесами. У світлі її дослідницького інтересу воно з'являється у вигляді споживчої поведінки, споживчої діяльності, взаємодії споживачів та їхніх груп, особливого способу задоволення потреб функціонування специфічної системи цінностей, прояву соціального життя і т. ін.

Соціологія споживання досліджує соціальні умови, види і форми споживання, соціальні основи функціонування домашнього господарства як основи споживання, сферу обслуговування, культуру споживання, різні боки соціального механізму включення людини у процес споживання, систему відносин, реалізованих у споживанні чи опосередкованих його, інститут черг, прояви рівності і нерівності, справедливості і несправедливості і т. ін. Її цікавлять взаємозв'язки споживача і суспільства, його взаємодія із соціальним середовищем (місто, село тощо), вплив різних типів культури на споживання, шляхи перетворення його у споживацтво, соціальна політика, соціальні якості речового світу як джерела предметів і знарядь споживання, споживчі рухи, споживча спрямованість технічного прогресу та ін. Представлені елементи об'єкта соціології споживання свідчать про його складність і багатоплановість.

Увітчизняній соціології триває процес уточнення *предмета соціології споживання*. На думку В. І. Тарасенка, його складають соціальні закони і закономірності процесу споживання, взаємодії людей у процесі споживання як між собою, так і з матеріальним і духовним багатством суспільства, соціальними інститутами, засобами і знаряддями задоволення потреб, механізми дії і форми прояву цих закономірностей у діяльності споживачів та їхніх груп.

Одна з найбільш загальних *соціальних закономірностей масового споживання* виражається соціально-економічним законом зростання потреб, що проявляється через дві соціальні закономірності: зростання загального обсягу споживання, підвищення рівня культури споживання.

Що стосується *соціальних законів функціонування споживання*, то саме вони виражають і зміцнюють його відносну самостійність і відособленість від виробництва, але фіксують залежність від інших факторів, а також зв'язки, що реалізуються всередині самого споживання (наприклад, між оцінкою і вибором товарів, ціннісно-нормативною системою і поведінкою споживача, рекламою і претензією покупців на той чи інший товар, розподілом каналів доступу до благ і диференціації рівнів споживання і т. ін.). Серед законів і закономірностей цього типу особливо виділяються закони функціонування моди, диференціювання споживання за статусною ознакою споживачів. До цієї ж групи входять закони, що виражають залежність споживання від типу домашнього господарства, індивідуальних смаків споживачів, їхніх національних звичок, від кліматичних умов стану екосередовища, набору потреб і т. ін.

Значимо, що предметне поле соціології споживання описується відповідним *понятійно-категоріальним апаратом*.

Центральними поняттями є спосіб користування матеріальним і духовним багатством (речами і цінностями); масове споживання; модель (система) масового споживання; споживач, потреба, споживчий інтерес, попит; особисте споживання; групове (колективне) споживання; споживча діяльність; споживча поведінка; інститут споживання; об'єкт і предмет соціології споживання.

Місце і роль соціології споживання визначається сукупністю притаманних їй *функцій*: регулятивної, виховної, освітньої, соціалізаційної, соціального контролю, прогностичної, ідеологічної та соціального захисту.

При дослідженні проблем споживання використовуються практично всі *методи* соціологічного дослідження: спостереження, аналіз до-

кументів, опитування і соціальний експеримент з урахуванням специфіки об'єкта дослідження. Все частіше застосовуються маркетингові дослідження.

17.2. Масове споживання як соціальний інститут

Розуміння *споживання як соціального інституту* дає змогу інтегрувати його найсуттєвіші

сторони та характеристики. Справді, дослідники вказують на три головні *умови* чи характеристики, що *конституують соціальний інститут* як цілісне утворення*. Передусім це наявність у суспільстві спеціалізованої діяльності, здійснюваної багатьма людьми, їхніми групами. Друга умова — наявність організаційних форм, адекватних специфічним особливостям і вимогам цього виду діяльності. Третя умова — система норм і цінностей, за допомогою яких здійснюються регулювання і контроль діяльності в межах цього соціального інституту.

Зазначимо, що той чи інший соціальний інститут виникає не при всякій інституціоналізації певної форми соціальної діяльності, а лише при тій, яка, досягаючи рівня закріплюючих і цілеспрямовано розвиваючих діяльність установ і організацій, включає суб'єкта цієї діяльності в соціальну структуру суспільства, перетворює цю діяльність та її суб'єкта в регулятора і стабілізатора суспільних відносин. Так, очевидно, стоїть справа і зі споживанням як соціальним інститутом. Воно існувало задовго до свого перетворення в соціальний інститут, але як такий його можна розглядати лише з появою спеціальних суспільних установ і організацій (підприємства побутового обслуговування, торгівлі, суспільства і клуби споживачів, об'єднання пайовиків і т. ін.), що включають його в соціальну структуру суспільства, роблять елементом соціального життя останнього. Через ці установи та організації суспільство одержало можливість регулювати процес споживання.

На основі аналізу існуючих у літературі трактувань можна стверджувати, що соціальний інститут являє собою дуже строкате соціальне утворення: певний тип спільності; єдність діяльності і суспільних відносин; нормативна система; сукупність організацій, закладів і установ, закріплюючих, регулюючих і трансформуючих на суспільство функціонуючу в межах інституту діяльність і соціальні відносини. Йому прита-

* Див.: *Российская социологическая энциклопедия* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА. — М., 1999. — С. 157–158.

манні як системні, так і агрегатні властивості, прояв яких залежить від ступеня сформованості самого інституту.

Нарешті, зазначимо ще одну рису характеристики соціального інституту. В його основі завжди лежить певне найпростіше відношення, що у процесі становлення інституту «обростає» безліччю характеристик. Для *інституту споживання* — це споживчі відносини.

Отже, для характеристики споживання як його різновиду необхідно виокремити такі *компоненти*:

- 1) споживче відношення та інші основні відносини споживання;
- 2) споживча діяльність і поведінка у сфері споживання (споживча поведінка);
- 3) технологія споживання (присвоєння, освоєння, способи задоволення потреб, види споживання);
- 4) організації, заклади й установи (а також соціальні інститути), що обслуговують, регулюють, контролюють і трансформують процес споживання;
- 5) суб'єкти споживання, тобто індивіди і групи людей, що здійснюють споживання, споживчу діяльність, обслуговування, захист споживачів;
- 6) нормативна система, що регулює задоволення потреб і взаємовідносини споживачів як між собою, так і суспільством, сферою обслуговування, природним середовищем;
- 7) уніфікована система споживчих цінностей, що виражають ідеологію споживання і впливають на поведінку людей;
- 8) функції і дисфункції споживання.

Розглянемо коротко основні *елементи інституту споживання*.

Споживче відношення — це відношення споживача до засобів та умов задоволення своїх потреб, що ґрунтується на доступності цих засобів, а також на вмінні керувати ними.

Як суб'єкт споживчого відношення споживач є носієм *споживчої здібності (сили)*, що визначає споживче відношення, споживчу діяльність та саме споживання.

Споживча сила відображає сукупність потреб, установок, споживчих очікувань, орієнтацій та переваг, трансформованих у споживчі інтенси. У такому контексті споживче відношення має суб'єктивний характер, який опосередковується існуючими в суспільстві соціальними відносинами, утворюючи складний механізм опосередкування взаємодії споживача і засобів задоволення його потреб.

З цього механізму виділимо тільки відносини, що опосередковують споживче відношення, реалізуються безпосередньо у споживанні чи на «стику» його з іншими сферами життєдіяльності людини. Перелічимо групи відносин: між споживачем і виробником; між споживачем і всіма суспільними інститутами (установами, підприємствами, організаціями тощо), що опосередковують його зв'язок з виробником і засобами задоволення потреб; між споживачами; відносини присвоєння та освоєння; нормативно-ціннісні відносини.

Споживач — головний суб'єкт споживчих відносин у різних їх проявах — споживчій діяльності і поведінці, технологіях споживання, діяльності організацій, закладів та установ споживання.

Як суб'єкт масового споживання споживач може бути індивідуальним, груповим і масовим, що відображається його різними соціальними статусами. Факторами, що найбільше характеризують статусні розбіжності споживачів, можуть служити місце споживача в системі розподілу праці, влади, власності, позиція в розподільних відносинах, дохід, місце проживання. Однак при цьому необхідно враховувати двоїсту структуру статусу споживача, що ґрунтується на двох основних позиціях людини — у суспільстві й у системі споживання. Через це *фактори*, що *диференціюють*, також можна поділити на дві групи.

I група: входження споживача у відносини власності на засоби і результати виробництва; причетність до владних (керування, організація, контроль і т. ін.) відносин; позиція в розподільних відносинах; ефективність і доступність способу присвоєння; ранг галузі народного господарства, у якій зайнятий споживач як працівник. Ця група факторів зумовлює становище споживача в суспільстві (за межами сфери споживання) і соціально-економічні умови, від яких залежить багато істотних характеристик споживання.

II група: дохід, місце проживання (ранг території й особливості місцевого ринку, характер споживчої ситуації), рівень розвитку сервісу і його доступність споживачеві, тип родини як споживчого осередку і домашнього господарства. Усі ці фактори зумовлюють становище споживача у сфері споживання і серед інших споживачів, тобто власне *споживчий статус*. Розглянемо особливості кожної групи.

Суб'єкт споживання проявляє свою соціальну активність через споживчу діяльність та споживчу поведінку.

У літературі виокремлюють такі характеристики *споживчої діяльності* [18, с. 86–87, 90–91]: споживча діяльність, по-перше, збігається

і не збігається зі споживанням. У частині формотворного процесу ця діяльність не є споживанням, вона лише його підготовляє через створення найважливішої передумови — предмета споживання як задоволення окремої потреби. Як процес поєднання людей і речей з метою безпосереднього задоволення потреб споживча діяльність збігається зі споживанням, причому спосіб цього поєднання визначає вид споживання. По-друге, як формотворний процес споживча діяльність продовжує функції виробництва, але за межами сфери виробництва, де предмет, як підкреслювалося вище, підкоряється не його законам, а законам споживання. Тут споживча діяльність забезпечує або його створення, або дооформлення, або переоформлення. По-третє, виконавців споживчої діяльності два: споживач і виробник послуг. По-четверте, основним побудником споживчої діяльності є невідповідність між споживчою формою речей і конкретною потребою, для задоволення якої вони створені. По-п'яте, *споживча діяльність* містить в собі два конститууючих її *елементи*:

1) праця у сфері споживання, побуту, що витрачена на дооформлення, пристосування продуктів масового виробництва до окремої потреби, додання їм остаточної споживчої форми;

2) певний спосіб об'єднання людей і речей у процесі задоволення потреб, опосередкований умінням споживача скористатися речами.

Однак споживча діяльність не може створити всі необхідні умови для споживання. Певну частину їх забезпечує *споживча поведінка*. Якщо за основу розрізнення споживчої діяльності і споживчої поведінки брати маніпуляцію предметом споживання за допомогою застосування знарядь, що характерні для діяльності, то виходячи з цього критерію до поведінки варто віднести всі ті дії і вчинки споживача, що мають пряме чи непряме відношення до споживання, але маніпуляцією його предметами не є, тобто вони не виконують функції задоволення потреб.

Є такі основні *форми споживчої поведінки*: привласнююча, обслуговуюча, супутня і захисна. Їх здійснює здебільшого споживач, хоча деякі з них реалізує також надавач послуг.

Розмаїття форм споживчої поведінки і діяльності відображається у різнобарвності *видів споживання*.

Так, за суб'єктом споживання диференціюється на *особисте (індивідуальне)*, *колективне (групове)* і *масове*. За способом об'єднання людей і речей у процесі задоволення потреб споживання поділяють на *асиміляцію*, *апропріацію* і *рефлексію*, а також на *спожу-*

вання діяльності. Предмет споживання може бути матеріальним і духовним. Це саме стосується і споживання діяльності, що також буває матеріальним і духовним. У свою чергу, матеріальне і духовне споживання має свої види. Так, за критерієм відношення до виробництва предмета задоволення потреби перше з них поділяється на споживання товарів, споживання послуг і споживання дарунків природи. Споживання товарів має свої різновиди: споживання продуктів харчування, споживання виробів легкої промисловості, споживання товарів тривалого користування. У духовному споживанні вирізняються споживання відповідної діяльності, засвоєння культурних цінностей, споживання інформації.

За критерієм оплати споживання поділяють на платне, безкоштовне і пільгове. Перше оплачується споживачем з особистого чи сімейного бюджету, для оплати другого бюджет споживача не використовується (оплачується за рахунок держави чи суспільства — різних організацій, фондів і т. ін.), третє лише частково оплачується споживачем. З огляду на ступінь відповідності споживання раціональним нормам, принципам розумності його поділяють на раціональне і нераціональне, формами прояву якого є «споживацтво», гурманство, речізм, аскетизм та ін. Критерій, що фіксує участь споживача в суспільно-корисній праці, поділяє споживання на трудове і нетрудове, а за наявності і відсутності у споживача привілеїв споживання буває привілейоване і звичайне. З погляду права споживання може оцінюватися як правовий або протиправний акт, діяння, коли, наприклад, споживається предмет, що належить іншому власнику. Нарешті, за критерієм відкритості можна виділити відкрите, що піддається соціальному контролю, і закрите («тіньове») споживання.

Але існує кілька видів споживання, що не вписуються в уже визначені. Це так зване алкогольне, нікотинове (паління) і наркотичне споживання.

Взаємодія тих чи інших видів споживання характерне для різних моделей масового споживання.

17.3. Моделі споживання

Модель споживання у найбільш загальному визначенні розуміється як сукупний засіб задоволення потреб індивідів, соціальних груп і суспільства на конкретному етапі його розвитку. Вона об'єднує сукупність способів і форм задоволення потреб населення, що постійно повторю-

ються, через які реалізується певний комплекс споживчих орієнтацій, ліній споживчої поведінки та досягаються споживчі цілі.

Модель масового споживання характеризується соціальними параметрами, в яких зафіксована залежність споживання від різних *факторів*.

Перша група відбиває зв'язок споживання з певним типом виробництва, орієнтованого на ті чи інші соціальні цілі; друга група виражає опосередкованість споживання типом розподілу і способом присвоєння, внаслідок чого відкриваються чи закриваються для споживача певні канали доступу до благ. Параметри, що належать до третьої групи, свідчать про залежність споживання від сформованої в суспільстві споживчої ситуації. Четверта група характеристик містить у собі статусні особливості споживання, що виражають його залежність від становища споживача в суспільстві і сфері споживання.

Орієнтуючись на сукупність зазначених параметрів, можна виокремити декілька моделей споживання.

Модель традиційного (обмежувального) споживання. У цій моделі споживання є маркером приписаного соціального становища, оскільки головним чинником стратифікації був статус (який визначався позицією батьків, особливою культурою тощо). Як наслідок, ні за які гроші людина з нижчого класу не могла придбати речі, створені для представників вищого класу. Престижне споживання було виключним правом вищих класів. У Середньовічній Європі пропагувалося обмеження споживання через релігійні установки католицизму на бідність і аскетичний стиль життя з метою створення відмінностей між класами. В той час усі соціальні прошарки не могли споживати як аристократія, оскільки кількість товарів була обмеженою, бо порівняно складним був процес видобутку і обробки природних ресурсів. Отже, існував жорсткий контроль за споживанням бідних прошарків населення для того, щоб багаті могли жити у розкошах.

Модель раціонального споживання. Виникла під впливом протестантської етики. Домінування протестантської етики змінило суспільне ставлення до споживання, що пов'язано з появою капіталізму. З одного боку, протестанти виступали проти моделі споживання багатих: показної розкоші та ірраціонального придбання речей, з іншого — вони виступали і проти моделі споживання, яку пропагував католицизм з метою обмеження споживання: «умертвління плоті» та ідеї гріховності багатства. Протестанти створили власну етику споживання, засновану на ідеї, що «Богу бажане раціональне і утилітарне застосування багатства.., яке диктувалося необхідністю і служило б практично корисній меті» [3,

с. 173]. Тобто протестанти прагнули якомога раціональніше споживати, вважаючи ощадливість за чесноту (що привело до первісного нагромадження капіталу). Але зі зростанням майна протестантів ця первинна орієнтація на раціональне споживання, викликана раніше необхідністю («дух аскези»), була витіснена прагненням багатьох до зовнішніх мирських благ.

Модель престижного споживання. Індустріальна революція докорінно змінила моделі споживання. Наприкінці XIX — на початку XX ст. були винайдені більш ефективні технології видобутку і обробки природних ресурсів, в економіці починає вироблятися додатковий продукт. У цей час відбулася криза перевиробництва — товари не були затребувані. Виникла потреба залучити до престижного споживання представників усіх класів. Якщо у традиційному суспільстві багаті могли жити в розкоші тільки за умов обмеження споживання всіма іншими класами, то в індустріальному суспільстві заперукою багатства верхівки стало зростання виробництва, яке стимулювалося розширенням споживання.

Уже після індустріальної революції сформувалося поняття престижності споживання, яке було покладено в основу нового типу суспільства — суспільства високого масового споживання (термін У. Рос-тоу). В. Тарасенко зазначає: «Доктрина споживачього суспільства ... є апологетом престижного споживання, захисником суспільної системи, що розробила гігантський механізм штучного нарощування потреб, примусового стимулювання споживання, що перетворює його на культ» [18, с.106]. Відбулася зміна основного принципу соціальної стратифікації: у період економічного зростання, коли постійно з'являються нові джерела прибутку, головним чинником стратифікації стає багатство. Усі класові обмеження на споживання були зняті. Якщо у людини є гроші, вона може придбати всі речі, створені для будь-якого класу. Революція у споживанні відбувалася шляхом зміни самого значення товару (через рекламу) та інституціональних змін в освіті, релігії, праці, політиці тощо. Як наслідок виникло *масове споживання*, орієнтоване на престижність речі. Престижне споживання у сучасному суспільстві носить тотальний характер, оскільки людина насправді змушена придбати речі. Однак розширене споживання все більше і більше негативно впливає на довкілля, оскільки між класами йде змагання за найвищі рівні споживання.

Модель дефіцитного, зрівняльного споживання. На її формування вплинули політичні та соціально-економічні умови радянського су-

спільства [18, с. 122–136]. Обставини, пов'язані з внутрішньою суперечливістю «соціалістичної власності» (заперечення економічної нерівності, тобто нерівного відношення до засобів виробництва, одержавлення власності і відчуження від власності мас людей, перетворення їх у найманих робітників держави), особливим чином вплинули як на зв'язок виробництва і споживання, так і на саме споживання, а також на споживача.

Якщо взяти взаємозв'язок радянського виробництва і споживання, то між ними встали державна форма власності, держава, що створила могутню і розгалужену систему розподілу виробничих ресурсів і предметів споживання. Ця система зробила деформуючий вплив як на виробництво, так і на споживання, оскільки порушила еквівалентне співвідношення міри праці і міри споживання, підкорила останнє своїй сваволі. Наприклад, вона додала споживанню зрівняльний і водночас ієрархічний характер. Але якщо взяти насамперед виробництво, то командно-бюрократична система, що сформувалася на основі державної власності, керування економікою, позбавила його здатності самоналаштуватися на потреби людини, розірвала єдність теоретичних і практичних цілей виробництва. Дія зазначених факторів перетворила споживання у споживацтво, внаслідок чого воно втратило здатність активного спонукання до праці. Нарешті, ті самі фактори виключили споживача із системи відносин того економічного простору, у якому діють такі суб'єкти, як виробник і торговець, і завдяки взаємодії яких існує споживач.

Моделі споживання, що адекватна централізовано-розподільчій економіці та розподільчому суспільству, на думку В. Тарасенка притаманна низка сутнісних ознак:

- це модель дефіцитного споживання, заснована на перманентному ажіотажному попиті і спрощеній структурі потреб, низькій якості і недостатній кількості засобів їхнього задоволення: це також модель змушеного, нав'язуваного споживання із запізненим задоволенням багатьох потреб населення (неналагоджений попит, невикористаний попит і т. ін.), тому їй притаманні такі ознаки, як невідповідність між попитом і пропозицією, потребами і способами їх задоволення; тенденція самих потреб функціонувати в режимі нестатку, мізерність заробітної плати, конкуренція між споживачами за місце біля прилавка і т. ін.;
- це модель споживання, заснована на нерівноцінних способах присвоєння: трудовий, нетрудовий (злодійство, спекуляція, «тінько-

- ва» економіка та ін.), через владу, володіння чи розпорядження власністю, гроші, участь у розподілі і т. ін., що деформують основний спосіб присвоєння — трудовий;
- це модель, що реалізує диктатуру виробника і затверджує повну залежність від нього споживача;
 - це модель, що функціонувала в умовах, коли частково був відсутній, а частково не застосовувався механізм надійного соціального захисту споживача;
 - це модель, що примушувала споживачів конкурувати один з одним, випереджати конкурента у споживчій поведінці, у забезпеченні місця біля прилавка. «Діяльність діставання» замінила вільну купівлю товарів;
 - це модель, що породжує соціальне напруження і побутову втому споживача, підриває соціальну злагоду у суспільстві. Соціальне напруження виникло через постійний дефіцит і боротьбу за нього, через заздрість до тих, хто їм володіє; побутова втома — унаслідок безлічі невирішених проблем, з якими стикається споживач в умовах неорієнтованої на його потреби економіки, сфери обслуговування;
 - це система споживання, що уклала як свою підструктуру вуглеводисту модель харчування, в основі якої лежать хлібопродукти, цукор, крупа і картопля. У більшості розвинених країн світу ця модель — учорашній день, оскільки вони перейшли на білково-вітамінну систему харчування. Остання припускає у своїй основі баланс білків тваринного і рослинного походження, жирів, вітамінів і необхідних амінокислот;
 - це модель споживання, що втратила здатність бути рушієм виробництва, ефективної праці, оскільки була включена в «неправильну» економічну систему, де основними факторами руху виробництва вперед були примус та ідейні стимули;
 - це модель споживання, що сформувалася на ідеології державного патерналізму, що гарантував невибагливій людині хоч і убогу, але надійну забезпеченість, а це позбавляло споживача необхідності активної турботи про себе самого.

Модель збалансованого (сталого) споживання. Виникла на базі парадигми «сталого розвитку» як результат визнання неможливості всього людства досягти «західного» рівня споживання через обмеження природних ресурсів планети. Слід обмежити споживання і змінити сучасну модель споживання на більш «екологічно дружню». То-

му надзвичайно актуальною стає концепція збалансованого (сталого) споживання, яке визначається як «споживання, що задовольняє потреби сучасних і майбутніх генерацій у товарах і послугах, шляхом, який є економічно, соціально і екологічно збалансованим»*.

Проблема збалансованого споживання є дуже складною. Одним з підходів до збалансованого споживання є впровадження нових технологій, застосування яких сприяло б ефективнішому використанню природних ресурсів. Незважаючи на істотне підвищення ресурсоефективності виробництва завдяки впровадженню інноваційних технологій швидкість і використання ресурсів зростатимуть разом із зростанням загального споживання.

Іншим підходом до збалансованого споживання є підвищення поінформованості населення про екологічні наслідки надмірного споживання. Тут учені наштовхнулися на такий парадокс. Навіть екологічно обізнані люди, які позитивно ставляться до самої ідеї збалансованого розвитку, не зменшують свого споживання (не купують менше речей).

Отже, перспективи досягнення збалансованого споживання залежать від зміни сучасної моделі споживання з урахуванням зазначених підходів, соціальної природи сучасного споживання та тенденцій його розвитку в контексті глобальних соціальних процесів.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія споживання — це галузева соціологічна теорія, що вивчає споживання як соціальний процес задоволення потреб у всьому розмаїтті його зв'язків із соціальними інститутами, явищами, процесами.
2. Об'єктом соціології споживання є споживання у всьому багатстві соціальних відносин і характеристик як особлива соціальна реальність.
3. Предметом соціології споживання є соціальні закони і закономірності процесу споживання, соціальні відносини, що виникають між суб'єктами, організаціями та соціальними інститутами у процесі споживання.
4. До понятійно-категоріального апарату соціології споживання входять такі поняття: спосіб користування матеріальним і духовним багатством, масове споживання, модель масового споживання, споживач, потреби, споживчий інтерес, попит, індивідуальне споживання,

* Див.: *Mendoza Andrea*. Don't swallow the bait': Sustainable Consumption and Columbia // UNEP's Sustainable Consumption Newsletter № 25, September 19, 2001 — ст. Г. § 42.

групове споживання, споживча діяльність, споживча поведінка, соціальний інститут споживання.

5. Місце і роль соціології споживання у суспільстві визначаються сукупністю притаманних їй функцій: регулятивної, виховної, освітньої, соціалізаційної, соціального контролю, прогностичної, ідеологічної та соціального захисту.
6. Споживання доцільно розглядати як соціальний інститут, що охоплює такі компоненти: споживче відношення та інші основні відносини споживання; споживчу діяльність і поведінку; технологію споживання; організації, заклади, установи та соціальні інститути, задіяні у процес споживання, суб'єкти споживання; нормативна система регуляції споживання; система споживчих цінностей, ідеологія споживання; функції та дисфункції споживання.
7. Відповідно до конкретних політичних, духовних, соціально-економічних та природних умов у суспільстві формуються соціальні моделі споживання. До основних моделей належать такі: модель традиційного (обмежувального) споживання; модель раціонального споживання; модель престижного споживання; модель дефіцитного споживання; модель збалансованого (сталого) споживання.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Білявський Г. О., Фурдуй Р. С. Основи економічних знань. — К.: Либідь, 1997.
2. Веблен Т. Теорія праздного класу. — М., 1984.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994.
4. Дорин А. В. Экономическая социология. — Минск: Экоперспектива, 1997.
5. Донченко Е. А. Потребление и развитие личности (социально-психологический аспект). — К., 1982.
6. Жилина Л. Н., Фролова Н. Т. Проблемы потребления и воспитания личности. — М., 1969.
7. Заславская Т. И., Рыбкина Р. В. Социология экономической жизни: Очерки теории. — Новосибирск, 1991.
8. Ильин В. Поведение потребителей. — Сыктывкар, 1998.
9. Кармазина Т. П. Проблемы формирования культуры потребления. — Минск, 1986.
10. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К., 1999.

11. *Маркузе Г.* Одномерный человек: исслед. идеологии развитого индустриального общества. — М., 1994.
12. *Овсянников А. А., Петтай Н. Н., Ромашевская Н. М.* Типология потребительского поведения. — М., 1988.
13. *Потребности, доходы, потребление.* — М., 1979.
14. *Социология потребления* / Под ред. Л. Т. Волчковой, Ю. Громова, В. Н. Мининой. — СПб.: Социол. об-во им. М. М. Ковалевского, 2001.
15. *Соціологія.* Курс лекцій / За ред. В. М. Пічі. — Львів: Новий світ—2000, 2002.
16. *Социология.* Учебник / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М.: Книготорговый центр “Маркетинг”, 2002.
17. *Социология: Энциклопедия* / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. — Минск: Книжный дом, 2003.
18. *Тарасенко В. И.* Социология потребления: методол. пробл. — К.: Наук. думка, 1993.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- дати визначення соціології культури, а також розкрити об'єкт і предмет цієї галузевої соціологічної теорії;
- пояснити зміст культури як соціального явища та визначити її основні функції;
- охарактеризувати основні елементи культури як соціальної системи;
- визначити основні форми, види та типи культури у сучасному суспільстві;
- дати пояснення динаміки культури та визначити сутність основних положень концепції соціокультурної динаміки П. Сорокіна.

18.1. Соціологія культури як наука: предмет, об'єкт та основні напрями досліджень

Соціологія культури — це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної із створенням, засвоєнням, збереженням і розповсюдженням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою*.

Зазначимо, що феномен культури настільки складний і багатогранний, що кожна наука — філософія, історія, мистецтвознавство, етнологія, культурологія й соціологія — знаходить свою специфічну предметну нішу при дослідженні цього суспільного явища. Соціологію цікавить насамперед роль культури у функціонуванні і розвитку

* Див.: *Российская социологическая энциклопедия* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — С. 503.

суспільства. Культура як суспільний феномен чутливо реагує на всі зміни, що відбуваються у соціумі. Вона також здійснює певний вплив на нього, формуючи і визначаючи переважну більшість соціальних процесів, включаючи й такі процеси, як групоутворення, соціальна мобільність тощо.

Уперше поняття «соціологія культури» було введено у соціологічну науку М. Адлером, який під предметом цієї галузевої соціологічної теорії розумів вивчення соціальних факторів становлення і функціонування культурних цінностей і норм, їх вплив на суспільство і соціальну поведінку людини. Однак таке тлумачення соціології культури не отримало досить широкого поширення в західноєвропейській соціології. Воно одразу ж стало об'єктом гострої критики. Генетична основа цієї критики переважно полягала в тому, що у західноєвропейській суспільно-політичній та філософській науковій думці поняття «суспільство» і «культура» використовувалися зазвичай як синоніми. Наприклад, критикуючи позицію М. Адлера, Л. Уайт вважав, що соціологія не спроможна відокремити культурне від соціального. Соціологія, на його думку, розглядає культуру лише у форматі соціальних взаємозв'язків, тоді як суспільство є функцією культури. Саме завдяки цьому соціологія, на його думку, не може зробити культуру предметом соціологічних досліджень як особливого класу соціальних явищ. Основний аргумент критиків позиції М. Адлера таким чином зводився до того, що соціологія культури підміняє поняття «соціологія».

Більш звужена точка зору щодо предмета соціології культури була запропонована представниками структурно-функціонального підходу. Зокрема, найактивніший послідовник цього підходу — американський соціолог Т. Парсонс, який стояв на позиціях культурного детермінізму. Він вважав, що культура є основною передумовою розвитку і функціонування всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Таким чином, як показує аналіз, в західноєвропейській соціологічній літературі соціологія культури є загальним поняттям. Тому до соціології культури, виходячи із західноєвропейської соціологічної традиції, належать соціологія кіно, соціологія мистецтва, соціологія музики, соціологія театру тощо.

Неоднозначність трактування поняття «культура» обумовлює й різноманітні підходи до її соціологічного вивчення з боку вітчизняної соціологічної науки. У широкому сенсі *соціологія культури* являє собою не просто галузь соціологічної науки, вона своєю предметною сферою охоплює майже всю проблематику суспільного життя, але під специ-

фічним кутом зору. Адже культурний зміст можна виділити у будь-якій сфері цілеспрямованої соціальної діяльності людей: праці, побуті, політиці, охороні здоров'я, освіті тощо, тобто у соціальній діяльності, спрямованій на максимальний розвиток закладених у людини здібностей, на реалізацію її соціальних цілей.

У вузькому сенсі *соціологія культури* розглядається як відносно самостійна соціальна система, що локалізується у духовній сфері суспільного життя. При соціологічному вивченні культури вітчизняні дослідники особливу увагу приділяють її аксіологічному аспекту, тобто визначенню ціннісної компоненти, яка дає змогу об'єднати елементи культури у систему, що забезпечує їх взаємозв'язок на різних ієрархічних рівнях суспільної організації: суспільства загалом, соціальних груп і особистостей. Людина у цьому контексті розглядається одночасно як суб'єкт і об'єкт культурного розвитку, а культура — як міра гуманізації і гармонізації суспільства і людини. При цьому найважливішим завданням соціології культури є соціологічне вивчення інтересів, переваг і орієнтацій людей як ступенів формування їхніх цінностей, що дає широку можливість для переходу від кількісного аналізу до якісного, а також для удосконалення методів виміру соціально-культурних явищ у суспільстві.

Загалом у *соціології культури* ще недостатньо всебічно і повно вирішені питання предметної сфери цієї галузевої соціологічної теорії. Більшість учених схиляються до думки, що *предметом соціологічного дослідження культури* може виступати, по-перше, уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів, взятий у взаємодії з іншими соціальними системами; по-друге, кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взятий у співвідношенні з іншими системами суспільства. Інакше кажучи, *предметом соціології культури* є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві.

Об'єктом соціології культури, як правило, є діяльність людей (суспільства загалом, різноманітних соціальних груп і особистостей), що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.

Загалом вважається, що *соціологія культури* аналізує цілі творчої діяльності в галузі культури; економічні (матеріальні), соціальні і політичні фактори, що впливають на творчий процес; ситуацію на «ринку» художньо-культурної продукції. Вона також досліджує соціально-демографічні та інші характеристики людей як споживачів культури, їхні інтереси, уподобання, нахили, мотиви залучення до куль-

тури, а також орієнтації на ті чи інші культурні форми. У принципі *соціологія культури* може вивчати будь-які суспільні явища та події, що служать віддзеркаленням певних форм та видів культурного життя людей: пам'ятники, заповідні місця, колекційні й музейні експонати, народні промисли й ремесла, які відбивають характерні риси нації, народу, певної соціальної групи або традиції міста, села чи країни загалом.

У поле зору *соціології культури*, таким чином, входять суспільна думка та художня критика, що відображають відношення громадськості до подій культурного життя, їх культурного розвитку. Дослідження, що проводяться в межах соціології культури, дають змогу насамперед виявляти характерні ознаки і тенденції культурного розвитку суспільства, вплив на нього різноманітних соціально-економічних факторів. На практиці *соціологія культури* допомагає вирішенню завдань суспільного виробництва, освіти і виховання, культурного і побутового обслуговування, організації дозвілля, налагодженню культурно-просвітницької діяльності, а також надає цінну інформацію щодо ефективності роботи закладів культури, удосконалення їх діяльності, планування випуску художньо-культурної продукції тощо. Удосконалення теорії і методології культури має велике значення для підвищення рівня суспільного життя, ролі людського фактора в усіх сферах суспільного виробництва, а також для інтенсифікації культурної діяльності людей та її збагачення.

18.2. Поняття і функції культури як соціального явища

У сучасній літературі з філософії, культурології, етнографії та антропології склався своєрідний парадокс: з одного боку, для цих наукових дисциплін поняття «культура» є ключовим, а з іншого — змістовні уявлення про культуру ще досить далекі від чіткості, визначеності й однозначності. У цьому зв'язку не є винятком і соціологічна наука. Тільки в одному з американських довідників із соціології міститься понад 400 визначень поняття «культура».

Загалом термін «культура» може означати «царину духу». Це поняття може також означати визначений тип свідомості або поведінки людей, скажімо, культура «гуманітаріїв» чи культура «технократів». Це досить значуще за своєю сутністю слово ми часто-густо застосовуємо повсякденно як синонім чогось гарного, цінного та безумовно позитивного. Спочатку слово «культура» означало спосіб обробки зем-

лі (від лат. *colege* — піклуватися, зрощувати, доглядати). Перехід від цього вузького розуміння змісту культури до ширшого, що відбувся у європейській суспільній свідомості в XVII—XVIII ст., має принципове значення, оскільки саме з цього періоду культура стає центральним поняттям європейської соціальної думки. Водночас більш усталене розуміння культури як деякої протилежності природі, «натурі» спостерігалось вже в епоху Просвіти.

Саме у цей історичний період поняття “культура” одержало два тлумачення: природа розглядається як вихідний стан, далекий від досконалості, а культура як шлях або засіб досягнення цієї досконалості, чи навпаки, природа — ідеал гармонії, а культура — штучне утворення, що несе у собі перекрученість, усілякі вади тощо. З цим пов’язана й відома суперечка між соціальними мислителями Руссо і Вольтером. Перший вважав, що культура псує людину: досконалість дана їй від природи, а подальше втручання культури гнітить людину, спотворює, послабляє стосунки, а головне — вносить у них неправду. Вольтер займав іншу позицію: історія людства починається з деякого дикого стану, і саме культура «олюднює» людину. Обидва ці погляди на культуру мали насамперед певні наслідки щодо створення соціологічної моделі суспільства. У Руссо — це суспільство рівних, в основі якого лежать мінімальні потреби його членів. У Вольтера — це суспільство, в якому існує своєрідний культ багатства, як матеріального, так і духовного. При цьому становище членів суспільства не примусово-одноманітне, а залежне від їхніх індивідуальних здібностей і талантів. Аналіз показує, що до кінця XVIII ст. негативні аспекти культури практично не акцентуються, а сама культура розуміється як інструмент, за допомогою якого людина піднімається, переборює свою природну обмеженість.

Підкреслимо, що до XVIII—XIX ст. у Німеччині, а згодом і в Росії складалася інша антитеза — культура і цивілізація. Культурі як джерелу духовних, моральних і естетичних цінностей протистоїть цивілізація як щось утилітарне, зовнішнє і вторинне для людини. «Цивілізація є сукупність украй зовнішніх і штучних станів, до яких здатні люди, які досягли останніх стадій розвитку»*. Цивілізація передусім пов’язувалася із матеріальним і технологічним прогресом, а культура — із процесом ідеальним, духовним, багато в чому стихійним, що має у своїй основі вищі людські цінності, до якого категорія прогресу незастосовна.

* Див.: Шпенглер О. Закат Європи. — М., 1993. — С. 41.

Водночас марксистська соціологія культури розглядає культуру як цілісну суспільну систему, походження та розвиток якої визначається переважно тим чи іншим способом суспільного виробництва. Культура, з точки зору марксистського підходу, являє собою систему формування сил людини у процесі її соціальної діяльності. Вона, як правило, здійснюється у двох основних формах: а) як спосіб реальної діяльності людини, а також творчий зміст цієї діяльності; б) як опредмечена діяльність людей у процесі матеріального і духовного виробництва, що розкриває сутнісні сили людини тієї чи іншої епохи, відбиті у пам'ятках і цінностях культури.

У ХХ ст. під культурою стали розуміти не тільки художньо-творчий процес (мистецтво), а насамперед звичаї, традиції, цінності, погляди, що існують у суспільстві, тобто всю сферу соціального саморозуміння людини. Звідси підвищений інтерес до вдосконалювання як зовнішніх умов людського існування, так і внутрішньої природи самої людини. Розкриваючи зміст поняття «культура», сучасні дослідники, як правило, ототожнюють її із сукупністю норм, цінностей, ідеалів, що виконують функцію соціальної орієнтації людей у суспільстві. Під *культурою* вони розуміють специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у сукупності соціальних норм та інститутів, у духовних цінностях. Культура розглядається як система взаємозв'язків людини і природи, людини і суспільства, людини і людини.

Таким чином, термін «культура» на сучасному етапі став розумітися і як сукупність цінностей (духовних і матеріальних), і як жива людська діяльність щодо їх створення, поширення і збереження. Водночас вона являє собою всю сукупність небіологічних (тобто придбаних), а також неприродних аспектів життя людей, що є основною рисою, яка відрізняє їх від тварин.

Необхідно також підкреслити, що, узагальнивши близько 150 дефініцій культури, американські антропологи А. Кребер і К. Клакхон виокремили три основні характеристики, на які звернули увагу більшість дослідників:

1) *культура* — це те, що відрізняє людину від тварин, те, що властиво тільки людському суспільству;

2) *культура* — це те, що не передається біологічно, а досягається навчанням; культура не детермінована особливостями людини як виду, а створена власне нею; культура протилежна природі;

3) *культура* передається за допомогою символічних форм (мови, творів мистецтва, виробів, інструментів тощо), що пов'язані з ідеями.

Слово «культура», таким чином, можна вживати узагальнено, стосовно до культури взагалі. Однак це слово використовується і для позначення конкретного культурного організму, який має свою специфіку, свою індивідуальну структуру (у цьому разі говорять про українську, англійську, японську культуру тощо). Іноді цей термін використовують також у вужчому значенні — для позначення вищого ступеня культури. Так, будь-який людський колектив має свою культуру, однак з точки зору зовнішніх спостерігачів він може мати потребу у додатковій аккультурації, тобто насадженні (нав'язуванні) того, що ці спостерігачі розуміють під культурою.

Унаслідок цього в сучасному суспільствознавстві вирізняють кілька наукових підходів щодо розгляду сутності та змісту культури:

- 1) *із семіотичної точки зору* (семіотика — наука про знаки) культура може бути визначена як небіологічна знакова система, за допомогою якої передається соціальний досвід. Вказівка на небіологічний характер тут необхідна, оскільки семіотика вивчає і біологічні знакові системи (наприклад, симптоми у медицині);
- 2) *із соціологічної точки зору* культура є соціальним інститутом, що забезпечує системність і сталість суспільства;
- 3) *із аксіологічної точки зору* (аксіологія — наука про цінності) культура розглядається як світ цінностей, який являє собою ієрархію змістів та ідеалів, що поділяються всіма членами певного співтовариства;
- 4) *із діяльнісної точки зору* культура визначається як сукупність «технологій», які виробляються і використовуються людиною для досягнення певних цілей. Такі технології додають діяльності людини особливої спрямованості, а також цілісності.

Водночас існує й інша класифікація підходів щодо визначення змісту культури:

1. З позицій *символізму* (Т. Парсонс, К. Гирц), елементами культури насамперед є символи, що опосередковують людину зі світом (ідеї, вірування, ціннісні моделі тощо).

2. З позицій *функціоналізму* (Б. Малиновський, А. Раткліфф-Браун), кожний елемент культури виконує якусь функцію — задовольняє певні людські потреби. Інакше кажучи, усі елементи культури розглядаються з погляду того, яке місце вони займають у цілісній культурній системі. Система культури — це характеристика соціальної системи. У «нор-

мальному» стані соціальні системи самодостатні, врівноважені, гармонічні. Саме з погляду цього «нормального» стану й оцінюється функціональність елементів культури.

3. З позицій *адаптивно-діяльнісного підходу* (Е. Маркарян), культура являє собою спосіб діяльності, а також систему механізмів небіологічного характеру, що стимулюють, програмують і реалізують адаптивну і перетворювальну діяльність людей.

Культура як система понять, цінностей та оцінок значною мірою визначає те, як бачить світ людина, яка є її носієм. Для більш предметного уявлення цієї ідеї було введено поняття *культурної картини світу*, що відрізняється від наукової картини світу. Культурна картина світу, таким чином, містить у собі всю сукупність соціального досвіду, набутого певним народом упродовж всієї історії свого існування. Культурна картина світу може вважатися сьогодні поняттям, що узагальнює всі наукові підходи, які застосовуються при вивченні сутності та змісту категорії «культура».

Виходячи із викладеного можна визначити основні функції культури (тобто сукупність її ролей), які вона відіграє у функціонуванні та розвитку сучасного суспільства. Основними серед них є такі:

- 1) *люди́нотворча*, або *гуманістична* функція культури — полягає у розвитку творчого потенціалу людини в усіх формах її життєдіяльності;
- 2) *гносеологічна*, або *пізнавальна* функція культури — полягає у тому, що культура є основним засобом пізнання і самопізнання суспільства, соціальної спільноти, групи й окремої людини;
- 3) *кумулятивна* функція культури — спрямована на накопичення і збереження соціального досвіду, отриманого культурою в результаті взаємодії індивідів усередині культури і взаємодії з іншими культурами. Існування цієї функції дає змогу визначити культуру як особливий засіб передання соціальної інформації;
- 4) *інформаційна* функція культури — полягає у трансляції соціального досвіду, що серед іншого забезпечує зв'язок часів — минулого, теперішнього і майбутнього;
- 5) *комунікативна* функція культури — пов'язана із переданням повідомлень під час спільної людської діяльності, яка також припускає трансляцію соціального досвіду (в тому числі і між поколіннями); це функція соціального спілкування, завдяки якій забезпечується адекватність взаєморозуміння між людьми;

- б) *нормативно-регулююча* або *управлінська* функція культури — полягає у тому, що культура є важливим інструментом соціального управління поведінкою людини у суспільстві. Адже суспільство за допомогою культури створює орієнтири для людських дій і систему контролю за цими діями;
- 7) *ціннісно-орієнтаційна* функція культури — полягає у тому, що вона задає певну систему координат або своєрідну «карту життєвих цінностей», у яких існує і на які орієнтується людина у процесі суспільної життєдіяльності;
- 8) *інтегруюча* функція культури — забезпечує цілісність самої культури, усвідомлення цієї цілісності індивідами, що належить до неї. Ця функція здійснюється за рахунок створення системи значень, цінностей і норм, що є гарантом стабільності функціонування соціальних систем.

Усі перелічені функції дають можливість визначити культуру як механізм ціннісно-нормативної інтеграції соціальних систем.

18.3. Характеристика основних елементів, форм і видів культури

Як вже зазначалося, *культура* в широкому сенсі охоплює всі досягнення людської цивілізації, у тому числі й матеріального характеру: сучасні машини і технології, знаряддя праці, будівлі, споруди тощо. При цьому об'єкти матеріальної культури цікавлять соціологію лише тоді, коли вона досліджує різноманітні аспекти взаємодії людей з оточуючим їх середовищем, тобто соціальні аспекти економічної (виробничої) діяльності або проблематики. Головна увага в соціології приділяється насамперед дослідженню проблем функціонування і розвитку культури в суспільстві як складної соціальної системи, яка за допомогою знаково-символічних, ціннісно-пізнавальних та синтетичних елементів спрямовує, координує та регулює соціальну діяльність людей. Фактично системоутворюючі елементи культури є одночасно і проявами її численних форм та видів, які суттєво впливають на розвиток сучасного суспільства. До основних елементів культури як соціальної системи належать такі:

1. *Цінності* — це визнані всім суспільством або більшістю його членів увлечення про те, до яких цілей повинна або може прагнути людина, або до чого вона прагнути не може (наприклад, десять християнських заповідей).
2. *Норми* — це правила і стандарти поведінки, яких має дотримуватися людина, якщо вона розподіляє систему цінностей культури. Нор-

ми підтримуються певними *санкціями*, тобто покараннями за їх порушення або нагородами за їх якісне виконання. Відповідно санкції можуть бути як негативними, так і позитивними.

3. *Звичаї* — це усталені схеми (патерни) поведінки, обов'язково на рівні культури загалом. Їх можна охарактеризувати як культурні звички.

4. *Етикет* — це сукупність правил поведінки по відношенню до інших людей, що охоплює особливі традиції, ритуали і норми, які були вироблені суспільством або його частиною і можуть мати релігійне, філософське чи якесь інше обґрунтування; як правило, етикет характерний для вищих прошарків суспільства.

5. *Традиції* — це сукупність елементів культурної спадщини, які передаються із покоління в покоління і є цінністю в межах цієї культури.

6. *Мова* — це сукупність знаків і символів, що використовується членами суспільства для здійснення комунікацій, а також в рамках вторинних моделюючих систем (в художній літературі, поезії, ритуальних текстах тощо). Мова являє собою систему, що відбиває і підтримує картину світу, характерну для цієї культури, а також забезпечує відповідний соціальний контроль, оскільки норма взагалі не може існувати, якщо вона не виражена мовою.

7. *Обряди* — це сукупність колективних людських дій, що втілюють у собі певні уявлення і цінності конкретного суспільства і викликають у всіх носіїв цієї культури аналогічні почуття; такі почуття носять, як правило, колективний характер.

8. *Ритуали* — це сильно стилізовані та ретельно сплановані набори жестів і слів, які виконуються особами, підготовленими та вибраними для цього. Ритуали наділені особливим символічним значенням. Вони досить поширені у релігійній, політичній (наприклад, підписання міжнародних угод) і навіть побутовій сферах (ритуал шлюбу, посвячення у студенти, отримання паспорта тощо).

9. *Церемонії* — це послідовні дії, що мають символічне значення і присвячені святкуванню будь-яких знаменних подій або дат, функція яких полягає в урочистому підкресленні особливої цінності для суспільства чи будь-якої соціальної групи подій, що відзначаються (коронування — це яскравий приклад важливої для суспільства церемонії).

10. *Уподобання* — це звичаї, що мають матеріальне значення. До цієї категорії, як правило, входять такі форми поведінки людей, що

властиві тому чи іншому суспільстві і мають моральну оцінку. В багатьох суспільствах вважається аморальним ходити голим по вулицях (хоча це дозволяється робити у своїй домівці), ображати літніх людей, бити жінку, кривдити слабого, знущатися над інвалідами. Взагалі, що саме вважати моральним, залежить від рівня культури певного суспільства. Особливою формою уподобань є табу.

11. *Табу* — це абсолютна заборона, що накладається на будь-яку дію, слово, предмет тощо. Це явище було особливо поширене у традиційному суспільстві. Табу охороняло людей в архаїчному суспільстві від небезпеки, пов'язаної з доторканням до трупу або із вживанням отруєної їжі. В сучасному суспільстві табу накладається, наприклад, на кровозмішення, канібалізм, осквернення могил тощо.

12. *Закони* — це різновид уподобань. Вони є нормою поведінки, які оформляються парламентським або урядовим документом, тобто підкріплюються політичним авторитетом держави і вимагають обов'язкового виконання. Розрізняють два види законів: *звичайне* та *формальне* право. Звичайне право — це сукупність неписаних правил поведінки в доіндустріальних суспільствах, що санкціоновані державою. Із звичайного права поступово виникли формальні юридичні закони, що закріплюються конституцією — основним політичним законом країни. Порушення законів несе за собою кримінальні покарання, найсуворішим із яких є смертна кара. За допомогою законів суспільство захищає найвищі цінності: життя людини, державну таємницю, людські права і гідність, власність, мораль тощо.

Таким чином, на підставі основоположних елементів культури як соціальної системи — цінностей, норм, уподобань, законів, традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів, мови, табу тощо — кожний народ розвиває інші аспекти культури: мистецтво, науку, філософію, ідеологію, літературу, політику, фізичну культуру, дозвілля тощо.

Необхідно також зазначити, що при соціологічному дослідженні культури розрізняють *культурну статичку* і *культурну динаміку*. Культурна статика — це внутрішня будівля культури, тобто певна сукупність елементів, що її конституують, і зв'язків між ними. А культурна динаміка, у свою чергу, описує ті зміни, що зазнає культура при поширенні у часі (історичний аспект) або у просторі (розширення культури, збільшення числа її носіїв).

Водночас термін «культура» можна використовувати і для позначення конкретного й унікального у культурному організмі та його відмінності від інших. Так, українська культура значно відрізняється від

англійської, німецької, французької та іншої культури. Кожній культурі, таким чином, притаманні індивідуальні риси, що виявляються в результаті культурних контактів.

Однак, як вважає переважна більшість дослідників, у кожній культурі є деякі подібні елементи, що можуть бути названі культурними універсалами. *Культурні універсалії* — це такі риси, норми, властивості, традиції, звичаї, що притаманні всім культурам незалежно від того, на якій стадії історичного розвитку вони перебувають, а також у якому місці земної кулі вони локалізуються. Американський соціолог Джордж Мердок ще у 50-х роках ХХ ст. описав такі культурні універсалії, як значущість розбіжностей між людьми за віком, використання натільних прикрас, спорт, космологія, ворожіння, танці, декоративне мистецтво, залицяння та інші культурні феномени (він виокремив понад 70 культурних універсалій).

Водночас у соціології культури є два крайні підходи щодо розгляду культурних універсалій:

1) *релятивізм*, в основі якого лежить принцип: «Кожну культуру потрібно сприймати виходячи з її цінностей і норм». Інакше кажучи, релятивізм заперечує існування культурних універсалій і стверджує, що в культурах є лише специфічне, а будь-який опис однієї культури можливий лише з позиції іншої. Отже, порівняльне вивчення культур, як стверджують представники цього підходу, виявляється неможливим, тому що немає нічого загального, що можна було б взяти як точку відліку для порівняння;

2) *етноцентризм*, у свою чергу, заснований на принципі: «Моя культура — краща, а інші — гірше». Насправді прихильники цього підходу не визначають свою позицію в такий спосіб, скоріше, це формулювання, як і сам ярлик «етноцентризм», були б доречними лише у висловлюваннях їхніх критиків. З погляду «етноцентризму» розбіжностей між культурами немає, тобто реальна дійсність однаково доступна для представників усіх національностей і ніяк не спотворюється культурною картиною світу. Як результат специфічне в інших культурах просто не помічається.

Насправді ярлик «етноцентризм» доречніший стосовно небезпеки, яку несе у собі подібний підхід, тобто небезпеки давати оцінку й інтерпретувати інші культурні факти з позицій власної культури. Природно, що такий підхід можливий і має право на існування. Однак він зовсім не сприяє порозумінню між культурами, а тому загрожує культурним мілітаризмом.

У соціології, як свідчить аналіз, існує кілька традиційних площин розподілу й типологізації культурних явищ і процесів.

За суб'єктом або носієм культури виділяють *культуру суспільства загалом* або *культуру нації, класу, інших соціальних груп* (демографічних, територіальних тощо) чи *культуру окремої особистості*. Взаємозв'язки між цими блоками культури далеко не завжди складаються гармонійно. Прикладом цього можуть служити сьгоднішні численні конфлікти між представниками національних культур, а також протиріччя між суспільною та індивідуальною культурами.

За *функціональною роллю* культуру можна поділити на *загальну* (актуальну), необхідну кожному членові того чи іншого суспільства, і *спеціальну* (професійну), необхідну людям тієї чи іншої професії. При цьому жорстко встановлених та чітко фіксованих меж між *загальною* і *професійною* культурами немає. Актуальна культура завжди варіативна, однак її модель задається програмою загальної середньої освіти (загальноосвітні середні школи). Професійну культуру, у свою чергу, не можна ототожнювати тільки з рівнем кваліфікації. Вона вимагає усвідомлення світоглядних основ тієї або іншої професії, а також містить у собі професійну етику й естетику.

За *походженням* (або генезою) виділяють такі форми культури, як *народну культуру*, що виникає певною мірою стихійно і не має конкретного «персоніфікованого» автора (наприклад, фольклор); *елітарну культуру*, яка створюється інтелігенцією, професіоналами, тобто у якій завжди можна чітко встановити авторство; *масову культуру*, що має величезну аудиторію та доступна для всіх верств населення.

Народна культура — це твори мистецтва, у тому числі прикладного, які створюють непрофесійні автори: казки, білини, пісні, міфи, перекази тощо. Основний прояв народної культури — це фольклор, відмінною рисою якого є локалізованість, тобто поширеність на певній території, що не є обов'язковою ознакою для народної культури загалом.

Елітарна культура — це твори мистецтва, сприйняття яких вимагає високого рівня освіти; до неї належать академічна музика, література та образотворче мистецтво. Добутки елітарної культури створюються привілейованою частиною суспільства або за її замовленням. Як правило, за допомогою терміна «елітарна культура» позначають те, що незрозуміло для широкого кола людей і споживається тільки спокушеною частиною суспільства.

Масова культура — це явище, що виникло у ХХ ст. внаслідок розвитку засобів масової інформації, які мають величезну аудиторію. У ре-

зультаті культурні тексти (у широкому сенсі — не обов'язково мовні) стали доступними одночасно для дуже великого кола людей. Масова культура доступна для всіх верств, прошарків і соціальних груп. Вона може бути як національною, так і загальною. Термін «масова культура» часто-густо пов'язується з індустрією культури і вживається у зневажливому змісті.

Виокремлюють також такі види культури, як домінуюча культура, субкультура та контркультура. *Домінуюча культура* — це культура, яку поділяють більшість членів того чи іншого суспільства і яка є антонімом контркультури. *Субкультура* — це культура, яка сформована у тій чи іншій соціальній групі, у тому чи іншому співтоваристві. Уживання цього терміна припускає наявність культури, що охоплює достатньо широке коло людей. Наприклад, субкультурою можна вважати культуру будь-якої національності стосовно загальнолюдської культури, а також культуру молодіжних угруповань стосовно національної культури і т. ін. *Контркультура* — це сукупність культурних норм, цінностей, способів комунікації і т. ін., що вироблена членами певної соціальної групи (класу) на противагу загальноприйнятим нормам і цінностям. Обов'язковою ознакою контркультури завжди є її опозиційність в суспільстві.

Розрізняють в соціології також культуру *духовну* і культуру *матеріальну*.

Матеріальна культура — це предмети ремесел, виробництва, техніка, технології, споруди, знаряддя праці тощо, тобто *артефакти* (усе те, що зроблено руками людини). Принципово важливо, що артефакти не тільки є предметами, створеними людиною, а отже, протиставляються природним об'єктам. Вони також несуть на собі певне змістовне навантаження, можуть мати символічне значення, а також представляють певну цінність для членів суспільства. Інакше кажучи, вони концентрують навколо себе значення, зрозумілі всім носіям культури.

Духовна культура (тобто нематеріальна культура) містить у собі все те, що не має безпосереднього матеріального субстрату, але виражається лише опосередковано у продуктах матеріальної культури: мова, ідеологія, знання, цінності, звичаї тощо. Елементи, що входять до складу нематеріальної культури, не можна поторкати руками, але вони існують у нашій свідомості і постійно підтримуються у процесі соціальної взаємодії людей в суспільстві.

Між духовною і матеріальною культурою немає чітких розбіжностей, вони є начебто різними боками однієї монети. Це можна показати

на прикладі мистецтва. Будь-який твір мистецтва є матеріальним феноменом, оскільки його завжди в чомусь втілено (це стосується навіть музики, що передається звуками або нотами). Але будь-який твір мистецтва являє собою вираження певного змісту, що відбиває цінності та ідеологію суспільства чи епохи, які протистоять загальноприйнятим цінностям.

Розподіл на матеріальну і духовну культуру є найбільшою мірою умовним, мало того, існує ціла низка начебто «наскрізних» типів культур: екологічна, фізична, економічна, політична і т. ін.

За своїм *характером і «цільовим призначенням»* культура буває також релігійною і світською.

Підкреслимо, що соціологи виділяють певну низку основних *закономірностей* щодо розвитку культури в сучасному суспільстві. Серед них зазначимо такі:

- залежність типу культури від природних і штучних умов життя суспільства та її зворотний вплив на їх зміну;
- послідовність у розвитку культури. Вона може бути тимчасовою (вертикальною) і просторовою (горизонтальною), позитивною (продовження тієї чи іншої культурної традиції) і негативною (заперечення колишнього культурного досвіду);
- нерівномірність розвитку культури, що виявляється у двох аспектах: а) розквіт і занепад культури не збігаються з епохами розквіту й занепаду в інших сферах громадського життя, наприклад в економіці; б) самі форми і види культури розвиваються також нерівномірно. Так, сьогодні при більш-менш пристойному рівні розвитку художньої культури ми часто-густо говоримо про відсутність політичної та правової культури, або про катастрофічний стан екологічної культури;
- особлива роль особистості, людської індивідуальності у культурному процесі, його подальшому розвитку.

Велике значення для розвитку і функціонування культури мають також і якісні зміни в науці і технологіях, що відкривають нові можливості для виробництва і поширення культурних цінностей. Тут можна виділити три якісних стрибки: 1) поява писемності, що дало змогу зібрати багато добутків культури й обмінюватися ними; 2) винахід друкарства, завдяки якому різко збільшився обсяг поширення культурної продукції; 3) сучасні досягнення науки і техніки (телебачення, відео- і звукозапис, голографія, інформаційні системи і технології, нові матеріали в архітектурі та ін.).

Технічне оснащення спочатку породжувало лише райдужні надії. Здавалося, що завдяки могутнім технічним засобам культура може набагато раніше, а також глибше і ефективніше соціалізувати людину. Але основні чекання «культурного злету» виявилися поки що не реалізованими. Мало того, соціологи встановили, що культура людини у сучасному суспільстві все більше починає втрачати свою цілісність, стає «мозаїчною». Найголовнішу роль у створенні сучасної «картини світу» пересічної людини відіграє сьогодні те, що вона прочитає на афіші, побачить в кінотеатрі чи по телебаченню, почерпне з газет або довідається із розмов з колегами по службі та сусідами [19, с. 39].

Науково-технічна революція на сучасному етапі суспільного розвитку стимулювала широке поширення саме *масової культури*. Сама ідея масової культури виникла у 20-х роках ХХ ст. в рамках доктрини масового суспільства. Теорія масового суспільства виходить з того, що у ХХ ст. класова поляризація зникає і важливу роль в історичному процесі починає грати «маса». Поняття «маса» має не тільки кількісні характеристики (більшість членів суспільства), а й якісні: знеособленість, перевага почуття, втрата інтелекту й особистої відповідальності за свої рішення і вчинки. Так, згідно з Тардом і Лебоном, суспільство поділяється на *масу* (чи юрбу), яка не розуміє суті того, що відбувається; *публіку*, яка дещо розуміє; *еліту*, що має доступ до вищих культурних цінностей. Звідси «масовим» називають таке суспільство, у якому людина стає безликим елементом соціальної машини, «гвинтиком», підігнаним під її потреби. А масовою культурою називають те, що протистоїть справжній культурі*.

Сутність масової культури, таким чином, полягає в тому, що вона створюється переважно для цілей споживання. Головна її функція — розважально-компенсаторна. Це культура, яка позбавлена внутрішнього джерела розвитку і функціонує на основі соціального замовлення. Вона є масовою за обсягом, тобто за охопленою аудиторією, і за часом, тобто виробляється постійно, із дня на день. У масовій культурі одержує гіпертрофоване вираження одна зі сторін культури — адаптивна, причому в полегшеному, поверхневому варіанті. У результаті масова культура перетворюється в особливий вид бізнесу. При цьому вона не стільки споживається людиною, скільки споживає саму людину, заслоняючи від неї і замінюючи їй інші пласти культури. Типовим при-

* Див.: *Соціологія* / Под ред. В. Н. Лавриненко. — М.: Культура и спорт, 1998. — С. 174.

кладом масової культури можуть служити нескінченні телевізійні серіали, так звані мильні опери.

Найконцентрованішим втіленням масової культури є *кітч* (від німецької *kitsch* — халтура, штамп). Він виник у період масової урбанізації як відповідь на запит сільського мешканця, який перебрався у місто і позбавлений внаслідок цього свого звичного середовища. Задача кітчу — створення ілюзії щастя. Широке поширення кітчу привело західних соціологів до висновку про те, що може спостерігатися зворотна залежність між матеріальним і культурним рівнем населення: досить швидке масове підвищення рівня життя супроводжується зменшенням духовних запитів.

Період 60-х років ХХ ст. можна назвати переломним для змістовної сторони масової культури на Заході. Бунт молоді в західноєвропейських країнах показав, що масова культура впливає на людину не дуже ефективно, оскільки вона «безадресна» та розрахована відразу на всіх. Був також зроблений висновок, що одні й ті самі суспільні ідеали варто доводити до різних соціальних груп (вікових, професійних, територіальних тощо) й різними способами. У зв'язку з цим перед соціологами постали такі завдання: 1) диференціювати соціальні групи за культурними ознаками; 2) визначити їх особливе коло інтересів і знайти їх можливі дотичні точки; 3) винайти шляхи, способи і засоби впливу на ту чи іншу соціальну групу.

Масова культура, таким чином, модифікується з урахуванням специфічних характеристик різних соціальних груп. При цьому змінюються і способи її впливу: вона не тільки стає більш вибірковою, технічно досконалою, винахідливою, а й використовує механізм статусного споживання як основний інструмент. Так, купівля тих або інших речей зумовлена не стільки їх технічними характеристиками і розумінням їх функціональності, скільки розумінням престижності та значущості.

Якщо справжня і масова культура різняться своїми цілями і цінностями, то відносно панівної у суспільстві культури виділяють ще *субкультуру* та *контркультуру*, тобто культури різних соціальних груп: вікових, професійних, територіальних, поселенських і т. ін. Їх ще називають *частковими культурами*. Будь-яка субкультура має свої цінності, трохи відмітні від загальноприйнятих, свої особливі правила і зразки поведінки, стиль одягу, манеру спілкування тощо. Крім того, субкультура варіюється залежно від характеру декларованих цінностей і стилів життя, розміру соціальної групи, що поділяє ці цінності, вікових особливостей членів групи, а також їхньої готовності до активних дій

щодо захисту своїх інтересів і способу життя (так звана прихована і відкрита агресивність).

Останніми роками соціологи багато уваги приділяють вивченню молодіжної субкультури. Тривалий час вважалося, що у соціалістичному суспільстві, яке прагнуло до соціальної однорідності, у молоді не може і не повинно бути своїх специфічних цінностей. Прояв своєрідності, незвичні форми поведінки молоді розцінювалися або як аномалія, соціальне відхилення, або як наслідування Заходу. Інша позиція представляла ці відхилення як спосіб самовираження молоді, як можливість заявити про себе суспільству, привернути до себе увагу. Так з'явився термін «неформальні молодіжні об'єднання», що закріпився в науковій і публіцистичній літературі, а також у повсякденному вживанні. У західній соціології для позначення цього соціального явища використовують категорію «реєг груп». Це поняття виникло в американській соціології та означає більше, ніж група однолітків чи гомогенна (однорідна) вікова група. Слово «реєг» походить від латинського *par* — рівний, і ця рівність стосується не тільки віку, а й соціального статусу, поглядів, цінностей, норм поведінки.

На думку багатьох соціологів, субкультурна активність молоді залежить від низки факторів: 1) від рівня освіти. У осіб з низьким рівнем освіти, наприклад в учнів ПТУ, вона значно вище, ніж у студентів вищих закладів освіти; 2) від віку. Пік субкультурної активності припадає на 16—17 років, а в 21—22 роки вона помітно падає; 3) від місця проживання. Рухи неформалів характерніші для міста, ніж для села, тому що саме місто із його великою кількістю соціальних зв'язків дає реальну можливість вибору тих або інших цінностей і форм поведінки.

Неформальні молодіжні об'єднання різняться характером соціальної спрямованості, типом групових цінностей, особливостями проведення свого дозвілля. Найпопулярнішими є групи аматорів сучасної музики, танців, різних видів спорту (футбольні вболівальники, культуристи тощо), їх близько 80%. Значно менше поширені в Україні такі молодіжні групи, що зайняті суспільно-корисною діяльністю — охороною пам'яток культури, захистом навколишнього середовища тощо, їх не більше 4%. Є молодіжні групи, чия поведінка може бути охарактеризована як соціально патогенна чи навіть злочинна: наркомани, токсикомани та ін. Такі групи складають приблизно 9% усіх неформальних молодіжних груп.

Визначення різних субкультурних груп є досить умовними, адже вони не відокремлені одна від одної непроникною перегородкою. Так,

серед металістів зустрічаються токсикомани, а серед наркоманів — повії, що подібним чином заробляють на наркотики. Ідеться, скоріше, про різні типи таких соціальних груп. Рокери, металісти, футбольні фани — це групи контактні, які об'єднані спільними інтересами і мають відповідну зовнішню символіку, що їх виражає. А такі зразки соціально негативної поведінки, як наркоманія чи проституція, реалізуються переважно не на груповому, а на індивідуальному рівні. Сам характер діяльності тут, скоріше, роз'єднує, ніж консолідує ці групи.

Необхідно також зазначити, що субкультура, яка перебуває у стані відкритого конфлікту, тобто явної конфронтації стосовно пануючої культури, називається *контркультурою*. Цей термін належить американському соціологу Т. Роззаку, який увів його для характеристики молодіжних рухів Заходу 60-х років ХХ ст. Інакше кажучи, контркультура — це комплекс, або набір норм і цінностей будь-якої соціальної групи, що різко суперечать нормам і цінностям, панівним у суспільстві, частиною якого є ця група. На сьогоднішній день контркультура це: а) тип протестуючого світовідчуття; б) альтернативний стиль життя, опозиційний панівному; в) антитрадиційні форми художньої творчості.

Ураховуючи внутрішню неоднорідність культури як соціального явища, соціологи зробили спробу створити багаторівневу модель, за якою сутнісна розмаїтість культурних змін зумовлена розмаїттям «викликів» до культури з боку суспільства, що постійно змінюється. При цьому підсистеми культури співвідносяться не за принципом субординації, підпорядкування, а за принципом додатковості. У цій моделі ясно простежуються взаємозв'язки між соціальною структурою, соціальним замовленням на певний тип поведінки та функціонуванням культурних підсистем. Єдина людська культура складається з безлічі різних видів і типів культур, які роблять свій певний внесок до загальнолюдської культури, і без кожної з них картина культури була б неповною. Усі культури необхідні, повноцінні і взаємозамінні. Жоден культурний процес не можна оцінити однозначно і категорично у термінах «добре — погано», особливо якщо йдеться про сучасну культурну ситуацію в нашій країні, оскільки, *по-перше*, вона надзвичайно складна і суперечлива, а *по-друге*, ще не має повної ясності щодо глибини і масштабів змін, що відбуваються у суспільстві. Однак, як свідчать аналіз і практика ринкових перетворень, уже явно можна виокремити кілька тенденцій.

1. Деїдеологізація культури і ліквідація державної монополії на культуру. У змістовному плані це призвело, з одного боку, до більшої свобо-

ди творчості і свободи вибору у сфері культури, а з іншого — до втрати контролю за якістю і рівнем пропонованої споживачеві культурної продукції, будь це популярна література або численні освітні послуги.

2. Приватизація і комерціалізація культури. У наш час цей процес має поки що однобоку спрямованість: утворений український приватний капітал поки що часто-густо вкладає свої кошти в дуже специфічну, але високоприбуткову сферу — еротичну і детективно-розважальну індустрію.

3. Зростання інтересу до минулої культурної спадщини, у тому числі до релігії і церкви.

4. Виокремлення національних культур і використання їх як інструмент політики, як засіб завоювання довіри виборців.

5. Посилення культурно-комунікативної апатії, послаблення інтересу до читання на користь візуальних, видовищних форм (телебачення, відео), різке зменшення рівня відвідуваності кінотеатрів, музеїв, бібліотек, картинних галерей тощо.

6. Особливу тривогу викликає стан української мови, який можна розглядати як індикатор культури. Він організує характер і спосіб сприйняття реальності. За кілька десятиліть в українській мові відбулися глибокі зміни, що призвели до зниження рівня грамотності, поширення офіційного суржика, зростання лихослів'я і широкого вживання «матірнього змачення» у повсякденній мові.

Таким чином, вивчення місця і ролі культури в суспільному житті, закономірностей її розвитку має велике і практичне значення. У сучасних умовах усе чіткіше видно, що не можна ефективно проводити в життя економічні і політичні програми без урахування культурного рівня населення. Інакше кажучи, підвищення культурного рівня населення є необхідною передумовою соціально-економічного зростання української держави.

На думку видатного російсько-американського соціолога П. Сорокіна, в основі кожної культури лежить особливий світогляд. Відповідно до їх різних видів П. Сорокін виокремлює *чотири типи* соціокультурних суперсистем: 1) *почуттєвий тип*, коли світоглядні установки спираються на почуттєве збагнення світу; 2) *умоглядний тип*, заснований на інтуїції; 3) *ідеалістичний тип*, що включає в себе і почуття, і інтуїцію; 4) *еклектичний тип* культури. Кожному з перших трьох типів світогляду відповідають три види істини: почуттєва, духовна (інтуїція) і раціональна. До нижчих рівнів культурних систем, за П. Сорокіним, належать мова, етикет, релігія, мистецтво, наука.

Кожній світоглядній суперсистемі відповідає й визначений тип культури. На думку П. Сорокіна, існує два основних і два проміжних типи культури.

1. У *ідеаціональній культурі* (першому з основних типів) світо-відчуття спрямоване на надчуттєве і надрозумове збагнення Абсолюту, яке засновано на панівних у суспільстві ідеях. Прикладом такої культури, за П. Сорокіним, є європейське середньовіччя, культура брахманської Індії, лаоїстська і буддійська культури, грецька культура VIII—VI ст. до н. е.

В ідеаціональній культурі сприйняття і пізнання світу здебільше здійснюється за допомогою одкровення, інтуїції, містичного досвіду. Раціональне пізнання відкидається, людина не довіряє своєму розуму, більше думає про кінець світу, ніж про природний порядок речей і можливості перетворення дійсності. Люди з культурою ідеаціонального типу не прагнуть до природничо-наукового пізнання, навпаки, їхня увага зосереджена переважно на містичному досвіді, що відкриває таємницю існування іншого світу. Яскравим прикладом такого світосприйняття і типу культури є європейське середньовіччя IX—XII ст., де панівне місце у свідомості посідала релігія, пронизуючи всі форми життєдіяльності людини. Мистецтво в ідеаціональній культурі тяжіє до умовності, символічності, створюється відповідно до певних канонів і найчастіше знеособлене. Ми майже не знаємо імен художників, які розписала стіни печерних храмів Аджанти або створили прекрасні арабески мусульманських орнаментів.

2. Для *почуттєвої культури* характерні сенсорність, тобто увага переноситься переважно на почуттєво відчутні предмети, емпіричний досвід, світськість і відповідність земному світу. Саме визнання того, що об'єктивна реальність та її зміст сенсорні, «проголошується нашою сучасною культурою в усіх її основних компонентах: у мистецтві, науці, філософії, етиці і праві, а також у соціальній, економічній і політичній діяльності, у способі життя і світогляду людей». Для почуттєвої культури характерне сприйняття світу як даного у почуттєвому досвіді, за допомогою слуху, зору, дотику і нюху. Ідеалом людини сенсорної культури є особисте щастя, аскеза йому далека. Цей культурний тип реалізований Європою в епоху Нового часу, коли виникла наука, що пізнає світ шляхом емпіричного досвіду. Причому досвід виступає єдиним критерієм істини, а раціональне пізнання світу абсолютизується. З цього періоду починає швидко розвиватися технічне і природничо-наукове знання, виникає індуктивна філософія.

У почуттєвій культурі стиль мистецтва стає натуралістичним. Гармонічне сполучення двох видів світовідчуття лежить в основі досягнень мистецтва грецької класики і епохи Відродження, коли способи втілення художніх образів були частково символічними, а частково реалістичними.

3. *Ідеалістична культура*, що належить до перехідних типів, характеризується тим, що значення ідей і почуттєво відчутних предметів стає рівноправним, відбувається начебто гармонічне злиття двох типів світогляду у єдине ціле (прикладом ідеалістичного типу у європейській культурі можуть бути епохи античності та Відродження).

4. *Еклектична культура* припускає протистояння почуттєвих та ідеаціональних елементів світовідчуття. Між двома основними культурними типами, на думку П. Сорокіна, може бути реалізований або ідеалістичний, або еклектичний тип культури. У них обидва основних види світосприймання представлені або в гармонійній єдності (*ідеалістичний тип*), або у фрагментарному, *еклектичному* накопиченні і протистоянні один одному.

18.4. Сутність і зміст культурної динаміки. Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна

Зазначимо, що у соціологічній науці під *культурною динамікою* розуміється зміна характерних рис і ознак культури у просторі та часі. Культурну динаміку можна описати за допомогою наступних понять або категорій.

1. *Інновація* — це створення чи визнання нових елементів культури, особливо у тих випадках, коли вони спираються на щось уже відоме і прийняте цією культурою. Відкриття — це різновид інновації, тобто певний акт одержання якісно нових знань про світ, які описують те, що раніше не було відомо. Винахід, у свою чергу, теж є різновидом інновації та передбачає створення нової комбінації вже відомих фактів чи елементів.

2. *Дифузія* — це проникнення рис однієї культури в іншу або взаємний «обмін» культурними рисами. Дифузія завжди відбувається в умовах культурного контакту і, отже, завжди припускає наявність контакту. Однак культурний контакт, навпроти, не завжди припускає дифузію, оскільки може завершитися без яких-небудь наслідків.

Те, чи матиме культурний контакт дифузію культурних рис, багато в чому залежить від того, до якого типу належить суспільство, чи є воно *відкритим* або *закритим*. Природно, що відкрите суспіль-

ство більше піддається запозиченню культурних рис, ніж закрите. Крім того, це залежить і від «внутрішнього устрою» культури: якщо культура полістилістична, тобто допускає існування різноманітних ціннісних систем, а також безліч способів організації життя і надання їм змісту, то вона буде більш придатна і терпиміша до запозичення з іншої культури; якщо ж культура моностилістична, то неприйняття «сторонніх тіл» буде сильніше. Отже, полістилістичні культури мають вищий «іміунітет» до всього чужого, але водночас вони більше ризикують втратити свою однорідність.

Таким чином, у процесі дифузії культура відбирає деякі риси і запозичує їх, не приймаючи інші. Ця властивість процесу дифузії називається селективністю. У соціології культури виокремлюють такі фактори селективності: а) культура ще не досить розвинута для того, щоб сприйняти те чи інше явище, ту чи іншу рису іншої культури; б) культура за допомогою ціннісної системи і системи норм накладає заборону на запозичення будь-яких чи деяких рис іншої культури; в) носії культури вважають, що нові явища їм непотрібні; г) з точки зору культури будь-які нововведення чи якась конкретне нововведення здатні зруйнувати існуючий стан речей.

3. *Культурний лаг* — це поняття, введене у науковий обіг У. Огборном для позначення нерівномірного розвитку культури, коли одні сфери (частини) культури розвиваються швидше, ніж інші. Зокрема, на думку У. Огборна, сфера нематеріальної (духовної) культури розвивається повільніше, ніж сфера матеріальної культури, а отже, перша, звичайно, начебто «запізнюється». Водночас П. Сорокін вважав, що швидше розвивається нематеріальна (духовна) культура, яка й перешкоджає досить швидкому розвитку духовної культури.

4. *Культурна трансмісія* — це процес трансляції (передавання) елементів культури від одного покоління до іншого. Саме завдяки культурній трансмісії культура є безупинним феноменом, заснованим на наступності. Природно, що у процесі такого передавання «захоплюються» і нові елементи, що є інноваціями. Крім того, культурна трансмісія припускає і деякі перекручування, що вносяться суб'єктивними особливостями тих людей, які передають та одержують будь-які нові культурні елементи.

Культурна трансмісія, таким чином, являє собою процес, що характеризує культуру загалом. На індивідуальному рівні йому відповідає *аккультурація* — засвоєння індивідом певних рис і елементів культури (це поняття аналогічне поняттю «соціалізація»). З культурною

трансмисією пов'язане таке поняття, як *аккумуляція*, тобто процес накопичення культурної інформації, при якому кількість старих знань і стереотипів, що відкидаються, менша, ніж кількість нових знань.

Досліджуючи процеси динаміки культури, П. Сорокін розробив свою концепцію соціокультурної динаміки, яка є спробою сконструювати вільну від лінійності, еволюціонізму і теорії прогресу модель плинну макропроцесів культури у сучасному суспільстві.

При цьому модель соціодинаміки культури П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, вирізнених на основі провідних уявлень про світ і методів його опису. Цей процес передається *у трьох фазах* єдиного циклу, через які проходять усі основні сфери соціокультурної системи (мистецтво, релігія, філософія, наука, мораль, право, політика, економіка тощо). Причому у динаміці кожної із цих сфер простежуються три стадії, після завершення яких цикл відновлюється. П. Сорокін виокремлює такі стадії соціокультурної динаміки:

1) *ідеаціональна*, у якій переважають процеси пізнання. На цій стадії відбувається освоєння світу, створюються різноманітні (предметні, лінгвістичні, пізнавальні, технологічні, нормативні) форми, що дають змогу утворювати організаційні структури;

2) *ідеалістичну*, де провідною стає ідеологія. На цій стадії ці форми фіксуються як культурні норми, що накладають певні обмеження на людську діяльність. Так складається, наприклад, стиль у мистецтві, формується зведення законів, з'являються релігійна доктрина і наукова парадигма;

3) *чуттєву*, де домінує сенсорне переживання. На цій стадії сформовані та усталені рамки соціокультурних норм стають надто вузькими для придбаного інноваційного досвіду, що і спонукає людей знову звернутися до почуттєвого переживання для обґрунтування своїх дій.

Відповідно до цієї концепції культури приводяться до руху тими силами, що закладені у них самих. Розвиток цих сил у ідеаціональному і почуттєвому типах відбувається до певної межі, після чого починається відбиття «хвилі». Чергування основних типів культури пов'язано із проходженням або через ідеалістичний, або через еkleктичний типи, які П. Сорокін визначав як перехідні. При цьому він досить оптимістично характеризує історичний процес: якщо культура перебуває у занепаді (як, на його думку, сучасна західна культура), це означає, що ця світоглядна суперсистема вичерпала себе і зароджуються нові підстави для формування іншого культурного типу.

Воднораз культура реалізує основний принцип світовідчуття і світогляду в усіх своїх елементах, тобто системах «нижчого рівня» (мові, науці, етиці і т. ін.). Це стосується також і мистецтва, релігії, політики, права, моралі. Причому в кожному окремому феномені (елементі) культури присутнє «ядро» і «периферія». Домінуючі риси кожного окремого феномену являють собою основний принцип, цінність цього типу культури. Так, для європейського середньовіччя основною істиною був Бог.

Варто також зазначити, що П. Сорокін ілюструє свою концепцію за допомогою сумарних статистичних даних. Наприклад, живопис і скульптура середньовічної Європи (ідеаціональний тип) були переважно релігійними, вони стали більшою мірою світськими лише у ХІХ—ХХ ст.

Етичні ідеали і юридичні норми також в узагальненому вигляді створюють ідеаціональну, ідеалістичну і почуттєву системи етики і права. В ідеаціональному умонастрої (іудаїзм, християнство, індуїзм, буддизм, зороастризм, іслам тощо) вищою етичною цінністю визнається надчуттєвий світ, тоді як власне чуттєвий світ вважається другорядним. Норми етики і права беруть витоки від Абсолюту і закріплюються у священних текстах. До чуттєвих задовольень усі ідеаціональні системи ставляться досить негативно, тому що основною метою їх існування стає шлях досягнення потойбічного.

Чуттєві етичні норми, у свою чергу, більше наближені до земних задовольень, оскільки вони орієнтовані переважно на одержання насолоди від життя, чуттєва етика зазвичай має на увазі комфорт і максимальну зручність. Подібну картину можна побачити і у динаміці правової культури. Зведення законів у ідеаціональній системі дається Абсолютом, тобто Божеством, їхня мудрість незаперечна. У чуттєвій культурі правова система створюється людиною і спрямована здебільшого на підпорядкування однією групою людей іншої групи. До законів постійно можуть вноситися деякі зміни, якщо в них зацікавлена правляча верхівка. Метою правової санкції стає перевиховання злочинця, безпека суспільства або відплата за злочин. Усі відносини у чуттєвій культурі складаються або на основі договору, угоди сторін, або є загальнообов'язковими, оскільки нав'язуються владними структурами.

Ідеалістичні етичні норми є синтезом ідеаціональних та чуттєвих систем. Вони містять у собі і визнання Абсолюту як вищої цінності та позитивну оцінку почуттєвих цінностей.

1. Соціологія культури — це галузь соціологічного знання, що вивчає закономірності функціонування та розвитку культури як суспільного явища, а також форми виявлення цих закономірностей у людській діяльності, пов'язаної зі створенням, засвоєнням, збереженням і поширенням ідей, уявлень, культурних норм, цінностей і зразків поведінки, які регулюють взаємовідносини у суспільстві, а також між суспільством і природою.
2. Предметом соціології культури є соціальні аспекти функціонування культури у суспільстві, а саме: уся система культури як єдине ціле чи будь-який із її видів та типів, взяті у взаємодії з іншими соціальними системами, а також кожний з елементів соціодинаміки культури, культурної комунікації, взяті у співвідношенні з іншими суспільними підсистемами.
3. Об'єктом соціології культури є діяльність людей, що пов'язана з виробництвом, поширенням і споживанням культурних цінностей як матеріальних, так і духовних.
4. Під сутністю культури на сучасному етапі розуміються матеріальні і духовні цінності, а також жива людська діяльність, пов'язана з їх створенням, поширенням і збереженням.
5. До основних функцій культури (тобто сукупності її ролей) як суспільного явища належать такі: гуманістична, кумулятивна, інформаційна, комунікативна, ціннісно-орієнтаційна, інтегративна, що визначають її роль у функціонуванні та розвитку суспільства.
6. До структури культури як соціальної системи входять такі системоутворюючі елементи: цінності, норми, звичаї, етикет, традиції, мова, обряди, ритуали, церемонії, уподобання, мода, закони, табу тощо.
7. У соціології культуру поділяють на культуру суспільства загалом, культуру націй, класів, груп, організацій і окремої особистості. Культура за типами буває загальною і професійною, елітарною і масовою, матеріальною і духовною, релігійною і світською, а також домінуючою, субкультурою і контркультурою.
8. Культурна динаміка розуміється як зміна характерних рис і ознак культури у просторі і часі. Вона описується за допомогою таких понять, як інновація, дифузія, культурний лаг та культурна трансмісія.
9. Концепція соціокультурної динаміки П. Сорокіна являє собою послідовну зміну певних типів культур, що вирізняються на основі провідних уявлень в суспільстві про світ і способи його опису.

10. Процес соціокультурної динаміки передається за допомогою трьох фаз (ідеаціональної, ідеалістичної та чуттєвої) єдиного циклу, через які проходять усі елементи культурної системи.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Анисимов С. Ф.* Духовные ценности: Производство и потребление. — М.: Мысль, 1988.
2. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Прогресс, 1993.
3. *Бореев В. Ю., Коваленко А. В.* Культура и массовая коммуникация. — М., 1986.
4. *Борнева М. И.* Социальные нормы и регулирование поведения. — М.: Политиздат, 1978.
5. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер. Избр. произведения. — М.: Прогресс, 1990.
6. *Витаны И.* Общество. Культура. Социология. — М.: Прогресс, 1984.
7. *Давыдов Ю. Н., Роднянская И. Б.* Социология культуры. — М., 1980.
8. *Здравомыслов А. Т.* Потребности. Интересы. Ценности. — М.: Политиздат, 1986.
9. *Ионин Л. Г.* Социология культуры. — М., 1996.
10. *Каган М. С.* Философия культуры. — СПб., 1996.
11. *Коган Л. Н.* Социология культуры. — Екатеринбург, 1992.
12. *Кравченко А. И.* Введение в социологию: Учеб. пособие. — М.: Новая шк., 1995.
13. *Кукаркин А. В.* Буржуазная массовая культура. — М., 1985.
14. *Лісовий В.* Культура та цивілізація // Філософ. і соціол. думка. — 1993. — № 1.
15. *Лотман Ю. М.* Культура и взрыв. — М., 1992.
16. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
17. *Маркарян Е. С.* Теория культуры и современная наука. — М.: Наука, 1983.
18. *Маркузе Г.* Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. — М., 1994.
19. *Моль А.* Социодинамика культуры. — М., 1973.
20. *Неомарксизм* и проблемы социологии культуры. — М.: Мысль, 1990.
21. *Победа Н. А.* Социология культуры. — Одесса: Астропринт, 1997.
22. *Семенов В. Л.* Массовая культура в современном мире. — СПб., 1994.
23. *Сноу Ч.* Две культуры. — М., 1973.
24. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Прогресс, 1992.
25. *Социодинамика* культуры. — М.: Наука, 1973.
26. *Соціологія* культури в новому тисячолітті: Навч.-метод. посіб. — Х., 2002.

27. Соціологія культури: Навч. посіб. / За ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. — К.: Каравела; Львів: Новий світ—2000, 2002.
28. *Тойнби А.* Постижение истории. — М.: Прогресс, 1991.
29. *Тощенко Ж. Т.* Социология: Общ. курс. — М.: Прометей, 1994.
30. *Фролов С. С.* Социология: Учебник. — М.: Логос, 1996.
31. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.
32. *Элиаде М.* Священное и мирское. — М., 1994.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- визначити сутність соціології освіти, розуміти її взаємозв'язок з іншими галузями соціологічних знань;
- розкрити об'єкт, предмет соціології освіти та її методи дослідження;
- знати історію виникнення та розвитку соціології освіти;
- пояснити сутність освіти як соціального інституту, його структуру та функції;
- розкрити місце і роль соціології освіти у процесі реформування освіти в Україні.

19.1. Соціологія освіти як наука: об'єкт, предмет і характеристика її складових

Науковий інтерес до освіти в останні роки зростає. І це не випадково. Адже в сучасно-

му суспільстві освіта набуває дедалі більшої ваги: саме на неї покладає надії людство у вирішенні глобальних проблем свого існування і розвитку, побудови суспільного життя, гідного Людини у високому розумінні цього слова. Забезпечити підготовку такої Людини, озброїти її сукупністю знань та умінь для реалізації своєї гуманної місії, передати їй багатство знань і культури попередніх поколінь, перетворити навчання на невідмінний атрибут життєдіяльності впродовж усього життя — завдання, які ставить перед сучасною освітою суспільство і які визначають пріоритетну роль освіти в суспільстві, підвищену увагу до неї з боку науковців.

Освіта сьогодні — це складне і багаторівневе явище соціального життя, сфера передачі, засвоєння та опрацювання знань і соціального досвіду. Це система навчальних і виховних форм діяльності, основним змістом яких є навчання. Вона інтегрує різні види навчальної діяльності, її зміст, організує взаємодію між учасниками навчального

процесу, орієнтуючи їх на соціальні потреби суспільства, на його соціальне замовлення. Отже, освіта як соціальне явище не може не викликати до себе першочергової і цілеспрямованої уваги соціологів.

Соціологія освіти — галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку та функціонування освіти як соціального інституту та його взаємодії із суспільством. Інститут освіти, як зазначається у колективній праці «Соціологія»*, має відносну самостійність за своїми соціальними функціями, володіє спадкоємністю історичних систем освіти, здатністю активно впливати на функціонування й розвиток суспільства. Стан цієї системи визначається пануючими в цьому суспільстві способом виробництва та економічними відносинами, породженими ним, структурою соціальних зв'язків і відносин, а отже, і соціальною (насамперед соціально-класовою) структурою, особливостями політичних та ідеологічних відносин. Разом з тим соціальні функції освіти зумовлені загальнолюдськими потребами в соціальному відтворенні та передачі нагромаджених людських знань і навичок від покоління до покоління, тенденціями переходу нових поколінь до вищого рівня освіти й культури.

У соціології освіти, яка вивчає освіту як соціальний інститут, виокремлюють два діалектично взаємопов'язаних *напрями дослідження* проблем освіти — *внутрішній* та *позаінституційний*. Перший розглядає соціальні аспекти діяльності працівників освіти, педагогічних та учнівських колективів, соціальну структуру й функціонування установ системи освіти, проблеми планування і управління, взаємин педагогів та учнів, закономірності соціалізації особистості в навчальному процесі, соціальне становище й суспільну роль учителів і викладачів, їхній професійний статус. Другий напрям досліджує соціальні аспекти взаємодії освіти та інших інститутів суспільства — виробництва, науки, культури, політики, зв'язок освітнього процесу з іншими соціальними процесами, вплив освіти на розвиток суспільних відносин, ефективність трудової та інших видів соціальної діяльності.

Вивчення ролі системи освіти як однієї з умов соціального прогресу в сучасному світі, каналу соціальної мобільності, що визначає прогресивні зміни в соціальній структурі суспільства, є одним з основних напрямів у соціології освіти.

Різні аспекти соціології освіти висвітлені у працях М. Антонова (освіта як фактор формування соціальної структури і соціальних

* Див.: *Соціологія* / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Мысль, 1990. — С. 303.

переміщень, вплив освіти на виробничу діяльність), М. Титми (роль системи освіти у професійному самовизначенні молоді, формування студентства та його соціального обличчя), В. Турченко (НТР і розвиток освіти), В. Шубкіна (освіта, життєві шляхи молоді, порівняльний аналіз орієнтації на освіту в різних країнах) та ін. Спробу систематизованого викладення цієї науки зроблено у працях Ф. Філіппова та В. Нечаєва, М. Лукашевича, В. Солодкова, Г. Гавриленко, О. Якуби.

Основи західної соціології освіти були закладені Е. Дюркгеймом і М. Вебером, які дослідили соціальні функції освіти, її зв'язок з економічними і політичними процесами, а також педагогічні соціальні процеси. Пізніше Т. Парсонс запропонував досліджувати освіту як інститут соціалізації в сучасному суспільстві, розглядаючи навчальні установи та їхні елементи як соціальні системи (системи ролей, норм та ін.). Широко розробки цих проблем здійснюються у Польщі (Я. Щепанський, В. Адамський, К. Загурський), в Угорщині (Ж. Ферге). Велику дослідницьку роботу в галузі соціології освіти провели також французькі дослідники (А. Жерар, Р. Будон, Р. Жиро, Д. Зерто). Відомі в соціології фундаментальні положення теорії «постіндустріального суспільства» Д. Беяла поширюються і на освіту. Монографія А. Турена «Університет і суспільство у Сполучених Штатах» наводить певну аргументацію на користь зростання ролі освіти як фактора соціальних змін. Загалом структурний функціоналізм, що був популярний на Заході, розглядав будь-який процес, у тому числі й пов'язаний з функціонуванням школи, тільки у зв'язку з категорією «соціальна система».

Представники феноменологічної соціології, теоретичні витоки якої йдуть від С. Гуссерля, прямо пов'язують методологічні принципи своєї концепції із соціологією освіти. У сучасній соціології освіти нормалізуючі концепції, джерелами яких є погляди Е. Дюркгейма, стверджують рівність в освіті, що «диктується моральними принципами», але вона (рівність) принципово неможлива в сучасному суспільстві з його розподілом праці. Що ж до освіти, то Дюркгейм вимагав, щоб дії педагогів були плідними і сприяли надійності та стабільності в суспільстві.

Американські соціологи Д. Нельсон і Ф. Безаг інтерпретують систему освіти як таку, що зберігає і передає систему цінностей. Прихильники лівоекстремістських поглядів, які методологічно

пов'язані здебільшого із соціально-філософськими поглядами Франкфуртської школи (Г. Маркузе, Д. Кон-Бендит, Р. Дучке), обстоювали теорію «культурної революції», що поширюється і на проблеми освіти (згадаймо «культурну революцію» в Китаї). На їхню думку, тільки студентська молодь через високий рівень своєї освіченості і культури, а також завдяки тому, що вона не «інтегрована» в капіталістичному суспільстві, є його «революційним авангардом», протистоїть консервативним силам і «пасивності» робітничого класу.

Слід також наголосити, що в західній соціології об'єктом дослідження була й радянська система освіти. Часто-густо вона зазнавала нападів, наклепів, але також об'єктивно висвітлювала негативні риси радянської школи (наприклад, недемократичність, певну елітарність, адміністрування тощо).

Дослідники-марксистки на Заході розглядали сферу освіти як поле класової боротьби, де демократичні сили, очолювані робітничим класом, повинні протистояти пануванню монополістичного капіталу.

Виходячи з наведеного короткого історичного огляду слід констатувати, що межі цієї галузі соціології не визначені достатньо чітко, її структура, зміст значною мірою дискусійні, але загалом соціологія освіти виборала право на існування.

Об'єктивною умовою існування і розвитку соціології освіти як самостійної наукової дисципліни є відносна самостійність системи освіти як *соціального інституту*. Такий соціальний інститут детермінується об'єктивною потребою людства у відтворенні та передачі наступним поколінням нагромаджених знань і соціального досвіду. Він характеризується відносною самостійністю, стабільністю та спадкоємністю. І справа тут не в консерватизмі системи освіти, а в тому, що цей соціальний інститут має свої власні закономірності функціонування та розвитку і є відносно незалежним від соціальних зрушень. Ця автономність призводить до суперечностей між самою системою освіти і потребами суспільства.

Мало того, у системі освіти, коли вона не встигає за нагальними потребами виробництва і суспільства загалом, виникає криза. Задовольняючи потреби суспільства, освіта як соціальний інститут виконує, так би мовити, нагальну *поточну соціальну функцію*. Окрім цього, готуючи молодих людей до майбутнього (а період активної трудової діяльності людини становить 40–50 років), освіта виконує ще й *перспективну соціальну функцію*.

Таким чином, *об'єкт* соціології освіти достатньо очевидний. Це сфера освіти, те соціальне середовище, яке утворюють люди, залучені до передачі знань, в якому відбувається процес навчання у формі різноманітних навчальних занять, у ситуаціях, що складаються у ході таких занять, з певною системою взаємин людей, з їх інституціональною та неінституціональною організацією.

Що стосується *предмета* соціології освіти, тобто тієї суттєвої риси, що являє собою основу дослідження, вказує на її специфічність, особливість, то можна навести кілька визначень. Кожне з них має свої нюанси, аспекти, наукові особливості, що може призвести до певних дискусій, але, на наш погляд, вони не мають принципового характеру. Найзагальніший вигляд має коротко сформульоване визначення соціології освіти, що наведено у Філософській енциклопедії: «Соціологія освіти — галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут, як форму і спосіб суспільного життя»*. Інші визначення збігаються з наведеним. Ф. Філіппов предметний зміст соціології освіти концентрує навколо проблеми взаємодії освіти і соціальної структури суспільства [18]. В. Нечаєв наголошує на зв'язку соціології освіти з особливим проявом соціального — соціокультурним [12]. Він вводить до предмета соціології освіти:

- стан і динаміку соціокультурних процесів у сфері освіти;
- закони, принципи, механізми, технологію навчання соціокультурної діяльності;
- взаємодію сфери освіти з іншими сферами суспільного життя, процеси, що утворюються в такій взаємодії, вплив освіти на цілісний, гармонійний розвиток соціального суб'єкта, на його готовність включитися до тієї діяльності, що становить його цілісне суспільне буття.

Українські соціологи М. Лукашевич та В. Солодков вважають, що предметом соціології освіти є соціально-освітні відносини, в які соціальні суб'єкти вступають у процесі навчання. Таке визначення узагальнює існуючі погляди, спираючись на методіку визначення предметної сфери соціології загалом [9, с. 9–10].

Саме з визначення предмета соціології освіти випливає її особливість, специфіка. Це відрізняє її від суміжних дисциплін. У педагогіці, наприклад, предметом є педагогічний процес, тобто явище, що висвітлює такі проблеми: як саме забезпечується ефективність дій педагога,

* *Философская энциклопедия*. — М.: Сов. энциклопедия, 1970. — Т. 5. — С. 99.

як сприймаються і наскільки продуктивні його дії, засоби залучення до навчання. Завдання психології освіти пов'язані з розкриттям фізіологічних і соціально-психологічних механізмів навчальної діяльності, з виявленням можливостей людини в засвоєнні та реалізації навчального матеріалу.

Слід наголосити і на зв'язку із суміжними дисциплінами. Психологи постійно звертаються до соціологів, які, у свою чергу, використовують результати психологічних досліджень. Суттєвими є зв'язки соціології і філософії освіти. Гносеологічні та світоглядні проблеми освіти давно вже турбують філософів. Об'єктом дослідження багатьох гуманітарних наук є проблеми ціннісних орієнтацій в освіті, ідеалу, засобів, механізмів їх реалізації. Останнім часом дедалі більше заявляє про себе інформатика, що вивчає основи оволодіння мовними системами, без чого неможливий соціокультурний фактор освіти. Усі науки, будь-яка галузь людської діяльності пов'язані з освітою, її проблемами.

Основні *методи соціологічних досліджень* у галузі освіти впливають із загальної методики конкретно-соціологічних досліджень. Кожна галузева соціологія у повному обсязі використовує всі методи соціологічної науки. Щоб досягти об'єктивного відображення освітянського життя, треба залучити до дослідження всі методи, засоби, критерії, необхідні для правдивого висвітлення проблеми. Той, хто досліджує — соціолог, педагог, журналіст, управлінець, — повинен застосовувати однакові критерії для вивчення соціальної проблеми освіти в різних соціальних групах. Дослідник має враховувати специфіку тієї чи іншої групи учнів. Звичайно, методи дослідження серед студентів чи аспірантів мають відрізнятися від роботи серед учнів початкової школи чи професійно-технічного училища.

Модифікація загальних методів соціологічних досліджень у соціології освіти характеризується тим, що вони (методи досліджень, опитувань, анкетування) здебільшого проводяться серед «організованих респондентів» у навчальному колективі (студентській групі, класі, на курсі). Ігнорування вікових та психологічних особливостей може призвести до значних перекручень інформації, певних прорахунків. Підкреслюючи специфіку об'єкта дослідження в соціології освіти, її предмета, слід наголосити на всебічному залученні загальних методів.

З іншого боку, методи, що використовуються в соціології освіти, показники, індикатори, шкали широко застосовують і в інших галузях

соціології. Показники рівня освіти, тобто освітянський індикатор, застосовуються в дослідженнях соціальної структури суспільства. Між іншим, у популярній на Заході концепції соціальної стратифікації рівень освіти відіграє одну з головних ролей серед критеріїв соціального статусу людини. Саме ці освітянські показники в соціальній структурі є відображенням того об'єктивного зв'язку, що існує між системою освіти як соціальним інститутом і суспільством як соціальною структурою. Методи соціології освіти не є ізольованими від методів інших галузей соціології, від будь-яких інших проблем людського буття.

У соціологічних дослідженнях освіти використовується *соціометричний аналіз* здебільшого як попередній засіб добору еталонних груп учнів, студентів. Визначають такі групи за критеріями внутрішньої згуртованості, спільністю ціннісних орієнтацій, ідеалів тощо. Слід зауважити, що дані соціометричного аналізу доповнюють і показники, ознаки соціолого-статистичного характеру: соціальний і демографічний склад, рівень успішності, становище в освітянській адміністративній і громадській ієрархії тощо.

Особливе значення в соціології освіти має *метод порівнянності даних*. Тут можуть бути різні зіставлення: порівнюються дані, отримані в одному дослідженні, в різних дослідженнях, за однією тематикою, або вивчаються близькі проблеми. Складніше, коли порівнюються факти різного історичного часу, відмінні за соціальними та економічними умовами, психологічним станом респондентів, дані з різних регіонів. Загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності набувають величезного значення. Саме при використанні методу порівнянності застосовується математика, яка забезпечує кількісну інтерпретацію змін, що відбуваються.

Джерелом соціологічних досліджень в освіті можуть бути *дані державної статистики*, перепису населення, результати опитування різних груп населення (учнів, учителів, студентів, батьків). Різноманітну інформацію дає первинна документація: в школах — класні журнали, книги обліку учнів, у вузах — журнали, книги обліку деканатів, картки відділу кадрів. Аналіз шкільної документації має певні переваги, оскільки при опитуванні дітей можна припуститися помилок, наприклад, щодо соціального походження, роботи батьків, їхніх посад, що має певний зв'язок з освітою.

Отже, основне *завдання соціології освіти* полягає в тому, щоб своєчасно виявити (на відповідному рівні) нагальні потреби або про-

блеми освітянського життя суспільства, які тільки зароджуються, і науково обґрунтувати рекомендації щодо їх вирішення. Ця поточно-прогностична функція соціології освіти тісно пов'язана з соціальним врядуванням, плануванням, прогнозуванням. Тут постає не стільки теоретичний інтерес, скільки потреба в обґрунтованих практичних рекомендаціях. Серед *завдань* соціології освіти, на наш погляд, можуть бути й такі:

- вивчення соціальних функцій освіти (загальної, вищої, професійної) в умовах становлення освіти як національної і, зокрема, в умовах українського духовного відродження;
- те саме, але в умовах розвитку ринкових відносин;
- те саме, тільки в умовах розвитку української державності, демократії.

Реалізація завдань соціології освіти здійснюється через її *функції*. *Теоретико-пізнавальна* функція соціології освіти вивчає глибинні, суттєві риси освітянського життя, саму систему освіти як соціального інституту, її тенденції та закономірності.

Методологічна функція пов'язана з розробкою засобів пізнання суспільних процесів, які стосуються освіти.

Прогностична функція спрямована на передбачення наслідків відповідних освітніх концепцій, рішень, ідей, теорій, задумів.

Прикладна функція пов'язана з практикою освіти, використанням досягнень педагогіки, психології в освітянському житті суспільства, з розробкою критеріїв соціальної ефективності діяльності школи, технікумів, вузів, ліцеїв, академій тощо.

Гуманістична функція досліджує процеси гуманізації освіти, виділяє як пріоритетні ті напрями соціологічних досліджень, що пов'язані з гуманітарними проблемами освіти.

Інноваційна функція зобов'язує соціологію освіти крокувати попереду практики, постійно випереджати її, збагачувати новаціями, науковими ідеями. Інновації можуть бути радикальними (коли висувається якась «навіжена» ідея), удосконалюючими (удосконалення того, що вже мало місце в практиці), комбінаторними (з кількох положень висувається нове) або ж сукупними.

Світоглядна функція відображає формування освітянської свідомості, поведінки особистості, її позиції, оцінки щодо певних освітніх концепцій.

Виходячи з предметної специфіки соціології освіти на часі є виділення як інтегруючої *соціалізаційної* функції, пов'язаної з соціологічним забезпеченням і супроводом процесу соціалізації.

19.2. Освіта як інститут соціалізації та самореалізації людини

З одного боку, освіта як *соціально-педагогічний інститут* є сукупністю певних установ, осіб, які забезпечені спеціальними матері-

альними засобами і здійснюють конкретні соціальні функції, з іншого боку, освіта — це набір, система ідей, правил, положень, стандартів, норм діяльності, поведінки людей у ситуаціях освітянського життя.

Освіта як соціальний інститут має історичний характер. Це відносно стійка форма соціальної практики, за допомогою якої функціонує суспільне життя, забезпечуються необхідні соціальні зв'язки та відносини, що характеризують суспільство.

Специфіка освіти визначається типом суспільства, в якому вона функціонує, політичним, державним ладом, соціально-класовими, економічними відносинами. Разом з тим слід зауважити й наступність освіти в її історичному розвитку. Саме цей момент важливо враховувати в наш час, у період утворення нової української національної школи — школи XXI століття.

Маючи певну мету діяльності і виконуючи свої функції, освіта задовольняє відповідні соціальні потреби та інтереси. Внаслідок цього стабілізуються соціальні відносини і узгоджується різноманітна діяльність членів суспільства. Функціонування освіти, виконання людьми в межах цього соціального інституту певних ролей зумовлюється соціальними нормами її внутрішньої структури. Саме ці норми визначають обов'язковий порядок, встановлюють міру, стандарт поведінки людей, спрямовуючи соціальну діяльність. У зв'язку з цим слід зауважити, що освіта інтегрована в систему соціальних інститутів. Тільки така об'єднана система може забезпечити й гарантувати функціонування суспільства. Без соціальних інститутів взагалі не існує суспільства, людства як колективного утворення.

Освіта відрізняється від інших соціальних інститутів своєю спрямованістю, змістом діяльності, тобто функціями, про які вже йшлося вище. Як зазначалося, система освіти як соціальний інститут, предмет соціологічної освітянської науки виконує дві *функції*: *поточну* і *перспективну*. Але це, так би мовити, характеристики зовнішнього плану. Суттю ж, внутрішньою основою, найважливішою ознакою освіти є її *здатність впливати на розвиток людини, готувати особистість до активної соціальної діяльності*. Інші функції освіти (механізм передавання від покоління до покоління соціального досвіду, знань, результатів культурно-історичного розвитку суспільства, культуротвірна,

соціокультурна діяльність) підпорядковані основній освітній проблемі — *соціалізації індивіда*.

Якщо деталізувати завдання, напрями діяльності системи освіти як соціального інституту, можна виділити три її найважливіші *функції*. *Перша* з них — загальне й професійне навчання молоді, здійснення підготовки спеціалістів, тобто один з механізмів розвитку продуктивних сил суспільства. *Друга* — відтворення і розвиток соціальної структури суспільства. Завдяки системі освіти відбувається перехід людей з одних соціальних спільнот в інші. Освіта в цьому аспекті є своєрідним «соціальним містком», тобто виступає важливим каналом соціальної мобільності. На таку функцію звертає увагу й П. Сорокін. Так, він називає інститути освіти і виховання засобами вертикальної соціальної циркуляції, а шкільну систему соціальним ліфтом, що рухається у різних напрямках серед різних верств населення залежно від типу суспільства*.

Третя соціальна функція системи освіти — могутній вплив на соціалізацію індивідів, на духовне життя суспільства в цілому. Тим самим освіта посідає певне місце в системі культурних цінностей людини. Вона великою мірою визначає «якість людського матеріалу» в суспільстві. Загалом система освіти виконує надзвичайно важливу функцію передачі культури суспільства від одного покоління до наступного. Більше того, школа допомагає молодим людям набути навичок, потрібних для життя в суспільстві, і, як зауважують американські соціологи, вчить дітей різноманітних соціальних ролей, що їх покликані грати в цьому суспільстві дорослі.

Наголошує на активній і вирішальній ролі освіти в розвитку людини і Ф. Філіппов. Окрім того, він ґрунтовно викладає соціальні функції освіти, їх взаємодію з працею, соціальною структурою, політичним устроєм суспільства, його духовним життям [18].

В. Нечасв детально описує навчання як вид соціокультурної діяльності, відзначає перспективну, світоглядну, виховну функції освіти, показує, як формуються соціальні орієнтації учнів та розвиваються їхні здібності [12].

Разом з тим школа є певним тестувальним, селекціонуючим і розподільчим засобом, оскільки вона покликана з'ясувати, як ученя засвоїв матеріал, визначити талановитих і здібних, усунути тих, у кого відсутні очікувані інтелектуальні та моральні якості. Нарешті, перекриваючи

* Див.: Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1992. — С. 396.

шляхи для просування «неугодних», школа має висунути здібних учнів на ті соціальні позиції, що відповідають їхнім характеристикам, хисту.

Для висвітлення соціальної суті освіти як засобу розвитку людини окрім опису її функцій можна піти й шляхом розкриття змісту структурних елементів освітньої системи. Таке пропонують деякі навчальні програми курсу «Соціологія», наприклад, дослідження Ф. Філіппова. Проблеми освіти він розподіляє на проблеми загальної школи, вищої, професійної, педагогічних кадрів, співвідношення освіти і технічного прогресу тощо. В. Нечаєв теж не відступає від розгляду структури освіти, але основним, фундаментальним серед багатьох елементів освіти він вважає сам процес навчання, який інтерпретує в різних відносинах. У Законі України «Про освіту» виділено такі елементи освіти:

- *дошкільна освіта і виховання* — здійснюються разом із сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їхній повноцінний розвиток, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, потрібних для навчання у школі;
- *загальна середня освіта* — забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину і суспільство, екологічне виховання, фізичне вдосконалення;
- *позашкільна освіта і виховання* — забезпечує творчу самоорганізацію дитини в системі позашкільних освітньо-виховних закладів, орієнтується на динамізм розвитку потреб дітей та їхніх батьків у освітньо-виховних послугах;
- *професійно-технічна освіта* — забезпечує здобуття громадянами робітничої професії відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої виробничої кваліфікації, перепідготовку;
- *вища освіта* — забезпечує фундаментальну наукову та загальнокультурну, практичну підготовку, одержання громадянами спеціальності відповідно до покликання, інтересів, здібностей, підвищення їхньої кваліфікації, вдосконалення професійної підготовки, перепідготовку наукових і науково-педагогічних кадрів;
- *післядипломна підготовка* — забезпечує систематичне поновлення набутих у вузі знань, перепідготовку людей з вищою освітою з метою опанування нових спеціальностей та професій;
- *аспірантура і докторантура* — забезпечують наукову та педагогічну підготовку кандидатів і докторів наук;

- *самоосвіта* — система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного опанування знань та вмінь, одержання професії і спеціальності. Самоосвіта набуває легітимності шляхом перевірки та оцінки знань за системою екстернату.

Багатогранність процесу розвитку людини описується в науковій літературі багатьма категоріями: *формування, виховання, адаптація, соціалізація, самовиховання*. Кожна з них акцентує увагу на тому чи іншому аспекті цього процесу, виконує певну пояснювальну функцію, що в цілому дає уявлення про його природу, суть, соціальні суперечності, спрямування. Різноманітність механізмів соціального розвитку особи і конкретно входження індивіда в «соціум» через систему освіти, прилучення його до знань, людського досвіду, культури найповніше, на наш погляд, охоплює поняття «соціалізація».

Соціалізація — двосторонній процес взаємодії людини й суспільства. Його основним змістом є освіта, навчання, «передача-засвоєння» знань, соціально-історичного досвіду, культури, норм і зразків поведінки, людського способу буття.

У процесі навчання людина засвоює соціальний досвід у формі знань, розвиває свої задатки та здібності, формує інтереси й нахили. Тут закладаються основи світосприймання молодої людини, розвиваються її здібності, навички суспільної діяльності. Через освіту здійснюється передача інформації про нагромаджені людством цінності матеріальної і духовної культури, забезпечується наступність у розвитку суспільного виробництва. Знання є провідною формою діяльності суб'єкта, його соціалізації. Вони стимулюють розвиток пізнавальних здібностей особистості, закладають основи допитливості, прагнення знань, пізнавальних потреб. Все це зумовлює формування спрямованості індивіда на активну соціальну діяльність, ініціативу й творчість.

У 80-ті роки у зв'язку з подальшим розвитком виробничих сил, технічним прогресом, вимогами раціональної організації виробництва у світі зросла увага до соціальних проблем навчання кадрів, становища молодих спеціалістів, учорашніх студентів, в умовах ринкових відносин; висунуто ідею єдиної трудової школи, основним змістом якої є формування працівника нового типу, що інтегрує функції фізичної і розумової праці, виконавську та розпорядницьку діяльність. За такої ситуації освітня функція соціалізації особи набуває ефективності. Все підростаюче покоління залучене до суспільного виробництва, всі учні опановують конкретну робітничу спеціальність з перших років шкільного навчання.

У сучасних умовах найбільшого прогресу досягають країни з розвинутою системою освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Саме країна, що вчиться, досягає значного зростання продуктивності праці, добробуту людей, саме народ, який вчиться, готує плацдарм для майбутнього розквіту національної економіки, науки і техніки. Економія на темпах зростання освіти призводить до падіння рівня продуктивності праці.

Спеціалісти дедалі частіше звертаються до проблем *безперервної освіти*, центральною соціальною ідеєю якої є розвиток людини. Сама назва «безперервна» вносить плутанину в тлумачення безперервності. Якщо розуміти її буквально, тобто як процес, що не має перерв, розривів, то освіта інтерпретується як процес поетапний, тобто освіта «через усе життя». Саме за такої інтерпретації починає діяти в нашій країні багатоступінчаста форма навчання, яка, з урахуванням Закону України «Про освіту», передбачає підготовку фахівців усіх рівнів (молодший спеціаліст, бакалавр широкого профілю, спеціаліст з вузькою спеціалізацією, магістр).

Але як філософський термін «безперервність» означає цілісність, і в нашому тлумаченні — це цілісний розвиток людини, освіта «на все життя». Така система розширює можливості виробничої і соціальної адаптації індивіда в динаміці суспільства, забезпечує всебічне охоплення населення, відкриває можливості кожному пройти своєю індивідуальною освітньою стежкою.

Система безперервної освіти є комплексною проблемою. Її досліджують різні науки, і всі вони підпорядковані загальній ідеї — пошуку шляхів всебічного розвитку особистості в цій системі. Фундаментальною психологічною, наприклад, проблемою є з'ясування особливостей самого процесу навчання людини в різні періоди життя, його мотивації, розвиток пізнавальних інтересів і потреб. Серед педагогічних проблем — визначення цілей, змісту, форм та методів безперервної освіти. Соціологічні дослідження спрямовані на взаємовідносини виробничої і навчальної діяльності людини на всіх етапах життєвого шляху. Важливою управлінською проблемою стає аналіз наукових основ демократизації керівництва системою безперервної освіти.

Характерною рисою соціології освіти в сучасній Україні є ідея *національної школи*. Ця оригінальна концепція зумовлена історією України, тією реальністю, яка нині набуває чітких обрисів і характеризується творенням незалежної, суверенної, соборної України, що впливає з обставин української національної духовності. Нова система освіти в Україні має будуватися на інтегруванні процесу навчання і ви-

ховання сім'ї, дошкільних і позашкільних закладів, шкіл усіх типів, вузів, наукових установ. В основі національної школи лежать загальнолюдські цінності, принципи гуманізму й демократизму, творчості та свободи, професіоналізм.

Моделювання нової системи освіти має багато проблем, але звернімо увагу на кілька кардинальних, основних. Насамперед слід наголосити, що гарантом, головним фактором національної школи має бути національна *держава*, основним пріоритетом повинен стати *закон*, справедливий щодо особи, всіх національностей.

Другою передумовою, фундаментом національної школи є *сім'я*. У колишньому радянському суспільстві, при зовні начебто щирому піклуванні держави про сім'ю, жінку-матір, дітей відбулося нівелювання цього важливого підґрунтя розвитку особистості. Усуспільнення побуту (мається на увазі утворення широкої дитсадкової системи), надто яскрава афішизація дошкільних дитячих закладів і звільнення жінки-матері, жінки-господині від сімейних обов'язків для суспільного господарства, для громадської діяльності призвело фактично до відторгнення сім'ї від впливу на виховання і розвитку дитини. Роль сім'ї як головного механізму соціалізації було зведено нанівець.

Стрижнем національної освітянської моделі має стати *школа рідної мови* як обов'язковий фактор на всіх рівнях освіти. Перш за все це має бути українська школа, оскільки у країні функціонує Закон про мови, яким українську мову проголошено державною.

Ідея школи рідної мови не означає повної українізації. Школа рідної мови має будуватися за принципом створення рівних умов освіти для представників усіх націй. Тут вже набирає сили національно-структурний метод моделювання нової школи — кількість національних шкіл має відповідати національно-етнічному складові населення. Саме ця відповідність має стати головним критерієм, що сприятиме національно-соціальної стабільності в суспільстві. Не бюрократи чи чиновники, не громадська думка педагогів або учнів, а саме національно-структурна відповідність має бути детермінантою нової школи. Звідси випливає, що в Україні повинні бути різні національні школи, і цілком можливе збереження в українських середніх школах паралельних російських, єврейських, білоруських, молдавських, румунських, польських, болгарських, угорських, татарських, грецьких класів. Що стосується профтехучилищ, технікумів, вищих навчальних закладів, то вони мають бути українськими, але може існувати окре-

мо й російський університет, російський, єврейський, польський чи болгарський педагогічні інститути.

Принцип рівності і соціальної справедливості має бути найважливішим і при вирішенні інших соціальних проблем нової школи. Не чиновник, не якась більшість опитаних мають вирішувати, наприклад, питання про оплату навчання, що постало останнім часом. Дехто з соціологів намагається вивчити громадську думку, врахувати оцінку викладачів та студентів цієї проблеми. У Міністерстві освіти і науки України теж формується певний погляд на вирішення цього завдання. Але щоб справедливість запанувала, треба виходити з того, що освіта як засіб розвитку людини має бути доступною для всіх верств населення. Причому не тільки за оплатою, а й за формою навчання, як-от стаціонар, вечірня або заочна. Скасувати якусь форму навчання означає перекрити шляхи до культури значній кількості молоді, яка за певних обставин може обрати іншу, наприклад, вечірню або заочну (на думку більшості викладачів, менш ефективну) форму навчання.

Проблема *гуманізації* впливає з потреби духовного відродження, розвитку інтелектуального потенціалу народів України. Практика освітянського будівництва не обмежується гуманітаризацією навчального процесу. Ідея гуманізації інтерпретується як суттєвий аспект самого навчально-виховного процесу, особливо це стосується інженерно-технічної освіти. У Концептуальних засадах гуманітарної освіти в Україні (1996 р.) передбачено: урахування в змісті й обсязі державної освіти базових дисциплін та спецкурсів соціально-гуманітарного циклу для кожного рівня спеціалістів; подолання технократичних тенденцій у викладанні інженерно-технічних наук, вузькотехнічного мислення; органічний зв'язок викладання інженерно-технічних курсів з національною культурою, історією, традиціями народів України; науковий, світський характер вивчення соціально-гуманітарних дисциплін, незалежність викладання від політичних партій, інших громадських і релігійних організацій; демократизацію системи викладання соціально-гуманітарних наук, свободу вибору студентами форм занять та навчальних курсів тощо.

Соціологія ж має говорити переважно про гуманізацію освіти як соціального інституту, суспільного утворення, суспільного буття. Слід наголосити на реалізації стрижневого положення щодо справжньої свободи людини, що зафіксовано в Законі України «Про освіту». Метою освіти в ньому визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумо-

вих і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу. Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Що ж до практичної реалізації реформування системи освіти на гуманітарних засадах, то, за даними соціологічних досліджень [22, с. 147], цей процес відбувається нелегко. Іноді спостерігається вузьке, спрощене розуміння його сутності. В окремих вузах обмежуються розширенням того чи іншого виду гуманітарного знання.

Зрозуміло, що справа тут не тільки в обсязі та наборі навчальних дисциплін гуманітарного циклу. Головне у визначенні змісту й значенні всього навчання і виховання, щоб вони давали особистості змогу оволодіти системою якостей і вмінь для виконання соціальної ролі носія культури, духовності, творчо настроєного, активного суб'єкта соціальних відносин. При цьому важливе не стільки залучення до знань про людину, її психологію, людські взаємовідносини, моральні принципи і норми, скільки вироблення умінь та навичок гуманної взаємодії.

Отже, в соціології освіти вирізняються такі суттєві *тенденції* розвитку нової освітнянської системи як засобу розвитку людини:

- оскільки сьогодні відбувається перегляд оцінок місця й ролі людини у світі і суспільство усвідомлює, що людське життя — найвища цінність, система освіти має стати адаптованою до освітніх, соціокультурних і духовних потреб особи;
- необхідність комплексного забезпечення всіх ділянок системи безперервної освіти з урахуванням розмаїття здібностей, талантів, потреб кожної людини, суспільних потреб і вимог у зв'язку з прискоренням темпів науково-технічного і суспільно-економічного прогресу;
- значне збільшення варіантів освітніх закладів, установ, систем (національна школа, навчальні заклади стаціонарного, заочного, міського, сільського, спеціального типів), що відображають специфічні, національні, регіональні та інші інтереси населення, увага до неформальної освіти і самоосвіти;
- принципово нові відносини між освітою і суспільною діяльністю, оперативне і ефективне задоволення потреб українського суспільства;
- демократизація суспільного життя, побудова української державності, що впливає на механізм функціонування системи освіти, управління нею, на забезпечення свобод і прав людини;

- подолання міжнародної ізоляції, входження у європейський та світовий освітянський простір;
- зростання ролі та значення загальнолюдських цінностей як критеріїв результативності освітянської діяльності;
- дедалі більша потреба підвищення престижу педагогічної праці, її якості й моральності.

Ці тенденції відображають складний і важкий шлях реформування системи освіти в Україні відповідно до рівня розвитку національної і світової культури, вимог демократичних перетворень в українському суспільстві. Соціологія освіти покликана забезпечити науковий супровід, соціологічний моніторинг процесу реформування, забезпечити інститути соціального управління освітою вивіреною науковою інформацією про стан, тенденції і проблеми в освітянському середовищі.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія освіти — це галузь соціологічного знання, яка вивчає закономірності розвитку і функціонування освіти як соціального інституту та його взаємодії з суспільством.
2. Об'єктом дослідження соціології освіти є сфера освіти у сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, залучених до соціальних відносин задля участі в процесі навчання.
3. Предметом соціології освіти є широке коло соціально-освітніх відносин, в які вступають соціальні суб'єкти у процесі навчання.
4. Соціологія освіти виконує в суспільстві певні соціальні функції — теоретико-пізнавальну, методологічну, прогностичну, гуманістичну, прикладну, світоглядну та інноваційну. У своїй сукупності і взаємодії вони визначають місце й роль цієї галузевої соціології в суспільстві.
5. Освіта розглядається соціологією як соціальний інститут, який реалізує функції: механізму розвитку продуктивних сил суспільства (професійне навчання і підготовка спеціалістів); відтворення і розвитку соціальної структури суспільства; соціалізації індивідів, впливу на духовне життя суспільства.
6. Пріоритетним напрямом досліджень у сфері освіти є соціологічний вимір стану, тенденцій і проблем реформування освіти в Україні, приведення її у відповідність з вимогами національної і світової культури, демократичними перетвореннями в українському суспільстві.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Астахова В. И.* Высшая школа Украины. — Харьков, 1991.
2. *Бестужев-Лада И. В.* К школе XXI века. — М.: Просвещение, 1988.
3. *Выпускник 80-х:* Социологический очерк. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1990.
4. *Высшая школа:* Испытание рынком. — М.: Наука, 1993.
5. *Державна національна програма «Освіта»* (Україна XXI століття). — К., 1994.
6. *Кумбс Ф. Г.* Кризис образования в современном мире: системный анализ. — М.: Прогресс, 1970.
7. *Курс лекций по социологии образования:* Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Астаховой. — Харьков: Изд-во НУА, 2003.
8. *Леднев В. С.* Содержание образования: сущность, перспективы. — М.: Высш. шк., 1991.
9. *Лукашевич Н. П., Солодков В. Т.* Социология образования: Конспект лекций. — К.: МАУП, 1997.
10. *Миронов В. В.* Век образования. — М.: Наука, 1990.
11. *Народное образование в условиях перестройки:* Социологические очерки. — М.: Просвещение, 1990.
12. *Нечаев В. Я.* Социология образования. — М.: Изд-во МГУ, 1992.
13. *Развитие образования в Украине.* — К., 1992.
14. *Руткевич М. И., Рубина Л. Я.* Общественные потребности, система образования, молодежь. — М.: Молодая гвардия, 1989.
15. *Саймон Дж.* Общество и образование. — М.: Прогресс, 1989.
16. *Социология: наука об обществе* / Под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Харьков: Рубикон, 1996.
17. *Социология. Основы общей теории* / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
18. *Филлипов Ф. Р.* Социология образования. — М.: Наука, 1980.
19. *Филлипов Ф. Р.* Школа и социальное развитие общества. — М.: Педагогика, 1980.
20. *Чернецкий Ю. А.* Высшее образование в рыночной экономике. — М., 1991.
21. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
22. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Харків: Константа, 1996.

СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- виділити соціологію виховання серед інших наук про виховання, вміти їх розрізнати;
- показати місце соціології виховання в системі соціологічних знань;
- визначити об'єкт і предмет соціології виховання як науки;
- розкрити зміст основних функцій соціології виховання;
- пояснити значення і взаємозв'язок основних категорій та понять соціології виховання;
- охарактеризувати виховання як соціальний феномен.

20.1. Соціологія виховання як наука: об'єкт і предметна сфера

Виховання, яке є процесом систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості

для підготовки її до виробничої, суспільної та культурної діяльності*, вивчається багатьма науками. Серед них насамперед слід назвати *педагогіку* (від грецьк. *paidagogike* — *pais (paidos)* — дитина + *ago bogi* — виховую).

Справді, педагогіка як наука про виховання людини в безпосередньому зв'язку з освітою і навчанням вивчає суть, цілі, завдання й закономірності освітньо-виховного впливу на людей для досягнення стійких соціально значущих змін в їхній свідомості та поведінці. Здійснюється цей процес взаємодії суб'єкта (педагога) і об'єкта (того, кого виховують, навчають) у певних умовах (клас, аудиторія тощо) за

* Див.: *Советский энциклопедический словарь*. — М.: Сов. энциклопедия, 1980. — С. 250.

допомогою спеціальних прийомів і методів. Звичайно, такий підхід розрахований насамперед на професіоналів — учителів, викладачів, вихователів, тобто людей, які працюють у навчально-виховних закладах. Проте зазначимо, що таке зосередження процесу виховання в рамках цих закладів криє в собі небезпеку відриву від динамічних змін, що відбуваються за стінами шкіл та інших навчальних закладів.

У вивченні процесу виховання педагогіка тісно взаємодіє з наукою *психологією* (від грецьк. *psyche* — душа + *logos* — вчення), яка досліджує, яким чином на поведінку людини впливають відчуття, сприйняття, думки, почуття, воля та інші елементи її психіки (свідомості). Отже, знання психології розширюють можливості цілеспрямованого впливу на людину з метою зміни її поведінки. Саме ці можливості значною мірою є предметом наукового дослідження виховання психологією.

Важливе місце в дослідженнях проблем виховання посідає *філософія* (від грецьк. *phileo* — люблю + *sophia* — мудрість).

Розглядаючи виховання в широкому значенні як вплив суспільства на людину, що розвивається, філософія визначає найзагальніші орієнтири цього процесу у вигляді закономірностей розвитку природи, суспільства, людини [5, с. 41]. Філософське розуміння виховання має на меті сприяння розкриттю у виховуваних виявлених талантів або стримування певних нахилів згідно з ідеалом виховання. Філософський підхід дає змогу інтегрувати знання окремих наук про виховання. У свою чергу, універсальність філософського розуміння виховання реалізується в конкретиці окремих наук. Очевидно, об'єднання зусиль загальнотеоретичних окремих наук у дослідженнях виховання дедалі більше відповідає вимогам сучасної науки [1].

Таку можливість об'єднати загальнотеоретичний і конкретний рівні дослідження виховання надає наука соціологія (від лат. *soci* (*etas*) — суспільство + грецьк. *logos* — слово, вчення). *Соціологія* — наука про закони розвитку і функціонування соціальних спільнот та соціальних процесів, про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку і взаємодії між цими спільнотами, між спільнотами і особистістю. Із самого визначення соціології випливає, що такі соціальні відносини між особистістю, спільнотами і суспільством як виховання обов'язково потрапляють у сферу дослідження цієї науки. Соціологію цікавить соціальний аспект виховання — як завдяки вихованню людина включається в ті чи інші соціальні групи, займає певні позиції в соціальній структурі суспільства, засвоює і виконує різні соціальні ролі в суспільстві.

Як бачимо, всі названі науки вивчають процес виховання або, іншими словами, виховання є *об'єктом* дослідження філософії, педагогіки, психології, соціології і певною мірою інших наук. Це дає можливість на основі знання цих наук скласти найбільш повне, інтегроване уявлення про суть виховання, його закономірності. Водночас для забезпечення цієї повноти кожна наука поглиблено досліджує якусь одну частину, аспект виховання. Цей аспект і становить предмет кожної з наук, визначає відповідну проблематику — філософські, психологічні, педагогічні, соціологічні проблеми виховання.

Соціологію у вихованні цікавлять його соціальні характеристики, вплив на цей процес соціальних інституцій, а також соціального макрота мікросередовища. Соціологічна дисципліна, *предметом* якої є зазначені спеціальні аспекти виховання, називається *соціологією виховання*. Вона посідає конкретне місце в загальній системі соціологічних знань.

У дослідженнях проблем виховання використовуються практично всі *методи* соціологічного дослідження.

Використання соціологічних методів збирання, опрацювання та аналізу соціальної інформації дає можливість не тільки перевіряти в конкретних умовах дію тих чи інших закономірностей соціологічних теорій вищого рівня, а й на базі наукового обґрунтування сукупності соціальних фактів визначати тенденції в таких соціальних процесах, як виховання, виявляти проблеми, формувати гіпотези і окреслювати програми майбутніх соціологічних досліджень.

Здобуті соціологічні знання допомагають насамперед розширити можливість пізнання виховуваного суб'єкта соціальних відносин і процесів — однієї з головних дійових осіб соціалізації та виховання. Опанування методики проведення конкретних соціологічних досліджень дасть змогу здійснювати ефективний зв'язок у виховному процесі, оперативно відстежувати його дієвість і вносити необхідні корективи. Використання соціологічної інформації про соціальні процеси та тенденції у навколишньому житті надасть можливість конкретизувати взаємодію інституцій виховання із соціальним середовищем, систематично відображати ці тенденції в управлінні вихованням.

Таким чином, *соціологію виховання* слід розглядати як спеціальну соціологічну теорію (середнього рівня), що вивчає суспільне виховання як вид соціальних відносин у сукупності його соціальних характеристик. *Об'єктом* вивчення цієї науки є виховання, люди, які беруть у ньому участь, суб'єкт-об'єкти виховання. Отже, соціологія вивчає вихо-

вання з позицій його соціальної природи. Такий аспект вивчення виховання дає можливість виокремити соціально-виховні відносини як предмет соціології виховання.

20.2. Виникнення і розвиток соціології виховання

Для розуміння та уточнення предмета, сутності, змісту і функцій соціології виховання,

сучасного рівня розвитку цієї науки необхідно бодай коротко зупинитися на її витоках, окреслити вузлові моменти її становлення та розвитку.

Сама назва науки соціології виховання нашою думкою про дві науки, що лежать в основі її виникнення: *педагогіку* як науку про виховання і навчання людини, і *соціологію* як науку про соціальні явища, процеси, інституції, ознаки яких має виховання. У цьому зв'язку логічно буде дослідити в розвитку ті впливи і тенденції, що їх привнесли ці науки в сучасний зміст соціології виховання.

Насамперед наголосимо, що в основі зближення педагогіки і соціології в тому, що стосується виховання, лежить об'єктивно закономірний вплив навколишнього середовища, і передусім соціального оточення на життя, поведінку та риси індивідів, що формуються, а також соціальні ознаки спільнот, верств і груп населення. Ця об'єктивна реальність не могла не відбитись на суспільній думці, у науках про людину, її діяльність, формування її як громадянина суспільства, який повинен мати необхідний набір рис і характеристик для виконання в суспільстві певних соціальних ролей. Ідея про соціальну зумовленість виховання присутня в працях стародавніх мислителів. Так, ще Арістотель вказував на те, що «для кожної форми державного устрою відповідне виховання — предмет першої необхідності» [2, с. 87]. Згодом ідея соціальної детермінованості виховання набула розвитку як у педагогіці, так і в соціології, визначивши два напрями створення передумов для виникнення в майбутньому соціології виховання. Простежимо коротко розвиток кожного напрямку.

У педагогіці ідея соціальної детермінованості виховання і впливу його на розвиток суспільства знайшла своє втілення в *соціальній педагогіці*, яка досліджує виховання як суспільне явище, як вид духовних відносин, вивчає виховний потенціал суспільства і шляхи його актуалізації на основі інтеграції всіх виховних сил*.

* Див.: *Социальная педагогика: теория, методика, опыт исслед.* — Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989. — С. 3.

Істотний вплив на виникнення соціальної педагогіки мали педагогічні погляди швейцарського педагога і соціального реформатора кінця XVIII — початку XIX ст. І. Песталоцці. Досягнення вищої мети виховання він вбачав у сприянні піднесенню внутрішніх сил людської природи та усвідомленню «творчої близькості до природи і людини» для діяльної праці в суспільстві. Необхідність створення порядку в суспільстві для забезпечення спокою індивіда, пристосування виховання до природи — такі принципи ідеї про взаємозв'язок виховання з навколишньою дійсністю. В соціально-педагогічних експериментах І. Песталоцці простежувалось прагнення забезпечити взаємодію навчально-виховного процесу в школі з життям дітей, враховувати вплив на них мікросередовища. Ці спроби передували виникненню соціально-педагогічних досліджень, відповідної науки і терміна «соціальна педагогіка», авторство якого належить А. Дістервегу, бо саме він запропонував цей термін понад сто років тому*.

Вагомий внесок у розвиток соціальної педагогіки зробив на початку XX ст. німецький педагог, вчений, професор П. Наторп, який запропонував ідею об'єднання всіх виховних можливостей суспільства в межах всезагальної педагогічної організації**.

Необхідність органічного злиття шкіл майбутнього із соціально-економічними потребами суспільства обстоював американський педагог-дослідник Дж. Дьюї, наголошуючи при цьому на необхідності диференціації освіти за соціально-класовими ознаками: елітна — для вищих верств і суто прагматична — для народу.

Ці та інші ідеї лежать в основі розвитку сучасної соціальної педагогіки, хоча її зміст і функції дотепер остаточно не визначені. Разом з тим у ній простежується перетин дослідницьких полів із соціологічною наукою.

По-перше, це стосується спроби надання соціального характеру об'єктові, предмету і цілям соціальної педагогіки.

По-друге, надання соціальної спрямованості загальній педагогіці, розширення її меж до рівня сучасного людинознавства.

По-третє, використання соціологічних методів дослідження у педагогічній практиці.

По-четверте, розгляд школяра як людини, що має сукупність життєвих потреб, до задоволення яких причетна й школа.

* Див.: Там же.

** Наторп П. Социальная педагогика. — СПб., 1911. — С. 185.

Для розмежування сфер дослідження соціальної педагогіки і соціології виховання необхідно простежити другу лінію (втілення ідеї соціальної зумовленості виховання) в соціологічних знаннях.

Упошуках передумов виникнення *соціології виховання* слід насамперед звернутися до класичних праць соціалістів-утопістів, багато хто з яких в умоглядних конструкціях ідеальних суспільств серед соціальних механізмів реконструкції існуючих суспільних систем передбачав виховання людини, яка здатна жити в цьому суспільстві і розвивати його.

Шкода, що деякі з ідей ранніх утопістів виглядають малопридатними для сьогоденішнього життя, позначені неясністю системи і засобів виховання, основною метою якого є виховання в підпорядкуванні батькам і старшим (Дж. Уїнстенлі), дещо віддають казарменістю і прагненням до однаковості (а швидше до одноманітності) (Мореллі). Водночас такими, що набагато випередили час написання, і досить сучасними є міркування щодо взаємозв'язку освіти з трудовою діяльністю та ігровим розвитком (Дж. Уїнстенлі, Мореллі), розуміння залежності результатів виховання від соціального середовища і суспільного устрою (Ш. Фур'є, Р. Оуен), необхідність виховання на єдиних для суспільства принципах моралі і нормах (Ж. Мельє). Взірцем соціально-педагогічного експерименту є створення Робертом Оуеном фабричного комплексу в Нью-Ленарку, де технічну реорганізацію фабрики поєднували з широкою мережею соціальних заходів — будівництвом зручного житла, школи, ясел і дитсадка, створенням лікарняної каси, скороченням до 10 годин робочого дня. Втіленням однієї з центральних ідей Р. Оуена щодо необхідності зміни соціальних умов для виховання нових якостей у працівника було створення 1816 року Нового інституту формування характеру, де дитину виховували з ясельного віку до 17 років. З раннього віку виробнича праця поєднувалася тут із заняттями у вечірній школі*.

Ці та інші передумови соціологічного розуміння виховання набули подальшого розвитку в працях соціологів, починаючи від засновника соціології Огюста Конта. Особливе значення для соціологічного підходу до виховання має зв'язок соціології та біології, що впливає із запропонованої ним системи наук, згідно з якою соціологія базується на законах біології і без них неможлива. Виявом цього зв'язку є дум-

* Див.: Оуэн Р. Утопический социализм: Хрестоматия. — М.: Политиздат, 1982. — С. 305.

ка про біосоціальну природу людини і необхідність враховувати її в процесі виховання. При цьому автор «Курсу позитивної філософії» зазначає, що соціологія покликана вивчати щось своєрідне, що видозмінює вплив цих законів і випливає із взаємодії індивідів один з одним. До того ж ця взаємодія підвладна ускладненням внаслідок впливу попереднього покоління на наступне.

Розуміючи природу людини як єдність почуттів, діяльності і розуму, О. Конт віддає пріоритет як рушійної сили діяльності людини почуттям, залишаючи поза розумом функції контролю за вчинками. Звідси орієнтація на взаємодію в людині «егоїстично-особистісних» інстинктів із «соціальними». А завдання виховання, центральною інституцією якого виступає сім'я, — розвивати соціальні і стримувати егоїстичні інстинкти, співвідносячи їх поєднання із суспільними нормами. Зазначимо, що сім'ю О. Конт подає як спонтанне джерело морального виховання або як природну базу політичної організації. Тим самим сім'я підготовлює суспільство майбутнього і продовжує в кожній новій сім'ї життя сучасного суспільства*. Свої ідеї він намагався реалізувати через створене ним Позитивістське товариство, головною метою якого були виховання і навчання народу в позитивістському дусі.

Практична спрямованість на перетворення суспільства, прагнення змінити його не тільки в теоретичних схемах, а й у конкретній особистій діяльності властива також Е. Дюркгейму (1858—1917) — французькому соціологу, філософу й педагогу, якого з повним правом визнано основоположником соціології виховання. Характерно, що розробку соціологічної теорії виховання він здійснює у процесі практичної педагогічної роботи спочатку як професор педагогіки і соціології на філософському факультеті університету в Бордо, а згодом як професор кафедри науки про виховання, котру він пізніше очолив і котру було перейменовано на кафедру науки про виховання і соціології [3, с. 397]. Основні ідеї соціологічного бачення виховання він виклав у курсі лекцій з виховання і педагогіки, в публікаціях «Виховання і соціологія», «Моральне виховання», «Еволюція педагогіки у Франції».

У чому ж полягає соціологічна теорія виховання за Дюркгеймом? Які соціологічні ідеї покладено в її основу?

Сучасний стан розробки проблем соціології виховання коротко можна окреслити такими напрямками досліджень.

* Див.: *История социологии в Западной Европе и США.* — М.: Наука, 1993. — С. 29.

В американській соціології соціологічні проблеми виховання розглядаються в контексті зв'язку психологічних і соціологічних досліджень. У дослідженнях Міллера і Суонсона розглядаються зв'язки між умовами зайнятості і роботою батьків та методами виховання, які вони використовують, а також наслідки цього для особистості дитини. Способи виховання розглядають як форми, через які соціальне напруження в одному поколінні призводить до соціальних змін у наступному (А. Інкельс)*. У своїх працях чеський дослідник К. Галла** основну увагу приділяв розробці функцій та інституцій виховання, а також соціалізації вчителя. Німецький учений А. Майєр*** розглядає соціологію виховання як науку про соціологічні дослідження загальних соціологічних закономірностей освіти і виховання як соціальних процесів, акцентуючи увагу на функціях.

Вітчизняна література із соціології виховання представлена низкою праць, серед яких слід виділити насамперед праці А. Харчева****. З його працями пов'язують повернення соціологічних підходів в дослідженнях виховання. Прагнення розглянути залежність виховання від усієї сукупності чинників соціального життя, пов'язати його результативність з впливом як макро-, так і мікросередовища благотворно вплинули на подальший розвиток соціології виховання.

У працях Р. Гурової основну увагу приділено соціальним проблемам виховання, методології і методиці досліджень цього процесу [6]*****.

Об'єктом дослідження соціологів Т. Кухтевич [9] і О. Якуби***** є студентська молодь, соціологічні проблеми її освіти і виховання.

Філософсько-соціологічне осмислення виховання — зміст праці соціолога Л. Ази [1].

* Див.: *Инкельс А. Личность и социальная культура // Амер. социология: перспективы, пробл., методы. — М.: Прогресс, 1972.*

** Див., напр.: *Галла К. Введение в социологию воспитания. — Прага, 1971.*

*** Див.: *Майер А. Социология образования. — Беркли, 1974.*

**** Див.: *Харчев А. Г. Социология воспитания (О некоторых актуальных социальных проблемах воспитания личности). — М.: Политиздат, 1990; Харчев А. Г., Алексеева В. Г. Образ жизни, мораль, воспитание. — М.: Политиздат, 1977.*

***** Див. також: *Гурова Р. Г. О методологии и методах исследования проблем воспитания. — М., 1989.*

***** *Якуба Е. А. Воспитательный процесс в высшей школе, его эффективность: Социологический аспект. — К., 1987.*

Обмежимося цим коротким анотованим оглядом праць із сучасної соціології виховання, оскільки передбачається їх залучення в ході викладення матеріалу навчального курсу. Разом з тим знайомство з цією літературою дасть можливість читачеві знайти в ній підтвердження (або уточнення) кількох тез.

1. На відміну від соціальної педагогіки *предмет* соціології виховання — *виховання як соціальний феномен* — повністю відповідає предмету загальної соціології, яка вивчає будь-які соціальні феномени.

2. Спирання на методологію соціології дасть можливість представити виховання в системі всієї сукупності соціальних явищ та процесів і адекватно описати його суть, використовуючи для цього соціологічні наукові категорії — «соціальне», «соціальний факт», «соціальний процес», «соціальна структура», «соціальні функції», «соціалізація», «соціальне управління», «соціальні технології», «соціальні інституції» та ін.

3. Використання соціологічних методів дослідження дасть можливість вивчити як кількісні, так і якісні соціальні характеристики виховання, подати у динаміці його розвитку.

4. Викладені вище аргументи дають підставу, на нашу думку, розглядати соціологію виховання як науку ширшого рівня узагальнення, що надає їй *методологічного* характеру щодо інших наук з виховання.

Змістовий, предметний бік соціології виховання реалізується в її *функціях*.

Як і будь-яка наука, соціологія виховання виконує в суспільстві певні функції, які в сукупності визначають її роль, призначення в суспільстві, найважливіший напрям і коло діяльності.

До *основних функцій* соціології виховання зазвичай відносять такі.

1. *Теоретична* функція — полягає у розширенні, прирості й збагаченні соціологічних знань про виховання як соціальне явище.

2. *Описова* функція — реалізується через систематизацію та опис отриманого дослідницького матеріалу про виховання в різноманітних аналітичних записках, звітах, статтях і книжках. Нагромаджуваний таким чином науково опрацьований матеріал дає можливість зберегти для нових поколінь дослідників динаміку розвитку наукової картини процесу виховання.

3. *Інформаційна* функція — полягає у збиранні, систематизації і нагромадженні соціологічної інформації про хід процесу виховання, стан справ в окремих його напрямках, про ефективність тих чи інших прийомів і методів.

4. *Прогностична* функція — здійснюється через розробку соціальних прогнозів щодо передбачуваних тенденцій у виховному процесі і можливих результатів тих чи інших виховних проєктів. На підставі дослідження виявленої тенденції у вихованні готують короткостроковий прогноз. Для довгострокового прогнозу необхідно виявити закономірність розвитку процесу виховання, а також чинника (або чинників), які мають вирішальний вплив на процес виховання в конкретних умовах.

5. *Ідеологічна* функція — полягає у формуванні соціологічних поглядів та ідей щодо виховання. Ці ідеї є складовою цілісної системи соціологічного бачення суспільства як складної соціальної системи.

6. *Перетворювальна* функція — полягає в розробці на основі соціологічних замірів впливу на соціальні відносини тих чи інших методів, найрезультативніших соціальних технологій виховання і на цій підставі — системи соціального управління вихованням.

Слід зазначити умовність виокремлення кожної з функцій. В реальному житті вони реалізуються в нерозривному взаємозв'язку та взаємовпливі, через реалізацію соціальної ролі соціології виховання, в багатоманітності соціального життя.

20.3. Виховання як соціальний феномен: сутність, структура і функції

Щоб з'ясувати, чи належить виховання до соціальних феноменів, звернімося насамперед до словника іноземних слів*.

Феномен (від грецьк. *phainomenon* — те, що з'являється) у філософії — те саме, що й явище. Справді, у вітчизняній філософії поняття «феномен» традиційно ототожнюється з поняттям «явище» — філософською категорією, що відображає зовнішні властивості та відношення предмета, які розкривають його суть**. Водночас з поняттям «феномен» у сучасному його тлумаченні пов'язують складні, багатофакторні явища, які через це вимагають комплексного, системного підходу до свого вивчення. Іншими словами, соціальний феномен може поєднувати в собі цілу сукупність простих соціальних явищ і соціальних чинників.

* Див.: *Словарь иностранных слов*. — 7-е изд., перераб. — М.: Русский яз., 1980. — С. 536.

* Див.: *Философский энциклопедический словарь* / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. Н. Ковалев, В. Г. Панов. — М.: Сов. энциклопедия, 1983. — С. 665, 717.

Перші спроби розглядати виховання як *соціальний факт* робив Е. Дюркгейм. Обґрунтовуючи свою концепцію соціології, основою якої є теорія соціального факту, він у праці «Правила соціологічного методу» окреслив головні вимоги до нього — відмітною ознакою соціального факту є його примусовий вплив на індивіда. Згідно з цією вимогою соціальним фактом є будь-який спосіб зробити індивіда сприйнятливим до зовнішнього примусу. Зазначимо, що примус тут має значення не тільки невідворотності для індивіда. Ідеться про те, що першопричиною соціального факту виступає не індивід, а група, суспільство, які через неявні і розосереджені обов'язки спонукають чинити відповідно до моди, моралі, права, віросповідань та інших подібних феноменів.

Відносячи до таких феноменів і виховання, Е. Дюркгейм вирізняє в них однакову головну ознаку. Вони загальні, тому що це колективні факти, хоч і справляють при цьому різний вплив на кожного окремо. Їхнім субстратом є колектив. З цих висновків випливає визначення: «Соціальним фактом є будь-який, усталений чи ні, спосіб зробити індивіда сприйнятливим до зовнішнього примусу і, крім того, спосіб, загальний для даного соціального простору, який існує незалежно від своїх індивідуальних проявів»*.

Належність виховання до соціальних явищ (феноменів), які повинні вивчатися соціологією, не викликає у Е. Дюркгейма жодних сумнівів. Виховання є таким за своєю природою, його суть полягає у соціалізації індивідів, підготовці до життя, до взаємодії в групах, суспільстві. Виховувати дитину означає застосувати до неї той самий «примус», який і є головною ознакою соціального факту, означає готувати або змушувати його бути членом одного чи кількох колективів.

Не обмежуючись висновками основоположника соціології виховання (адже їх зроблено ще на початку ХІХ ст., а соціологія, як і інші науки, пройшла значний шлях розвитку), звернімося до сучасних трактувань поняття «соціальне» і порівняймо їхні вимоги до виховання. В одній з фундаментальних праць із соціології початку 90-х років до основних характерних рис соціального відносять [17, с. 27–28]:

- спільність та інтеграційний зв'язок з властивостями суспільних відносин;
- залежність від місця індивідів та їхніх груп у суспільних структурах і ролі в них;

* Durkheim E. Les Regles de la methode sociologique. — P. 14. — Цит. по [3, с. 362].

- сумісність діяльності, яка проявляється в спілкуванні і взаємодії;
- прояви у відносинах індивідів і груп один до одного і ставлення до свого становища в суспільстві, до фактів суспільного життя.

Неважко помітити, що всім цим вимогам більшою чи меншою мірою відповідає виховання. Справді, виховання як формування в індивідів і груп готовності та навичок поведінки відповідно до норм і вимог, що склалися, є спільним для всіх груп, сімей, колективів тощо незалежно від географічного і соціального становища їх у суспільстві. Спільність базується на інтегративному характері норм і вимог до поведінки індивідів і груп у суспільстві, що усталилися у вигляді права, моралі, культури.

Водночас функції і соціальні ролі різних груп у вихованні відрізняються залежно від місця, яке вони посідають у соціальній структурі суспільства, в суспільних відносинах. Насамперед це виокремлення двох великих соціальних груп залежно від перетворювальної соціальної ролі вихователя чи виховуваного. Звісно, функції вихователя — вчителя, батьків, керівника — відрізняються від функцій виховуваного — учня, дитини в сім'ї, підлеглого, хоч зрозуміло, що це не односторонній процес, а взаємодія. Ті, кого виховують, також впливають на вихователів, хоч і не такою мірою.

Зазначимо також, що при спільності норм і вимог до результатів виховання зміст його відрізнятиметься залежно від того, в яких сферах суспільного життя відбувається діяльність індивідів і груп. Вимоги до виховання в дитячому садочку відрізнятимуться від аналогічних підходів у військовому училищі, суть виховання в школі не така, як у трудовому колективі. Іншими словами, соціальне у формі виховання входить до різних форм суспільних відносин — економічних, політичних, духовних, однак не зводиться до них, а інтегрує вимоги кожної з форм у специфіці змісту тих чи інших напрямів виховання: трудові, політичні, етичні, естетичні тощо.

Соціальний характер виховання підтверджується також тим, що цей процес відбувається у формі спілкування та взаємодії між суб'єкт-об'єктами виховання і практично неможливий без їхньої спільної діяльності.

І нарешті, виховання нерозривно пов'язане з безперервним порівнянням і оцінкою суб'єкт-об'єктами виховання один одного щодо відповідності нормам і вимогам суспільства, щодо міри засвоєння суспільних цінностей і керування ними в житті, співвідносності вихованості індивідів з їхнім суспільним становищем, місцем, яке вони посідають у

соціальної структурі. Ефективність і зміст виховання відбивають стан культури в суспільстві, морально-політичну і духовну атмосферу соціального життя, які у сукупності становлять своєрідний соціальний простір виховання.

Як бачимо, *виховання* повною мірою відповідає основним вимогам сучасної соціології до *соціальних явищ* і як таке є об'єктом і предметом цієї науки. Воно виникає тоді, коли поведінка одного індивіда зазнає виховного впливу для його корекції, зміни відповідно до вимог суспільства з боку іншого індивіда чи групи. При цьому існує й обернена залежність від поведінки виховуваного індивіда. Саме в процесі такої взаємодії здійснюється інтеграція суспільних відносин, виражених у соціальних нормах і вимогах до поведінки особистості в суспільстві. Інтегровані норми, вимоги, цінності детермінуються в процесі взаємодії людей залежно від їхнього місця і ролі в конкретних суспільних структурах, що надає різноманітності виховному впливові та його результативності. У свою чергу, така різноманітність проявляється в різному ставленні індивідів і спільнот до явищ і процесів соціального життя. Разом з тим, віднісши виховання до класу соціальних явищ, ми робимо лише перший крок до його пізнання. Адже клас соціального — це сукупність величезної кількості соціальних фактів, явищ, процесів, взаємодій, спільностей, що різняться за значенням, функціями і місцем у суспільстві. Наступним кроком має стати з'ясування того, яке місце належить вихованню в цій сукупності соціального.

Розгляд соціальних характеристик виховання почнемо з порівняння його із соціальною взаємодією двох людей, що, за словами П. Сорокіна, є «найпростішою моделлю соціальних явищ» [16, с. 16].

Розуміючи під взаємодією явище, коли люди взаємно впливають на поведінку один одного, П. Сорокін виокремлює в будові цієї найпростішої моделі такі елементи:

- 1) індивіди (принаймні два);
- 2) їхні дії — акти;
- 3) провідники взаємодії.

Згідно з таким розумінням соціальної взаємодії виховання має всі елементи будівлі. По-перше, наявність як мінімум двох індивідів, суб'єктів-об'єктів виховання. По-друге, дії, вчинки, акти, з допомогою яких здійснюється виховний вплив у вигляді прийомів, методів і засобів виховання, а також їхніх елементів у вигляді слів, контактів, рухів, що спрямовані на адресу один одного і впливають на їхню поведінку. І нарешті, провідники взаємодії, під якими розуміють всі ті засоби, за до-

помогою яких подразнення (вплив), що йде від одних людей, доходить до інших. У виховній взаємодії основне навантаження має мова і мовлення, що забезпечують змістовий бік виховного впливу і утворюють групу звукових провідників. До них також належить і музика, яка передає комплекс емоційних відтінків впливу.

Не менш важливими видами провідників виховного впливу є писемність і живопис, що їх П. Сорокін об'єднує в групу світлоколірних провідників.

Ще одним видом провідників є рухові, які складаються з певних рухів людини, зокрема рук та мускулів обличчя. Ідеться про міміку і жести, які в арсеналі досвідченого вихователя є не лише ефективним засобом підсилення виховного прийому чи методу, а й самі справляють емоційно забарвлений виховний вплив.

І, нарешті, вид провідників, які дістали назву предметних. Ідеться про використання для передачі думок, почуттів, вольових дій (у тому числі й виховних), які зумовлюють поведінку індивідів, певних предметів, що «сигналізують чи символізують» ці переживання. До предметних провідників у широкому розумінні П. Сорокін відносить речі, на яких залишилися, збереглися відбитки діяльності чи праці людей. Інші люди, стикаючись з ними, дістають певні враження, в них виникають переживання, які не виникли б без цих вражень. Таким чином, предметним провідником виховного впливу може бути все, на чому позначилася діяльність людей, що має відбиток їхньої праці, тобто всі предмети матеріальної культури суспільства.

Люди зусібіч оточені предметами матеріальної культури і перебувають під їх безперервним впливом. З моменту появи на світ вони вбирають у себе подразники, випромінювані цими предметними провідниками, і формуються під їх впливом. Кожне покоління людей у процесі свого життя і взаємодії залишає після себе відбитки своєї діяльності у вигляді різних предметів. «Шар за шаром виділявся живими людьми, шар за шаром осідав, і в результаті вони створили цілий світ матеріальної культури, у який ми занурені, який оточує нас з усіх боків, передає нам подразнення, що йдуть від інших поколінь, і впливає на наші переживання та поведінку» [16, с. 21].

Треба наголосити на особливому значенні висновку про роль матеріальної культури як обов'язкового провідника (елемента) будь-якої соціальної взаємодії (а отже, й виховної).

З цього висновку випливає необхідність забезпечувати відповідність змісту виховної діяльності тим елементам матеріальної культури,

в якій ця діяльність здійснюється. Причому виховний вплив має спиратися на все багатство цієї культури, нагромаджене минулими поколіннями.

Не менш важливим наслідком є, мабуть, необхідність збереження виховного впливу рідної матеріальної культури, яку увібрано з дитячих років і яка зберігає спадкоємність матеріального середовища виховання. Саме опора на близьку за духом національну (в широкому розумінні) предметну культуру дасть можливість уникнути деструктивного виховного впливу потоку елементів (а отже, провідників) іншої предметної культури. Наголосимо, що тут не піддається сумніву закономірний процес взаємообміну матеріальними культурами. Ідеться про необхідність спиратися у вихованні людей на їхню власну, вітчизняну предметну культуру.

Підсумовуючи порівняння виховання зі структурою соціального явища, бачимо, що всі без винятку складові частини останнього властиві вихованню, а отже, *виховання є соціальною взаємодією*.

Водночас у вихованні існують практично всі основні форми взаємодії. Справді, воно включає як взаємодію двох людей, так і однієї з багатьма (учитель — клас). Залежно від якостей індивідів, що взаємодіють, вихованням можуть бути пов'язані як особи однієї, так і різних статей, як особи, подібні одна до одної у якомусь відношенні (освіта, релігія тощо), так і різні. Залежно від характеру взаємовідносин під час виховної взаємодії це найчастіше взаємодія двостороння, хоча не виключені варіанти односторонньої спрямованості від вихователя до виховуваного. За тривалістю виховний вплив буває як короткочасний, так і тривалий. Виховання містить у собі солідарні, організовані, творчі форми взаємодії. За змістом залежно від того, що править за «матерію» обміну в процесі спілкування, виховання об'єднує інтелектуальний, почуттєво-емоційний і вольовий види взаємодії.

Як бачимо, *виховна взаємодія* вбирає в себе більшу частину існуючих основних форм взаємодії, що явно перевищує статус цієї найпростішої моделі соціального явища. Разом з тим взаємодії призводять до створення стійких соціальних відносин. Спробуємо з'ясувати, чи належить до соціальних відносин виховання.

Під соціальними відносинами розуміють певну стійку систему, яка охоплює двох (як мінімум) партнерів (індивідів чи спільнот), що пов'язані певним предметом, або платформою, на якій будуються відносини, і мають певні обов'язки і зобов'язання один перед одним, утворюють систему нормованих функцій.

Таким чином, головною ознакою соціальних відносин є системність соціальних взаємодій, основними елементами — партнери, сполучна ланка (спільна платформа), сукупність обов'язків і зобов'язань (нормованих функцій).

До соціальних систем, які утворюють соціальні відносини, включають також відносини виховання [23, с. 92].

Справді, у виховних взаємодіях беруть участь два і більше індивідів — учитель і учень, батьки й діти. Суб'єктами виховного впливу можуть бути і спільноти — колектив педагогів і колектив учнів, сержантсько-офіцерський склад і підрозділи рядових військовослужбовців. Властиво для виховання й ознаки інших елементів соціальних відносин:

- спільна платформа взаємодії;
- стійкість соціальної взаємодії, яка передбачає повторюваність і відносну стабільність платформи та обов'язків.

Такою платформою виступають суспільні цінності, норми і соціальні ролі, які мають засвоєти виховувані, професійний обов'язок вихователів — допомогти їм у цьому.

Взаємодії між вихователями і виховуваними мають унормований — характер. Це виявляється насамперед у вимогах до вихователя як загальнокультурного і морального порядку, так і зафіксованих у службових обов'язках (учителя, керівника, офіцера тощо). Такі обов'язки перед вихователями мають і виховувані. Йдеться не лише про вимоги до учня, військовослужбовця, а й про норми моралі — ставлення до старших, до батьків тощо.

Зазначимо, що виховні взаємодії можуть мати не тільки безпосередній, а й опосередкований характер. Вони можуть існувати й між людьми, які стикаються тільки опосередковано. При цьому взаємні обов'язки можуть виконуватися не через суб'єктивне почуття обов'язку або через наміри підтримувати взаємодію. За заміник тут може правити інституцієнізована виховна установа або продукт виховної діяльності. Мова, наприклад, може йти про взаємодію між автором книжки про самовиховання і читачем, який займається самовихованням за цією методикою, тощо.

І нарешті, виховні взаємодії мають певну усталеність. Якщо згадати, що взаємодія — це вплив на поведінку іншого, то виховний вплив справляється на виховуваного часто-густо через великі проміжки часу після безпосередньої взаємодії і навіть після припинення безпосередніх контактів. Часто ці відносини переростають у дружні і зберігаються надовго (учень і улюблений шкільний учитель).

Як бачимо, *виховання* має всі необхідні ознаки *соціальних Відносин*, а отже, належить до них. Унормований характер взаємодії надає соціальним відносинам стійкості, сприяє згуртуванню людей на основі загальногрупових платформ взаємодії, створює фундамент для виникнення внутрішньої організації, сприяє підтримці і збереженню цієї взаємодії.

Засвоєння соціальних норм і цінностей, зразків поведінки має особливе значення для збереження, функціонування і розвитку суспільства. Тому воно зацікавлене в тому, аби функції партнерів у виховній взаємодії тривали весь час. Для нього не байдуже, наскільки повно і неухижно виконуються взаємні зобов'язання, наскільки міцні й результативні ці соціальні відносини. Щоб забезпечити стійкість відносин виховання, суспільство включає його до своєї системи *соціального контролю*. Завдяки цій системі поведінка індивідів та груп приводиться у відповідність до визнаних зразків діяльності і критеріїв цінностей. Виховання виступає однією з основних соціальних інституцій системи соціального контролю.

Виховання як *соціальний інститут* являє собою систему закладів (організаційних, навчальних, науково-дослідних та ін.), в яких людям, обраним виховними колективами, надаються повноваження для виконання функцій з організації виховного процесу в суспільстві і регулювання поведінки суб'єкт-об'єктів виховання.

Як і будь-яка соціальна інституція, інститут виховання має ряд складових елементів.

По-перше, він має свою мету — організацію і напрям виховного процесу в суспільстві.

По-друге, він визначає коло функцій, спрямованих на досягнення цієї мети.

По-третє, він має кошти і установи. Матеріальними установами інституту виховання є будівлі та обладнання навчально-виховних, науково-дослідних, управлінських та інших організацій. Ідеальними предметами виступають сукупність систем і методик виховання, книги і періодичні видання, література, музика, живопис тощо.

По-четверте, інститут виховання має права на певні санкції як щодо працівників закладів виховання, так і стосовно учасників виховної взаємодії.

Всі елементи соціального інституту виховання взаємодіють, виконуючи певні *функції*.

Насамперед це створення можливості для реалізації індивідами потреби в соціалізації.

Наступною функцією є регулювання дій партнерів з виховної взаємодії для забезпечення її ефективності.

Завдяки виховним відносинам забезпечується соціалізація поколінь, які вступають у життя, їхнє безконфліктне входження в соціальні ролі, що сприяє усталеності суспільного життя.

І нарешті, під час засвоєння у процесі виховання норм і цінностей суспільства, взірців бажаної поведінки здійснюється інтеграція прагнень, дій і взаємин індивідів, що, у свою чергу, сприяє згуртуванню суспільства.

Слід зазначити, що інститут виховання взаємодіє з іншими соціальними інститутами, яким також властива функція виховання, хоча і в поєднанні з іншими функціями. Ідеться про сім'ю, освіту, які так само належать до *соціальної організації виховання*.

Під *соціальною організацією виховання* тут розуміється система способів, взірців виховної діяльності вихователів, виховних колективів і соціальних інститутів, а також засобів соціального контролю і систем цінностей, які забезпечують спільну діяльність із засвоєння норм, цінностей і взірців поведінки людей, встановлюють допустимі способи задоволення їхніх потреб у соціалізації.

Завдяки організації виховання соціалізація, потреба в якій властива кожній людині, охоплює всіх людей, створюючи можливості для розуміння і взаємодій між ними. Виховання озброює індивідів засобом задовольняти свої потреби найефективнішим способом — співпрацюючи з іншими, зважаючи на звичаї і закони, виконуючи соціальні функції, які потрібні іншим. Соціальна організація виховання виступає як один з механізмів упорядкування суспільства.

Завершуючи розгляд соціальних характеристик виховання, спробуємо подивитися на нього в динаміці. З одного боку, форми, методи, організаційні прийоми виховання відносно стабільні, тож, можна говорити про їхню ідентичність на певному відрізку соціального життя. Зазначимо, до речі, що це аж ніяк не виключає можливості виховних інновацій. З іншого боку, ці форми й методи диференційовано для дітей різного віку з таким розрахунком, щоб на більш ранньому етапі виховання закладалися підвалини, на які спираються на наступних етапах виховання. І нарешті, в результаті виховання в особистості виникають певні її стани, відносно сталі риси.

Таким чином, цілком очевидною є серія виховних взаємодій, які змінюють соціальні відносини між людьми внаслідок нагромадження якостей вихованості, що дає нам підстави стверджувати, що виховання — *соціальний процес* [23, с. 194].

Підсумовуючи розгляд виховання як *соціального явища*, бачимо, що це явище багатогранне, складне, включає в себе ознаки цілого ряду соціальних взаємодій, соціальних відносин, соціальної організації, соціального інституту і соціального процесу. Зазначимо, що загальний результат виховання не вичерпується лише переліченими складовими елементами, що дає підстави розглядати виховання як *соціальну систему*.

Під *системою* (від грецьк. *systema* — поєднання, утворення, з'єднання) зазвичай розуміють певним чином впорядковану множину елементів, які взаємопов'язані і становлять цілісне утворення.

Системний підхід дає можливість представити складні багатоелементні утворення, які нерідко об'єднують елементи різної природи (наприклад, окремі люди та спільноти, технічні елементи, соціальні системи) у вигляді певним чином структурованих і функціонально пов'язаних між собою частин єдиного цілого, якість якого виникає в результаті їхньої взаємодії і не дорівнює сукупності їх якостей. Ця нова якість, що властива явищу як цілому, називається системною, або інтегральною, якістю.

Системний підхід можна застосовувати для дослідження складних соціальних утворень, явищ, до яких, як з'ясовано раніше, можна віднести також соціальне явище виховання.

Соціальна система, як її розуміють соціологи [17, с. 52], являє собою соціальне явище або процес, що включає у себе якісно визначену сукупність елементів, які пов'язані взаємними відносинами і зв'язками, утворюють єдине ціле і, взаємодіючи з навколишнім середовищем (зовнішніми умовами), здатні змінювати свою структуру.

Складовими (елементами) соціальної системи є люди та їхня діяльність, яку вони здійснюють спільно, об'єднавшись у різні соціальні спільноти в умовах певного соціального середовища.

Елементами системи виховання насамперед виступають люди, *об'єкт-суб'єкти* виховного взаємовпливу. Позначаючи їх об'єкт-суб'єктами, доцільно наголосити на активному взаємному характері виховної діяльності. У ній учень, працівник, тобто виховуваний, — не тільки пасивний об'єкт виховного впливу з боку вихователя. Маючи певний соціальний досвід в результаті взаємодії з іншими людьми, носіями виховного впливу, з навколишнім соціальним середовищем, виховуваний спроможний спиратися на цей досвід у процесі виховної взаємодії, справляючи тим самим вплив на вихователя. Така активність дає добрі можливості для коригування виховного процесу.

До елементів системи виховання слід також віднести *соціальні інститути виховання*. Ідеться про державні установи та організації, які керують і координують всю виховну діяльність у суспільстві; громадські і неформальні виховні організації, що повністю або частково займаються вихованням людей; сім'ю і систему освіти, як найважливіші соціальні інституції виховання.

Культура також належить до елементів виховання. Під культурою тут розуміємо всі матеріальні і нематеріальні продукти людської діяльності, цінності і визнані способи поведінки, які об'єктивовані і визнані в будь-яких спільнотах, передаються іншим спільнотам і наступним поколінням [23, с. 42]. Таке розуміння культури близьке до поняття «соціально-психологічного середовища», запровадженого П. Сорокіним. Це середовище існує у формі [16, с. 175]:

- а) інших людей (мертвих і живих);
- б) результатів їхньої діяльності у вигляді матеріальної культури (будинків, церков, доріг, фабрик, книжок тощо);
- в) культури духовної (знань, вірувань, почуттів, бажань і їх поєднань: мови, звичаїв, форм праці, релігійних, правових та моральних переконань, соціально-політичної організації).

Говорячи про значення соціально-психологічного середовища у визначенні поведінки людей, П. Сорокін наголошує на її прискореному зростанні. Покоління за поколінням змінювали природне середовище, залишаючи після себе як результат свого життя і діяльності шар соціально-технічного середовища. Нагромаджуючись, ці шари нібито утворювали стіну соціально-психологічного середовища, яка дедалі сильніше відділяла людей від «лона природи». «В результаті, тепер ми живемо не так «на лоні природи», як «на лоні культури». Вона оточує нас звідусіль у вигляді соціально-психологічного середовища; тепер ми не стільки пристосовуємося до природи, скільки до культурного середовища. Впливає на нас не так космічне (природне в сучасному розумінні — *М. Л.*) середовище, як соціально-психологічне. Від пристосування до природи ми йдемо до пристосування до культури. Пристосовуючись до останньої, ми пристосовуємо і видозмінюємо природу» [16, с. 182–183].

Ця думка має принципове значення для соціології виховання. В ній закладено необхідність вивчення впливу на поведінку людини, спільнот, змін, привнесених людською цивілізацією в навколишнє природне середовище, включення «окультуреної» природи до факторів культури, які впливають на виховання. У цій праці вплив природного середови-

ща на виховання розглядається у взаємодії із соціально-психологічним середовищем (культурою).

Складовими структури системи виховання є *напрями (види) виховання*: трудове, екологічне, моральне, естетичне, фізичне.

Напрями виховання націлені на формування тих чи інших соціальних ролей, що їх індивіду доводиться виконувати під час взаємодії з тією чи іншою сферою навколишнього середовища — виробничо-екологічною, політичною, соціальною (у вузькому значенні), духовною та екологічною. Кардинальні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві у зв'язку з демократизацією соціального життя та переходом до ринкової організації економіки, вимагають осмислення того, як ці зміни позначаються на напрямках виховної діяльності, необхідної для успішної соціальної адаптації до цих змін і соціалізації в нових умовах.

Усі структурні елементи системи виховання тісно взаємопов'язані з метою забезпечення функцій системи.

До основних *функцій системи виховання* належать:

1. *Культурологічна* — полягає у формуванні особистої культури індивідів — сукупності особистих зразків поведінки, методів діяльності індивіда, продуктів цієї діяльності, ідей і думок. Особиста культура виникає в результаті критичного та вибіркового засвоєння індивідом культури спільнот і суспільства загалом.

2. *Соціалізаційна* — полягає в координації та управлінні через виховання спрямованістю й ефективністю перебігу процесу соціалізації індивідів.

3. *Адаптаційна* — навчає ефективних моделей опанування індивідом нових життєвих ситуацій.

4. *Ціннісноутворювальна* — закріплює суспільні цінності у свідомості та поведінці індивідів, сприяє створенню особистої системи цінностей.

5. *Нормативна* — полягає в закріпленні в поведінці особистості соціальних норм (зразків поведінки), що їх схвалює суспільство.

6. *Соціального контролю* — полягає в прищепленні звичок, які суспільство схвалює, які корисні для індивіда та групи, у формуванні звичаїв, що ґрунтуються на суспільних цінностях, у виробленні системи групових реакцій на поведінку індивіда у вигляді санкцій (покарання та заохочення), адекватних соціальним цінностям, які визнає суспільство.

7. *Інтегративна* — згуртовує людей шляхом опанування ними зразків поведінки, в основі яких лежить усвідомлення необхідності враховувати при досягненні своїх інтересів мету та інтереси інших людей.

Узгодження інтересів у процесі взаємодії людей, можливість прогнозування поведінки інших на основі керування загальними нормами та визнання загальних цінностей сприяє взаєморозумінню людей, поліпшенню взаємовідносин, об'єднанню зусиль у суспільно-корисній діяльності.

Необхідно зазначити, що виконання своїх функцій система виховання як відкрита система реалізує у взаємодії з іншими соціальними системами.

Головною соціальною системою в такій взаємодії виступає суспільство. Як цілісна система воно становить органічну спільність взаємодії індивідів, соціальних спільнот і груп, соціальних інституцій та організацій із забезпечення спільної життєдіяльності людей, можливо-стей для узгодження та задоволення групових і особистих інтересів.

Взаємодія різних соціальних груп, людей або їхня діяльність у різних сферах суспільного життя — виробничо-економічній, політичній, соціальній (у вузькому розумінні) і духовній створює інший рівень спільності соціальних систем — *соціетальні системи*. Виступаючи як підсистеми суспільства, вони створюють його структуру.

Щоб зрозуміти особливості сучасного процесу виховання, важливо враховувати роль кожної з підсистем у соціалізації індивіда. Разом з екологічною сферою (підсистемою) ці підсистеми охоплюють практично весь простір виховання.

Надзвичайно важливу роль у соціологічному дослідженні виховання відіграє його взаємодія із системою соціалізації. Під *соціалізацією* тут розуміють процес взаємодії індивідів з навколишнім середовищем стосовно засвоєння матеріальної культури, суспільних цінностей і норм поведінки, формування готовності до виконання індивідами соціальних ролей, яких чекає від них суспільство. Виховання, виступаючи одним із *механізмів соціалізації*, надає їй скоординованого, цілеспрямованого, керованого характеру.

Системами, які взаємодіють з вихованням, виступають також родина і система освіти, які є предметом дослідження спеціальних соціологічних теорій — «соціології сім'ї» і «соціології освіти», що дає можливість рекомендувати студентам відповідні підручники і наукову літературу.

І нарешті, людина — складна біопсихосоціальна система — головна дійова особа усіх соціальних явищ, суб'єкт-об'єкта виховання. Вивчення людини як складної, багаторівневої живої соціальної системи у взаємозв'язку з її поведінковим механізмом є вихідною точкою у вивченні виховання — *відкритої соціальної системи*.

1. *Виховання* вивчається рядом наук, найважливішими поміж яких є педагогіка, психологія, філософія, соціологія. Для всіх цих наук виховання є об'єктом дослідження. Однак кожна з наук вивчає свій, особливий аспект виховання, тобто має свій предмет дослідження.
2. Об'єктом дослідження соціології виховання є виховання як галузь соціальної реальності, соціальний феномен. Предметом цієї науки є все розмаїття соціальних відносин, які виникають у сфері виховання і які можна окреслити як соціально-виховні відносини.
3. Основними категоріями, якими оперує соціологія виховання, є: суб'єкти і об'єкти, соціальне середовище виховання, макро- і мікросередовище, людина, особистість, соціальне, соціальні відносини, соціально-виховні відносини, соціальні інституції, соціальні спільноти, соціальні організації, діяльність, поведінка, мотивація поведінки, соціальний контроль, соціальна мобільність, соціальне управління, соціальні технології, соціалізація, соціальна адаптація.
4. Як і кожна наука, соціологія виховання виконує в суспільстві певні функції, найважливішими серед яких є теоретична, описова, інформаційна, прогностична, ідеологічна і перетворювальна. У своїй сукупності функції визначають соціальну роль цієї науки, її місце і значення в суспільстві.
5. У системі соціологічних знань, представленій у вигляді загально-теоретичного рівня, рівня спеціальних соціологічних теорій і конкретно-соціологічного рівня, соціологію виховання розглядають як спеціальну соціологічну теорію середнього рівня. Спираючись на загальносоціологічні закони і закономірності першого теоретичного рівня як на методологічну базу, узагальнюючи фактологічний матеріал і результати конкретно-соціологічних досліджень, використовуючи методіку соціологічних досліджень, ця наука розробляє соціологічну теорію виховання, апробується в реальній соціальній практиці, пропонує практичні рекомендації і методіки вихователям-практикам.
6. Вихованню властива практично вся сукупність форм соціального — соціальне явище, взаємодія, організація, інституція і соціальний процес. Це свідчить про складність і багатогранність такого соціального явища, як виховання, що дає можливість розглядати його як соціальний феномен.

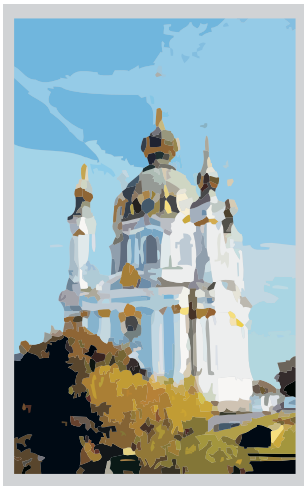
7. Виховання як соціальна система має структуру, що включає такі елементи: людей, об'єкт-суб'єктів виховання; соціальні інституції виховання; культуру і «окультурене» природне середовище; напрями виховання.
Структурні елементи системи виховання пов'язані стійкою взаємодією щодо забезпечення системних функцій. До основних функцій належать культурологічна, соціалізаційна, адаптаційна, ціннісно-утворювальна, інтегруюча і функції соціального контролю.
8. Виховання є відкритою соціальною системою, яка взаємодіє з іншими соціальними системами. До них належать суспільство з його соціетальними підсистемами — виробничо-економічною, політичною, соціальною (у вузькому розумінні) і духовною; підсистема соціалізації; родина і система освіти; людина — складна біопсихосоціальна жива система.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аза Л. А.* Воспитание как философско-социологическая проблема. — К.: Наук. думка, 1993.
2. *Аристотель.* Педагогические воззрения Платона и Аристотеля. — Пг., 1916.
3. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. — М.: Прогресс, Универс, 1993.
4. *Бех І. Д.* Виховання особистості: Навч.-метод. вид.: У 2 кн. — К.: Либідь, 2003.
5. *Воспитание* // Краткая филос. энциклопедия. — М.: Прогресс-Энциклопедия, 1994.
6. *Гурова Р. Г.* Социологические проблемы воспитания. — М.: Педагогика, 1981.
7. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
8. *Ильчиков М. З., Смирнов Б. А.* Социология воспитания. — М.: Ин-т междунар. права и экономики, 1986.
9. *Кухтевич Т. Н.* Социология воспитания: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1989.
10. *Левецкая А. Г.* Урбанизация и воспитание: социологический анализ. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989.
11. *Лукашевич Н. П.* Социология воспитания. — К.: МАУП, 1996.
12. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1998.
13. *Пеньков Е. М.* Социальные корни: управление, воспитание, поведение. — М.: Высш. шк., 1990.

14. *Система социологического знания: Учеб. пособие* / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
15. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
16. *Сорокин П. А.* Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет. — М.: Наука, 1994.
17. *Социология* / Г. В. Осипов (рук. авт. кол.), Ю. П. Коваленко, Н. И. Щипанов, Р. Г. Яновский. — М.: Мысль, 1990.
18. *Социология: наука об обществе* / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Харьков: Рубикон, 1996.
19. *Социология. Основы общей теории* / Под ред. Г. В. Осипова, Л. Н. Москвичева. — М.: Аспект-Пресс, 1996.
20. *Соціологія. Курс лекцій* / За ред. В. М. Пічі. — Львів: Новий світ—2000, 2002.
21. *Социология: Учебник* / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М.: Изд.-книготорговый центр “Маркетинг”, 2002.
22. *Социология: Энциклопедия* / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абущенко, Г. М. Евелькин. — Минск: Книжный Дом, 2003.
23. *Щепаньский Я.* Элементарные понятия социологии: Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1969.
24. *Энциклопедический социологический словарь* / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
25. *Эфендиев А. Г.* Социальная природа и факторы воспитания. — М.: Изд-во МГУ, 1983.
26. *Якуба О. О.* Соціологія: Навч. посіб. для студ. — Х.: Константа, 1996.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Засвоївши цю главу, ви повинні вміти:

- дати визначення соціології релігії як наукової соціологічної дисципліни;
- визначити об'єкт і предмет дослідження соціології релігії;
- описати основні методи дослідження та сутність основних категорій і понять соціології релігії;
- окреслити основні періоди розвитку соціології релігії;
- розкрити структуру та функції релігії;
- охарактеризувати соціальне коріння виникнення релігії та сутність основних соціальних процесів у релігійній сфері.

21.1. Соціологія релігії як наукова дисципліна: об'єкт, предмет і методи дослідження

Соціологія релігії — це наука, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його аспектах. За об'єктом дослідження, яким є релігія, ця галузева соціологічна теорія

входить до структури релігієзнавства разом з філософією релігії, психологією релігії, історією релігії. Маючи спільний об'єкт дослідження, кожна з цих наук вирізняється специфікою свого предмета, своїм спектром предметного поля дослідження.

Предметне поле соціології релігії продовжує формуватись і представлене в науковій літературі різними підходами та позиціями дослідників.

Так, Д. Угринович предметом вивчення соціології релігії вважає соціальні умови, що викликали до життя релігію, а також місце і роль релігії у функціонуванні та розвитку тієї чи іншої соціальної системи [32, с. 15]. Зазначимо, що, охоплюючи основні елементи змісту предмета цієї науки, таке визначення залишає за рамками предмета соціальні закономірності розвитку та функціонування релігії, її соціальну структу-

ру та взаємодію структурних елементів у контексті функціонування та розвитку суспільства як соціальної системи.

Недостатньо повними, на наш погляд, виглядають визначення, що обмежують предмет вивчення соціології релігії релігійністю або релігією та релігійністю [31, с. 6; 9, с. 368]. Хоча поняття «релігійність» має досить широкий зміст, характеризуючи свідомість та поведінку людей, які вірять у надприродне та поклоняються йому, орієнтація лише на нього звужує предмет дослідження.

Повніше та глибше розкриває зміст і предмет дисципліни «Соціологія релігії» І. Яблоков [35, с. 28]. До предмета він відносить соціальну детермінованість релігії, соціальні закономірності її виникнення, розвитку та функціонування, соціальну структуру і взаємодію її елементів, місце та роль в соціальній системі, а також вплив релігії на інші елементи соціальної системи і специфіку зворотного впливу системи на релігію.

Наведене визначення достатньо точно виокремлює предмет соціології релігії, його структуру та зміст, що підтверджується, зокрема, порівнянням його з пізнішими визначеннями як у вітчизняних, так і в зарубіжних наукових виданнях із соціології [18, с. 748—749]. З нього випливає таке: соціологія релігії — це спеціальна соціологічна теорія, що вивчає генезис, соціальні функції, місце і роль релігії в суспільстві, її структуру. Релігія розглядається як соціальна підсистема в загальному соціальному контексті, досліджуються взаємозв'язки релігійних груп, спільностей, інститутів з іншими суспільними групами та інститутами. Предметом соціології релігії є також проблеми секуляризації і релігійності. Соціологічний аналіз релігії припускає з'ясування її соціальних, гносеологічних, психологічних коренів.

Соціолог А. Лимаренко, акцентуючи увагу на зв'язках релігії та культури, стверджує, що соціологія вивчає релігію як елемент соціальної системи [10, с. 435]. Предметом дослідження є відносини релігії та її *соціальної функції*, закономірності впливу суспільних відносин на релігію, її зворотний вплив на громадське життя, зв'язки між релігією та іншими елементами культури. Предметом *соціологічного аналізу* є *соціальна структура* релігії, зв'язки і відносини між окремими елементами релігії як цілісної системи, релігійна свідомість як фактор регуляції соціальної поведінки, окремі релігійні інститути, організації, спільності (наприклад, сектантська громада і т. ін.). Досліджуючи різні релігійні системи, соціологія прагне виявити загальні істотні властивості, що відрізняють релігію від моралі, мистецтва, інших форм суспільної свідомості.

Американський соціолог Н. Смельзер закликає дослідників, які вивчають соціологічні аспекти релігії, ставитися до неї як до соціального явища, відкинувши на якийсь час особисті релігійні вірування. Його наставлення «соціологу, що вивчає релігію» носять «предметний» характер. Соціолог, за Н. Смельзером, «повинен ставитися до релігії як до соціального явища. Він намагається зрозуміти, як організовані всі релігійні групи (а не тільки та, до якої належить він сам). Його цікавлять норми і цінності релігійних груп, роль релігії в житті окремих віруючих і суспільства загалом. Він задається питанням, чому існують релігії, завдяки чому вони зберігаються з часом. Нарешті, йому важливо з'ясувати, яким чином належність до релігійних груп впливає на інші аспекти життя людей: їхні життєві позиції, сімейне життя і т. ін.» [20, с. 461].

Як бачимо, основну увагу соціологія релігії зосереджує на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку.

Певний інтерес становить позиція В. Лубовського, який підкреслює, що соціолог має справу з релігією як соціальним феноменом, а тому релігійну поведінку варто розглядати в контексті існуючих соціальних регуляторів, норм, вірувань, очікувань і уподобань людей [11, с. 569].

Відносно визначення предмета дослідження існує досить широкий спектр поглядів — від якнайвужчих до якнайширших. Зближуючою їх позицією може слугувати, на нашу думку, визначення предмета релігії виходячи з предмета соціології загалом. Якщо погодитися з тим, що предметом соціології є соціальні відносини, то цілком логічним буде розуміти під предметом спеціальної соціологічної теорії — соціології релігії — специфічний вид соціальних відносин, пов'язаних з релігією як соціальним феноменом.

Отже, *предметом соціології релігії* є соціально-релігійні взаємовідносини, що виникають між людьми з приводу їхнього місця і ролі в соціальній підсистемі «релігія», структури і функції цих відносин, взаємодії з іншими соціальними відносинами.

Подібна взаємодія відбивається у взаємозв'язках соціології релігії з іншими спеціальними соціологічними теоріями: соціологією особистості, соціологією культури, соціологією виховання, соціологією освіти, соціологією організацій, соціологією громадської думки, соціологією родини.

Як і будь-яка соціологічна наука, соціологія релігії використовує в дослідженні цього соціального феномена сукупність соціологічних методів дослідження, що мають деякі особливості.

Соціолог використовує для аналізу релігії *методи*, вироблені і застосовувані соціологією в дослідженні соціальних явищ узагалі: опи-

тування і статистичний аналіз; спостереження та експеримент; порівняльний аналіз; аналіз письмових джерел, історичних документів.

Одним з найважливіших є метод *опитування*, що проводиться або у вигляді стандартизованого інтерв'ю, коли питання задає інтерв'юер, або у формі письмового заповнення анкети респондентом. Респондентам задають питання про їхню релігійну належність, про те, як часто вони відвідують церкву, моляться, якою мірою знають віровчення, як ставляться до окремих його моментів, наприклад, чи вірять у життя після смерті, в існування диявола і т. ін., тобто питання, що дають змогу судити про характер і ступінь релігійності.

Ще одним методом емпіричних досліджень є *спостереження*. Воно може бути стандартизованим, коли соціолог має у своєму розпорядженні певну програму дослідження і по спеціальній процедурі фіксує виділені їм показники. Може також застосовуватися включене спостереження, коли дослідник живе чи працює в середовищі тих, кого вивчає. Цей метод використовувався, зокрема, останнім часом соціологами, які вивчали нові релігійні рухи. Беручи участь у житті групи, соціолог має можливість спостерігати поведінку людей у релігійному оточенні. При цьому спостереження може бути як прихованим, так і відкритим, якщо ті, кого спостерігають, довіряють новому члену групи. Цей метод має очевидні переваги, оскільки дає можливість виявити обставини, доступні тільки за умови участі в діях, що спостерігаються.

Метод *експериментування*, застосовуваний в інших областях соціологічного дослідження, у соціологічному вивченні релігії майже не застосовувався, оскільки релігія торкається глибоких, таємних почуттів особистості, що за етичних мотивів не повинні ставати об'єктом маніпулювання ні за якою метою. Однак бувають ситуації, коли за тих чи інших причин індивіди згодні брати участь в експерименті, і його проведення не стикається з етичними проблемами. Це може бути пов'язано, наприклад, з демонстрацією незвичайних особливостей (екстрасенс, цілитель, шаман) чи з експериментом із впровадження програм релігійного навчання з погляду ефективності пропонованих моделей.

Важливим інструментом соціологічного дослідження релігії є *аналіз письмових джерел, історичних документів*. Цей метод дослідження успішно використовувався при розробці типології релігійних організацій, дослідженні етапів еволюції релігії в історії суспільства, впливу протестантизму на розвиток капіталізму і т. ін.

Досить строгим методом аналізу змісту різного роду документів є *контент-аналіз* — виокремлення дослідником релігійних тем чи припущень, які не висловлюються чи не розглядаються у досліджуваних матеріалах. Це може бути, наприклад, аналіз текстів проповідей, характерних для якогось окремого проповідника чи релігійної організації, течії; аналіз популярної релігійної літератури і т. ін. Такий аналіз дає можливість «побачити» реальну релігійну свідомість певної групи, що відрізняється від офіційного вчення (як повсякденна свідомість відрізняється від ідеологічних концепцій).

Таким чином, соціолог має у розпорядженні різноманітні взаємодоповнюючі методи, що дають йому змогу на емпіричному рівні досліджувати релігійну поведінку, накопичуючи необхідні дані для теоретичних узагальнень [3, с. 15–16].

Так, користуючись *порівняльним* методом, М. Вебер установив наявність очевидного зв'язку між протестантизмом і розвитком капіталістичних відносин. Він займався порівняльним вивченням іудаїзму, індійських і китайських релігій і розробив у цьому зв'язку цілу систему категорій: типи пророцтва, харизма, рутинізація і т. ін., які використовував як інструментарій своїх компаративних досліджень. Таким чином, М. Вебер може вважатись основоположником порівняльної соціології релігії.

Що стосується методів, за допомогою яких досліджує свій предмет соціологія релігії, то на сучасному етапі її розвитку все більш характерним стає методологічний плюралізм. Інакше кажучи, вона вправі і зобов'язана використовувати будь-які методи і прийоми, що виявляться найефективнішими в цій пізнавальній ситуації.

Крім розглянутих сутнісних ознак соціології релігії як наукової дисципліни варто виділити основні наукові категорії і поняття, що утворюють науковий апарат для дослідження релігії та описання їх результатів із соціологічних позицій.

До основних понять соціології релігії належать такі: *релігія, соціально-релігійні відносини, релігійна організація, релігійний соціальний інститут, релігійність, релігійна свідомість, релігійна віра, соціальні функції релігії, сакралізація, секуляризація, атеїзм, нетрадиційні релігії*.

Насамкінець відзначимо, що як поняття відбивають ті чи інші сторони соціального феномена релігії, так і сукупність цих понять у їхньому взаємозв'язку відбиває сутність релігії як соціальне явище, втілюючись в структурі навчального курсу «Соціологія релігії».

21.2. Виникнення і розвиток соціології релігії

Своїм виникненням соціологія релігії багато в чому зобов'язана тим процесам у європейському суспільстві, початок яких поклала епоха Просвітництва й антифео-

дальних буржуазних революцій.

Це був час найглибшої кризи феодально-релігійної свідомості і піднесення буржуазно-демократичної ідеології, що вступили в люту боротьбу. Одним з найважливіших джерел соціології релігії була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту, особливо з боку французьких енциклопедистів XVIII ст. (К. Гельвецій, П. Гольбах, Д. Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до питань соціальної обумовленості релігії та її ролі у житті суспільства.

Одним з перших мислителів нового часу, який обґрунтував можливість розгляду релігії з позицій наукового мислення, був І. Кант (1724–1804).

Заслуга І. Канта полягає в тому, що він відокремив питання існування Бога, душі, волі — питання теоретичного розуму — від питання практичного розуму: що ми повинні робити? Він спробував показати, що практичний розум, який розкриває, у чому полягає наш обов'язок, ширше розуму теоретичного і не залежить від нього. За І. Кантом, теоретично невідомі ідеї Бога і безсмертя душі мають практичну значущість, оскільки людина, хоча і є носієм загального розуму, одночасно є змєю обмеженою істотою, яка потребує підтримки свого вибору на користь моральної поведінки. І. Кант сміливо поміняв місцями божественне і людське: ми не тому моральні, що віримо в Бога, а тому віримо в Бога, що моральні. Хоч ідея Бога практично реальна, це тільки ідея. Тому безглуздо говорити про обов'язки людини перед Богом, так само як і про релігійні принципи побудови держави. На думку І. Канта, держава повинна забезпечувати сумісність вільного прояву сваволі одного з волею кожного. Це можливо лише у правовій державі, де діє принцип поділу влади.

Перші кроки в пошуках наукового пояснення феномену релігії зробив фундатор науки соціології О. Конт (1798–1857). Відповідно до його вчення людський дух у своєму розвитку проходить три стадії: теологічну, метафізичну і позитивну. Позитивізм виступає з вимогою «чистого досвіду», тобто дослідження явищ без філософії і будь-якого оцінного знання. О. Конт ще не створює соціологію релігії як наукову дисципліну, але він підготовляє ґрунт для її виникнення

переважно завдяки тому, що сприяє утвердженню такого підходу до релігії, який бачить у ній необхідний компонент суспільства — у його минулій історії та сучасному стані, що дає людям почуття ідентичності, і не тільки необхідний у їхньому індивідуальному існуванні, а й такий, що забезпечує їхню єдність у соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера (1820—1903).

У своїй праці «Основні начала» Г. Спенсер стверджував: базою для примирення науки і релігії повинне послужити те, що «форми буття... абсолютно непізнані в їх сутності...» Він говорив, що сам розвиток науки *зіштовхує* вчених з нерозв'язаними таємницями і тим самим підводить до релігії. Таємниця, заявляв він, є «останнім кроком науки і першим кроком релігії». Наука, на його думку, пізнає тільки чуттєво сприймані явища і зупиняється на порозі сутності. «...Матерія, Рух і Сила — тільки символи невідомих реальностей» [29, с. 373].

Пояснюючи роль релігії у «статичі» і «динаміці» суспільства, Г. Спенсер виділяє істотні соціальні *функції релігії*. На його думку, релігія: 1) підсилює сімейні зв'язки, інтегрує родину як соціальну групу за допомогою інституту похорону і культового шанування предків; 2) є основою управління поведінкою людей, легітимізуючи його традиційні форми; 3) обґрунтовує і підсилює національну єдність, що спочатку повинна мислитися як релігійна єдність; 4) виправдовує інститут власності, оскільки табулізація священних предметів і місць переноситься за аналогією на приватне володіння. Г. Спенсер бачить у релігії принципи соціальної безперервності, що гарантує відповідну ідентичність суспільства.

Ці ідеї свого часу розвинув передусім Е. Дюркгейм (1858—1917).

Е. Дюркгейма по праву можна вважати одним з основоположників соціології релігії. Його основна праця в цій області «Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії» побачила світ у 1912 р.

На думку Е. Дюркгейма, соціологія повинна вивчати релігію як «соціальний факт». Для визначення релігійного феномена він першорядного значення надає поділу всіх речей на «священні» і «світські». Відповідно до цього релігія визначається ним як пов'язана система вірувань і звичаїв, що належать до священних речей, тобто речей відділених, заборонених, це система таких вірувань і звичаїв, що поєднують в одну моральну громаду, ... що називається церквою, усіх тих, хто визнає ці вірування і звичаї [35, с. 44].

Е. Дюркгейм вважав релігію соціальним феноменом. Загальні вірування, ціннісні і практичні життєві орієнтації він розглядав як основу суспільного організму, що дає йому змогу функціонувати у вигляді певної цілісності. Саме тому Е. Дюркгейм думав, що призначення релігії такою же мірою, як і моралі, права, полягає в тому, щоб забезпечити деяку соціальну рівновагу, яка постійно порушується різними суспільними імпульсами і зрушеннями. Якщо релігія не може забезпечити такого балансу, вона, на думку Е. Дюркгейма, негайно замінюється іншими релігійними утвореннями.

Е. Дюркгейм виокремлював дві основні функції релігії: консолідує, тобто таку, що підтримує соціальну згуртованість; стимулює, оскільки вона породжує ідеали, що забезпечують соціальну динаміку.

На становлення соціології релігії істотно вплинула матеріалістична тенденція у філософії релігії, яскравим представником якої був німецький філософ Л. Фейєрбах (1804–1872). У своїх фундаментальних працях «Сутність християнства», «Походження релігії» він намагався показати, що людина — це початок, середина і кінець усякої релігії. Сутністю релігії є людське серце, від розуму воно відрізняється тим, що прагне вірити і любити. Бог — це досконала і могутня людина. Релігія — усього лише сон людського духу.

Л. Фейєрбах знаходить «корінь релігії» насамперед у почутті залежності від природи. Поступово людина стає істотою політичною, і основним об'єктом почуття залежності виявляються вже не природні, а суспільні сили.

Ідеї Л. Фейєрбаха знайшли продовження та розвиток у діалектичному матеріалізмі К. Маркса (1818–1883) і Ф. Енгельса (1820–1895). Розглядаючи сутність релігійної свідомості, вони вважали, що ця свідомість є ілюзорним подвоєнням світу, тобто визнанням поряд з реальним, природним і соціальним буттям іншого, потойбічного світу, у якому, згідно з усіма світовими релігіями, знаходять чи знайдуть своє ідеальне вирішення всі протиріччя земного буття, що непокоять людський дух. Інший світ релігії — це, на думку К. Маркса, земна основа, що «відокремлює себе від самої себе і переносить себе в хмари, як деяке самостійне царство...» [16, с. 265]. Ф. Енгельс відзначав, що релігія є фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що протиставлені їм у їхньому повсякденному житті, причому таким відображенням, у якому земні сили набувають форму неземних.

К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали основні принципи соціально-філософського аналізу релігії. Одна з відмітних рис їхньої концепції

релігії полягає в тому, що релігія як соціальне явище має історичну природу.

К. Маркс розглядав релігію як соціальний феномен: релігія входить в систему суспільних відносин, породжується ними (насамперед економічними, що виступають як базис, який визначає цілу сукупність похідних, «надбудовних» утворень, таких як політика, право, мистецтво, мораль, філософія і релігія). Розуміння релігії як соціального феномена означало також, що релігія розглядалася як важливий соціальний фактор, що виконує в житті суспільства цілком реальні функції і задовольняє певні інтереси і потреби. Цей фактор зовнішнім і примусовим чином впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут. Тим самим К. Маркс сприяв розвитку функціонального підходу до релігії.

Центральну роль у вченні К. Маркса відігравала теза про компенсаторну функцію релігії. Релігія — це «серце безсердечного світу»: страждання в цьому світі не даремні, вони будуть винагороджені в майбутньому житті, праведники знайдуть «Царство Боже».

Багато в чому був не згоден з К. Марксом німецький учений М. Вебер (1864–1920). Хоча він і визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила і часто є перепорою на шляху соціального розвитку, водночас учений вважав, що вона здатна діяти як один із факторів соціальної динаміки. М. Вебер виходив з того, що найважливіші фактори соціальної зміни кореняться в культурних системах, до яких належить релігія. Цей вчений найбільше, ніж будь-хто інший із соціологів, показав значення великих релігійних рухів як для диференціації основних типів суспільства, так і для створення (через інституціоналізацію цінностей, що беруть у них початок як важливий стимул до певних видів змін, у тому числі в економіці). М. Вебер показав, наскільки духовні цінності можуть бути могутньою силою, що впливає на соціальні зміни. Він описав, як віра спонукувала кальвіністів до життя, сповненого праці й ощадливості; обидві ці якості сприяли розвитку сучасного капіталізму. Стаття «Протестантська етика і дух капіталізму», у якій М. Вебер уперше припустив цей взаємозв'язок, була лише першою його працею про релігію. Надалі він здійснив великі порівняльні дослідження конфуціанства, даосизму, індуїзму, буддизму, іудаїзму. У них М. Вебер виявляв взаємозв'язки соціальної організації та релігійних цінностей.

В. Гараджа, оцінюючи загалом праці Е. Дюркгейма і М. Вебера, підкреслює, що вони виявилися у повному розумінні слова основними в області соціології релігії [3, с. 28–29]. Наступний розвиток ішов по шляху намічених її родоначальниками підходів: релігія і стабільність суспіль-

ства (тема Е. Дюркгейма); релігія і соціальна зміна (тема М. Вебера). Істотним доповненням до цих двох підходів були праці Б. Малиновського (1884–1942), у яких одержав розвиток функціональний аналіз релігії і магії, що допомагають людині виходить, здавалося б, з безнадійних ситуацій. Тема Б. Малиновського — релігія і подолання криз [36].

У сучасній західній соціології виокремлені два основних напрями дослідження проблем релігії: *функціональна теорія релігії* і *теорія конфліктів*.

Функціоналісти прагнуть з'ясувати, яким соціальним цілям служить релігія; прихильники *теорії конфлікту* аналізують, яким способом релігія усталює класову систему, руйнує її чи одночасно сприяє тому й іншому.

Представник функціоналістів Б. Малиновський досліджував функції релігії, порівнюючи її з чаклунством. Він дійшов висновку, що люди використовують чаклунство (тобто намагаються управляти надприродними силами), коли не можуть цілком підкорити собі обставини, від них незалежні; вони сподіваються, що чаклунство допомогатимемо їм уникати нещасливих випадків і передбачати майбутнє. Як думав Б. Малиновський, релігія виникає з нашої здатності любити і піклуватися про інших, з усвідомлення неминучості смерті. У багатьох релігіях передбачається деяке загробне життя чи безсмертя відродження. Християни попадають у рай чи пекло; буддисти перевтілюються. Ритуали, пов'язані з цими віруваннями (наприклад, «поминальне сидіння» у євреїв чи ірландські поминки перед похованням померлого), слугують втішанням для живих, зменшують їхній страх перед смертю.

Значення релігії полягає в тому, що вона не тільки дає розраду перед обличчям смерті, а й вносить певний сенс в інші аспекти людського життя. Вона допомагає знайти відповідь на питання: «Чому це відбулося саме зі мною?», якимось послаблює ситуації, що могли б здаватися несправедливими.

Позицій функціоналізму в дослідженні релігії дотримувався також З. Фрейд (1856–1939). Релігія, на його думку, захищає людей від страху безпорадності, випробуваного в дитинстві. Як дитина знаходить захист від цього страху в батьків, так і дорослі прагнуть знайти його в люблячого всемогутнього Бога. За Фрейдом, релігійні поняття, що мають свої корені у психіці людини, не можна вважати вірними у прямому розумінні. Він вважав, що релігійні поняття — це соціальні ілюзії. Ці ілюзії були б відкинуті, якби люди усвідомили, що вони засновані на психологічних потребах, які суперечать матеріальній природі.

Типовим для представників функціональної школи (до неї належали також Т. Діа, Л. Шнайдер, Дж. Йінгер) було ідеалістичне зведення соціальної структури суспільства до взаємодії людей у межах певних інстинктів, що регулюють поведінку людей за допомогою встановлених норм поведінки. Релігія, на їхню думку, створює систему вірувань, норм і цінностей, що об'єднують членів суспільства, забезпечують його цілісність і єдність. Як і Е. Дюркгейм, функціоналісти вважають релігію найважливішим фактором, що інтегрує суспільство.

Одна з головних ідей прихильників теорії конфліктів полягає в тому, що релігія зміцнює становище панівних груп суспільства, що пригнічують менш впливові групи. Це здійснюється за допомогою вірувань, що пропонують нижчим класам надію на краще життя в іншому світі. У такий спосіб відволікається їхня увага від проблем цього світу.

Найпоследовнішими прихильниками теорії конфліктів є дослідники-матеріалісти, які вважають релігію знаряддям класового панування. На їхню думку, релігія носить ілюзорний, міфічний характер, маскує не тільки страх і тривоги, а й несправедливість експлуатації при класовій системі. Матеріалісти вважають, що клас капіталістів підтримує міф про порятунок душі, вселяючи повагу до сильних світу цього і смиренність, щоб відвернути увагу робітників від боротьби проти економічної та політичної системи, яка спричинює їхні страждання.

З кінця 60-х років ХХ ст. до двох розглянутих теорій додався *феноменологічний напрям* у соціології релігії, що незабаром став провідним [21, с. 294].

Серед представників цього напрямку виділяють насамперед американського соціолога П. Бергера і західнонімецького вченого Н. Лусмана. Намагаючись обпертися на деякі філософські положення Е. Гуссерля, вони розглядають суспільство і соціальні інститути як продукти інтерсуб'єктивної свідомості людей. Ними постулюють плюралізм «соціальних реальностей», причому основою оголошується «реальність повсякденного життя», над якою надбудовуються системи «символічних універсумів» у вигляді науки, мистецтва, релігії, філософії. Крім того, широко використовується принцип «інтенціональності» свідомості, тобто її спрямованості на певний предмет, що дає змогу відійти від питання про реальність чи ілюзорність предмета релігійної віри.

У західній соціології релігії виокремлюється також емпіричний напрям (Г. Ле Бра, Д. Фітчер та ін.) [22, с. 433–435], у рамках якого ведуться численні емпіричні дослідження релігійності населення. У сучасній за-

хідній соціології чільне місце посідають також дослідження представників релігійних організацій (І. Вах, Г. Меншинг та ін.). Західна соціологія, ґрунтуючись на ідеалістичній і антидіалектичній світоглядній установках, не завжди ґрунтується на позиціях наукового пояснення релігії.

Розвиток вітчизняної соціології релігії пов'язаний з виокремленням її в окрему спеціальну соціологічну теорію. Зазначимо, що цей розвиток тривалий час стримувався домінуванням у суспільних науках атеїстичних поглядів на релігію, запереченням її з класових позицій. Водночас ще у 20–30-х роках ХХ ст. почали активізуватися дослідження із соціології релігії у зв'язку з розвитком конкретних досліджень релігійних і антирелігійних установок різних соціальних груп населення. Особливо широко конкретно-соціологічні дослідження у галузі релігії велися в 60-х роках ХХ ст. (Р. Балтанов, А. Клибанов, А. Лебедев та ін.), були опубліковані перші праці, присвячені теоретичним проблемам соціології релігії (Ю. Левада, М. Ленсу, Є. Прокошина, А. Сухов, Д. Угринович, І. Яблоков та ін.). Значно розширилася проблематика дослідження, склалися основні напрями: розробка понять апарату соціології релігії, методів конкретних соціологічних досліджень; місце і роль релігії в різних етнічних, територіальних спільнотах, професійних і демографічних групах; процеси секуляризації в соціалістичних країнах; зміни в релігійній свідомості, культурі і релігійних організаціях; соціологічні проблеми атеїстичного виховання та ін.

21.3. Релігія як соціальний феномен: структура, функції, класифікація

Відповісти на запитання «Що таке релігія?» соціолог, на думку М. Вебера, може лише після того, як вивчить цей феномен. М. Вебер не знімає проблему визначення релігії, а просто вказує, що соціологічне визначення релігії повинне ґрунтуватися на емпіричних даних. Соціолог повинен мати у своєму розпорядженні чітке визначення релігії, з яким він міг би працювати, тобто вирізнити релігію з безлічі інших явищ, визначити об'єкт дослідження.

Під релігією ми розуміємо комплекс вірувань і практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються або намагаються спілкуватися з реальністю, що лежать за межами повсякденного досвіду. Сюди можна зарахувати всі ті явища, що від інших (етичних, естетичних, політичних та їм подібних) відрізняються саме як релігійні, тобто все те, у чому людина виражає свою віру в надлюдську силу, і що вона робить, щоб підтримати свій зв'язок з нею.

Ми не можемо визначити релігію за допомогою формально-логічної дефініції через вказівку роду і видової відмінності. У найзагальнішій формі визначення можна подати так: релігія — це сфера духовного життя суспільства, групи, індивіда, спосіб практично-духовного освоєння світу й галузь духовного виробництва. Як така вона являє собою: 1) проявів сутності суспільства; 2) з необхідністю виникаючий у процесі становлення людини і суспільства аспект їхньої життєдіяльності; 3) спосіб існування і подолання людського самовідчуження; 4) відображення дійсності; 5) суспільну підсистему; 6) феномен культури.

Варто також урахувувати фактори, що детермінують релігію. І тут важливо відповісти на запитання: “Під впливом яких факторів релігія виникає, існує і відтворюється?” Можна виокремити соціумні, соціокультурні, антропологічні, психологічні, гносеологічні детермінанти, їх зазвичай метафорично називають «коренями релігії».

У вітчизняній соціологічній літературі склався загальний підхід до розуміння сутності і ролі сукупності причин виникнення релігії, що одержав теоретичне оформлення у вченні про соціальну сутність і природу релігії. Цей підхід є основою соціологічної теорії релігії. У ній вирізняють *соціальні, гносеологічні і психологічні корені релігії*, причому *соціальні корені* є визначальними [23]. Вони являють собою систему соціальних відносин, що детермінують виникнення, функціонування і відтворення релігії.

Від соціальних коренів релігії, як справедливо відзначають соціологи, варто відрізняти її *історичні корені*, під якими мається на увазі історична обумовленість сучасної релігії її попереднім розвитком. Що стосується її *гносеологічних коренів*, то вони пов’язані з формуванням у свідомості людини релігійних уявлень під час її пізнавальної діяльності. *Суть* цих уявлень полягає в абсолютизації суб’єктивного боку процесу пізнання, мінливого відображення реальності. Формування релігійної свідомості пов’язано з людською психікою, оскільки релігійні відправлення завжди супроводжуються сильними емоційними настроями. У цьому зв’язку виокремлюють *психологічні корені* релігії.

Розуміння обумовленості сутності релігії сукупністю причин її виникнення (детермінант) дає змогу чіткіше визначити *структуру релігії*. Один з можливих варіантів структуризації релігії запропонував Д. Маркович*. Структуру релігії, за Д. Марковичем, утворюють п’ять *елементів*.

* Див.: *Основи* религиоведения / Под ред. И. Н. Яблокова. — М., 1994.

Перший являє собою саму *ідею* надприродної істоти. Другий елемент полягає в почутті *поваги* і *страху*, що релігійна людина відчуває перед надприродною істотою. Третім елементом є релігійні *символи*, що представляють надприродну істоту (оскільки вона не піддається безпосередньому спогляданню) і за допомогою яких релігійна людина встановлює з цією істотою контакт. Четвертий елемент — *ритуал*, тобто особливі дії релігійного характеру (молитви, жертвоприношення і т. ін.), за допомогою яких релігійна людина звертається до божества. П'ятий елемент складають *релігійні організації* і *служителі*, які сприяють здійсненню комунікації релігійної людини з надприродною істотою.

У процесі розвитку соціології релігії та інших релігієзнавчих наук виникла ще одна п'ятиелементна структура релігії, що охоплює такі елементи: доктрину, міф, етичні цінності, ритуали та інші форми культурної практики, а також різні форми поширення релігії.

Певний інтерес становить схема структурування релігії, запропонована Джонстоуном [3, с. 63–66]. Вона складається з п'яти основних елементів, що допомагають зрозуміти, чи є релігійною система вірувань. *По-перше*, релігія припускає наявність *групи віруючих*, хоча і може бути пов'язана з глибоко особистим переживанням. Соціологів цікавлять релігійні групи і те, чим вони відрізняються від інших груп у суспільстві. Дослідження релігії спирається на вивчення певних спільностей, наприклад католиків, протестантів, іудаїстів чи таких організацій, як секти.

По-друге, релігія асоціюється з поняттями, що вважаються *священними*.

Вона проводить розподіл між предметами повсякденного життя і незвичайними явищами — чудесами. Ці явища стають священними тому, що вважаються пов'язаними з чимось надприродним — з якоюсь силою чи істотою, можливості якої необмежені законами природи. У різних релігіях існують свої священні предмети і події.

По-третьє, релігія має певну сукупність вірувань — *віросповідання*. Ці вірування пояснюють людську натуру, що оточує природу, і надприродні сили, що вважаються священними.

По-четверте, релігія припускає особливу сукупність дій чи ритуалів. *Ритуали* — зразки поведінки стосовно священних і надприродних сил (наприклад, проходячи повз церкву, католик хреститься або вимовляє молитву).

У сучасній вітчизняній соціологічній літературі відзначається тенденція при структуризації релігії не обмежуватися гносеологічним і психологічним боками релігії, а включати у структуру і організаційні елементи.

Так, наприкінці 80-х років ХХ ст. у структурі релігії, як правило, виокремлювали три основних елементи — релігійну свідомість, релігійний культ і релігійні організації [9].

Релігійна свідомість являє собою перекручене, фантастичне відображення людьми панівних над ними природних і суспільних сил; при цьому «земні сили набирають форму неземних»*. Основною ознакою релігійної свідомості є віра в реальність надприродного.

Релігійний культ — це система символічних дій, за допомогою яких віруючі прагнуть впливати на надприродне.

Для об'єднання віруючих існують *релігійні організації* (церква, секта і т. ін.) і особлива група людей — *духівництво*, функціями якого є керівництво релігійними культовими діями.

Деякі автори поряд з релігійною свідомістю і релігійною організацією розглядають як третій елемент *релігійну діяльність* [23].

У результаті пошуку у вітчизняній соціології релігії викристалізувалися такі *структурні елементи*: 1) релігійна свідомість; 2) релігійна діяльність; 3) релігійні відносини; 4) релігійні інститути і організації.

Заслугує на підтримку думка соціологів, що коли об'єктом вивчення є релігія як соціальна підсистема, зазначені елементи можна вважати максимальною межею її членування. При диференційованому розгляді кожного елементу виявляється його певний ступінь складності. Структурно-функціональний аналіз у такому разі стає засобом вивчення структури і функцій виділених елементів.

У вітчизняній літературі склалися два *підходи до розуміння функцій* релігії.

Перший з них полягає в тому, що дослідники намагаються визначити, виокремити «специфічно релігійну» функцію — функцію «фіктивного регулювання», пов'язану з помилковим тлумаченням й ілюзорним заповненням дійсності.

Переконалівіше виглядає *другий підхід*, суть якого полягає не в «специфічних для релігії» функціях, а у специфічності виконання релігією тих чи інших соціальних функцій, зумовлених потребами суспільства, соціальних груп та індивідів.

Світоглядна функція. Релігія містить у собі певне світорозуміння (пояснення світу, місце людини в ньому, природи людини і т. ін.), світовідчуття (емоційне відображення зовнішнього світу і самовідчуття людини), оцінку

* Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 20.

світу, світосприймання. Релігійний світогляд реалізується у поведінці і взаємовідносинах віруючих, у структурі релігійних організацій.

Створення картини світу — одна з головних складових світоглядної функції, що, однак, не вичерпує цю функцію повністю. Але не менш важливо, щоб завдяки цій картині людина зуміла знайти сенс свого життя. Саме тому світоглядну функцію релігії ще називають *сенсопокладаючою* чи *функцією значення*.

Компенсаторна функція. Релігія виконує соціальну функцію компенсатора, що реалізується в релігійному заповненні дійсності, а також у релігійній розраді. У релігії відбувається уявне зняття протиріч: реальне гноблення переборюється «волею в душі», соціальна нерівність перетворюється в рівність у гріховності, у стражданні; роз'єднаність замінюється братерством «у Христі», у громаді; фактичне безсилля людини компенсується всесиллям Бога, смертний виявляється безсмертним; узагалі світ зла і несправедливості замінюється «Царством Божим» («Царством небесним»).

Комунікативна функція. «Богоспілкування» вважається вищим видом спілкування, а спілкування з «ближніми» — другорядним. Спілкування відбувається насамперед у культовій діяльності. Богослужіння у храмі, молитовному будинку, участь у таїнствах, суспільна молитва розглядаються як головний засіб спілкування і єднання віруючих з Богом і один з одним. Позакультова діяльність і взаємовідносини також забезпечують спілкування віруючих.

У процесі спілкування віруючих виробляються певні правила і норми поведінки, що служать соціальними регуляторами. Це регулювання складає зміст ще однієї функції релігії — регулятивної.

Регулятивна функція. Релігійні ідеї, цінності, установки, стереотипи, культова діяльність і релігійні організації є регуляторами поведінки людей. Як нормативна система і як основа суспільно санкціонованих способів поведінки релігія переважно упорядковує думки, устремління і дії людей.

Легітимізуюча функція. Релігія як один з важливих соціальних інститутів суспільства бере на себе і частину такої важливої соціальної функції суспільства, як узаконювання певних норм і правил поведінки, що підтримували б стабільний порядок у суспільстві, обґрунтовували й узаконювали б ціннісно-правову складову цього порядку.

Ідеологічна функція. Релігія в суспільстві, як відомо, може відбивати точку зору певних груп, прошарків, класів, при певних обставинах може претендувати на роль єдиновірної і протиставлятися іншим віруванням і

релігіям, а тим самим протистояти системі релігійних поглядів інших прошарків і класів. У цьому разі релігія починає відстоювати класові чи групові інтереси, виконуючи тим самим ідеологічну функцію. Зі збереженням і забезпеченням стабільності суспільства безпосередньо пов'язана ще одна функція релігії — інтегративна.

Інтегративна функція. Релігія може бути фактором інтеграції суспільства, групи. Підсумовуючи поведінку і діяльність індивідів, поєднуючи їх думки, почуття, прагнення, спрямовуючи зусилля соціальних груп та інститутів, релігія сприяє стабільності цього суспільства.

Однією з пріоритетних проблем сучасної релігії є проблема її класифікації.

Початок класифікації релігії в соціології варто пов'язувати з працями М. Вебера, де релігії вирізняються залежно від їх підходу до питання порятунку душі. М. Вебер проаналізував різні погляди на порятунок душі, звернувши особливу увагу на специфіку розуміння таких питань:

Чи вимагає порятунок душі пасивного споглядання (містицизму) або активного управління своєю волею (аскетизму)?

Чи відбувається порятунок душі в цьому чи будь-якому іншому світі (у внутрішньому світі людини чи поза цим світом, у Царстві небесному)?

Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла. Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виокремлює *п'ять рівнів її розвитку*.

Примітивні релігії — тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм і магія.

Архаїчні релігії — виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Стародавньої Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство).

Історичні релігії — відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам.

Ранні сучасні релігії — конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії.

Сучасні релігії — модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Ісгови; неосхідні культури — рух Харе Крішна, дзен(чань)-буддизм; науково-релігійні об'єднання — церква сайєнтології, вчення Реріхів, медитаційні об'єднання) та модифіковані варіанти традиційних релігій.

Як бачимо, в основу класифікації тут покладено ступінь диференціації. Релігійні комплекси, що виникають на кожному з етапів, мають

схожі *характеристики*, які Р. Белла вивчає і класифікує за такими категоріям: система символів, релігійні дії, релігійні організації та соціальні наслідки.

Досить поширений підхід, при якому за основу класифікації беруть структурні елементи релігії і виходячи з цього виокремлюють такі *типи релігій*: догматичний, емоційно-етичний, ритуальний і традиціоналістичний. До *догматичного* типу належать такі релігії, в яких детально розроблене і розвинуте віровчення, а від віруючого вимагаються вивчення і засвоєння цього вчення (таке, наприклад, католицтво). До *емоційно-етичного* типу належать релігії, в яких особлива увага приділяється моральному вихованню віруючого і здійсненню віруючим моральних діянь (така, наприклад, буддистська релігія). До *ритуального* типу належать релігії, в яких особливу роль грає виконання релігійних обрядів, до *традиціоналістичного* — релігії, в яких істотне значення має спосіб здійснення релігійних обрядів, причому останні охоплюють велику кількість елементів стародавніх народних вірувань і звичаїв.

Зазначимо, що розглянуті класифікації не вичерпують усіх існуючих варіантів, а їх рівні можуть одночасно існувати у різних комбінаціях.

Релігія як соціальна підсистема суспільства розвивається разом з ним, а процеси, що відбуваються в ній, впливають на інші соціальні процеси. Найвагоміші в релігійній сфері — це процеси сакралізації та секуляризації.

Сакралізація — це широке залучення до сфери релігійного впливу на функціонування різних соціальних інститутів, на відносини і форми суспільної та індивідуальної свідомості.

Секуляризація — це процес послаблення впливу релігії як засобу мислення та життя і одночасно послаблення впливу церкви як суспільно-політичної сили.

При виникненні відповідних соціальних умов процес сакралізації може перейти в процес ресакралізації, як це відбувається в сучасній Україні.

Під *ресакралізацією* розуміють складний і бурхливий процес релігійного відродження духовної культури на тлі продовження дії об'єктивних і суб'єктивних факторів оновлення секуляризаційної культури.

У сформованій в Україні релігійної ситуації, що характеризується протистоянням різних релігійних конфесій, завданням соціології є уважне, зважене, неупереджене дослідження з наукових позицій коренів і причин виникнення міжрелігійних конфліктів, відстеження за допомогою соціологічного моніторингу рівня соціальної напруженості на ґрунті релігійних вірувань, проведення на цій основі широкої просвітницької ро-

боти серед населення і вироблення практичних рекомендацій для владних структур щодо досягнення миру і злагоди серед громадян країни з різними відносинами до релігії загалом та її окремих напрямів.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія релігії — галузева соціологічна теорія, що вивчає релігію як соціальний феномен у різноманітних його проявах, визначивши тим самим її за об'єкт дослідження. Предметом соціології релігії є соціально-релігійні взаємозв'язки, що виникають між людьми на підставі їхнього місця та ролі в соціальній підсистемі «релігія», структури та функцій цих зв'язків, взаємодії з іншими соціальними відносинами.
2. У дослідженнях з проблем релігії соціологія використовує методи описування, спостереження та експерименту, статистичного та порівняльного аналізу, аналізу документальних та історичних документів.
3. Перші кроки у становленні соціології релігії пов'язують з працями О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, а також з подальшим її розвитком К. Марксом, Ф. Енгельсом, М. Вебером, Б.Малиновським, Т. Діа, Л. Шнейдером, Дж. Зінгером. Суттєвий внесок у сучасну західну соціологію релігії зробили П. Бергер, Н. Лукман, Е. Гусерль, Г. Ле Бра, Д. Фітцер, І. Вах, Г. Меншинч та ін. Проблеми релігії досліджували вітчизняні соціологи: Р. Балтанов, А. Клібанов, А. Лебедев, Ю. Левада, М. Ленсу, Є. Прокошина, А. Сухов, Д. Угринович, І. Яблоков та ін.
4. Релігія як соціальний феномен має свою структуру (релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні відносини, релігійні інститути та організації) і функції (світоспоглядальна, компенсаційна, комунікативна, регулятивна, легітимізуюча, ідеологічна та інтегративна).
5. Основні соціальні процеси в релігійній сфері (сакралізація та секуляризація) взаємодіють з іншими соціальними процесами і залежно від наявності відповідних соціальних умов та під впливом соціальних чинників сприяють підвищенню чи зменшенню соціальної ролі релігії у функціонуванні конкретного суспільства.

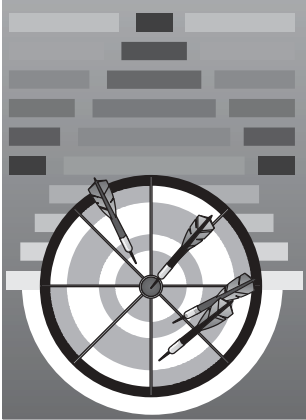
Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1993.
2. *Вебер М.* Наука как призвание и профессия // М. Вебер. Избр. произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990.

3. *Гараджа В. И.* Социология религии. — М., 1996.
4. *Гіденс Е.* Соціологія. — К.: Основи, 1999.
5. *Дюркгейм Э.* Курс социальной науки // Э. Дюркгейм. Социология. Ее предмет, метод, предназначение: Пер. с фр. — М.: Канон, 1995.
6. *Єришев А. О.* Досвід соціологічних досліджень релігійності. — К.: Наук. думка, 1967.
7. *Ерышев А. А., Лукашевич Н. П.* Социология религии. — К.: МАУП, 1999.
8. *Классики* мирового религиоведения. — М.: Канон, 1996.
9. *Краткий социологический словарь* / Под. общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Политиздат, 1983.
10. *Лимаренко А. П.* Социология религии: Социол. слов. / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — 2-е изд. — Минск: Университетское, 1991.
11. *Лубовський В. Д.* Соціологія релігії // Соціологія: Короткий енцикл. слов. / За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: УЦДК, 1998.
12. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К.: МАУП, 1999.
13. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология. — К.: МАУП, 2002.
14. *Маркович Д.* Общая социология: Пер. с серб.-хорв. — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1993.
15. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права: Введение // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — Т. 1.
16. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. — Т. 42.
17. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: Курс лекций. — М., 1996.
18. *Руткевич Е. Д.* Социология религии // Энциклопедический социол. слов. / Под общ. ред. Г. В. Осипова. — М.: ИСПИ РАН, 1995.
19. *Самыгин С. И., Нечипуренко В. Н., Полонская И. Н.* Религиоведение: социология и психология религии. — Ростов н/Д: Феникс, 1996.
20. *Смелзер Н.* Социология: Пер. с англ. — М.: Феникс, 1994.
21. *Современная западная социология: Словарь.* — М.: Политиздат, 1990.
22. *Социологический словарь* / Сост. А. Н. Елсуков, К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1991.
23. *Социология* / Г. В. Осипов и др. — М.: Наука, 1990.
24. *Соціологія* / За ред. В. Городяненко. — К., 2002.
25. *Соціологія: Короткий енциклопедичний слов.* / За заг. ред. В. І. Воловича. — К.: УЦДК, 1998.
26. *Соціологія: Курс лекцій* / За ред. В. М. Пічі. — Львів: Новий світ—2000, 2002.
27. *Социология: Учебник* / Отв. ред. П. Д. Павленок. — М.: Изд.-книготорговый центр “Маркетинг”, 2002.
28. *Социология: Энцикл.* / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. — Минск: Книжный Дом, 2003.

29. *Спенсер Г.* Основные начала. — СПб., 1886.
30. *Спенсер Г.* Сочинения. — СПб., 1899. — Т. 5. — Ч.1. Основания этики.
31. *Сухов А. Д.* Религия как общественный феномен: Философские проблемы исследования. — М., 1973.
32. *Угринович Д. М.* Психология религии. — М., 1969.
33. *Щёкин Г. В.* Социальная философия истории (теория социального развития). — К.: МАУП, 1996.
34. *Щёкин Г. В.* Религии мира. — К.: МАУП, 1995.
35. *Яблоков И. Н.* Социология религии. — М.: Мысль, 1979.
36. *Malinowski B.* A Scientific theory of culture and other essay. — N.Y., 1969.

СОЦІОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ

Вивчивши цю главу, ви повинні вміти:

- розкрити сутність і зміст соціології управління як науки;
- визначити предмет та об'єкт соціології управління;
- показати взаємозв'язок соціології управління з іншими спеціальними соціологічними теоріями;
- відтворити етапи становлення та шляхи розвитку соціології управління;
- визначити технологію та механізм здійснення процесу управління соціальними угрупованнями.

22.1. Соціологія управління як наука: предмет, об'єкт, сутність та зміст

Соціологія управління — галузь соціології, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого

впливу на соціальні відносини й процеси, що відбуваються в суспільстві та його підсистемах* з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану. Соціологія управління досліджує також природу управлінських відносин, з'ясовує соціальні цілі управління з погляду соціальних критеріїв, відповідності їх інтересам тих, ким управляють, аналізує соціальні наслідки управлінських рішень і дій.

Вона вивчає також проблеми організації процесів управління, весь комплекс питань добору, розстановки, навчання та виховання управлінських кадрів, міжособистісних стосунків працівників апарату управління під час виконання ними управлінських функцій. Крім того, соціологія управління аналізує специфіку потреб та інтересів управлінців

* Див.: *Краткий словарь по социологии* / Под общ. ред. Д. М. Гвиашвили, Н. И. Лапина. — М.: Политиздат, 1998. — С. 373.

як окремої соціально-професійної групи, особливості їхньої моралі, традицій, звичаїв, культури, виховання, засоби формування та форми прояву таких соціальних якостей особистостей, як дисципліна, відповідальність, сумлінність тощо.

Відповідні явища в соціології управління розглядаються не просто як індивідуальні риси людини, а як відображення певних соціальних відносин, що виникають у процесі управління та управлінської діяльності.

Таким чином, соціологія управління, як і будь-яка інша галузь наукового знання, має свій предмет та об'єкт дослідження.

Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти, суспільство в цілому), їх підсистеми та ланки, що створюються в суспільстві для досягнення певної мети та розв'язання певних завдань.

Предметом цієї галузі соціологічного знання виступають управлінські відносини, управлінські процеси і властивості суб'єктів управління різних рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.

Серед фундаментальних *категорій* соціології управління виокремлюють «*соціальне управління*» та «*управління соціальними процесами*», які майже однозначно трактуються в науковій і методичній літературі. Однак їх неоднозначність полягає лише в тому, що поняття «соціальне управління» визначає весь комплекс цілеспрямованого регулювання соціальних сфер, суспільних відносин, соціальної діяльності людей, а поняття «управління соціальними процесами» підкреслює аспект диференціації, тобто виокремлення конкретних процесів, які підлягають управлінському впливу відповідно до специфіки кожного з них.

Соціальне управління — один з основних типів управління, функція якого полягає в забезпеченні реалізації потреб розвитку суспільства та його підсистем*. До найзагальніших властивостей соціального управління належать, по-перше, наявність людини як суб'єкта та об'єкта управління, як первинного елемента соціальної системи; по-друге, застосування цілеспрямованого, свідомого впливу на різні спільноти людей, соціальні групи, організації, колективи тощо для координації та узгодження їхньої діяльності в процесі вирішення загальногосподарських і суспільних завдань з метою формування й відтворення відповідних умов,

* Див.: *Социологический энциклопедический словарь* / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. — С. 335.

що сприяють розвитку людини як особистості; по-третє, забезпечення функціонування і розвитку будь-якої соціальної системи при збереженні її основних якісних параметрів [20, с. 512].

Слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства головною функцією соціального управління є розробка та здійснення соціальної політики, спрямованої на підвищення матеріального і культурного рівня життя різних верств населення, на подолання величезного розриву щодо якості життя між так званими новими українцями і групами населення, що перебувають за межею бідності, на забезпечення робочими місцями всіх громадян, які бажають працювати, на створення ефективної системи охорони здоров'я, освіти, підтримки малозабезпечених груп населення, здійснення заходів щодо боротьби зі злочинністю, запобігання соціальним, політичним і міжнародним конфліктам.

Отже, соціологія управління досліджує не лише зміст і функції, а й *механізми і технології соціального управління* (управління конкретними соціальними процесами) з метою виявити можливості його вдосконалення та оптимізації відповідно до тих цілей і завдань, що виробляються в суспільстві (та його підсистемах) як щодо ближчих, так і подальших перспектив його розвитку.

Соціологія управління близька за *проблематикою* до таких розділів соціологічної науки, як соціологія організацій, соціологія праці, соціологія права, соціологія моралі, соціологія комунікацій, соціологія політики, соціологія економіки, соціальне планування, соціальне прогнозування, соціальне проектування, а також розглядає проблеми управління в різних сферах і видах людської діяльності. Тому дослідження в цих та інших розділах соціологічного знання доповнюють соціологію управління своїми результатами, що, безумовно, позитивно впливає на підвищення ефективності соціального управління щодо різних сфер діяльності та рівнів соціальної організації суспільства.

Необхідно наголосити, що *феномен управління*, який спостерігається в системах різного класу (соціальної, біологічної, технічної), є предметом теоретичного пізнання спеціалістів багатьох галузей наукового знання. Глибинні основи управління були виявлені кібернетикою, яка характеризує управління як здатність складних динамічних систем здійснювати структурну та функціональну перебудову відповідно до змін в умовах внутрішнього й зовнішнього середовища їх (систем) існування. Така перебудова відбувається на основі інформації про «збурення», що йде як від самої системи, так і від навколишнього се-

редовища. Управління підтримує корисні «збурення», чинить опір шкідливим, залишаючи поза увагою впливи, що не мають для системи істотного значення.

Управління є функція системи, її властивість — життєзабезпечення. Іноді й саме управління тлумачать як процес реалізації функцій. Отже, управління найсильніше та найнерозривніше пов'язане з природою системи, підпорядковане законам її функціонування та розвитку, залежить від умов, в яких ця система існує. Завдяки управлінню система поряд із забезпеченням своєї цілісності оптимізує своє функціонування, приводячи його у відповідність до об'єктивних закономірностей, що характеризують якісну визначеність конкретного системного утворення. *Процес управління пов'язаний з обміном інформацією та енергією між регулюючим і регульованим компонентами, які є обов'язковими для всіх саморегульованих систем — біологічних, соціальних, технічних.*

Управління *виникає* принаймні з двох обставин. По-перше, коли в регулюючій підсистемі подано кілька варіантів виконання одного з окремих процесів сукупного циклу відтворення цієї системи. Отже, управління виникає там, де є проблема вибору. По-друге, коли між регулюючою і регульованою підсистемами існує особлива форма зворотного зв'язку, яка дає змогу регулюючій підсистемі «оцінити» стан регульованої підсистеми і залежно від результату оцінювання заблокувати всі, крім одного, варіанти виконання певного процесу. Управління, таким чином, виступає як процес нормування, що забезпечує стійкість розвитку системи, її рівновагу, гарантію запобігання потрясінням і катаклізмам.

Проте коли йдеться про соціальне управління, не можна обмежитися лише висновками кібернетики, використанням її принципів та методів. Соціальне управління має справу з проблемами і процесами, що безпосередньо пов'язані з інтересами й потребами як окремих людей, так і малих та великих соціальних груп. Це означає, що лише за умови, коли з'ясовано якісну характеристику соціального організму, виявлено закони його функціонування і розвитку, встановлено, що слід розуміти під умовами його існування і специфікою відносин, які складаються між ним і середовищем, відкриваються перспективи для з'ясування, за рахунок яких сил конкретне суспільство, будь-яка соціальна організація забезпечують свої цілісність, життєздатність та саморозвиток, і яке значення в цьому забезпеченні відіграють механізми управління.

Виходячи з потреб суспільства *соціальне управління визначає*, по-перше, шляхи розвитку суспільства у заданому напрямку, тобто виробляє цілі. По-друге, соціальне управління здійснює теоретичне і

практичне забезпечення способів досягнення очікуваного результату, організацію і координацію діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних дій. Для збереження своєї цілісності суспільство створює необхідні для цього механізми. Першим таким механізмом стала держава з властивими їй атрибутами влади. У суспільстві регулююча підсистема — це *суб'єкт* управління, а регульована підсистема — *об'єкт* управління. Тому управління тут набирає вигляду впливу суб'єкта на об'єкт заради досягнення певної мети. Управління, крім того, постає як специфічна соціальна діяльність, спрямована на розвиток соціальної системи в цілому, на регулювання взаємодії усіх її компонентів. У такому широкому розумінні об'єктом цієї діяльності виступає система суспільних відносин, а не окремі процеси — економічні, соціальні, енергетичні, біологічні тощо. *Головним завданням* соціального управління є досягнення відповідності суб'єктивної діяльності людей вимогам об'єктивних законів суспільного розвитку, забезпечення збалансованого функціонування та розвитку соціального організму.

Зміст поняття «соціальне управління» може трактуватись і вужче. У цьому разі ми визначаємо специфіку управління соціальними групами, а також відносинами всередині різних людських спільнот, вивчаємо особливості регулювання міжособистісних стосунків, наприклад у трудовому колективі, простежуємо процес формування потреб, інтересів, мотивів діяльності та поведінки людей. Соціальне управління — це не просто управлінський вплив, що здійснюється на основі необхідної інформації, а насамперед політична діяльність, спрямована на регулювання суспільних процесів.

Однак усе суспільне життя не можна зробити повністю соціально регульованим. Поряд зі *свідомим управлінням* у суспільстві завжди було стихійне управління, або, інакше кажучи, були стихійні регулятори суспільних процесів. *Стихійне управління* — це процеси, що виникають спонтанно, поза свідомою діяльністю людей і впливають на хід та результати цілеспрямованих людських дій. Люди не можуть відвернути стихійного розвитку подій, але можуть пристосуватися до нього. Стихійне управління не слід розглядати лише як щось негативне. Деякі види стихійного регулювання (наприклад, ринок) мають величезний самоорганізуючий потенціал. У соціально і економічно розвинених державах межі стихійного регулювання постійно звужуються. Пізнаючи напрями, в яких розгортаються ті чи інші процеси під впливом стихійних регуляторів, люди намагаються досягти своєї мети за допомогою важелів свідомого управління, значення яких дуже велике.

Таким чином, управління, виконуючи функцію узгодження, забезпечуючи взаємозв'язок і взаємодію між різними частинами єдиного цілого, значною мірою визначає результативність спільних дій, породжує нову продуктивну силу, яка істотно відрізняється від простої арифметичної суми її складових, — силу системності, єдність дій.

Управління як специфічний засіб організації має ряд характерних *особливостей*. По-перше, як уже було зазначено, управління повністю залежить від системи, що зумовлює не тільки її природу, а й цілеспрямованість. Друга особливість полягає в тому, що керівний вплив має, як правило, значну енергію (один телефонний дзвінок може привести в дію величезні потоки ресурсів, інформації, енергії, тисячі людей забезпечують виконання розпорядження чи наказу міністра та ін.). Третя особливість полягає в тому, що центр управління може перебувати далеко від керованого об'єкта, тобто джерело керівного впливу перебуває поза межами об'єкта управління. Так, міністерство спрямовує управлінський вплив на підпорядковані йому галузеві об'єкти, обласний центр — на райони. Тим часом організації, підприємства мають і власний орган управління (дирекція, ректорат), який здійснює безпосереднє управління цією організацією. Інакше кажучи, підсистема, що управляє, і підсистема, якою управляють, виступають як дві взаємопов'язані частини однієї організаційної системи. Такий процес управління має назву *самоуправління*, або *самоврядування*. У такому розумінні, по-перше, суспільство загалом є системою, яка саморегулюється або є самоврядною. Самоврядними системами, або системами, які саморегулюються, є підприємства, міста, будь-яка громадська організація, вузи тощо.

У суспільстві відбуваються також процеси управління, які не санкціонує жодний керівний орган. Наприклад, національні традиції, які тисячоліттями регулюють поведінку великих груп людей. У цьому разі маємо справу зі стихійними, спонтанними процесами соціального управління — процесами саморегулювання, які здійснюються в суспільстві у зв'язку з дією загальнолюдських цінностей, моралі, ідеалів кожного конкретного суспільства.

Процеси соціального саморегулювання відбуваються не лише у масштабах суспільства. Вони існують на рівні первинних колективів, де велику роль відіграють звички, групові норми, цінності, громадська думка. Названі фактори справляють значний вплив на свідомість і поведінку членів колективу. Продуктами саморегулювання є асоціативні, неформальні організації, виникнення внутрішньої, неофіційної системи

зв'язків і норм. Зрозуміло, все це має надзвичайно важливе значення в управлінській практиці [14, с. 10–11].

Тому в управлінні слід брати до уваги всю сукупність факторів, різні аспекти, спиратися на комплексний підхід. У цьому зв'язку можна говорити про різні *теорії*, наприклад про теорію управління виробництвом, теорію державного управління і т. ін. Водночас усі ці теорії слід розглядати як соціальні, бо всі вони стосуються управління суспільством, управління людьми.

При соціологічному підході зв'язки і взаємодії людей у процесах організації їхнього спільного життя розглядаються у власному значенні соціального — потреб та інтересів, становища, місця та ролі людини в суспільстві та в управлінському процесі [18, с. 13]. З огляду на сучасні проблеми дуже важливо вивчити механізм формування та становлення нових економічних відносин, які, як відомо, породжують нову соціальну структуру суспільства: виникають нові соціальні групи, верстви, прошарки, зникають з історичної сцени соціальні спільноти, які донедавна мали велику вагу в соціально-економічному житті суспільства (наприклад, колгоспне селянство). Державна власність перестає бути монопольною. Започатковується народження «середнього класу». Нові соціальні верстви (підприємці, бізнесмени) активно демонструють незвичні для більшості членів суспільства моделі поведінки та мислення.

У цих умовах досягнення суспільства можуть базуватися тільки на такій системі соціального управління, яка орієнтуватиметься не лише на економічне зростання, а й на врахування того мотиваційного механізму, який є рушійною силою соціальної поведінки людини в ситуації відсутності примусу, директив, нормативного регулювання тощо. Нові цінності, нова розстановка ресурсів, новий життєвий менталітет — все це безпосередньо входить у коло інтересів соціології управління з метою надання суспільству стійкості, стабільності, підтримки основних параметрів його життєдіяльності, необхідної спрямованості його розвитку. Ускладненість, невизначеність багатьох економічних та політичних процесів сьогодення не тільки не применшують ролі й можливостей управління, а навпаки, потребують його піднесення на вищий рівень. Теоретики і практики управління дедалі більше усвідомлюють, що складним організаційним системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку без урахування внутрішніх тенденцій їх існування. Управління поступово позбавляється спроб сліпого втручання в соціальні відносини і процеси, наближаючись до визнання особливого значення таких явищ, як нова мотивація,

нові форми власності, нові, більш гнучкі методи керівництва суспільством і всіма його підсистемами та сферами, насамперед економічною.

22.2. Генезис та еволюція соціального управління

Управління виникає і стає потрібним тоді, коли різко ускладнюються економічні, політичні,

соціальні процеси, і там, де з'являється потреба в кооперації, у поєднанні різних суспільних елементів, узгодженні дій окремих частин, індивідів тощо. Чим більш розвиненим є суспільство, чим більш розвинений у ньому розподіл праці, тим більшою є потреба в соціології управління, бо *управління* — це діяльність, спрямована на реалізацію свідомо артикульованого інтересу. Загальний інтерес виступає у вигляді держави — знаряддя, яке не тільки усвідомлює інтереси панівного класу, а й захищає їх. Адже в суспільстві керує економічно панівний клас. Управління завжди ґрунтується на владі, тобто силі, яка примушує одну сторону підкорятися волі іншої сторони.

Таким чином, управління є формою реалізації суспільної влади (авторитет, традиції, харизма теж є способом впливу на людей, але в них відсутнє цілепокладання свідомого впливу, а відтак і соціальне управління).

Слід зазначити, що мистецтво управління як комплекс особливих здібностей ефективного застосування нагромадженого досвіду в практичній діяльності, склалося ще тоді, коли межі світу мистецтва і науки не були досить чітко усвідомлені. Мистецтво управління формувалося протягом усього історичного періоду розвитку людства, що, як відомо, налічує кілька тисячоліть. Виникнення управління пов'язують із зародженням писемності в стародавньому Шумері, що спричинило до створення особливого прошарку «жерців-бізнесменів», які успішно виконували релігійно-комерційні та торговельні операції. В наступні десятиліття розвиток управлінського мистецтва відбувався як у сфері управління державними справами, так і в сфері управління господарством. Вже тоді філософи сперечалися про переваги різних форм управління, про те, є управління наукою чи мистецтвом, а також порушували питання про розумне управління (Платон, Конфуцій, Мейцзи та ін.).

Однак управління як сфера людського знання відокремилась в самостійну наукову галузь лише наприкінці XIX ст. Протягом більше як вікової історії наука соціального управління розроблює тео-

рію, змістом якої є закони і закономірності, принципи, функції, форми й методи цілеспрямованої діяльності людей в процесі управління.

Необхідно підкреслити, що перші праці, в яких було зроблено спробу наукового узагальнення нагромадженого досвіду та формування основ наукового управління, з'явилися наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Це було відповіддю на потреби промислового розвитку, який дедалі більше набував таких специфічних рис, як масове виробництво і масовий збут товарів і послуг, орієнтація на ринки більшого обсягу та великомасштабну організацію у формі міцних корпорацій та акціонерних товариств. Підприємства-гіганти відчували гостру потребу в раціональній організації виробництва й праці, чіткій і взаємопов'язаній роботі всіх підрозділів та служб, керівників і виконавців щодо науково обґрунтованих принципів, норм і стандартів.

У своєму розвитку теорія соціального управління пройшла кілька *етанів*:

- *класичний, або раціоналістичний*, напрямок, найтипівшими для якого є школа наукової організації праці, або наукового менеджменту, Ф. Тейлора; адміністративна, або класична, школа управління А. Файоля; теорія ідеальної бюрократії М. Вебера;
- *соціально-психологічний, або гуманістичний*, напрямок, для якого найхарактернішими є теорія людських відносин Е. Мейо; теорія «Х» і «У» Д. Мак-Грегора; теорія стилів управління К. Левіна та багато інших;
- *системний, або методичний*, напрямок, який об'єднує як класичну і соціально-психологічну школи, так і численні прикладні концепції, теорії та розробки на основі кількісних методів, тобто методів точних наук (кібернетики, математики), з широким використанням комп'ютерних технологій і програмного моделювання.

З виникненням цього напрямку відбувся остаточний перехід у розумінні проблем управління від суто інженерного підходу до соціологічного, в центрі уваги якого перебуває перш за все людина з її потребами, інтересами та цінностями. Значний внесок у розробку проблем управління суспільством та різними його сферами зробили А. Сміт, А. Файоль, М. Вебер, В. Зомбарт, Д. Кейнс, Й. Шумпетер, А. Богданов, В. Афанасьєв, С. Булгаков, М. Туган-Барановський, М. Лосський, П. Друкер, Г. Саймон, Ч. Барнард та багато інших як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників [26, с. 53–112].

Даючи стислу характеристику генезису та еволюційного розвитку загальної теорії соціального управління, необхідно зазначити, що найбільш чітких обрисів вона набула на початку століття в концепціях «наукового управління» Ф. Тейлора, «ідеальної бюрократії» М. Вебера та «науки адміністрування» А. Файоля. Спочатку її розвиток йшов шляхом жорсткого раціоналізму в управлінні. Однак технократичні ілюзії стали розвіюватися вже в 30-ті роки, коли стало зрозуміло, що в багатьох випадках раціоналізм не є кращим шляхом підвищення ефективності діяльності людей і організацій.

Тому раціоналізм в управлінні став поступатися місцем іншому підходу, чи напрямку — поведінковому, що ґрунтується на знаннях фундаментальних положень соціології та психології щодо суб'єктів господарської діяльності. Завдяки цим знанням стало можливим поглиблене розуміння реальної суті управління як в організаціях, так і в ширших соціальних системах. З'явилися такі поняття, як участь працівників в управлінні, лідерство, імідж керівника, особистий ріст тощо. Набуло права громадянства і саме поняття «особистість в організації». Одне слово, «засумувавши» за живою людиною та побачивши можливість безпосереднього звернення до неї, управління почало соціологізуватися, а соціологія — спеціалізуватися. Отже, соціологія була не тільки сприйнята наукою управління, а й почала розглядатися як необхідна складова цієї науки.

Поряд з цим активне використання в управлінні системного підходу зумовило подальше ускладнення сфери управлінського знання. Зокрема, більш поглиблено почали досліджуватись організації як соціальні системи, що активно взаємодіють як із зовнішнім, так і внутрішнім середовищем. При цьому було встановлено, що залежно від типу середовища можуть ефективно функціонувати як бюрократичні, так і дебіюрократичні системи управління.

Саме з цим було пов'язано виникнення на рубежі 70-х років ідеї «ситуаційного підходу» до управління соціальними системами. Можна вважати, що саме ця ідея немовби «примирила» між собою представників раціоналістичного та поведінкового підходів в управлінні соціальними організаціями.

Подальший розвиток науки соціального управління у 80-х роках логічно привів до усвідомлення великого значення «організаційної культури» як важливої характеристики, що інтегрує в собі усі особливості підприємства (організації) — і системні, і поведінкові, і соціокультурні. Це, врешті-решт, значно посилює гуманістичний компонент в управлінні, спирається на людський потенціал як керівників, так і підлеглих.

Сьогодні, тобто на межі століть, цей напрям науки спеціального управління набув подальшого розвитку. У зв'язку з цим простежуються такі тенденції в розвитку наукового управління:

1) інтернаціоналізація управлінського знання, зумовлена виникненням інтеграційних структур (насамперед міжнародних інформаційних систем), зростанням конкуренції та взаємозалежності у світовій економіці;

2) дедалі більше повернення управління до «здорового глузду». Адже систематизований «здоровий глузд», що ґрунтується на висновках соціології, психології, науки про організаційні зміни, має не тільки практичний, а й світоглядний характер (як певна система цінностей), даючи змогу як індивідам, так і соціальним спільнотам краще адаптуватися до відповідних змін у соціальному середовищі. Останнє особливо важливе для українського суспільства, оскільки в умовах його реформування проблема полягає не в тому, як робити, а в тому, що робити.

22.3. Технологія та механізми процесу соціального управління

Теорія соціального управління виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові *компоненти* самого процесу управління. Їх можна поділити на дві групи. *Перша група* — це закономірності функціонування і розвитку суб'єкта управління, друга — суттєві зв'язки між суб'єктом та об'єктом управління. До проблем першої групи належать взаємовплив особистих інтересів суб'єктів управління; інтереси різних управлінських груп; соціальна відповідальність суб'єктів управління. До проблем *другої групи* належать відповідність інтересів суб'єкта управління інтересам об'єкта управління; цілісність впливу суб'єкта на об'єкт; рівні розвитку об'єкта та суб'єкта управління; відповідальність носіїв і виразників інтересів об'єкта управління тощо.

Структура об'єкта управління, його соціальна природа визначають побудову суб'єкта управління та структуру *управлінських відносин*, що виникають при цьому. *Суб'єктами* управлінських відносин стають усі співучасники управління незалежно від їхнього місця в структурі соціальної керуючої системи. Основними *видами* управлінських відносин є відносини централізму й самостійності, субординації і координації, керівництва і підлеглості, відповідальності, конкурентності, змагання тощо. Окремі види управлінських відносин органічно пов'язані між собою і лише в сукупності забезпечують функціонування й розвиток соціального управління.

Структура об'єкта управління, його соціальна природа визначають побудову суб'єкта управління та структуру *управлінських відносин*, що виникають при цьому. *Суб'єктами* управлінських відносин стають усі співучасники управління незалежно від їхнього місця в структурі соціальної керуючої системи. Основними *видами* управлінських відносин є відносини централізму й самостійності, субординації і координації, керівництва і підлеглості, відповідальності, конкурентності, змагання тощо. Окремі види управлінських відносин органічно пов'язані між собою і лише в сукупності забезпечують функціонування й розвиток соціального управління.

Управлінські Відносини — це особливий тип відносин, які не можна звести до базисних або надбудовних чи техніко-економічних відносин. У них містяться елементи і того, і другого, і третього. Бути зайнятим у сфері управління ще не означає бути керуючим, бо є суто управлінська діяльність, є виконання і є діяльність фахівців, технічного та допоміжного управлінського персоналу. В цьому контексті управління може розглядатися як компонент будь-якої діяльності; суто управлінська діяльність; діяльність у сфері управління. Усі три аспекти розгляду управління взаємопов'язані, але нас цікавлять два останніх.

Розглянемо як ілюстрацію деякі компоненти управління. У предметній діяльності людини завжди наявне прогнозування як функція соціального управління, як її важлива складова частина. Прогнозування майбутніх подій може розглядатись як компонент будь-якої діяльності, як окрема самостійна діяльність прогнозування і, нарешті, як діяльність у сфері прогнозування. Аналогічно і контроль як функцію управління можна розглядати як елемент будь-якої дії, як особливу діяльність і як діяльність у контролюючих органах.

Тому із закономірностей соціального управління впливає ряд *принципів діяльності суб'єкта управління*, тобто вимог (правил) до нього стосовно організації своїх дій. Принципи соціального управління визначають формування потрібних якостей управлінських працівників, характерні риси їхнього стилю діяльності, способи оптимальної підготовки керівних та інших кадрів, раціональну організацію управлінської праці. З реалізацією принципів утворюються інформаційні зв'язки у системі соціального управління, розкриваються підходи до побудови, вибору способів, форм, методів здійснення управлінського впливу.

Соціальне управління має ряд важливих *функцій**. Насамперед виокремлюють соціально-цільову, соціально-організаційну та соціально-контрольну функції. Оскільки соціальне управління стосується визначення цілей суспільного розвитку, обґрунтування та практичного забезпечення способів їхнього досягнення шляхом організації й координації діяльності людей, її узгодження за допомогою відповідних нормативно-контрольних дій. Управління забезпечує в суспільстві еко-

* Під *функцією управління* розуміють особливий вид управлінської діяльності, продукт спеціалізації праці у сфері управління, елемент системи управління, який має відносно самостійне значення.

номічні, політичні, ідеологічні та соціальні зв'язки між людьми. Тому за конкретним змістом вирізняють соціально-економічну, соціально-політичну та власне соціальну функції. Вони охоплюють усю сукупність соціальних відносин.

Суть функцій управління полягає в тому, щоб цілі, шляхи та засоби їх реалізації не суперечили одне одному, щоб забезпечити ефективне усунення соціальної напруженості, гармонізувати інтереси різних соціальних груп і верств населення. Свого практичного втілення функції соціального управління набувають у соціальному цілепокладанні, суть якого полягає у наданні певної спрямованості процесу розвитку суспільства, окремих його сфер.

Професійний розподіл праці зумовлює також виділення самостійних функцій управління, тобто функцій його апарату, які, звичайно, об'єднуються поняттям «управлінська праця». У цій галузі праці не менш динамічно, ніж в інших сферах відбувається процес диференціації, спеціалізації, виділення нових форм та видів управлінської діяльності людей.

При цьому *управлінська праця* пов'язана з реалізацією певної функції управління (прогнозування, планування, організація, мотивація, контроль); діяльністю з підготовки рішень чи оцінки їх наслідків; діяльністю з прийняття управлінських рішень.

В управлінському рішенні здійснюються функції, цілі, принципи управління. Воно виступає засобом управлінського впливу, організованої взаємодії суб'єкта та об'єкта управління, яка забезпечується за допомогою відповідних методів управління. Можна виділити соціологічні методи вироблення рішень (імітаційні моделі, «мозкова атака», дискусія, ділова гра та ін.), методи організації виконання рішень (адміністративні, економічні, соціально-психологічні, або власне мотивація). Усі вони застосовуються в конкретній ситуації. Прийняття і здійснення рішень включає вибір мети, способів її досягнення, самого рішення та його виконання. Рішення завжди має часову характеристику, яка складається зі швидкості прийняття рішення, часу від прийняття рішення до його виконання, а також часу від початку вивчення ситуації до вироблення остаточного варіанту рішення. Від якості управлінських рішень залежить, врешті-решт, спроможність системи управління мобілізувати свої ресурси та можливості.

За критерієм використання можливостей можна дати оцінку і якості управління. Існує кілька можливостей — технічних, економічних, організаційних, соціальних тощо. Оцінка та ефективно використан-

тання можливостей, зусилля, спрямовані на їхнє зростання та розвиток, значною мірою визначають продуктивність будь-якої сфери людської діяльності. В управлінні особливе місце належить виявленню взаємних впливів при реалізації всіх видів можливостей, а також аналізу обставин, що зумовлюють їх взаємне проникнення. Так говорять про соціально-економічні, організаційно-технічні, соціотехнічні та інші види можливостей. Стає очевидним, що найбільш ефективні шляхи зростання, зокрема соціальних можливостей промислового підприємства, є в інших сферах, а саме економічній і організаційно-технічній.

Кожне суспільство (виробництво, організація) на певний час має деякі граничні рівні можливостей, які визначають верхню межу того, що це суспільство (виробництво, організація) може зробити за наявного рівня розвитку, але не робить цього з певних причин. Частково це причини технологічного, інженерно-технічного або організаційного характеру, частково — це наслідки дефектів системи управління. Усунення їх пов'язане насамперед з поліпшенням якості управління, зростанням можливостей суспільства та його різних сфер.

Таким чином, від якості і повноти використання можливостей залежить ефективність досягнення управлінських цілей. З іншого боку, досягнення всього розмаїття існуючих цілей є процесом зростання різних видів можливостей. Тому коли ми хочемо оцінити виконання певної функції, слід порівняти фактичні дії з тими, які повинні бути. Якщо розглядати, наприклад, функцію прийняття рішень як невід'ємний обов'язок керівника, з'являється можливість оцінювати виконання цієї функції за її продукцією, тобто за ефективністю самих рішень. Такий підхід дає змогу в кожному конкретному випадку визначити чіткі критерії діяльності осіб і підрозділів, наявність яких дає можливість оцінювати якість виконання функцій особами й підрозділами виходячи з наданих їм повноважень.

Управління як процес має циклічний, відносно замкнутий характер. Цей процес, взятий окремо, починається з постановки цілей, завдань і завершується виконанням цих завдань, досягненням певного результату. Таким чином, відбувається управлінський цикл, що становить каркас соціально-управлінської технології. Потім на основі інформації про результати (досягнення чи недосагнення мети) ставляться нові завдання, висувається нова мета. Один цикл замикається, починається новий.

Іншими словами, будь-яка соціально-управлінська технологія будується на основі управлінського циклу і являє собою своєрідну

єдність формалізованих та неформалізованих дій. Основним тут є те, як знайти найефективніші шляхи трансформації наукового знання в соціально-управлінські технології і в програми практичних дій людей, соціальних угруповань. Виходячи з цього стандартизована схема соціально-управлінської технології у загальних рисах може виглядати так, як показано на рис. 4.

Зазначимо, що *складовими* управління як *системи* є інформаційна, проектно-програмна, прогностична, планувальна, системно-організаційна, система опрацювання управлінських рішень, система коригування і наступного відтворення управлінського циклу. Цей алгоритм пристосований до будь-якого виду чи типу управління. Для того щоб управляти (керувати), треба мати інформацію про призначення, функції, стан можливостей системи. Маючи таку інформацію, керівна система проектує, прогнозує, програмує, чітко планує її функціонування на конкретний проміжок часу з урахуванням реальних умов і можливостей. Щоб система функціонувала в заданій програмі, її ланкам має постійно подаватися команда (управлінські сигнали: рішення, накази, розпорядження). Щоб під час виконання команд запобігти різним відхиленням, потрібен постійний контроль за виконанням. В управлінському значенні *конт-*

I процедура. Формування мети
Операції: діагноз, прогноз, формулювання кінцевої мети, стратегія дій, визначення конкретних завдань
II процедура. Прийняття рішення
Операції: виявлення проблемної ситуації, обґрунтування варіантів дій, вибір оптимального варіанту, затвердження рішення
III процедура. Організація дії
Операції: розподіл завдань між виконавцями, ідеологічне забезпечення діяльності, координація та регулювання процесу виконання, контроль
IV процедура. Аналіз результатів
Операції: зіставлення запланованих та досягнутих результатів, визначення нових проблемних ситуацій, попереднє формулювання нової мети

Рис. 4. Соціально-управлінська технологія

роль — це професійна послуга, яку керівник повинен надавати своїм підлеглим. Це порівняння того, що є, з тим, що має бути. Такий контроль є формою управлінської відповідальності, засобом запобігання втратам. Контроль і аналіз функціонування системи уможливають оперативно коригувати її діяльність, нагромаджувати інформацію для нового проектування, програмування, прогнозування тощо.

Ефективність функціонування суспільних систем значною мірою визначається наявністю надійного соціального прогнозу, тобто визначення можливих станів об'єкта управління в майбутньому на основі тенденцій його розвитку в минулому і тепер. Такий прогноз характеризує найбільш імовірний стан соціального об'єкта у разі збереження існуючих тенденцій. Він може бути оперативним, коротко- та довготерміновим. У соціальному прогнозуванні використовуються переважно три методи: експертиза, екстраполяція, моделювання. Слід наголосити на комплексному значенні надійних, вірогідних соціальних прогнозів. Ці прогнози є основою прийняття управлінських рішень в усіх сферах суспільного життя.

Для розуміння сутності, можливостей і перспектив управління як сфери людської діяльності вкрай важливим (поряд з розглядом його суспільних функцій) є дослідження його «внутрішніх» закономірностей, що породжуються діяльністю людини як суб'єкта управління. Виконавець, що виступає в ролі об'єкта управління, залишається суб'єктом здійснюваної ним діяльності. Так само, як інші соціальні інститути, управління має свої «зведення» законів, норм, правил, професійних «таємниць», традицій, забобонів тощо. Так само, як і в інших соціальних інститутах, в управлінні виникає чимало конфліктів між реальною та нормативною поведінкою. Реальна діяльність людей завжди тією чи іншою мірою наближається до нормативного формалізованого типу, але ніколи з ним не збігається. Тому будь-яка реальна діяльність, в тому числі й управлінська, повинна розглядатись як органічна єдність формалізованих і неформалізованих компонентів.

Соціологічний аналіз дає можливість виявити глибинні механізми управлінських і самоврядних процесів як суспільних явищ, виявити і обґрунтувати ефективність демократичних принципів відносин між органами влади, управління та народом, забезпечити використання соціальних резервів, соціального потенціалу, соціальних технологій, інноваційних засобів організації та управління. Володіння концептуальним та методичним апаратом соціологічної теорії управління стає сьогодні необхідним інструментом ефективною професійною діяльністю фахів-

ця — управлінців, керівників підприємства, організаторів виробництва, а також менеджерів різних ієрархічних рівнів нових господарських, підприємницьких та комерційних структур.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологія управління — це галузь соціології, яка вивчає закономірності, засоби, форми та методи цілеспрямованого впливу на соціальні відносини і процеси, які відбуваються в суспільстві (та його підсистемах) з метою впорядкування, підтримки, збереження його оптимального функціонування й розвитку або зміни, переведення до іншого стану.
2. Зміст соціології управління становлять дослідження соціальних основ управління, його функцій, принципів і законів, особливостей управлінської діяльності і управлінських відносин, закономірностей їх розвитку й ефективності, об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів їх використання щодо різних рівнів соціальної організації суспільства.
3. Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи (групи, угруповання, організації, об'єднання, спільноти тощо) та їхні підсистеми, що виникають і створюються в суспільстві для досягнення відповідної мети й вирішення завдань.
4. Предметом соціології управління є управлінські відносини, процеси управління і властивості суб'єктів управління незалежно від рівнів управлінської ієрархії, а також закономірності, особливості, умови, форми, функції та методи їх управлінської діяльності.
5. За своєю проблематикою соціологія управління тісно переплітається з такими розділами соціологічної науки, як соціологія організації, соціологія праці, соціологія права, соціологія конфлікту, соціологія комунікацій, соціологія моралі, соціологія економіки, соціологія політики, соціальне планування, прогнозування, проектування тощо, які також розглядають проблеми управлінської діяльності. На теоретико-прикладному рівні розвиток соціології управління неможливий без урахування досліджень у цих сферах соціологічного знання, оскільки вони доповнюють її своїми результатами, позитивно впливаючи на ефективність соціального управління загалом.
6. Управління як соціальне явище з'явилося в давні часи (задовго до появи капіталізму) і було пов'язане з удосконаленням координації колективної праці людей в різноманітних сферах життєдіяльності.

Але як наука зі своїми школами, теоріями і напрямками управління виникло лише на початку ХХ ст. У своєму розвитку теорія соціального управління пройшла кілька етапів, головними з яких вважаються класичний, або раціоналістичний, період (школа наукового менеджменту Ф. Тейлора; адміністративна школа управління А. Файоля; теорія «ідеальної бюрократії» М. Вебера); соціально-психологічний, або гуманістичний, період (школа людських відносин Е. Мейо; теорія «Х» і «У» Д. Мак-Грегора; теорія стилів керівництва К. Левіна; теорія потреб А. Маслоу та ін.); системний, або синтетичний період (емпірична школа управління П. Друкера; школа соціальних систем Ч. Барнарда); нова школа управління, або школа кількісних методів Г. Саймона та ін.; теорія організаційної культури, а також численні сучасні системні та ситуаційні концепції управління. Подальший розвиток соціології управління базується на концепціях системного та ситуаційного підходів, в основі яких лежать ідеї демократизації і децентралізації управління, залучення більшої кількості людей до прийняття управлінських рішень, використання різноманітних моделей мотивації їхньої діяльності тощо.

7. Соціологія управління виявляє певні закономірності, що визначають важливі складові самого процесу управління як системи взаємодій керівної та керованої підсистем. Ці підсистеми тісно пов'язані з такими основними підсистемами, як інформаційна, проектно-програмно-прогнозувальна і планувальна, системно-організаційна, розробки управлінських рішень, контролю та аналізу, мотивації, коригування та подальшого відтворення управлінського циклу.
8. Механізм здійснення процесу управління з метою впорядкування тієї чи іншої соціальної системи такий:
 - а) щоб управляти будь-якою соціальною системою, потрібно мати інформацію про її сутність, призначення, функції, стан, можливості тощо;
 - б) маючи таку інформацію, керівна підсистема проектує, прогнозує, програмує та чітко планує оптимальне функціонування соціального об'єкта на відповідний період часу виходячи з реальних умов і можливостей;
 - в) щоб соціальна система функціонувала відповідно до розробленої програми (плану), її підсистеми та ланки повинні систематично або періодично отримувати певну серію «команд» (управлінських рішень);

- г) оскільки виконання рішень може мати різні відхилення, потрібен постійний контроль за їх виконанням;
- д) контроль та аналіз функціонування соціальної системи дає можливість оперативно коригувати її діяльність, а також накопичувати інформацію щодо розробки нового проекту, плану, програми тощо.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Атаманчук Г. В.* Управление — социальная ценность и эффективность. — М.: Академия, 1995.
2. *Бабосов Е. М.* Социология управления. — Минск: ТетраСистемс, 2001.
3. *Бахрак Д. Н.* Основные понятия теории социального управления: Учеб. пособие. — Пермь, 1978.
4. *Белоусов Р. А.* Основные этапы развития теории и практики управления. — М.: Политиздат, 1981.
5. *Витка Н. А.* Организация управления и индустриальное развитие: Очерки по социол. труда и упр. — М., 1924.
6. *Граждан В. Д.* Деятельность и управление (социологический анализ). — М.: Политиздат, 1989.
7. *Киллен К.* Вопросы управления. — М.: Прогресс, 1981.
8. *Кравченко А. И.* Прикладная социология и менеджмент: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГУ, 1995.
9. *Кравченко А. И.* Социология менеджмента. — М.: Изд-во МГУ, 1999.
10. *Марков М.* Технология и эффективность социального управления: Пер. с болг. — М.: Прогресс, 1982.
11. *Мильнер Б. З.* Теория организаций. — М.: ИНФРА-М, 1998.
12. *Основы научного управления социально-экономическими процессами: Учебник / Под ред. Р. А. Белоусова, А. З. Селезнева.* — М.: Наука, 1984.
13. *Панасюк А. Ю.* Управленческое общение. — М.: Наука, 1990.
14. *Пригожин А. И.* Социологические аспекты управления. — М.: Наука, 1974.
15. *Радугин А. А., Радугин К. А.* Введение в менеджмент: социол. орг. и упр. — Воронеж, 1995.
16. *Сергейчук А. В.* Социология управления. — СПб.: Бизнес-пресса, 2002.
17. *Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин.* — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
18. *Слепенков И. М., Аверин Ю. П.* Теория социального управления: Учеб. пособие для вузов. — М., 1990.

19. *Словарь* прикладной социологии / Сост. К. В. Шульга. — Минск, 1984.
20. *Словарь-справочник* менеджера / Под ред. М. Г. Лапусты. — М.: ИНФРА-М, 1996.
21. *Социальный менеджмент*: Учеб. пособие / Под ред. В. Н. Иванова. — М.: Высш. шк., 2001.
22. *Социальный менеджмент*: Учебник / Под ред. Д. В. Валового. — М.: Бизнес-школа “Интел-Синтез”, 2000.
23. *Социальное управление*: Слов. / Под ред. В. И. Добренькова, И. М. Слепенкова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.
24. *Социальные технологии*: Толковый слов. / Отв. ред. В. Н. Иванов. — М.; Белгород: Луг, 1995.
25. *Социология организаций*: Слов.-справ. / Авт.-сост. В. В. Щербина. — М.: Союз, 1996.
26. *Туленков Н. В.* Введение в теорию и практику менеджмента: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 1998.
27. *Туленков Н. В.* Социальная эффективность управления // Персонал. — 1998. — № 2, 3.
28. *Удальцова М. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА-М; Новосибирск: НГАЭиУ, 1998.
29. *Шепель В. М.* Настольная книга бизнесмена и менеджера. — М.: Экономика, 1992.
30. *Щёкин Г. В.* Теория социального управления: Моногр. — К.: МАУП, 1996.

Методологія і технології соціологічних досліджень

Будь-яке конкретно-соціологічне (емпіричне) дослідження за своєю організаційною структурою та характером дослідницьких завдань значною мірою відрізняється від традиційної теоретичної дослідницької діяльності. Включаючи елементи теоретичного знання, які необхідні для попереднього аналізу соціального об'єкта, що вивчається, та узагальнення отриманих результатів, емпіричне соціологічне дослідження потребує від соціолога відповідних умінь вирішувати багато організаційних проблем, а також передбачає професійне володіння специфічними дослідницькими навичками й процедурами отримання первинної соціологічної інформації (наприклад, при проведенні опитувань, інтерв'ю тощо), математичними методами її опрацювання та аналізу. Нині навіть усередині самої соціологічної дослідницької діяльності відбувається відповідна диференціація виконавських функцій серед дослідників (методологи, методисти, математики тощо), що зумовлюється складністю й унікальністю різноманітних етапів проведення соціологічного дослідження.

Усе це свідчить про те, що підготовка соціологічного дослідження — досить складний процес, насичений різними видами робіт, науковими процедурами й операціями. Тому його організаторам необхідно заздалегідь потурбуватись про надійність теоретичної основи дослідження, продумати його загальну логіку, розробити відповідні методичні документи щодо збирання первинної соціологічної інформації, сформувати дослідницьку групу з людей, що знаються на практичних питаннях досліджуваної проблеми та мають певні знання й хист до осмислення соціальних явищ і процесів, аналізу соціологічних даних. Розпочинати соціологічне дослідження слід тоді, коли є впевненість у тому, що весь обсяг підготовчих робіт виконано відповідно до вимог, які висуваються до нього.

За характером одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на *методологічні* (тобто знання про знання) і *неметодологічні* (тобто знання про досліджуваний предмет). У соціології здійснюються не тільки *наукові* (фундаментальні) чи *прикладні* (емпіричні)

дослідження, а й змішані, в яких вирішуються як наукові, так і прикладні завдання. Незалежно від того, проводяться дослідження на одному чи двох рівнях знання (теоретичному або емпіричному), є суто науковими чи суто прикладними, вони, як правило, включають вирішення цілої низки методологічних питань.

У загальному вигляді будь-яке соціологічне дослідження складається з трьох стадій, кожна з яких може становити собою самостійне дослідження. *Перша стадія* — методологічна — пов'язана з розробкою програми дослідження на основі або вже відомих знань і методів, або тих, що тільки формуються і спеціально призначаються для цього дослідження. *Друга стадія* — емпірична — пов'язана з отриманням емпіричного знання. Це насамперед польове дослідження, тобто робота на об'єкті, збирання соціологічної інформації, її опрацювання та аналіз, що дозволяє будувати теоретичне знання, а також формувати практичні рекомендації. *Третя стадія* — теоретична — пов'язана з отриманням теоретичного знання, наприклад, побудовою типології, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.

Крім того, слід розрізнити *соціологічні* і *соціальні* дослідження. Так, соціологічні дослідження присвячені вивченню законів та закономірностей функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот, характеру та засобів взаємодії людей, їх спільної діяльності. Соціальні дослідження, на відміну від соціологічних, поряд з формами виявлення та механізмами дії соціальних законів і закономірностей передбачають вивчення конкретних форм і умов соціальної взаємодії: економічних, політичних, демографічних тощо. Отже, поряд із специфічним предметом (економіка, політика, населення) вивчається соціальний аспект — взаємодія людей. Таким чином, соціальні дослідження за своєю суттю є комплексними і проводяться на стику наук, тобто, це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні дослідження тощо.

Специфіка соціологічних досліджень відображає також особливості тих категорій, що визначають сутність і зміст їх організації та проведення, а саме таких, як «методологія», «методика», «техніка», «технологія» і «процедура» соціологічного дослідження.

У загальному вигляді під *методологією* розуміють систему принципів наукового пізнання. Саме методологія соціологічного дослідження визначає, якою мірою зібрані соціальні факти можуть бути реальною і надійною основою об'єктивного знання. Вона не пов'язана безпосередньо з сутністю знання про реальний світ, а скоріше має справу з операціями, за допомогою яких конструюється знання. Тому

терміном «методологія» прийнято визначати сукупність дослідницьких процедур, техніки і методів, включаючи прийоми збирання та опрацювання соціологічних даних*.

На відміну від методології методи і процедури соціологічного дослідження становлять систему формалізованих правил збирання, опрацювання та аналізу соціологічної інформації. *Метод* — це головний засіб збирання, опрацювання або аналізу даних. *Техніка*, у свою чергу, є сукупністю спеціальних прийомів для ефективного використання того чи іншого методу. *Методика* — поняття, яким визначають сукупність технічних прийомів, пов'язаних з цим методом, включаючи конкретні операції, їх послідовність та взаємозв'язок. Що стосується *процедури* соціологічного дослідження, то під нею розуміють послідовність усіх операцій, загальну систему дій і способів організації дослідження. Це найбільш загальне поняття, яке належить до системи прийомів збирання та опрацювання соціологічної інформації.

Слід зауважити, що серед категорій соціологічного дослідження останнім часом часто-густо використовують і таке поняття, як *технологія*. За аналогією з промисловою технологією ця категорія з погляду соціологічного дослідження є сукупністю прийомів, методів і дій, що їх застосовують для досягнення поставленої мети в процесі планування, організації та проведення дослідження. Тому технологія соціологічного дослідження завжди базується на емпіричному досвіді й теоретичних закономірностях, відкритих та апробованих дослідницькою соціальною практикою.

* Див.: Ядов В. А. Социологическое исследование: Методол., прогр., методы. — М.: Наука, 1987. — С. 24.

МЕТОДИКА, МЕТОДИ І ТЕХНІКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ВИМІРІВ

Вивчивши цю главу, ви маєте знати та вміти:

- розкрити сутність та технологію розробки програми соціологічного дослідження;
- охарактеризувати структуру соціологічної програми і визначити загальні вимоги до неї;
- проаналізувати основні компоненти методологічного розділу програми;
- дати характеристику головним елементам процедурного розділу програми;
- визначити сутність методики й основних методів соціологічних досліджень;
- охарактеризувати сутність соціальних технологій, систематизувати соціологічні методи і показати їх можливості та обмеження.

23.1. Сутність і структура програми соціологічного дослідження

Приступаючи до розкриття змісту програми соціологічного дослідження, необхідно, на нашу думку, пояснити спочатку сутність поняття «соціологічне дослідження». В соціології воно визначається як система логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірну інформацію про ті соціальні явища або процеси, що вивчаються, про тенденції або суперечності їх функціонування і розвитку, щоб ці дані могли бути використані в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя*. Інакше кажу-

* Див.: *Как провести социологическое исследование* / Под ред. М. К. Горшкова, Ф. Э. Шереги. — М.: Политиздат, 1990. — С. 12.

чи, соціологічне дослідження являє собою багатогранний процес, який об'єднує як теоретико-методологічний, так і емпіричний рівні пізнання, що відповідно забезпечує його цілісність і дає конкретне уявлення про будь-які сторони соціальної реальності, про різноманітні види суспільної діяльності людей.

Важливо також зазначити, що будь-яке соціологічне дослідження (а це стосується і досліджень в різних галузях соціології) містить у собі чотири взаємопов'язані етапи: 1) підготовка дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (отримані в різній формі дані, що потребують подальшого опрацювання та аналізу); 3) підготовка зібраної інформації до опрацювання та безпосереднє її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробка відповідних висновків і рекомендацій.

Слід зауважити, що проведення соціологічного дослідження обов'язково розпочинається з розробки його програми. Вона містить у собі всебічне теоретичне обґрунтування методологічних підходів та методичних прийомів вивчення відповідного явища чи процесу. Тому в науково-методичній літературі програму соціологічних досліджень розглядають під кутом зору таких питань: 1) загальні вимоги до програми; 2) методологічний розділ програми; 3) процедурний розділ програми.

Загальні вимоги до програми випливають з її суті, адже *програма соціологічних досліджень* є теоретико-методологічною основою виконання процедури кожного дослідження. Відповідно цей науковий документ являє собою виклад теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) дослідницьких операцій. Останні ґрунтуються на основі цілі, гіпотез, певних правил, процедури, технології, логічної послідовності самих операцій з метою перевірки ходу досліджень та їх наслідків.

Загальна мета соціологічного дослідження детермінує зміст і структуру його програми. Метою теоретичних соціологічних досліджень є сприяння вирішенню соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення, а метою прикладних досліджень — практичне вирішення поставлених соціологічних проблем із подальшим запропонованням конкретних способів дій у визначений строк. Теоретико-прикладні і суто прикладні соціологічні дослідження мають переважно емпіричний характер, вони є підґрунтям досліджень теорій середнього рівня (спеціальних і галузевих) і вищого рівня (загальнометодологічних, фундаментальних).

Таким чином, програма соціологічного дослідження має переважно дві функції: 1) *науково-пізнавальну* (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження); 2) *науково-організаційну* (забезпечення ефективності співпраці учасників дослідницької галузі, розподіл роботи між ними задля наукового і науково-практичного результату). Завдяки цим функціям програма визначає місце конкретного соціологічного дослідження в загальному процесі розвитку наукового знання як на рівні загальносоціологічної теорії, так і на рівні теорій середнього рівня.

У зв'язку з цим у практиці соціологічних досліджень висувують такі загальні вимоги до програми: 1) *її необхідність*, щоб не було пошуків методом проб і помилок; 2) *її логічна послідовність* в усіх структурних елементах; 3) *наявність у ній гнучкого варіанта*.

У багатьох літературних джерелах пропонується більш розширений варіант щодо кількості функцій програми (теоретична, описова, інформаційна, критична, прогностична тощо, але вони, на нашу думку, лише конкретизують науково-пізнавальну і науково-організаційну функції як функції вищого рівня. Цим двом найбільш загальним функціям відповідають насамперед і два розділи програми: 1) *методологічний*; 2) *процедурний* (або методичний).

1. Методологічний розділ програми соціологічних досліджень містить такі елементи:

1. *Формулювання проблеми*, тобто ситуації, яка вимагає невідкладного аналізу з метою вироблення рішення на рівні колективу, регіону, суспільства в цілому.

2. *Визначення мети* та постановка завдань дослідження, які конкретизують його загальну мету — цільову установку на кінцевий результат.

3. *Визначення об'єкта та предмета дослідження*: об'єкт впливає з формулювання проблеми, проблемної ситуації з усіма її суперечностями, предмет впливає з об'єкта як його сторона, що безпосередньо досліджується.

4. *Уточнення та інтерпретація головних понять*, тобто їх структурування, всебічне пояснення їх змісту.

5. *Попередній системний аналіз об'єкта дослідження*, тобто систематизація літературних і практичних відомостей моделювання проблеми, що вивчається, її деталізація.

6. *Розгортання робочих гіпотез* — наукових припущень, які необхідно підтвердити або заперечити, з наступною емпіричною інтер-

претацією, коли відбувається процес переходу від гіпотези до питань, що містяться в інструменті дослідження (анкета або бланк-інтерв'ю).

Методологічний розділ програми органічно взаємопов'язаний з її процедурним розділом. Якщо перший закладає методологію дослідження, то другий розкриває його процедуру, послідовність дослідницьких операцій.

II. Процедурний (або методичний) розділ складається з відповідних компонентів:

1. *Визначення сукупності, що обстежується*, тобто обґрунтована система вибірки. Система вибірки включає генеральну сукупність і сукупність вибіркової, які необхідно знати і науково складати. *Генеральна сукупність* — це вся сукупність одиниць спостереження, що має відношення до даної проблеми, хоча й може бути обмеженою територією, часом, професією, функціональними рамками. *Вибіркова сукупність* — це частина генеральної, безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою відбору, відтворення характеристики генеральної сукупності на основі її репрезентації (представництва).

До основних типів вибірки належать: 1) *випадкова*, коли є повна інформація щодо генеральної сукупності (тут використовують таблицю «випадкового числа», добирання за датами народження, прізвищами, що починаються з літер, які є позначками чого-небудь); 2) *систематична*, коли з генеральної сукупності відбирають представників з кожної десятої чи двадцятої людини (або за іншим кроком); 3) *гніздова*, коли відбирають деякі статистичні групи (гнізда), що підлягають дослідженню; 4) *стратифікована*, коли процедура складання вибірки розбивається на етапи, на кожному з яких змінюється одиниця відбирання. Обсяг вибірки як загальна кількість одиниць спостереження, що увійшли до вибіркової сукупності, залежить від ступеня однорідності генеральної сукупності, потрібного рівня точності результатів, кількості ознак вибірки (такий обсяг повинен становити не менш як 5% обсягу генеральної сукупності).

2. *Характеристика методів, що використовуються для збирання первинної соціологічної інформації.* При визначенні методів збирання соціологічної інформації (аналіз документів, спостереження, опитування, експеримент тощо) слід брати до уваги таке: 1) оперативність та економічність дослідження не повинні забезпечуватися за рахунок якості соціологічної інформації; 2) жоден з методів збирання соціологічних даних не є універсальним, тобто кожен з них має чітко визначені пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі «добрих» або «поганих» ме-

тодів, а є методи, що адекватні чи неадекватні поставленим у дослідженні завданням; 3) надійність того чи іншого методу забезпечується не тільки його обґрунтованістю та відповідністю меті й завданням дослідження, а й дотриманням правил його практичного застосування.

3. *Структура інструментарію для збирання соціологічної інформації* спрямована перш за все на виявлення необхідних якостей або відповідних сторін (аспектів) предмета дослідження. Отже, той чи інший блок питань та порядок їх розташування в інструментарії завжди має бути спрямований на виявлення необхідних властивостей предмета дослідження. У свою чергу, сам інструментарій у вигляді анкети, бланка-інтерв'ю, опитувального листа чи картки фіксації результатів спостереження повинен додаватися до програми дослідження як самостійний документ.

4. *Логічна схема опрацювання первинної соціологічної інформації* передбачає насамперед опрацювання, аналіз та інтерпретацію отриманих даних, а також формулювання на цій основі відповідних висновків і розробку певних практичних рекомендацій.

Така досить об'ємна структура програми соціологічного дослідження — не наслідок наукової фантазії соціологів. Вона вивірена багаторічною практикою і допомагає уникнути помилок як у процесі проведення самого дослідження, так і в процесі аналізу його результатів [11, с. 112—120].

Слід зазначити, що при проектуванні та організації соціологічного дослідження поряд з розробкою програми важлива роль належить принципівому (стратегічному) і робочому планам дослідження, які відображають основні стратегічні й оперативні процедурні заходи, що їх необхідно вжити. У свою чергу, принципівий (стратегічний) план соціологічного дослідження залежно від його виду має чотири варіанти:

1) *розвідувальний*, коли про об'єкт мало що відомо і відсутні умови для гіпотез;

2) *описувальний*, коли дані про об'єкт достатні для описувальних гіпотез;

3) *аналітико-експериментальний* — найефективніший, коли є повне знання про об'єкт та умови для пояснювального передбачення і функціонального аналізу;

4) *повторювально-порівняльний*, коли є можливість виявити тенденції досліджуваних процесів, зіставляти дані у великому часовому інтервалі.

Поряд з розробкою стратегічного плану розробляється також *робочий план* дослідження, який дає можливість передбачати і найефективніше визначати весь обсяг наукових, організаційних та фінансових витрат, а також надає дослідженню необхідної ритмічності на всіх його етапах. Крім того, розробка робочого плану передбачає також дотримання відповідних принципів і правил, тобто певної технології. У загальному вигляді вони адекватні принципам та правилам управлінської і виконавської діяльності, вимогам теорії соціального управління. У той же час планування й організація дослідження мають низку певних специфічних рис, бо це особливий спосіб наукового пізнання складних соціальних явищ, що спирається не тільки на загальні, а й на «свої», відносно самостійні процедури і форми організації.

Соціологічне дослідження потребує гнучкого поєднання науково-теоретичної, методичної і організаційно-управлінської діяльності, а це, як відомо, вимагає чіткого розподілу праці між його учасниками. Тому уникнути певних помилок допомагає централізоване керівництво дослідженням, показником якого є робочий план його підготовки та проведення.

Структурними компонентами *робочого плану* дослідження виступають його етапи та різноманітні за видами і формою науково-дослідні й організаційно-технічні процедури і операції. Всі вони можуть бути згруповані в чотири блоки згідно з послідовністю їх здійснення.

Перший блок робочого плану визначає порядок обговорення й затвердження програми та інструментарію дослідження; формування і підготовки групи до збирання первинної інформації (наприклад, анкетерів); проведення пробного (зондажного) дослідження; внесення необхідних коректив у програму й інструментарій збирання первинної інформації за підсумками пробного дослідження; розмноження інструментарію (анкет, бланків-інтерв'ю, карток спостереження тощо).

Другий блок робочого плану фіксує усі види організаційних та методичних робіт, що забезпечують чітке проведення польового дослідження, тобто масове збирання первинної соціологічної інформації. Тут передбачається також вибір відповідного місця і часу для опитування, інформування опитуваних (респондентів) про мету, завдання і практичні результати дослідження, а також централізоване збирання заповнених анкет, бланків-інтерв'ю чи інших видів інструментарію.

Третій блок робочого плану охоплює всю сукупність операцій, які стосуються підготовки первинної інформації до опрацювання. Тут передбачається контроль за формуванням масиву інформації, яку не-

обхідно ввести у комп'ютер. Крім того, попередньо намічаються заходи й операції щодо кодування відкритих запитань та вибракування зіпсованих анкет.

Четвертий блок робочого плану включає всі види робіт, що стосуються соціологічного аналізу результатів опрацювання отриманих даних, обговорення форми і змісту попереднього та підсумкового наукових звітів, формулювання висновків і розробки відповідних практичних рекомендацій для замовника соціологічного дослідження.

Слід зауважити, що під час підготовки й організації дослідження крім розробки програми, стратегічного та робочого планів готують також різноманітні допоміжні документи (наприклад, картка вибірки, інструкція анкетеру або інтерв'юєру тощо), виконують розрахунки часових, організаційно-технічних, матеріальних, фінансових та інших витрат відповідно до встановлених нормативів. Усе це значно упорядковує проведення дослідження, допомагає уникнути можливих помилок, а також сприяє якісному збиранню інформації та її своєчасному опрацюванню і аналізу.

Розглядаючи технологію розробки програми більш якісного та ефективного проведення соціологічного дослідження, слід зупинитись і на проблемі *виміру*, що також має бути передбачена програмою, зокрема її процедурним (методичним) розділом. Адже *вимір* — це процедура приписування чисел значенням ознаки, яку вивчає соціологія, а також отримання числової моделі, дослідження якої замінює, по суті, аналіз об'єктів, оскільки йдеться про числову модель якостей цього об'єкта.

Таким чином, факти, що використовуються для соціологічного виміру, є *індикаторами*, а їх знаходження допомагає усвідомити, як і в якій формі треба підійти до збирання інформації (інтерпретація основного поняття визначає, за якими напрямками аналізу має проводитися збирання інформації, а операціоналізація — про що треба збирати інформацію).

Отож, процедура пошуку *індикаторів*: 1) визначається операційним поняттям; 2) супроводжується збіжністю індикатора і операційного поняття (стать, вік тощо); 3) у ряді випадків вона вимагає використання кількох індикаторів на одне операційне поняття; 4) завжди залежить від характеру об'єкта соціологічного дослідження (це стосується як одного індикатора, так і їх сукупності). Усім індикаторам властиві різноманітні характеристики, які в інструментарії виступають як варіанти відповідей на запитання. Вони розташовані в тій чи іншій послідовності за позиціями і утворюють відповідну шкалу вимірів, які бувають різних типів.

У свою чергу, *номінальні шкали* відбивають якості, тобто рівноправність об'єкта (1 — чоловік, 2 — жінка), *порядкові* — рівноправність і послідовність, тобто порядок («більш ніж», «краще ніж»), *метричні* — рівноправність, порядок і рівність дистанцій, тобто інтервалів між парами об'єктів за певною ознакою (зарплата, стаж, вік, прибуток). Усі ці параметри закладаються у програму соціологічних досліджень, що реалізується на основі наукових методів, диференційованих та інтегрованих між собою.

23.2. Основні методи збирання соціологічної інформації

Диференціація соціологічних методів дозволяє розглянути кожен з них окремо, підкреслюючи його специфіку. У такій диференціації є різні рівні, серед яких наймасштабнішим є виділення *таких методів*: 1) *аналіз документів*; 2) *опитування*; 3) *спостереження*; 4) *експеримент*. Кожний з цих методів диференціюється за певними ознаками, характеризується своєю внутрішньою структурою. У даному випадку йдеться саме про таку структуру. Далі постає потреба інтегрувати соціологічні методи в єдину систему і цілісність.

Отже, *аналіз документів*, тобто спеціально створених предметів, призначених для передавання чи зберігання інформації. Залежно від засобів фіксації даних їх розподіляють передусім на такі: 1) текстові; 2) статистичні; 3) іконографічні, кожен з яких містить різноманітні форми документальних повідомлень. Аналіз документів має два варіанти, чи дві сторони — зовнішню та внутрішню. Зовнішній аналіз документів пов'язаний з появою документа, його загальною характеристикою, видом, формою, обставинами формування, автором, метою створення, надійністю і вірогідністю. Внутрішній аналіз документів — це дослідження їх змісту, сутності інформації, що в них міститься, у контексті завдань дослідження за відповідною схемою, визначенням текстових індикаторів ключових понять концепції дослідження.

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів спеціалізовані наукові методи аналізу: логіко-семантичні, методи юридичного тлумачення закону тощо. Це один з проявів подальшої диференціації соціологічних методів, зокрема методу аналізу документів. Крім традиційного (класичного, якісного) *аналізу документів* застосовують *контент-аналіз* (формалізований, кількісний). Перший передбачає все розмаїття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію змісту документа, а

другий з'ясовує змістові одиниці, які можна однозначно фіксувати та переводити у кількісні показники за допомогою одиниць рахування.

Важливо наголосити, що контент-аналіз використовує змістові одиниці відповідно до концепції дослідження, провідної ідеї тексту документа. Індикаторами одиниць тут можуть бути окремі поняття, теми, події, імена. За допомогою одиниць рахування здійснюється кількісна оцінка об'єкта, частота появи ознак його у полі зору дослідника, що фіксується з математичною точністю. Саме високий ступінь точності, коли є великий обсяг несистематизованого матеріалу, — перевага контент-аналізу. Обмеженість його полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників. Традиційний і формалізований аналізи документів взаємодоповнюються, компенсуючи недоліки один одного.

Ще один соціологічний метод — найпоширеніший, багато в чому універсальний — *метод опитування*. Його основу становить сукупність запитань респондентів, відповіді якого є необхідною для дослідника інформацією. *Опитування* — це метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до людей, наслідки якого важливі на емпіричному й теоретичному рівнях.

Запитання, які соціолог адресує респондентів, поділяються на такі: 1) *результативні* (змістові) — щодо змісту об'єкта; 2) *функціональні*, за допомогою яких упорядковується сам процес опитування. Функціональні запитання, у свою чергу, диференціюються на такі: а) функціонально-психологічні (для усунення напруженості); б) запитання-фільтри (для визначення того, чи належить респондент до вказаної групи); 3) *контрольні запитання* (для перевірки вірогідності даних).

Крім того, залежно від наявності можливих відповідей запитання диференціюються на такі: 1) *відкриті* (можливі відповіді не пропонуються); 2) *закриті* (пропонуються можливі відповіді). Існує кілька закритих запитань: а) «так — ні»; б) альтернативні; в) запитання-меню. Альтернативні відрізняються від варіанту «так — ні» рівноваженістю формулювання, тобто вони містять обидві можливі відповіді. Різновидом альтернативного є шкальне запитання, коли респондент відзначає інтенсивність одного з варіантів. Запитання-меню не виключає один з варіантів, а навпаки, пропонує (меню) кілька варіантів відповідей.

Опитування передбачає чіткість формулювань, їх зрозумілість для респондента, звернення до нього щодо мети, змісту, механізму відповідей, диференціацію опитування за місцем проживання та роботи.

За характером взаємодії виділяють такі види *опитування*: 1) *анкетування*; 2) *інтерв'ювання*. Кожен з цих видів анкетування також позначений певною внутрішньою структурою. Так, анкетування поділяється на *пресове* (анкети друкуються засобами масової інформації з проханням надіслати їм відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (анкети роздаються групою осіб, зосереджених у певному місці).

Інтерв'ю (тобто бесіда, що проводиться за планом) може бути *особистим, телефонним, клінічним* (глибоким, довгочасним) і *фокусованим* (короткочасним).

До аналізу документів та опитування близький ще один із соціологічних методів — *спостереження*. *Спостереження* — це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у процесі якого одержуються знання щодо зовнішніх сторін, властивостей та відносин об'єктів, що вивчаються. Іншими словами, *спостереження* — це пряма реєстрація подій (що відбуваються) з боку очевидця, тобто того, хто спостерігає.

На відміну від *буденного* спостереження у *науковому* спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, опрацювання та інтерпретації даних, що дозволяє забезпечити відносну надійність інформації. Головним об'єктом при цьому є поведінка окремих людей і соціальних груп, а також умови їх діяльності. Використовуючи метод спостереження, можна вивчати реальні стосунки у дії, аналізувати реальне життя людей, конкретну поведінку суб'єктів різноманітної діяльності.

Диференціація методу спостереження означає його поділ на *структуроване* і *неструктуроване*. Перше є таким, що контролюється, при цьому соціолог визначає цільову установку і структуру дослідження; друге — не контролюється, тут відсутні параметри спостереження, крім визначення безпосереднього об'єкта дослідження, коли воно перебуває на початковому етапі і має пошуковий характер.

Залежно від ступеня участі спостерігача в ситуації, що досліджується, розрізняють: 1) *включене спостереження* (за участю спостерігача); 2) *невключене* (без участі дослідника, який перебуває поза об'єктом, лише фіксуючи те, що відбувається). Тим часом як при включеному спостереженні соціолог бере безпосередню участь у досліджуваному процесі, перебуває в контакті з людьми, за якими веде спостереження, діє спільно з ними.

Продовжуючи тему диференціації соціологічних методів, слід зауважити, що за місцем проведення та умовами організації *спостереження* поділяють на такі: 1) *польові* (які проводяться в природних умовах, у реальній життєвій ситуації, за безпосереднього контакту з об'єктом); 2) *лабораторні* (за яких умови навколишнього середовища та ситуація, що спостерігається, визначаються дослідником).

За регулярністю проведення розрізняють: 1) *систематичне спостереження*, яке характеризується регулярністю фіксації дії, процесу, ситуації упродовж визначеного періоду часу і дозволяє виявити динаміку процесу; 2) *випадкове*, яке проводиться в незапланованій ситуації.

Спостереження може проводитись як відносно самостійно, так і у зв'язку з експериментом. Диференціація між ними полягає в тому, що в *експерименті* дослідник активно втручається в перебіг процесу, що вивчається, з метою набуття потрібних знань. *Специфіка експерименту* — у відсутності відомостей про нього у тих, хто досліджується, щоб не деформувати очікувані результати. У свою чергу, *експеримент* проводиться у спеціально створених і контрольованих умовах, які дозволяють щоразу поновлювати хід явища при повторенні умов.

Розрізняють дві основні функції соціального експерименту як одного з методів соціологічних досліджень: 1) досягнення ефекту в практично-перетворювальній діяльності; 2) перевірка наукових гіпотез, тобто визначення ефективності функціонування об'єкта.

Виходячи з того, що *соціальний експеримент* є способом одержання інформації про кількісні та якісні зміни показників об'єкта внаслідок впливу на нього керованих і контрольованих факторів, розрізняють два типи *експерименту*: *натурний* і *уявний*. Перший передбачає втручання експериментатора у природний хід подій, а другий — коли замість маніпуляцій з реальними об'єктами дослідник оперує інформацією про об'єкт.

Щодо сфер суспільного життя соціальний експеримент (соціальний як синонім суспільного — широке розуміння соціального) розрізняється за сферами суспільства: *економічний, правовий, педагогічний, естетичний, психологічний, культурологічний* тощо.

Необхідно також зазначити, що в соціології часто-густо використовується і такий метод збирання первинної інформації, як *соціометрія*, особливо при вимірі стосунків між членами малих соціальних груп. Як вважає його засновник Дж. Морено, *соціометрія* — це певний набір прикладних методик вивчення структури й динаміки «неформальних» взаємовідносин між індивідами, а саме: структури со-

ціальних груп та соціальної дистанції між їх членами з погляду на їх особисті переваги*.

При проведенні соціологічних досліджень соціологічні методи використовують, як правило, в комплексі, тобто в інтегрованому вигляді, що характеризується певними обмеженнями кожного з них стосовно повноти, об'єктивності, якості та швидкості отримання соціологічної інформації.

23.3. Інтеграція соціологічних методів

Інтеграція соціологічних методів діалектично взаємопов'язана з їх диференціацією, спирається на діалектику загального і особливого, що передбачає чітке розмежування методів аналізу документів, опитування, спостереження та експерименту (з урахуванням їх внутрішньої структури) і дозволяє досягти конкретності істини, яка не може не бути конкретною. Водночас її компоненти також не можуть не бути зведені до єдиного комплексу в його системності, тобто цілісності.

Саме комплексно-системний підхід вимагає поєднати диференціацію та інтеграцію соціологічних методів як засобів встановлення об'єктивної істини. Так, лише у взаємодоповненні працюватимуть номінальні, порядкові та метричні шкали вимірів соціологічних досліджень. Репрезентативність останніх залежить від чіткого зіставлення вибіркової і генеральної сукупностей. Рівень соціологічного аналізу прямо залежить від інтеграції його основних етапів: підготовчого, оперативного та результативного. Текстові, статистичні та іконографічні матеріали взаємодоповнюються в аналізі документів як соціологічному методі, так само як їх зовнішній і внутрішній, традиційний і формалізований (контент-аналіз) різновиди. Опитування, у свою чергу, пов'язане з документуванням (анкети і бланки-інтерв'ю є документами), отже, аналіз документів і опитування — дві сторони однієї справи.

Класифікацію соціологічних методів подано в табл. 3 (див. [21, с. 336]), яка наочно ілюструє інтеграцію щодо комплексного використання цих методів під час проведення соціологічних досліджень. Така інтеграція, як видно з табл. 3, означає насамперед класифікацію (типологізацію) соціологічних методів. При цьому вирізняють типи,

* Цит. за кн.: *Полтораєк В. А.* Соціологія. Основи соціології праці та управління. — К.: НМК ВО, 1992. — С. 132.

Класифікація соціологічних методів збирання соціальної інформації

ТИПИ			
Методи вивчення зовні об'єктивованих фактів свідомості		Методи вивчення безпосередніх фактів свідомості	Методи вивчення зовні об'єктивованих і безпосередніх фактів свідомості, цілеспрямовано змінюваних у процесі дослідження
АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ	СПОСТЕРЕЖЕННЯ	ОПИТУВАННЯ	СОЦІАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ
ПІДТИПИ			
Традиційний, формалізований (контент-аналіз)	Включене Невключене	Анкетне опитування Інтерв'ю Спец. методики (соціометричні процедури, метод експертних оцінок та ін.)	Натурний Уявний
ОБ'ЄКТ			
Документи органів управління, матеріали преси, протоколи зборів, засідань тощо	Процес організації праці, додержання працівниками дисципліни, стан соціально-психологічного мікроклімату тощо	Робітники, ІТП, службовці, керівники виробництва та ін.	Ефективність застосовуваних форм стимулювання, методів забезпечення дисципліни, подолання конфліктних ситуацій тощо

підтипи і об'єкт дослідження. До типів належать: 1) методи вивчення зовні об'єктивованих фактів свідомості; 2) методи вивчення безпосередніх фактів свідомості; 3) методи вивчення зовні об'єктивованих і безпосередніх фактів свідомості, які цілеспрямовано змінюються в процесі дослідження (типи). До першого типу належать аналіз документів і спостереження, до другого — опитування, до третього — соціальний експеримент.

Кожний тип має свої підтипи. Підтипами *аналізу документів* є традиційний і формалізований (контент-аналіз), *спостереження* — включене і невключене, *опитування* — анкетування, інтерв'ю, спеціальні методики (соціометричні процедури, метод експертних оцінок тощо), *соціального експерименту* — натурний і уявний експеримент. Визначено також об'єкти окремих типів і підтипів (документи, процеси, працівники, ефективність їх роботи).

Інтеграція соціологічних методів стосується всіх і кожного з їх загальної системи. Наприклад, соціометричні процедури інтегрують у собі всі інші методи. Ідеться про тести для виявлення психологічних реакцій людей у різних ситуаціях, колективах, формальних і неформальних угрупованнях тощо.

Вузівський курс соціології входить як складова частина до загальноносоціологічного процесу суспільної теорії і практики в усіх сферах, включаючи, зокрема, управлінську. Остання є творчим простором реалізації програми і методів соціології в управлінській роботі. Комплексно-системний характер соціологічної програми у єдності її цільових установок, методологічного і процедурного розділів взаємодетермінує інтеграцію соціологічних методів дослідження.

Метод як систематизований спосіб досягнення теоретичного або практичного результату характеризується різними рівнями:

- перший, найвищий — діалектика всього існуючого, його виникнення, розвитку, функціонування згідно з триадою найзагальніших законів — єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення;
- другий — метод природознавства;
- третій — метод суспільствознавства, включаючи людинознавство;
- четвертий — методи конкретних досліджень.

Третій і четвертий рівні (теоретичний і прикладний) безпосередньо стосуються як загальної, так і соціологічних теорій середнього рівня.

Раніше вже розглядалися методи третього рівня. Це насамперед аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент. До четвертого рівня належать переважно математично-статистичні методи соціологічних досліджень, які об'єднуються (інтегруються) категорією «аналіз»; а саме: аналіз дисперсійний, регресійний (якісно регресійний), кластерний, латентно-структурний, логлінійний, причинний, структурно-функціональний, факторний, таблиць сполученості; аналіз соціометричної інформації, експертних оцінок, переваг тощо. Четвертий

рівень методу як способу досягнення бажаного результату є водночас передумовою більш масштабного аналізу соціологічних даних (опрацювання, узагальнення, інтерпретації), їх практичного застосування та ефективного використання.

Інтеграційні фактори на всіх рівнях (програма, методи і принципи) досліджень у галузі як загальної, так і спеціальних та галузевих соціологій діють і в ширшому масштабі, включаючи загальносуспільний, адже програма соціологічних досліджень вписується у механізм соціального управління, планування і проектування, соціальної діагностики та її реалізації, зокрема у формі соціальних технологій. Те ж саме слід сказати і про інтеграцію соціологічних методів у загальнометодологічні процеси суспільного розвитку.

Завдяки цьому соціологія виступає одним з істотних рушіїв суспільного прогресу. Її завданнями є виявлення і використання соціальних резервів, включаючи застосування діагностики як методу пошуку таких резервів, проектування і планування соціального розвитку трудових колективів, розробка і здійснення соціальних технологій. Істотним є те, що, наприклад, соціальна діагностика включає три основних методи: 1) *позиційний аналіз*; 2) *ігрові методи*; 3) *безпосередньо соціологічні методи*, про які йшлося в цій темі. У свою чергу, соціальні технології також не обходяться без соціології (технологічні цільові установки, відповідні операції та процедури, підсумки їх проведення). Такі *соціальні технології*, як «робота з працівниками стосовно їх навчання та трудової адаптації», «підготовка працівників до звільнення», «профілактика правопорушень та перевиховання працівників», потребують відповідного соціологічного забезпечення.

Таким чином, ця тема розкриває актуальні теоретико-практичні проблеми: об'єктивні вимоги до програми, її структуру (методологічний та процедурний розділи), методологію її здійснення (диференціація соціологічних методів — аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент, їх інтеграція). Отже, суто соціологічна проблематика в діяльності сучасних організацій набуває дедалі ширшого соціального звучання і є запорукою ефективності їх діяльності в умовах ринкових відносин.

РЕЗЮМЕ

1. Соціологічне дослідження — це система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою заради отримання достовірної інформації про явище або процес, що вивчаються,

тенденції і суперечності їхнього функціонування й розвитку для використання в практиці соціального управління різноманітними галузями суспільного життя.

2. Залежно від характеру одержуваного знання соціологічні дослідження поділяються на методологічні (знання про знання) і неметодологічні (знання про досліджуваний предмет). Крім того, в соціології здійснюються не тільки наукові (фундаментальні) чи емпіричні (прикладні), а й змішані дослідження, в яких вирішуються як наукові, так і прикладні завдання. Поряд з цим слід розрізняти суто соціологічні й соціальні дослідження. Перші покликані вивчати закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот, характер та засоби взаємодії спільної діяльності людей. Соціальні дослідження (на відміну від соціологічних) поряд з формами виявлення дії соціальних законів і закономірностей передбачають вивчення конкретних форм і умов соціальної взаємодії людей — економічних, політичних, демографічних тощо. Тому за своєю суттю вони є комплексними і проводяться на стику наук, тобто це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні дослідження.
3. Будь-яке соціологічне дослідження у загальному вигляді складається з трьох стадій, кожна з яких може становити самостійне дослідження. Перша стадія — методологічна — пов'язана з розробкою програми дослідження. Друга стадія — емпірична — пов'язана з отриманням первинної емпіричної інформації, її опрацюванням і аналізом, що дає змогу будувати теоретичне знання та формулювати практичні рекомендації. Третя стадія — теоретична — пов'язана з отриманням теоретичного знання, наприклад, побудовою типології явищ чи процесів, формуванням та розвитком соціологічних теорій тощо.
4. Соціологічне дослідження незалежно від його типу (або виду) поділяється на чотири взаємопов'язаних етапи: 1) підготовку дослідження; 2) збирання первинної соціологічної інформації (тобто певних даних, що потребують подальшого опрацювання й аналізу); 3) підготовку зібраної інформації до опрацювання та її опрацювання; 4) аналіз отриманої інформації, підбиття підсумків дослідження та розробку відповідних висновків і рекомендацій.
5. Програма соціологічного дослідження, без якої неможливе його якісне проведення, є стратегічним документом наукового пошуку, теоретико-методологічною основою усієї сукупності процедур до-

слідження, що здійснюються соціологом. Вона включає: 1) визначення проблеми, об'єкта і предмета дослідження; 2) попередній системний аналіз об'єкта дослідження; 3) характеристику мети і завдань дослідження; 4) інтерпретацію та операціоналізацію основних понять; 5) формулювання робочих гіпотез; 6) визначення стратегічного плану дослідження; 7) складання плану вибірки; 8) опис методів збирання соціологічних даних; 9) опис схеми аналізу та подання даних.

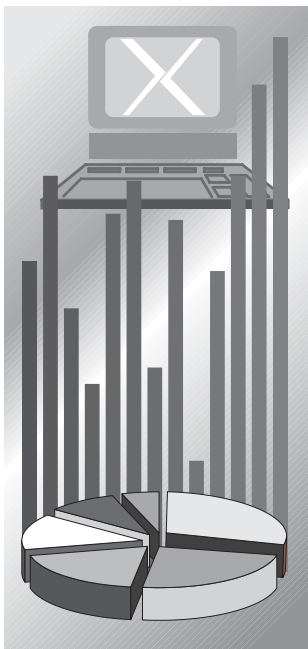
6. Серед основних методів соціологічних досліджень виділяють такі: 1) метод аналізу документів; 2) метод опитування; 3) метод спостереження; 4) метод експерименту, які, у свою чергу, поділяються на окремі види залежно від специфіки та особливостей збирання соціологічної інформації під час проведення соціологічного дослідження.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Баскаков А. Я., Туленков Н. В.* Методология научного исследования: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
2. *Волович В. И.* Надежность информации в социологическом исследовании. — К.: Наук. думка, 1974.
3. *Горшков М. К., Шереги Ф. Э.* Как провести социологическое исследование. — М.: Политиздат, 1985.
4. *Гречихин В. Л.* Лекции по методике и технике социологических исследований. — М.: Изд-во МГУ, 1988.
5. *Грушин Б. А.* Мнение о мире и мир мнений. — М.: Политиздат, 1967.
6. *Евлапов Л. Г., Кутузов В. А.* Экспертные оценки в управлении. — М.: Экономика, 1978.
7. *Жабский М. И.* Принципы стандартизованного интервью // Социол. исслед. — 1985. — № 3.
8. *Здравомыслов А. Г.* Методология и процедура социологических исследований. — М.: Мысль, 1969.
9. *Куприян А. П.* Проблема эксперимента в системе общественной практики. — М.: Наука, 1981.
10. *Логика социологического исследования.* — М.: Наука, 1987.
11. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие. — К.: МАУП, 1996.
12. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.

13. *Ноэль Э.* Массовые опросы. — М.: Прогресс, 1978.
14. *Осипов Г. В., Андреев Э. П.* Методы измерения в социометрии. — М.: Наука, 1977.
15. *Панина Н. В.* Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій. — К.: Наук. думка, 1996.
16. *Погосян Г. А.* Метод интервью и достоверность социологической информации. — Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1985.
17. *Практикум по социологии.* — М.: Изд-во МГУ, 1992.
18. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук: Пер. с фр. — М.: Прогресс, 1972.
19. *Рабочая книга социолога.* — М.: Наука, 1983.
20. *Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин.* — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
21. *Социологический энциклопедический словарь / Ред.-коорд. Г. В. Осипов.* — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
22. *Супперс П., Зинес Дж.* Основы теории измерений // Психологическое измерение. — М.: Мир, 1967.
23. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000.
24. *Тощенко Ж. Т.* Социология: Общ. курс. — М.: Прометей, 1994.
25. *Туленков Н. В.* Социологическое исследование: понятие, прогр., методы: Конспект лекции по социол. для студ. физкультурных вузов. — К.: УГУФВС, 1994.
26. *Чуриков Н. Н.* Проектирование выборочного социологического исследования. — К.: Наук. думка, 1986.
27. *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методол., прогр., методы. — М.: Наука, 1987.
28. *Яковенко Ю. И., Паниотто В. И.* Почтовый опрос в социологическом исследовании. — К.: Политиздат Украины, 1988.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ

Вивчивши цю тему, ви повинні вміти:

- розкрити сутність технології аналізу соціологічних даних та його основних етапів;
- визначити суть і послідовність процедури опрацювання соціологічної інформації і дати характеристику її основних компонентів;
- показати шляхи та засоби узагальнення соціологічної інформації;
- охарактеризувати методика інтерпретації отриманих соціологічних даних;
- визначити основні способи і форми використання соціологічної інформації в практиці управлінської діяльності;
- розкрити суть механізму ефективності соціологічних досліджень, визначити його етапи і роль в удосконаленні системи управління сучасними організаціями.

24.1. Сутність і зміст аналізу соціологічної інформації

Програма соціологічних досліджень, методи їх проведення логічно продовжуються аналізом отриманих даних задля ефективного використання і практичної реалізації сформульованих висновків, рекомендацій та пропозицій. Цей творчий цикл єднання теорії і практики є комплексно-системним, цілісним, кожний компонент якого відіграє свою важливу роль у процесі проведення соціологічного дослідження.

Аналіз соціологічних даних (від грецьк. — розчленування об'єкта на елементи) являє собою етап конкретно-соціологічного дослідження, під час якого за допомогою змістових суджень та математико-ста-

тистичних методів аналізу

тистичних методів на основі первинної інформації розкриваються зв'язки досліджуваних змінних величин [24, с. 336].

Процедура аналізу соціологічних даних включає: 1) *опрацювання* інформації; 2) її *узгаальнення*; 3) *інтерпретацію* отриманої інформації. Оволодіння прийомами, методами та технологією аналізу становить істотний фактор результативності дослідження. Тому є сенс зупинитися на процедурі аналізу соціологічних даних докладніше.

Опрацювання соціологічної інформації. Для успішного його проведення потрібна певна послідовність. На першій стадії весь масив методичного інструментарію перевіряється на предмет:

- а) його точності, повноти і якості заповнення, виявлення помилок у відповідях на запитання та їх корекції, вибракування тих, які заповнені менш ніж на третину, контролю чіткості й адекватності відповідей, обведення цифрових кодів;
- б) кодування інформації, її формалізації, присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів, створення системи чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Отже, кодування — важливий чинник опрацювання соціологічних даних, який, у свою чергу, є невід'ємною складовою їх всебічного аналізу. Кодування інформації відбувається ще до початку дослідження, коли певні коди одержують ті варіанти відповідей на запитання анкети, які закладено в концепцію загальної проблеми. Після опитування проводиться кодування відповідей в такій послідовності:

- а) випишуються всі варіанти відповідей та визначається їх частота;
- б) здійснюється їх класифікація, зведення в певні змістові групи;
- в) розроблюється формалізований список варіантів — кодифікатор;
- г) за допомогою кодифікатора кодуються всі варіанти відповідей.

Слід зауважити, що для кодування інформації використовують два види процедур: 1) наскрізну нумерацію всіх позицій (порядкову систему кодування); 2) нумерацію варіантів лише в межах одного запитання (позиційна система кодування). Вибір того чи іншого виду процедур (способів кодування) залежить від характеру програмного забезпечення ЕОМ.

Тільки після проведення кодування можна переходити безпосередньо до *опрацювання інформації*. Існує два вивірених практикою способи такого опрацювання: 1) *ручний*; 2) *машинний*, якому в сучасних умовах віддається перевага. При цьому найчастіше використовують персональні комп'ютери, за допомогою яких можна опрацювати досить значні масиви

соціологічної інформації. Технологічна процедура такої роботи повторює загальні правила, але соціолог, окрім цього, повинен знати технічні можливості ЕОМ, уміти правильно й своєчасно скласти завдання для опрацювання. Результати розрахунків за допомогою ЕОМ одержують у вигляді табуляграм. Їх зміст і форма запису соціологічної інформації визначаються гіпотезами дослідження та технічними можливостями.

Таким чином, *опрацювання інформації* дає надійні підстави для її *узагальнення, яке є ще одним елементом* її загального аналізу. В свою чергу, узагальнення здійснюється у кількох формах, що фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою з них є *групування даних*, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Згруповані таким чином однорідні за складом групи стають об'єктом аналізу. Основна проблема, що виникає у разі використання *простого групування*, — правильний вибір показника, за яким здійснюється групування.

Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання *комбінаційного групування*, яке полягає в тому, що респондентів розподіляють за двома та більше показниками. Залежно від завдань дослідження таке групування може бути: 1) *структурним*; 2) *типологічним*; 3) *аналітичним*. При *структурному групуванні* проводиться класифікація за певним показником, об'єктивно властивим усій сукупності даних. Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником, або суб'єктивний за своєю природою, то *проводиться типологічне групування*. У випадку, коли групування здійснюється за двома чи більше показниками з метою їх взаємозалежності, воно визначається як *аналітичне*.

У процесі групування отримують ряд чисел, який називається рядом розподілу. Ряди, одержані при використанні якісних показників, характеризуються як *атрибутивні*, а при використанні кількісних показників — як *варіаційні*. Останні, у свою чергу, поділяються на такі: а) *дискретні* (переривчасті) та б) *безперервні*. Ряди мають як числову, так і текстову характеристики. Відповідне відображення даних досягається за допомогою таблиць. Таблична форма доповнюється графіками, серед яких найчастіше застосовують: 1) *полігони* (для дискретних рядів); 2) *гістограми* (для безперервних рядів).

Для більш глибокого узагальнення інформації використовують спеціальні статистичні одиниці (величини). *Середня арифметична* — інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх один з одним у випадку, коли вони мають спільну основу. *Дисперсія*

має визначати ступінь рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики, яку одержують за допомогою спеціальних формул. *Коефіцієнти кореляції* дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик, що досягається порівнянням різних видів розподілу. Реалізація цього завдання вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше виконують за допомогою ЕОМ.

Слід зазначити, що цим не вичерпуються математичні методи узагальнення даних. Окрім традиційних статистичних процедур, впроваджуються також якісно нові підходи, які ґрунтуються на принципово інших математичних засадах, що орієнтовані на використання новітніх комп'ютерних систем. Але при всій актуальності математичного забезпечення соціологічного аналізу, зокрема узагальнення даних, остаточний результат усього дослідження залежить насамперед від того, наскільки дослідник зможе правильно, глибоко й всебічно інтерпретувати отриманий матеріал.

Отже, ще *один елемент соціологічного аналізу — інтерпретація даних*. Її процедура повинна відповідати певним вимогам:

- 1) характер оцінки та інтерпретація мають визначатися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де окреслюються принципові характеристики досліджуваного об'єкта;
- 2) треба максимально повно визначити цей об'єкт та відповідний предмет дослідження;
- 3) слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних і потребу їх інтерпретації з різних позицій.

Процедура інтерпретації — це перш за все перетворення певних числових величин у логічну форму — показники (індикатори) за допомогою гіпотез, які визначаються ще на стадії розробки програми дослідження, а включаються в роботу дослідника лише на стадії інтерпретації. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у *розвідувальному* дослідженні йдеться про просте зіставлення виявлених числових даних з уявними, в *описувальному* — про узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта.

Слід пам'ятати, що найчастіше застосовується такий метод інтерпретації, як *порівняння рядів розподілу* за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності. Це досягається: а) внутрішнім співвідношенням (порівнянням елементів числового ряду); б) зовнішнім співвідношенням (порівнянням двох чи більше рядів розподілу, побудованих за двома чи більше показниками, один з яких є для них

обов'язково спільним). Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє однозначно інтерпретувати результати групування у випадках, коли числовий ряд має модельну (найбільшу) величину. За неможливості такого підходу використовують метод *зовнішнього порівняння* числового ряду.

Ці процедури дозволяють дослідникам робити висновки про стан і зміни соціального об'єкта, але поза рамками залишаються відповідні причини. Останні з'ясовуються за допомогою *аналітичних досліджень*, в яких схема перевірки гіпотез спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками об'єкта. Така схема складається з двох послідовних етапів *інтерпретації*, де перший характеризується використанням методу порівняння числових рядів розподілу, а другий — пошуками факторного показника (показників). Другий етап аналітичного дослідження — більш суттєвий, адже саме на ньому реалізуються основні цілі та завдання наукового пошуку.

Таким чином, логіко-теоретичний інструментарій реалізації таких цілей і завдань є багатоаспектним. У його структурі важливе місце належить *методу послідовного виключення* — порівняння впливу різних факторів на досліджувану характеристику соціального об'єкта. Таке порівняння здійснюється на базі таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур, зокрема *кореляційного* та *факторного* аналізу. Об'єктивній перевірці аналітичної гіпотези сприяє також чітке та однозначне виявлення носія проблеми дослідження, в тому числі засобом використання таблиці парного розподілу.

Отже, процедура аналізу соціологічної інформації, зокрема *опрацювання, узагальнення та інтерпретація* отриманих соціологічних даних, містить органічно взаємопов'язані компоненти аналізу цих даних у їх взаємодіях і взаємозалежностях, що відтворює відповідні характеристики досліджуваного соціального об'єкта. Такий аналіз дозволяє переходити до формулювання основних висновків та розробки практичних рекомендацій з метою конкретного застосування їх в науково-дослідній або практичній діяльності.

24.2. Шляхи та засоби використання соціологічних даних

Використання соціологічних даних — це, власне, те, задля чого і проводять будь-які соціологічні дослідження. Діалектична єдність теорії і практики означає, з одного боку, теоретичне забезпечення реальної діяльності, з іншого — практичне виправдання існування теорії взагалі.

Аналіз соціологічних даних виступає безпосередньою ланкою між теорією і практикою у соціологічному вимірі. Практика асоціюється саме з процесом використання наслідків аналітично-теоретичної роботи. Ідеться насамперед про управлінську практику в усіх сферах суспільного життя (зокрема економічній, політичній, соціальній, духовній), про організацію і регулювання процесу впровадження соціологічних даних у практичну реальність суб'єктів управління, про вплив на хід використання цих даних у найрізноманітніших проявах.

Поняття «*використання*» асоціюється з усвідомленим впровадженням теоретичних постулатів у практично-предметну дію. А в ширшому розумінні така асоціація охоплює всі компоненти єдиного циклу людської діяльності (середовище — об'єктивні потреби — усвідомлення їх у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також діяльне задоволення цих потреб у діях). Отже, *використання соціологічних даних* виступає якраз реальним процесом діяльного усвідомлення і задоволення людських потреб, невідривних від середовища (природного і соціального, як на макро-, так і мікрорівнях).

Справді, будь-яке соціологічне дослідження включає складання відповідної програми, яка формується суспільно значущими об'єктивними потребами, детермінованими вимогами існування навколишньої дійсності (середовища). Програма є фактом усвідомлення цих потреб, разом з цілями і засобами їх задоволення, що враховують усі інші компоненти суб'єктивного фактора (інтереси, мотивацію, аксіологічний (ціннісний) аспект). Методи реалізації програми виступають духовно-практичними засобами такої реалізації. Хід і наслідки останньої є об'єктом соціологічного аналізу отриманої інформації (опрацювання — узагальнення — інтерпретації), інтегрованого у рекомендаціях до дії. Дія — це використання соціологічних даних на практиці.

Соціологічне дослідження в усіх його компонентах допомагає удосконалювати засоби, форми і методи роботи, визначати основні напрями й тенденції розвитку соціального об'єкта. Отже, використання соціологічних даних на практиці має певну самостійність, яка виявляється у такому:

- 1) прикладному значенні вироблених рекомендацій;
- 2) врахуванні інформацій з інших джерел;
- 3) залученні до дослідження нових учасників в міру реального його здійснення (в разі потреби).

У соціології існують різні форми і методи використання та впровадження результатів соціологічних досліджень у практику. *Однією* з таких

форм є *захист результатів проведеного дослідження* як перед керівними інстанціями, так і представниками певних груп (трудових колективів різних профілів, включаючи органи управління). *Другою* поширеною формою впровадження результатів проведеного дослідження є *публікації основних висновків і положень, пропозицій і рекомендацій* у засобах масової інформації, періодичній пресі, бібліографічних виданнях, наукових збірниках, монографіях і колективних працях тощо. *Третьою* формою використання соціологічних даних є *виступи соціологів по радіо й телебаченню*. *Четвертою* — їхня участь у розробці *проектів документів* і матеріалів для керівних установ, подання звітів про дослідження, довідок, доповідних записок у відповідні організації. *П'ятою* формою використання результатів соціологічних досліджень є *науково-практичні конференції*, семінари, симпозіуми, круглі столи та інші заходи з актуальних проблем соціального розвитку суспільства.

Слід також зазначити, що результати соціологічних даних, отримані після проведення дослідження, опрацьовуються на ЕОМ та подаються, як правило, у вигляді соціологічних звітів. За своєю структурою соціологічні звіти мають відповідати загальній логіці наукового аналізу та охоплювати:

- 1) вступну частину з викладом найважливіших програмних положень. До них відносяться мета, завдання дослідження, об'єкт та предмет аналізу, інтерпретація основних понять, основні й робочі гіпотези, характеристика вибіркової сукупності, тобто тієї маси людей, яка була охоплена опитуванням;
- 2) основну частину звіту, яку складають проблемні розділи, кількість яких, як правило, визначається кількістю висунутих гіпотез;
- 3) заключну частину звіту, яку складають головні висновки дослідження, а в разі потреби додаються також практичні рекомендації щодо вирішення існуючих проблем;
- 4) додатки до звіту, які містять, як правило, інструментарій дослідження (анкету, бланк-інтерв'ю тощо), за допомогою якого одержано емпіричну інформацію. Сюди включаються також таблиці і графіки, що не ввійшли до соціологічного звіту.

Розглянуті форми переведення теорії на мову практики не вичерпують усіх форм використання соціологічних даних. Цей перелік можна продовжувати, не обмежуючись цифровим переліком. Так, не можна не звернути уваги й на роль теоретико-практичних дій у сфері соціології з погляду використання суспільної думки, ставлення і позиції громади у наявних ситуаціях. Масові настрої людей теж вимагають свого вра-

хування у будь-якій діяльності соціального суб'єкта. Оцінні міркування членів суспільства на індивідуальному, груповому (колективному) і масовому (загальносуспільному) рівнях характеризуються духовно-практичними (насамперед психолого-практичними) аспектами. Адже такі міркування, ставлення і позиції людей виникають внаслідок взаємодії суб'єкта та об'єкта і виражають схвалення чи осуд, перевагу чи відхилення об'єкта з боку суб'єкта. Саме в цьому суть діалектики використання соціологічних даних на практиці, в основі якої — взаємозалежність суб'єкта і об'єкта, їх взаємовплив, що позначається на характері впровадження теоретичних положень у конкретні вчинки, поведінку та діяльність загалом.

Усе це свідчить про те, що соціологи діють не самотужки. Вони є професіоналами, які становлять певну частину колективного суб'єкта соціологічних досліджень. Їх учасниками є також працівники обчислювальних центрів, представники державних та громадських органів і організацій тощо. До проведення досліджень залучаються широкі кола людей. І тут актуальним є рівень їх професіоналізму і компетентності, надійність, вірогідність, об'єктивність, дієвість процедур. У сучасних умовах важливо постійно, регулярно і систематично вдосконалювати механізм та технологію таких процедур, наприклад, моніторингу суспільної думки, під яким розуміється комплексне соціологічне вивчення її виникнення, розвитку і функціонування, її соціальної динаміки. І природно, що використання соціологічних даних прямо залежить від морального фактора — чесності й уважності, сумлінності всіх, хто залучений до цього складного процесу, від якого безпосередньо залежать його достовірність, обґрунтованість та ефективність.

24.3. Ефективність соціологічних досліджень

Ефективність у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії і

цілей, що передували їй. Саме ефективність є остаточною інстанцією визначення місця і ролі досліджуваного об'єкта, тобто наскільки реальні отримані результати збігаються з очікуваними.

Ефективність соціологічних досліджень забезпечується всіма факторами людської життєдіяльності — об'єктивними (середовище-потреби), суб'єктивними (усвідомлення потреб у вигляді інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок, а також задоволення цих потреб у вигляді вчинків, дій, поведінки і діяльності в цілому) в усіх її різновидах (практика, праця, активність, творчість тощо).

Існують перевірені практикою різноманітні способи вимірів такої ефективності. Оскільки в цьому випадку йдеться про соціологію, наближену до управлінської практики, слід наголосити на важливості спільного використання управлінсько-соціологічної статистики. Статистика — самостійна наука, яка вивчає кількісні закономірності життя суспільства у нерозривному взаємозв'язку з їх якісним змістом. Управлінська статистика — це система положень і прийомів теорії статистики, що застосовується у сфері управління різноманітними за формою власності та сферою діяльності організаціями.

Соціологія враховує методи управлінської статистики насамперед на етапі використання отриманих результатів і, в першу чергу, для з'ясування рівня ефективності такого використання. Предмет управлінської статистики — кількісна сторона (у взаємозв'язку з якісними особливостями) управлінської діяльності (її стан, структура, динаміка, особистість керівника-менеджера).

Соціально-управлінські дослідження не можуть бути ефективними без використання багатоструктурних соціологічних методів — аналізу документів, опитування, спостереження, експерименту. Ефективність управлінської роботи також вимірюється за допомогою соціологічних засобів із застосуванням статистики у двох одиницях: 1) управлінських діях і рішеннях; 2) суб'єктах управління, що їх здійснюють.

Ефективність соціологічних досліджень, зокрема у сфері управління, фіксується насамперед у статистичній звітності, яка є головним джерелом статистичної інформації як складового чинника загальноінформаційного банку даних. Статистична звітність є надійним виміром ефективності проведеного дослідження і його практичного використання. Вимоги до статистичної звітності: 1) повнота, достовірність, точність, своєчасність, економічність інформації; 2) зіставлення з іншими джерелами інформації, індикаторами якісних характеристик і просторово-часових параметрів.

Таким чином, ефективність — поняття системно-комплексне, і її вимір теж має бути відповідним. Системно-комплексний вимір ефективності соціологічних досліджень та їх практичного використання включає підсумки аналізу документів, усіх видів опитування (анкетування, інтерв'ювання), спостереження (безперервно-поточного і перервно-одночасного, періодичного, суцільного і несучільного, коли всі елементи часткові), експерименту (польового, лабораторного, уявного), соціометрії (тести) та ін. Враховуються також генеральна й вибіркова сукупності тощо.

Статистична звітність взаємопов'язана з таким видом фіксації ефективності досліджень, їх практичної цінності, як статистичний облік, що ґрунтується на єдиній системі документації (карткової, журнальної та інших форм). Так, управлінсько-статистична звітність і облік реєструють динаміку розвитку організацій, їх структуру, кадровий потенціал, характеристики їх діяльності в різноманітних умовах переходу до ринку.

Статистика невідривна від математичного методу, закону великих чисел і теорії ймовірності. Ефективність соціологічних досліджень, зокрема у сфері управління, багато в чому залежить від математичного забезпечення. Закон великих чисел ґрунтується на поняттях випадковості, ймовірності. Зменшення ступеня випадковості детерміноване збільшенням ймовірності: остання збільшується із збільшенням статистичної сукупності (у місті, наприклад, — 45% чоловіків, 55% — жінок, уся сукупність населення міста повністю збігається з наведеними показниками, чого не можна сказати про зменшену сукупність: у кінотеатрі цього міста навряд чи буде 45% чоловіків та 55% жінок). Життя постійно вимагає враховувати діалектику кількісних і якісних показників, абсолютних і відносних величин. Зокрема, істотними є показники варіації ознак досліджуваного об'єкта (ступінь його однорідності-варіантності).

Таким чином, стає очевидним творчий характер процесу визначення ефективності соціологічного дослідження, як і всіх його інших, попередніх етапів. У полі зору дослідника — відносні величини структури об'єкта (у % — частина цілого), інтенсивності функціонування об'єкта, порівняння (у різних регіонах), відносні й середні величини (узагальнені показники, середня арифметична, геометрична, квадратична), динаміка процесу загалом (зокрема, динаміка зростання організації). Показники динаміки утворюють її ряди, що теж є важливим аспектом з'ясування ефективності реального об'єкта та його соціологічного виміру. Наприклад, стан кадрового забезпечення організації — абсолютний кількісний показник, структура кадрів підприємства — відносний якісний показник щодо контингенту працюючих, рівень (коефіцієнт) кадрового потенціалу персоналу, організації тощо.

Саме поняття динаміки досліджуваного процесу, рядів динаміки є констатацією постійно перетворювального його характеру. Соціологія — динамічна наука. Ефективність соціологічних досліджень залежить від адекватності її динамізму, а також від динамізму самого життя суспільства. Ідеться про чітке дотримання загальноприйнятих правил. Наприклад, для практичного використання аналізу будь-якого динамічного ряду потрібно розглядати його рівні, показники, способи

перетворення, екстраполяцію та інтерполяцію, зв'язок ознак, види залежностей і ступені їх групування, насамперед кореляцію і функціональні факторні характеристики.

Таким чином, можна констатувати наявність арсеналу взаємоінтегрованих чинників, за допомогою яких є можливість об'єктивно відтворити наслідки досліджень, їх практичну ефективність, адекватність попереднім намірам, сподіванням, гіпотезам. Це стосується всіх сфер життя, включаючи сферу управління.

РЕЗЮМЕ

1. Аналіз соціологічних даних — це фактично членування об'єкта на певні елементи. Він включає ряд етапів (процедур), а саме: опрацювання інформації; узагальнення даних; інтерпретацію отриманої інформації.
2. Опрацювання отриманої інформації має певну послідовність, тобто спочатку проводиться перевірка всього масиву інструментарію щодо точності, повноти та якості його заповнення, а згодом він піддається кодуванню та безпосередньому опрацюванню ручним чи машинним способом.
3. Узагальнення опрацьованої інформації здійснюється у формі групування даних (буває простим, комбінованим та структурним), яке дозволяє побудувати ряди чисел (ряди розподілу) та подати їх у вигляді таблиць, графіків, полігонів, гістограм тощо.
4. Інтерпретація соціологічних даних — заключна частина аналізу соціологічної інформації — являє собою перетворення певних числових величин (отриманих на попередніх етапах) у логічну форму: показники (індикатори), що дають можливість перевірити дослідницькі гіпотези та сформулювати висновки про стан і зміни, які відбулися в об'єкті дослідження.
5. Використання та впровадження соціологічних даних, які отримані в ході проведеного дослідження, у практичну діяльність можуть здійснюватись у різних формах, а саме: а) у формі захисту результатів дослідження перед замовником; б) у формі публікації основних висновків, положень, пропозицій і рекомендацій у засобах масової інформації, наукових збірниках, монографіях тощо; в) у формі виступів на конференціях, по радіо і телебаченню; г) у формі підготовки проектів документів і відповідних матеріалів для органів влади й управління.

6. Результати соціологічних даних, отриманих після дослідження, опрацьовуються на ЕОМ та подаються, як правило, у вигляді соціологічних звітів. За структурою ці звіти повинні відповідати загальній логіці наукового аналізу та включати:
 - 1) вступну частину, в якій формулюються мета, основні завдання, об'єкт і предмет дослідження; подаються інтерпретація основних понять, гіпотези та характеристика вибіркової сукупності;
 - 2) основну частину, де містяться проблемні розділи, кількість яких визначається кількістю висунутих гіпотез;
 - 3) заключну частину, що містить головні висновки та практичні рекомендації щодо вирішення існуючих проблем;
 - 4) додатки, в яких подається інструментарій дослідження (анкети, бланки-інтерв'ю тощо), за допомогою якого було отримано емпіричну інформацію. Сюди включаються також таблиці і графіки, що не ввійшли до соціологічного звіту.
7. Категорія «ефективність» у широкому розумінні — це рівень збігу отриманих результатів будь-якої дії та цілей, що передували їй. Ефективність соціологічного дослідження носить системно-комплексний характер та залежить від цілої низки факторів, а саме: від якості розробки програми й інструментарію дослідження, професіоналізму виконавців, які повинні на високому рівні забезпечити здійснення усіх його етапів, а також сформулювати відповідні висновки й рекомендації щодо існуючих проблем та подати підготовлений соціологічний звіт його замовникам.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Анализ нечисловой информации в социологических исследованиях.* — М.: Наука, 1985.
2. *Андреенков В. Г., Чередниченко В. Н.* К вопросу о создании банка социологической информации // Социол. исслед. — 1982. — № 1.
3. *Баскаков А. Я., Туленков Н. В.* Методология научного исследования: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
4. *Батыгин Г. С.* Обоснование научного вывода в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1987.
5. *Докторов Б. З.* О надежности измерения в социологическом исследовании. — Л.: Наука, 1979.

6. *Докторова Л. Д.* Система основных процедур подготовки и анализа данных в комплексном многоступенчатом исследовании // Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л.: Наука, 1979.
7. *Жабский М. И.* Обоснование репрезентативности социологического исследования // Социол. исслед. — 1983. — № 2.
8. *Интерпретация* и анализ данных в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1987.
9. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие. — К.: МАУП, 1996.
10. *Лукашевич Н. П., Туленков Н. В.* Социология: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2002.
11. *Малахов В. А.* Группировка социологической информации // Социол. исслед. — 1989.— № 2.
12. *Математические* методы анализа и интерпретации социологических данных.— М.: Наука, 1989.
13. *Математические* методы в социальных науках. — М.: Прогресс, 1973.
14. *Математические* методы в социологическом исследовании. — М.: Наука, 1981.
15. *Методика* и техника статистической обработки первичной социологической информации. — М.: Наука, 1968.
16. *Миркин Б. Г.* Анализ качественных признаков и структур. — М.: Статистика, 1980.
17. *Моин В. Б.* Две стратегии измерения // Социол. исслед. — 1989. — № 6.
18. *Морено Дж.* Социометрия. — М.: Изд-во иностр. лит., 1958.
19. *Осипов Г. В., Андреев Э. П.* Методы измерения в социологии. — М.: Наука, 1977.
20. *Паниотто В. И., Максименко В. С.* Количественные методы в социологических исследованиях.— К.: Наук. думка, 1982.
21. *Практикум* по прикладной социологии.— М.: Изд-во МГУ, 1987.
22. *Саганенко Г. И.* Социологическая информация. Статистическая оценка исходных данных социологического исследования. — Л.: Наука, 1979.
23. *Система* социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 3-е изд. — К.: МАУП, 1998.
24. *Социологический* энциклопедический словарь / Ред.-коорд. Г. В. Осипов. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998.
25. *Статистические* методы анализа информации в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1979.
26. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Методология и методы социологических исследований: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000.
27. *Типология* и классификация в социологических исследованиях. — М.: Наука, 1982.
28. *Толстова Ю. Н.* Логика математического анализа социологических данных. — М.: Наука, 1991.
29. *Фелингер А. Ф.* Статистические алгоритмы в социологических исследованиях. — Новосибирск: Наука, 1985.
30. *Харчева В. Г.* Основы социологии: Учебник. — М.: Логос, 1997.

The proposed manual reveals the essence and the content of the primary sociological theories belonging to the average level, their place and role in further development of contemporary sociological knowledge system. A characteristic of the major methods of collection, analysis and use of sociological data, and also the basic demands and technologies, concerning a sociological researches program elaboration are given.

Intended for students of all qualification levels, mastering the profession of sociologist, social worker and social work manager. This manual is also useful for lecturers, scientists, post-graduate students, leaders of enterprises and everybody, interested in vital questions of contemporary sociological knowledge.

Навчальне видання

Лукашевич Микола Павлович

Тулєнков Микола Васильович

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Навчальний посібник

2-ге видання, доповнене і виправлене

Educational edition

Lukashevych, Mykola P.

Tulenkov, Mykola V.

SPECIAL AND FIELD SOCIOLOGICAL THEORIES

Educational manual

2nd edition, complemented and corrected

Відповідальний редактор *В. М. Чирков*

Редактор *О. І. Маєвська*

Коректори *В. Ф. Сахно, М. В. Дроздецька, Г. П. Васьківська*

Комп'ютерне верстання *Т. М. Бойко, А. В. Цебрєнко*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 23.02.04. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 26,97. Обл.-вид. арк. 24,4. Тираж 6000 пр. Зам. № 4-250

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4